

होळकर सरकार-ग्रंथमाला.

ग्रंथ ९ वा.

# युरोपचा अर्वाचीन इतिहास.

( १४५३-१९२० )

लेखक

परशराम हरी बर्वे. बी. ए. ( ऑनर्स )

‘ जर्मन कारस्थानाचें उच्चाटण,’ ‘अधःपात’

या पुस्तकांचे लेखक.

जानेवारी १९२०.

किंमत तीन रुपये.

\*  
नेहरी-माला ग्रंथमालेने  
देणगीप्रसन्न दिलेले पुस्तक  
8 AUG 1955

V5:1:153-N20

155 Fo

30553

पुणे येथे —

‘आर्यभूषण’ छापखान्यात अनंत विनायक पटवर्धन यांनी छापिले  
व

परशराम हरी बर्वे यांनी आवराई कॅप, पुणे शहर,  
येथे प्रसिद्ध केले.



## प्रस्तावना.



पांच वर्षांपूर्वी ता. २८ जून १९१४ रोजी आस्ट्रियाचा राजपुत्र फ्रँझ फर्डिनंड याचा आस्ट्रियन साम्राज्यांतील बोस्निया प्रांतांत खून झाला ! खुनी मनुष्यास तात्काळ पकडण्यांत आले, पण या खुनाचा बारकाईने तपास करतांना हा खून कांहीं कटवाल्या मंडळीच्या प्रेरणेने करण्यांत आला असून या कटाचा उगम सर्बियामध्ये असल्याचे आढळून आल्यामुळे ता. २३ जुलै रोजी आस्ट्रियाने या कटासंबंधी सर्बियाकडे एक निर्वाणीचा खलिता धाडून चार दिवसांच्या आंत उत्तर देण्याविषयी फर्माविले. कटवाल्या मंडळीस पकडून त्यांना योग्य शिक्षा व्हावी या हेतूने आस्ट्रियाने केलेली मागणी न्याय्य असली तरी आस्ट्रियाकडून आलेल्या खलित्यांतील गोष्टी कोणत्याही अटी न बालतां मान्य करणे म्हणजे आपल्या स्वातंत्र्यासच कमीपणा आणणे होय असे सर्बियास वाटू लागले. ठरलेल्या मुदतीच्या आंत आपल्या निर्वाणीच्या खलित्यास उत्तर आले नाही हे पाहतांच आपणास जर्मनीचे पूर्ण पाठबळ मिळेल असे वाटून आस्ट्रियाने २८ जुलै रोजी सर्बियाविरुद्ध लढाई पुकारली ! यानंतर आस्ट्रियास मदत करण्यास जर्मनी ( १ आगस्ट ), सर्बियाच्या बाजूने रशिया ( २१ जुलै ), फ्रान्स ( २ आगस्ट ) व ब्रिटिश साम्राज्य ( ४ आगस्ट ) ही राष्ट्रे व तदनंतर कांहीं दिवसांनी इटली, टर्की, जपान, अमेरिका वगैरे राष्ट्रे या युद्धात पडल्यामुळे युद्धाचे क्षेत्र विस्तृत होऊन ते सर्व जगभर पसरले ! अशा रीतीने आस्ट्रियाच्या राजपुत्राच्या हत्याचे निमित्तकारण उपास्थित होऊन थोडे दिवस झाले नाहीत तोंच हे युद्ध सर्व जगभर भडकून त्यामध्ये मोठमोठी बलाढ्य राष्ट्रे सामील झाल्यामुळे या महायुद्धाची कारणे कोणती, महायुद्धापूर्वी युरोपियन राष्ट्रांचे आस्पर कांय कसामकामे होते, व त्यांची कसकशी उत्कृष्टता

होत गेली हें समजून घेण्याची जिज्ञासा साहाजिकच वाढू लागली. ही जिज्ञासा थोडीतरी पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करावा या हेतूने हें पुस्तक लिहिलें आहे.

पंधराव्या शतकाच्या शेवटीं शेवटीं प्राचीन कलाविद्यांचें पुनरुज्जीवन झाल्यानें युरोपियन जनतेच्या आचाराविचारांत, त्यांच्या सामाजिक, धार्मिक व राजकीय कल्पनांमध्ये मोठी खळबळ उडून धार्मिक प्रश्नासंबंधी युरोपियन राष्ट्रांमध्ये दोन तट पडले व त्याचें पर्यवसान तीस वर्षे टिकलेल्या धर्मयुद्धांत होऊन या युद्धानंतर झालेल्या वेस्टफॅलियाच्या तहानें (१६४८) युरोपची नवी मांडणी करण्यांत आली. यानंतर सतराव्या व अठराव्या शतकांमध्ये युरोपमधील बहुतेक सर्व राष्ट्रांवर अनियंत्रित एकतंत्री राज्यपद्धतीचा पगडा बसून सरतेशेवटीं १७८९ मध्ये फ्रान्समध्ये झालेल्या राज्यक्रान्तीनें समता, विश्वबंधुत्व, स्वातंत्र्य या कल्पनांचा फैलाव होऊन राज्यकर्त्यांच्या प्रतिगामी, एकतंत्री, अनियंत्रित सत्तेविरुद्ध युरोपमधील बहुतेक सर्व राष्ट्रांत चळवळी झाल्या व सनदशीर राज्यपद्धति, एकराष्ट्रीयत्व या तत्त्वांचा विकास होऊन युरोपची नवी मांडणी करण्यांत आली. युरोपमध्ये अशाप्रकारच्या अंतस्थ घडामोडी सुरू असतां स्पेन, पोर्तुगाल, इंग्लंड, फ्रान्स, हॉलंड व अगदीं अलीकडे जर्मनी या राष्ट्रांमध्ये महासागरापलीकडे असलेल्या प्रवेशांवरील वर्चस्वासंबंधीं स्पर्धा उत्पन्न होऊन जगाच्या चार पंचमांश भागावर युरोपियन राष्ट्रांचें वर्चस्व प्रस्थापित झालें. अशारीतीनें गेल्या पांच शतकांमध्ये युरोपियन राष्ट्रांची कसकशी उत्क्रान्ति होत गेली, व गेल्या महायुद्धाच्या सुरुवातीस युरोपियन राष्ट्रांचे संबंध कशाप्रकारचे होते याविषयीं प्रस्तुत पुस्तकांत हकीकत आलेली आहे.

प्रस्तुत पुस्तकास इंदूरच्या 'महाराष्ट्र ग्रंथोत्तेजक मंडळा'ने उद्धारपणे चारशें रुपयांची मदत केली याबद्दल मी 'मंडळा'चा व होळकर सर-  
काराचा अत्यंत आभारी आहे. मंडळाकडून मदत मिळाली नसती तर पुस्तक लिहिणे शक्य झालें असतें कीं नाहीं याची शंकाच आहे.

( ३ )

थॅन्बर व स्विड या लेखकांच्या 'युरोपचा इतिहास' या इंग्रजी भाषेतील ग्रंथाचे भाषांतर करण्यास त्या पुस्तकाचे प्रकाशक जॉन मरे यांनी परवानगी दिली याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच.

प्रस्तुत पुस्तक लिहितांना इंग्लिश, जर्मन, फ्रेंच वगैरे युरोपियन भाषां-  
तील विशेषनामांचा मूळचा उच्चार व मराठी भाषेत रूढ झालेले कांहीं उच्चार  
यांमध्ये बरीच तफावत आढळून आल्यामुळे फारच अडचण भासू लागली;  
परंतु मूळचा उच्चारच होतां होईतो कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करावा असें  
बादून तसे उच्चार दिले आहेत.

येथील आर्यभूषण छापखान्याचे मॅनेजर यांनी अत्यंत मेहनत  
बेऊन पुस्तक सुबक व लवकर छापून दिल्याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत  
आभारी आहे.

प्रस्तुत पुस्तकासंबंधी माझे मित्र रा. त्रिंबक रामचंद्र गद्रे, बी. ए.,  
यांनी उपयुक्त सूचना केल्या त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

१ जानेवारी १९२०

परशुराम हरी बर्वे.

# अनुक्रम णिका.



	पृष्ठ.
प्रकरण १ लें विषय-प्रवेश ...	१
प्रकरण २ रें जर्मनीमधील धर्मसुधारणेची चळवळ ...	२७
प्रकरण ३ रें कॅथलीक पंथाकडून प्रॉटेस्टंट पंथास प्रतिकार ...	४१
प्रकरण ४ थें स्पेनचा उत्कर्ष व न्हास ...	४८
प्रकरण ५ रें ट्यूडर घराण्याच्या अमदानींतील इंग्लंड ...	५५
प्रकरण ६ रें डच लोकांचा स्वराज्यप्राप्तीचा प्रयत्न ...	७५
प्रकरण ७ रें फ्रान्समधील धर्मसुधारणेची चळवळ ...	८८
प्रकरण ८ रें जर्मनींतील तीस वर्षी टिकलेलें धर्मयुद्ध ...	१०२
प्रकरण ९ रें सतराव्या शतकांतील इंग्लंड ...	११६
प्रकरण १० रें १४ व्या लुईच्या अमदानींतील फ्रान्सचा उत्कर्ष ...	१४४
प्रकरण ११ रें रशियाचा अरुणोदय ...	१५७
प्रकरण १२ रें प्रशियाचा उदय व उत्कर्ष ...	१७०
प्रकरण १३ रें अठराव्या शतकांतील इंग्लंड व फ्रान्स ...	१८३
प्रकरण १४ रें फ्रान्समधील राज्यक्रान्ति ...	१९३
प्रकरण १५ रें फ्रान्सचें लोकसत्ताक राज्य व नेपोलियन ...	२२८
प्रकरण १६ रें राज्यकर्त्यांच्या प्रतिगामी धोरणाविरुद्ध चळवळी ...	२५७
प्रकरण १७ रें १८४८ मधील क्रान्तिकारक चळवळी ...	२७१
प्रकरण १८ रें इटलीचें एकीकरण ...	२८९
प्रकरण १९ रें संयुक्त जर्मनी ...	२९८
प्रकरण २० रें गेल्या शतकांतील इंग्लंड व रशिया ...	३१०
प्रकरण २१ रें युरोपियन राष्ट्रांच्या वसाहती व अंकित प्रदेश ...	३२६
प्रकरण २२ रें गेल्या आळीस वर्षांतील युरोपियन राजकारण ...	३५१
परिशिष्ट ...	३६८
सूची ...	३७२

# युरोपच्या अर्वाचीन इतिहासांतील महत्वाचे सन

( १४५३-१९२० )



- १४५३ पूर्वरोमन पादशाहीचा आटोमन टर्क लोकांकडून पाडाव.
- १४९२ कोलंबस अमेरिकेचा शोध लावतो.
- १४९८ वास्को-डि-गामा कालिकत बंदरास येतो.
- १५१७ युरोपमध्ये धर्मसुधारणेची चळवळ सुरू होते.
- १५२१ मॅजेलीन व त्याचे अनुयायी यांची पृथ्वीप्रदक्षिणा.
- १६४८ वेस्टफॅलियाचा तह.
- १७१३ युट्रेक्टचा तह.
- १७६३ 'सप्तवार्षिक युद्धानंतर शालेला पॅरिसचा तह.
- १७८८ व्हर्सेल्सचा तह, अमेरिकेतील इंग्लिश वसाहती स्वतंत्र होतात.
- १७८९ फ्रान्समधील राज्यक्रान्ति.
- १८१५ वाटरलूची लढाई, नेपालियनचा पराभव.
- १८३८ कॅनडा वसाहतीत जबाबदार राज्यपद्धतीची स्थापना.
- १८५० आस्ट्रेलियातील वसाहतींना जबाबदार राज्यपद्धति मिळते.
- १८५८ हिंदुस्थानचे राज्य ब्रिटिश पार्लमेंटच्या ताब्यांत जाते, राणीचा जाहीरनामा.
- १८६१ इटलीचे एकीकरण.
- १८६६ जर्मन राजकारणातून आस्ट्रियाची हकालपट्टी.
- १८७० फ्रँको-जर्मन युद्धास सुरुवात.
- १८७१ जर्मन साम्राज्याची स्थापना.
- १८७८ बर्लिनची परिषद.
- १८८५ हिंदी राष्ट्रीय समेची स्थापना.
- १९०० आस्ट्रेलियातील वसाहतींचे संयुक्त राष्ट्र स्थापन होते.
- १९०९ दक्षिण आफ्रिकेतील ब्रिटिश वसाहतींचे एकीकरण.
- १९१४ महायुद्धास सुरुवात.
- १९१९ डिसेंबर, हिंदुस्थानास जबाबदार राज्यपद्धतीचे काही अधिकार देण्याचे बिल पार्लमेंटकडून पास होते. बादशहा पंचवे जॉर्ज यांचा जाहीरनामा.

# युरोपचा अर्वाचीन इतिहास.

## प्रकरण १ ले.

### विषय-प्रवेश.

इतिहासाचे सामान्यतः प्राचीनयुग, मध्ययुग व अर्वाचीनयुग असे तीन विभाग करण्याचा प्रघात आहे. वास्तविक पहातां इतिहासाचें संक्रमण एकसारखें चाललें असून त्यांतील प्रत्येक भाग मागील व पुढील भागांशीं संलग्न असल्यामुळें इतिहासाचे वरील दृष्टीनें खंडशः विभाग करणें अप्रस्तुतच दिसेल ! परंतु इतिहासाच्या संक्रमणांत जरी खंड नसला, तरी निरनिराळ्या काळीं निरनिराळे प्रश्न प्रामुख्याने पुढें येत असल्यानें केवळ विषयविवेचनाच्या सोयीसाठींच इतिहासाचे विभाग व पोटविभाग करावे लागतात हें लक्षांत ठेवणें जरूर आहे.

युरोपच्या इतिहासाचे प्राचीनयुग, मध्ययुग व अर्वाचीनयुग असे तीन विभाग इतिहासकारांनीं कल्पिलेले आहेत. इसवी सनाच्या चवथ्या शतकांत प्राचीन रोमन साम्राज्यावर उत्तरेकडील गाँझ, व्हॅंढाल्स, हन्स वगैरे रानटी टोळ्यांनीं हल्ला करून रोमन पादशाही उध्वस्त करून टाकिली, व रोमन साम्राज्यांत मोठणाऱ्या प्रदेशांत आपापल्या वसाहती स्थापन केल्या. या वेळीं रानटी टोळ्यांच्या आगमनानें पूर्वीची रोमन संस्कृति, रोमन आचारविचार, रोमन कलाकौशल्य, या सर्वांस निराळेंच वळण लागल्याचें

मध्ययुग व अर्वा-  
चीनयुग यांच्या  
कालमर्यादा.

स्पष्ट दिसूं लागल्यामुळें या कालास मध्ययुगाच्या प्रारंभकाल असें समजण्यांत येतें. या मध्ययुगाच्या शेवट केव्हां झाला व अर्वाचीनयुग केव्हां सुरू झालें हें नक्की सांगतां येणें कठीण आहे ! परंतु

१५०० ते १५५० च्या दरम्यान युरोपमध्ये ग्रीक व रोमन कलाकौशल्या

वेळच्या प्राचीन कलाविद्यांचें पुनरुज्जीवन झालें, व युरोपियन जनतेच्या आचारविचारांत, त्यांच्या धार्मिक समजुतींत, त्यांच्या सामाजिक व राजकीय कल्पनांमध्ये मोठी खळबळ उडून, नवीन कल्पनांचा व नवीन विचारांचा फैलाव होऊं लागल्यामुळें या दरम्यानच्या काळांत केव्हांतरी मध्ययुग संपून अर्वाचीनयुगास प्रारंभ झाला असें म्हटलें पाहिजे.

मध्ययुगाच्या प्रारंभीं राजकीय दृष्ट्या युरोपचे दोन मोठाले विभाग अस्तित्वांत असलेले आपल्या निदर्शनास येतील. इटली व इटलीच्या माथ्यावर असलेला प्रदेश, ग्रीस व ग्रीसच्या आसपास असलेलीं बेटें; आफ्रिकेचा उत्तर किनारा, स्पेन व फ्रान्सचा दक्षिण भाग, बाल्कन द्वीप-

मध्ययुग व अर्वाचीनयुग यांच्या सुरुवातीस राजकीय दृष्ट्या युरोपची दिसून येणारी स्थिति.

कल्प, वगैरे भागांत सुव्यवस्थित असें रोमन साम्राज्य पसरलेलें असून उत्तर व पूर्वयुरोपभर भटकत असलेल्या जर्मन्स, व्हॅंडाल्स, गॉथ्स, हन्स वगैरे रानटी टोळ्यांना सुधारणेचा गंध देखील नव्हता ! परंतु सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभीं युरोपकडे दृष्टि फेंकल्यास आपणांस केवढी तरी क्रांति घडून आलेली दिसून येईल ! पूर्वी उत्तर व पूर्वयुरोपभर भटकत फिरणाऱ्या रानटी टोळ्यांनीं आतां रोमन संस्कृतीचा स्वीकार केला असून रोमन साम्राज्यांत एका काळीं मोडणाऱ्या प्रदेशांत आपापलीं स्वतंत्र व सुव्यवस्थित राष्ट्रे प्रस्थापित केलेलीं आपल्या निदर्शनास येतील. अर्वाचीनयुगाच्या प्रारंभीं जरी अशा प्रकारचीं स्वतंत्र राष्ट्रे प्रस्थापित झालेलीं होती, तरी या सर्व स्वतंत्र म्हणविणाऱ्या राष्ट्रांवर आपली नामधारी सत्ता गाजविणाऱ्या रोमन साम्राज्याचा अंकुर अजून नष्ट झालेला नव्हता. परंतु हें रोमन साम्राज्य व पदशाही सत्ता केवळ नामधारी व दिखाऊ असल्यामुळें हें साम्राज्य असून नसून सारखेंच होतें असें म्हटलें पाहिजे.

भाषेच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां आपणांस केवढी तरी क्रान्ति घडून आलेली दिसून येईल ! मध्ययुगाच्या प्रारंभीं लॅटीन व ग्रीक यांचे काय त्या प्रमुख व सुसंस्कृत भाषा समजल्या जात. त्यावेळीं उत्तरेकडील रानटी लोकां-

च्या अडाणी भाषास 'भाषा' हें नांव देणें देखील चमत्कारिकच वाटलें असतें. परंतु आतां मध्ययुगाच्या आरंभी ही स्थिति पार पालटून गेली होती. या वेळीं ग्रीक व लॅटीन भाषा मृतप्राय झाल्या असून, त्यांचा जुन्याचे अभिमानी अशा विद्वान् पंडितांकडून ग्रंथलेखनाच्या कामींच कायतो कचित् उपयोग होत असे; परंतु इकडे रानटी टोळ्यांच्या एका काळीं अडाणी व शुद्र भासणाऱ्या भाषा सुसंस्कृत व संपन्न झालेल्या असून या भाषांचाच प्रसार सर्वत्र होत होता.

भाषेपेक्षां लोकांच्या धार्मिक समजुतींत तर विलक्षण क्रान्ति घडून आलेली दिसून येईल. मध्ययुगाच्या आरंभी सर्व युरोपभर मूर्तिपूजक धर्मच प्रचलित असल्यानें ख्रिश्चन धर्माचा अनुयायी एखादुसराच दिसा-वयाचा. परंतु अर्वाचीनयुगाच्या सुरुवातीस पूर्वेकडे आटोमन टर्कसंच्या अंमलाखालीं असलेल्या थोड्या प्रदेशाखेरीज सर्व युरोपवर ख्रिश्चन धर्माचा पूर्ण पगडा बसला होता.

तेव्हां सोळाव्या शतकाच्या सुरुवातीस युरोपियन राष्ट्रांस निराळेंच वळण लागून सामाजिक, धार्मिक व राजकीय बाबतींत जी क्रान्ति झालेली दिसून येते, ती क्रान्ति होण्यास कोणकोणत्या गोष्टी कारणीभूत झाल्या व त्या वेळीं युरोपियन राष्ट्रांची परिस्थिति कशा प्रकारची होती याकडे लक्ष दिल्याखेरीज युरोपचा अर्वाचीन इतिहास समजण्यास मदत होणार नाही, म्हणून त्याबद्दल थोडेंसे दिग्दर्शन करण्याचें योजलें आहे.

मध्ययुगाच्या शेवटीं शेवटीं ग्रीक व रोमन लोकांच्या वेळच्या प्राचीन कलाविद्यांचें पुनरुज्जीवन होऊन त्यांकडे युरोपियन जनतेचें लक्ष लागूं लागलें. त्यांच्या आचारविचारांत या नवीन प्रेरणेनें क्रान्ति घडून आली. इतके दिवस वरच्या व श्रीमान् वर्गाच्याच आटोक्यांत असलेलें ज्ञानभांडार

प्राचीन कलावि-  
द्यांचें पुनरुज्जीवन.

सामान्य जनतेच्या आटोक्यांत येऊं लागलें; व या वेळीं छापण्याच्या कलेचा शोध लागल्यानें तर या बाबतींत बरीच मदत झाली. प्राचीन कलाविद्यांचें

पुनरुज्जीवन होत असतां नवे नवे सोब लागूच  
सामान्य जातीच्या व खालच्या वर्गाच्या लोकांस पुढें येण्याची संधि मिळाली.



या वेळीं बंदुकीच्या दारूचा शोध लागल्यानें घोडेस्वार व कनिष्ठ समजले जाणारे पायदळ शिपायी यांच्यामध्ये उच्चनीच दर्जा कमी होऊन घोडेस्वारांस पूर्वीप्रमाणें मान मिळेनासा झाला. खालच्या वर्गाच्या शिपायांचाच सैन्यांत भरणा होऊन त्यांचा उपयोग राजेरजवाडे करूं लागल्यामुळे, घोडे बाळगण्याची ऐपत असणाऱ्या अमीरउमराव सरदा-  
 राजसत्ता अनियं- रमंडळींचें महत्त्व अर्थातच कमी झालें ! अमीरउम-  
 त्रित होते. रावांचें महत्त्व कमी झाल्यामुळे राजसत्तेवर त्यांचा  
 पूर्वापार असलेला वचक कमी होऊन राजसत्ता  
 अनियंत्रित होण्यास यायोगें मदत झाली असें म्हटलें पाहिजे.

इकडे प्राचीन कलाविद्यांचें पुनरुज्जीवन होऊन ज्ञानाचा फैलाव सामान्य जनतेपर्यंत झाल्यानें उद्योगधंदे व व्यापारउर्दाम यांमध्ये लोक अधिक लक्ष्य घालूं लागले. पूर्वीच्या काळची स्थिति आतां पार बदलून जाऊं लागली. पूर्वीच्या काळीं शेतकीचा धंदाच कायतो सर्वसंमत मानला गेल्यानें मोठमोठ्या जमिनींची मालकी असलेल्या अमीरउमराव लोकांचेंच समाजांत बरेंच वर्चस्व असे. परंतु मध्ययुगाच्या शेवटीं शेतकी-प्रमाणें इतर धंदेही सर्वसंमत होऊं लागून त्यायोगें खालच्या दर्जाच्या माणसासही आपापल्या कर्तबगारीप्रमाणें वर येण्यास संधि मिळूं लागली. ठिकठिकाणीं मोठमोठीं शहरें निर्माण होऊन उद्योगधंदे व व्यापारउर्दाम यांचीं हीं शहरें म्हणजे आगरच होऊन बसलीं ! अकराव्या व बाराव्या

व्यापार व उद्योग-  
 धंदे यांकरितां युरोपियन  
 जनतेचें लक्ष्य लागतें.

शतकांत एशिया-मायनरमधील खाइस्टची जन्म-  
 भूमि महंमदी धर्मीय लोकांकडून परत मिळविण्या  
 साठीं ख्रिश्चनधर्मीय लोकांनीं थेट पॅलस्टाईनपर्यंत  
 जाऊन जीं धर्मयुद्धे केलीं, त्यामुळे व्यापार व  
 उद्योगधंदा यांची वृद्धि या दृष्टीनेंही युरोपचा फायदाच झाला असें म्हण-  
 ण्यास हरकत नाही. अकराव्या व बाराव्या शतकांतील युरोपियन लोकां-  
 पेक्षां तत्कालीन महंमदी धर्मीय अरब लोकांची संस्कृति, त्यांचें ज्ञान व

त्यांस अवगत असलेलें कलाकौशल्य फारच उच्च दर्जाचें असल्यामुळें, अरबलोकांच्या संघट्टणानें युरोपियन लोकांस कितीतरी नव्या गोष्टींची माहिती होऊन वैद्यकशास्त्र, गणितशास्त्र, कलाकौशल्य यांचा युरोपमध्ये प्रसार होण्यास मदत झाली.

अरब लोकांप्रमाणें व्यापारउद्दीप्त करावा व आपल्या राष्ट्रांची सांपत्तिक उन्नति करून घ्यावा अशा स्पर्धा युरोपियन राष्ट्रांमध्ये सुरू झाली. पहिल्याप्रथम भूमध्यसमुद्राला लागून असलेल्या इटलीच्या द्वीप-कल्पावरील व्हेनीस, जेनोआ, या लहानलहान राष्ट्रांनींच या बाबतींत अग्रेसरत्वाचा मान संपादन केला. या लहान राष्ट्रांची व्यापारवृद्धीमुळें भर-भराट झालेली पाहून स्पेन व पोर्तुगाल या राष्ट्रांच्या तोंडासही पाणी सुटूं लागलें. पूर्वेकडे सुवर्णभूमि या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या हिंदुस्थान देशाशीं व्यापार करून आपल्या राष्ट्रांची सांपत्तिक व औद्योगिक उन्नति करून घ्यावी असें पोर्तुगीज व स्पॅनिअर्ड लोकांस वाटूं लागल्यामुळें त्यांचे त्या दिशेनें प्रयत्न होऊं लागले. हिंदुस्थानाकडे जाणारा जलमार्ग शोधून काढण्यासाठीं त्यांनीं मोठमोठाल्या सफरी केल्या. स्पॅनिअर्ड व पोर्तुगीज यांच्याकडून अशा प्रकारचे प्रयत्न सुरू असतां स्पेनच्या राजाच्या नोक-रीस असलेल्या कोलंबस नांवाच्या पुरुषानें १४९२

अमेरिका व हिंदु-स्थान या दोन विस्तीर्ण प्रदेशांचा शोध.

मध्ये अमेरिकेचा शोध लावला. इकडे पोर्तुगीज लोकांच्या प्रयत्नास मात्र खरोखरीच यश येऊन

१४९८ सालीं वास्को-डी-गामा यानें आपलें जहाज आफ्रिकाखंडाच्या किनाऱ्यास वळसा देऊन थेट हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यास नेऊन मिढविलें. पंधराव्या शतकाच्या शेवटीं हिंदुस्थान व अमेरिका या दोन विस्तीर्ण प्रदेशांशीं पोर्तुगीज व स्पॅनिअर्ड यांचा संबंध आल्यानें, त्या देशांत जाऊन आपला व्यापार वाढवावा, तेथें आपल्या वसाहती स्थापन कराव्यात अशी त्यांस साहजिकच इच्छा उत्पन्न झाली.

दक्षिण युरोपमधील राष्ट्रांकडून अशा प्रकारचे प्रयत्न होत असतां इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, स्वीडन वगैरे उत्तरयुरोपमधील राष्ट्रे या बाबतींत

मार्गेच होती. आफ्रिकाखंडास वळसा देऊन हिंदुस्थानाकडे जाणाऱ्या जलमार्गावर पोर्तुगीज लोक, त्याचप्रमाणे पश्चिमेकडून अमेरिकाखंडाकडे जाणाऱ्या जलमार्गावर स्पॅनिअर्ड लोक, हे आपापला हक्क सांगून परराष्ट्रांपासून वरील दोन जलमार्गांचे संरक्षण करण्यास डोळ्यांत तेल घालून दक्ष असल्याने हिंदुस्थानदेशाशी व्यापार करावयाचा तर दुसरा एखादा जलमार्ग शोधून काढल्याखेरीज युरोपियन राष्ट्रांस गत्यंतरच नव्हते. वायव्य दिशेकडून असा एखादा मार्ग शोधून काढण्याचे इंग्लंडचे सर्व प्रयत्न जरी निष्फळ ठरले व हिंदुस्थानाकडे जाणारा जलमार्ग त्यांस सांपडला नाही, तरी त्यांच्या या वेळी झालेल्या प्रयत्नांनी उत्तर अमेरिकेच्या कांहीं भागांवर वर्चस्व स्थापण्याचे कामी मात्र मदत झाली. पुढे इलिझाबेद राणीच्या कारकीर्दीत स्पेनच्या बलाढ्य आरमाराचा पराभव केल्यावर इंग्लंडचे आरमारी वर्चस्व वाढले, व पोर्तुगीज लोकांशी दर्यावर टक्कर देऊन त्यांनी शोधून काढलेल्या मार्गांचे इंग्लंडला हिंदुस्थानाशी दळणवळण सुरू करता आले.

### अर्वाचीनयुगाच्या सुरुवातीस असलेली

#### युरोपियन राष्ट्रांची परिस्थिति.

अर्वाचीनयुगाच्या सुरुवातीस युरोपियन राष्ट्रांची कशी परिस्थिति होती हे सांगतांना पहिल्याप्रथम 'पवित्र रोमन साम्राज्या'चा उल्लेख करणे अत्यावश्यक आहे. मध्ययुगाच्या सुरुवातीस रानटी टोळ्यांनी हल्ला करून सर्व प्रदेश उध्वस्त करून टाकण्यापूर्वी युरोपमध्ये असलेल्या रोमन साम्राज्याचाच हा एक अवशेष शिल्लक राहिला होता. रानटी टोळ्यांनी रोमन साम्राज्यांत मोडणाऱ्या प्रदेशावर जरी आपापल्या वसाहती स्थापन केल्या होत्या, तरी रोमन लोकांची सुसंस्कृत राज्यपद्धति, त्यांची उच्च दर्जाची संस्कृति, त्यांचे ज्ञान, कलाकौशल्याच्या गोष्टींमध्ये त्यांनी केलेली प्रगति वगैरे गोष्टींमुळे रानटी व अडाणी लोकांचे डोळे अर्थातच दिपून गेले ! युद्ध करून आपल्या लष्करी सामर्थ्याने जरी त्यांना रोमन साम्राज्यावर विजय मिळविता आला तरी रोमन संस्कृति, रोमन आचारविचार, रोमन

लोकांच्या राजकीय संस्था वगैरे बाबतींत त्यांना रोमन लोकांपुढें मान वाकवावी लागली ! रोमन लोकांची संस्कृति व त्यांच्या राजकीय संस्था मोडून न टाकतां, त्या संस्कृतीस उचलून धरून पूर्वपंगरा चालूं ठेवण्या-मध्ये फ्रँक्स, जर्मन्स, व्हॅंडाल्स, वगैरे रानटी टोळ्यांमध्ये एकप्रकारची स्पर्धाच उत्पन्न झाली ! रोमन साम्राज्याचें केंद्रस्थान जें रोम शहर तेथें जाऊन सर्व युरोपभर पसरलेल्या साम्राज्याचे आपण बादशहा व्हावें हीच या रानटी टोळ्यांच्या अधिपतींच्या मनांतील उच्चतम महत्त्वाकांक्षा असे ! वैभवाच्या अत्युच्च शिखराप्रत एका काळीं चढलेल्या रोम शहरानें तर त्यांस भारून टाकलें होतें ! या रोम शहरावर आपलें वर्चस्व स्थापण्याच्या कामीं फ्रँक्स व जर्मन्स यांच्यामध्ये किती तरी वर्षे एकसारखी स्पर्धा लागून राहिली होती ! इकडे सर्व युरोपभर ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार होऊन रोममध्ये असलेल्या धर्मपीठास अलेक्झांड्रा, कॉन्स्टांटिनोपल, अँटीओ, जेरुसलेम या ठिकाणीं असणाऱ्या धर्मपीठांपेक्षां अधिक महत्त्व येऊन रोममधील पोप हाच काय तो सर्व ख्रिश्चन धर्मावर हुकमत चालविणारा धर्मगुरु अशी

समजूत झालेली होती. ख्रिश्चन धर्माच्या इतरत्र

पवित्र रोमन  
साम्राज्य.

असणाऱ्या धर्मपीठांपेक्षां आपलें वर्चस्व वाढावें व सर्व ख्रिश्चन धर्माचे आपण धर्मगुरु व्हावें अशी रोममधील पोपची महत्त्वाकांक्षा होती; व ही

महत्त्वाकांक्षा सफल व्हावी, व कॉन्स्टांटिनोपल येथील पूर्वरोमन पाद-शाहीच्या बादशहानें व तेथील धर्मगुरूनें आपल्या महत्त्वाकांक्षेच्या आढ येऊं नये यासाठीं पश्चिम युरोपवर पसरत चाललेल्या रानटी टोळ्यांच्या राजकीय महत्त्वाकांक्षेस पाठिंबा देण्यांतच रोममधील पोपचें हित होतें. अशाप्रकारें इतरत्र असलेल्या धर्मपीठांपेक्षां आपल्या धर्मपीठाचें महत्त्व वाढविण्यासाठीं इ. स. ८०० मध्ये फ्रँकलोकांचा राजा चार्लस ( चार्लमेन ) - यास रोमच्या धर्मपीठावर आरूढ असलेल्या इरा लिओ पोपने रोमन साम्राज्याचा बादशहा म्हणून राज्याभिषेक केला. रानटी समजल्या जाणाऱ्या फ्रँक्सलोकांच्या राजास स्वपराक्रमानें सर्व पश्चिम युरोपभर आपलें

वर्चस्व स्थापतां येऊन पूर्वकाळीं वैभवाच्या अत्युच्च शिखराप्रत चढलेल्या रोमन साम्राज्याचें केंद्रस्थान जें रोम शहर, त्या ठिकाणीं ख्रिश्चन धर्माचे मुख्य धर्मगुरु समजल्या जाणाऱ्या पोपनें राज्याभिषेक केल्यामुळें रोमन साम्राज्य व त्यास ख्रिश्चन धर्माचें पाठबळ असे दोन डुवे एकत्र सांधले गेले. फ्रँकलोकांचा राजा चार्लस यास रोमन बादशाहा अशी बहुमानाची पदवी मिळाली व त्याच्या अंमलाखालीं असलेल्या अवाढव्य प्रदेशास पवित्र रोमन साम्राज्य असें समजण्यांत येऊं लागलें. अशाप्रकारें इ. स. ८०० पासून पूर्वयुरोपकडील कांहीं थोडा प्रदेश खेरीजकरून सर्व युरोपभर आपली सत्ता गाजविणारें पवित्र रोमन साम्राज्य अर्वाचीनयुगाच्या सुरुवातीस अगदींच विस्वळित झालें होतें; व जर्मनीमध्ये मोढणाऱ्या संस्थानांखेरीज इतरत्र या पवित्र रोमन बादशाहीची सत्ता कोणीच जुमानित नसे, इतकेंच नव्हे तर जर्मनीमध्ये मोढणाऱ्या संस्थानांवरही ही सत्ता आतां केवळ दिखाऊच राहिली होती असें म्हटलें पाहिजे ! पवित्र रोमन साम्राज्याचा राज्यकारभार चालविण्यासाठीं एक कायदे करणारें मंडळ नेमण्याचा प्रघात पूर्वापार असून तेथें जर्मनीमध्ये मोढणाऱ्या शेंकडों लहानमोठ्या संस्थानांतून प्रतिनिधी येत ! जर्मनीमधील कांहीं प्रमुख संस्थानांना व शहरांना पवित्र रोमन साम्राज्याचें बादशाही पद कोणास द्यावें हें ठरविण्याचा अधिकार असे. अशा प्रकारें हें बादशाही पद वंशपरंपरा चालत नसून त्याबद्दलची निवडणूक करण्याचा पूर्वापार प्रघात असला तरी पंधराव्या शतकामध्ये जर्मनीमध्ये मोढणाऱ्या आस्ट्रिया संस्थानावर राज्य करणारें हॅप्सबर्ग घराणें फारच बलाढ्य होऊन या बराण्यांतील पुरुषांचीच बहुधा रोमन साम्राज्याच्या बादशाही पदावर नेमणूक होऊं लागली; ती इतकी कीं पवित्र रोमन साम्राज्याचें बादशाही पद या घराण्याचे मालकीचेंच आहे असें वाटू लागलें ! अर्वाचीन युगाच्या सुरुवातीस हॅप्सबर्ग घराण्यांतील १ला मॅक्सिमिलन ( १४९३-१५१९ ) या पवित्र रोमन साम्राज्याच्या बादशाही पदावर अभिषिक्त होता.

इंग्लंड, फ्रान्स, स्पेन वगैरे राष्ट्रांचें एकीकरण होऊन तीं राष्ट्रे जशीं संघटित झालीं होतीं, तसेंच जर्मनीचेंही एक बलाढ्य संघटित राष्ट्र बन-  
वावें, व त्यासाठीं जर्मनीमध्ये मोडणाऱ्या शेंकडों लहान लहान संस्थानांचे अधिकार मर्यादित करावेत, या हेतूनें १ ल्या मॅग्निमीलननें पुष्कळ प्रयत्न केले, परंतु जर्मनीमधील संस्थानिकांना एकमेकांविषयीं वाटत असलेल्या स्पर्धेमुळे जर्मनीचें एकीकरण होऊं शकलें नाहीं. अशा रीतीनें मॅग्निमीलनचे सर्व प्रयत्न जरी निष्फळ ठरले तरी त्याच्या कारकीर्दीत दोन महत्त्वाच्या गोष्टी घडून येऊन त्यायोगें युरोपमध्ये ख्रिश्चन राष्ट्रांचेंच वर्चस्व कायम राहिलें व त्या सर्व राष्ट्रांत आस्ट्रियाचें संस्थान फारच प्रबळ झालें. १४५३ मध्ये पूर्वरोमन बादशाहीचें केंद्रस्थान जें कॉन्स्टांटिनोपल शहर, तें उध्वस्त करून टाकणाऱ्या आटोमन टर्कसच्या पश्चिमयुरोपकडे वृद्धिंगत होणाऱ्या सत्तेस मॅग्निमीलननें अडथळा आणून युरोपची आटोमन टर्कसपासून सुटकाच केली असें म्हणावयास पाहिजे. युरोपमध्ये ख्रिश्चन

पांचवा चार्लस पवित्र  
रोमन साम्राज्याचा  
बादशहा होतो.

राष्ट्रांचें वर्चस्व राखण्याचे कामीं त्यास यश आलें व त्यानंतर या सर्व युरोपियन राष्ट्रांमध्ये आस्ट्रियावर राज्य करणारें हॅप्सबर्ग घराणेंच प्रबळ होण्यास, व या घराण्याच्या अंमलांत असलेला प्रदेश अवा-

ढव्य रीतीनें वाढण्यास कांहीं गोष्टी घडून आल्या. १४७७ मध्ये फ्रान्स व जर्मनी यांच्या सरहद्दीवर असलेला बर्गंडीचा संस्थानिक चार्लस धी बोल्ल याच्या एकुलत्या एका मुलीशीं मॅग्निमीलनचें लग्न होऊन चार्लसच्या मृत्यूनंतर बर्गंडीच्या संस्थानिकाच्या ताब्यांत असलेला नेदर्लंड प्रांत मॅग्निमीलनच्या ताब्यांत आला. यानंतर त्याचा मुलगा फर्डिनंड याचें स्पेनच्या राजाच्या जोन मुलीशीं लग्न होऊन स्पेनचें राज्य व स्पेनच्या ताब्यांत असलेला विस्तृत मुलूख मॅग्निमीलनचा नातू चार्लस यास मिळाल्यामुळे हॅप्सबर्ग घराण्याची युरोपखंडांतील बऱ्याच मुलखावर हुकमत चालू लागली. इ. स. १५१९ मध्ये मॅग्निमीलनचा नातू चार्लस याची रोमन बादशहाच्या पदावर निवडणूक झाली. अशा रीतीनें आस्ट्रियावर

राज्य करणाऱ्या हॅप्सबर्ग घराण्याच्या ताब्यांत युरोपमधील बर्गंडीचें संस्थान, नेदर्लंड प्रांत, स्पेनचें राज्य व वसाहती वगैरे बराच मुख्य मिळून हे घराणें फारच बलाढ्य झालें होतें.

अर्वाचीनयुगाच्या सुरवातीस जर्मनीप्रमाणें इटलीचें देखील एक संघटित राष्ट्र बनलें नसून इटालियन द्वीपकल्पामध्ये मीलनचें राज्य, व्हेनीसचें लोकसत्ताक राज्य, फ्लोरेंसचें लोकसत्ताक राज्य, पोपच्या हाताखालील संस्थान व नेपल्सचें राज्य अशीं पांच संस्थानें अस्तित्वांत होती. परंतु मध्ययुगाच्या शेवटीं शेवटीं इटलीमधील वर्चस्वासंबंधानें या पांच स्वतंत्र संस्थानांच्या आपापसांत झटापटी सुरू असल्यानें इटलीचें एकीकरण होण्याचें तर बाजूलाच राहिलें, पण या अंतस्थ कलहाचा फायदा घेऊन इटलीजवळ असलेल्या फ्रान्स व स्पेन या संघटित राष्ट्रांना इटलीमधील संस्थानांवर आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करतां येणें शक्य झालें. स्पेननें तर पंधराव्या शतकाच्या शेवटीं सार्डीनिया, सिसली व नेपल्स इटली. या इटालियन संस्थानांवर आपलें पूर्ण वर्चस्व बसविलें. परंतु स्पेनचें इटलीमधील वादत चाललेलें

प्रस्थ पाहून फ्रान्सला सहाजिकच स्पेनचा हेवा वाटूं लागला ; व स्पेनचें वर्चस्व कमी करून आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करण्याच्या इराद्यानें फ्रान्सचा राजा ८ वा चार्लस यानें १४९४ मध्ये इटलीवर स्वारी केली ! अशाप्रकारें इटलीमध्ये राष्ट्रीय ऐक्य नसल्यामुळें मध्ययुगामध्ये इटलीची भूमि म्हणजे परकीय राष्ट्रांची महत्त्वाकांक्षा सफल करून घेण्याची युद्धभूमीच बनून राहिली !

इटालियन द्वीपकल्पाच्या दक्षिणेकडील भागांत असलेल्या नेपल्स या संस्थानावरील वर्चस्वासंबंधानें फ्रान्स व स्पेन या दोन राष्ट्रांमध्ये स्पर्धा

उत्पन्न झाली, व बिचान्या नेपल्सवर मात्र अरिष्ट नेपल्सचें संस्थान. ओढवलें ! १५०४ मध्ये स्पेननें हें संस्थान फ्रान्स-

कडून आपल्या ताब्यांत घेतलें, व तेव्हांपासून सरासरी दोनशें वर्षे म्हणजे युट्रेक्टचा तह होईपर्यंत ( १७१३ ) स्पेनचेंच या संस्थानावर वर्चस्व कायम होतें.

नेपल्सचे स्वातंत्र्य नष्ट झालें तरी त्यास एकाच राष्ट्राच्या अंमला-  
खाली दोन शतके रहावे लागल्यामुळे अंतस्थ सुधारणा करतां येणें तरी शक्य  
झालें; परंतु इटलीच्या उत्तरभागांतील मीलनच्या संस्थानाची स्थिति  
तर फारच शोचनीय झाली होती ! आज या राष्ट्रांने त्या संस्थानावर

आपली अनियंत्रित हुकमत गाजवावी तर उघां  
मीलनचे संस्थान. दुसऱ्याच राष्ट्रांने भयंकर रक्तपात करून तें संस्थान  
हिसकावून घ्यावे, या व अशाच प्रकारांमुळे विचाऱ्या  
मीलनचे मात्र मधल्यामध्ये नाहक हाल होत ! पूर्वेतिहासाकडे लक्ष्य दिलें  
तर मीलनचे संस्थान हें पवित्र रोमन साम्राज्याचाच एक प्रांत समजला  
जात असल्याने वास्तविक पहातां आस्ट्रियावर राज्य करणाऱ्या हॅप्सबर्ग  
घराण्याच्या अंमलाखालीच तें संस्थान असावयाचें; परंतु मध्ययुगाच्या  
शेवटीं खुद्द जर्मनीमध्येही आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करणें हॅप्सबर्ग घराण्यां-  
तील पुरुषांस कठीण गेल्याने या संस्थानावर त्यांचा पूर्वापार असलेला  
संबंध तुटून स्फाक्षी घराण्याच्या अनियंत्रित सत्तेपुढें या संस्थानास मान  
वांकवावी लागली ! पण अर्वाचीनयुगाच्या सुरुवातीस इटलीवरील वर्चस्वा-  
संबंधानें फ्रान्स व स्पेन यांची आपापसांत स्पर्धा सुरू होऊन फ्रान्सचा  
राजा १२ वालुई यानें या संस्थानावर आपला दूरचा हक्क आहे असें म्हणून  
स्वारी केली व त्याच्या प्रयत्नास यश येऊन १४९९ मध्ये तें संस्थान  
फ्रान्सच्या ताब्यांत गेलें. परंतु फ्रान्सचा हा उत्कर्ष स्पेनला अर्थातच सहन  
झाला नाहीं; व हें संस्थान आपणास स्वतःसाठीं जरी मिळवितां आलें नाहीं  
तरी फ्रान्सच्या अंमलाखालीं तरी तें राहूं नये या इराद्याने स्पेनच्या  
राजानें १५१२ मध्ये फ्रान्सविरुद्ध व्हेनीस व इंग्लंड यांच्याशीं तह करून  
पुनः तें संस्थान स्फाक्षी घराण्यांतील पुरुषास मिळवून दिलें. परंतु विचाऱ्या  
मीलनचे नष्टचर्य अजून संपलें नव्हतें, कारण या गोष्टीस तीन वर्षे लोटलीं  
नाहींत तोंच फ्रान्सच्या गादीवर नुकत्याच आलेल्या १९ व्या फ्रान्सिसनें तें  
संस्थान परत मिळविण्याचा निश्चय करून १५१५ मध्ये पुनः त्यावर



आपलें वर्चस्व प्रस्थापित केलें. यानंतर कांहीं वर्षे तशींच गेल्यावर स्पेनचा राजा चार्लस याची १५१९ मध्ये पवित्र रोमन साम्राज्याच्या पादशाही पदावर पांचवा चार्लस म्हणून निवडणूक झाल्यावर, त्यानें मीलनचे संस्थान हें पूर्वी रोमन साम्राज्याचा एक प्रांत असल्यानें त्यावर आपला कायदेशीर हक्क आहे असें सांगून तें संस्थान आपल्या ताब्यांत घेण्यासाठीं त्यावर हल्ला केला !

इटालियन द्वीपकल्पामध्ये असलेल्या संस्थानांत व्हेनीसचें संस्थान पंधराव्या शतकामध्ये प्रमुख समजलें जाई. येथील व्हेनीसचें राज्यव्यवस्था नांवालाच कायती लोकसत्ताक असे. वास्तविक पहातां येथील सर्व सत्ता अमीर-

उमरावांच्याच हातीं होती; व यांचाच कायदे करणाऱ्या मंडळामध्ये भरणा होत असून व्हेनीस संस्थानाचा अध्यक्ष नेमण्याचा यांनाच कायतो अधिकार असे. भूमध्य समुद्राच्या पूर्वेकडील भागांत असलेलीं मोरिया, कॅडीया, सायप्रस वगैरे बेटें व्हेनीसच्या ताब्यांत होती; याखेरीज इटलीच्या ईशान्येकडील प्रांतांत व्हेनीसनें आपलें वर्चस्व प्रस्थापित केलें होतें. अशा प्रकारें भूमध्य समुद्र व इटलीचा कांहीं भाग यांवर आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करून पूर्वेकडील स्वतंत्र राष्ट्रांशीं व्यापार करून व्हेनीसनें मध्ययुगामध्ये आपला उत्कर्ष करून घेतला होता, तरी अर्वाचीन युगाच्या सुरुवातीस युरोपच्या पूर्वेकडील भागांत आटोमन टर्कीचें बरेंच प्रस्थ माजत चालल्यामुल्लें व्हेनीसच्या उत्कर्षास उतरती कळा लागली ! आटोमन टर्कसनीं यानंतर भूमध्यसमुद्रांत व्हेनीसच्या ताब्यांत असलेलीं बेटें एकामागून एक हस्तगत करून व्हेनीसच्या पूर्वेकडील व्यापारास बराच अडथळा आणला. इकडे वास्को-डी-गामा या पोर्तुगीज गृहस्थानें आफ्रिकेच्या किनाऱ्यास वळसा देऊन हिंदुस्थानाकडे जाणारा जलमार्ग शोधून काढल्यापासून पूर्वेकडील राष्ट्रांशीं व्यापारउदीम वगैरे बाबतींत व्हेनीसचें असलेलें महत्त्व कमी पल्लें व पोर्तुगाल व स्पेन हीं राष्ट्रे व्यापारासंबंधीं पुढें येऊं लागलीं.

मध्ययुगाच्या शेवटीं शेवटीं प्राचीन कलाविद्यांचें पुनरुज्जीवन होत असतां फ्लॉरेन्सचें संस्थान कलाकौशल्य, चित्रकला वगैरे बाबतींत बरेंच पुढें आलें. १५ व्या शतकामध्ये तेथील पूर्वीची लोकनियंत्रित राज्य-पद्धति नाहीशी होऊन मेडिसी घराण्याच्या अनियंत्रित सत्तेखाली या संस्थानास बरींच वर्षे खितपत पडावें लागलें !

फ्लॉरेन्सचें  
संस्थान.

परंतु १४९४ च्या सुमारास तेथील जनतेकडून स्वराज्यप्राप्तीसंबंधीं जोरारचा प्रयत्न करण्यांत

आला व तो प्रयत्न यशस्वी होऊन मेडिसी घराण्यांतील जुलमी राज्यकर्त्यास तेथून हाकून लावण्यांत आलें. पण महत्प्रयासानें प्रस्थापित केलेलें आपलें स्वातंत्र्य फ्लॉरेन्सला फार दिवस टिकवितां आलें नाहीं; कारण १५२९ च्या सुमारास 'पवित्र रोमन साम्राज्या'चा बादशहा पांचवा चार्लस यानें फ्लॉरेन्सचें राज्य काबीज केलें, व फ्लॉरेन्स व फ्लॉरेन्सच्या आसपास असलेला प्रदेश यांचें 'टस्कनीचें संस्थान' या नांवाचें एक नवीनच संस्थान बनवून त्यावर मेडिसी घराण्यांतील अलेक्झांडर या गुरुषास अधिष्ठित केलें.

रोममधील धर्मगुरु ( पोप ) हे फारच महत्त्वाकांक्षी असत ! मध्ययुगामध्ये पोप व रोमन साम्राज्याचे बादशहा यांच्यामध्ये युरोपमधील वर्चस्व कोणाकडे असावें, यासंबंधीं चाललेल्या स्पर्धेकडे दृष्टि फेंकल्यास आपणांस वरील म्हणण्याचा प्रत्यय दिसून येईल ! इ. स. ८०० मध्ये फ्रँक लोकांचा राजा चार्लस यास पवित्र रोमन साम्राज्यावर जणू काय पोपनेंच अधिष्ठित केलें, व पोपनें जर त्यास अधिष्ठित केलें नसतें तर चार्लसला रोमन बादशहा होतां आलें नसतें, व यामुळें बादशहाची जरी सर्व युरोपभर हुकमत चालत असली, तरी पोपच्या सत्तेपुढें त्यास नमूनच वागलें पाहिजे, असा पोपच्या पक्षाकडून आव घालण्यांत येई ! मध्ययुगामध्ये पोप व बादशहा यांच्यामध्ये अशा प्रकारची चुरस लाग-

लेली होती, व एका बादशहास तर पोपपुढें लाचार होऊन बंदे गुलाम म्हणून विनवणी करण्याची पाळी आली, तरी सरतेशेवटीं चर्चच्या ताब्यांतील संस्थान. या बाबतींत पोपपक्षीय लोकांस मागे ध्यावें लागून राजकीय बाबतींत बादशहाचेंच वर्चस्व कबूल करावें लागलें. पवित्र रोमन पादशाहीवर हुकमत चालविण्याचा त्यांचा प्रयत्न जरी निष्फळ ठरला तरी रोम शहरानजीक असलेल्या कांहीं प्रदेशांवर एखाद्या स्वतंत्र राजाप्रमाणें राज्य करण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा कांहीं नष्ट झालेली नव्हती; व शेवटीं पोप ६ वा अलेक्झांडर (१४९२-१५०३) याच्या अमदानींत ही महत्त्वाकांक्षा पूर्ण होऊन पोपच्या अंमलाखालीं एक स्वतंत्र संस्थान बनविण्यांत आलें. मध्ययुगाच्या-शेवटीं शेवटीं या संस्थानावर राज्य करणाऱ्या पोपकडून चित्रकला, शिल्पकला, कलाकौशल्याच्या गोष्टी वगैरे बाबतींत प्रोत्साहन मिळत गेल्यानें हें संस्थान कलाकौशल्याच्या गोष्टींमध्ये फारच पुढें आलें व त्या संस्थानावर राज्य करणाऱ्या पोपकडून तर आतां धार्मिक बाबीपेक्षां ऐषआरामाच्या गोष्टींकडेच अधिक लक्ष्य पुरविण्यांत येई !

वर थोडक्यांत दिग्दर्शन केल्याप्रमाणें इटालियन द्वीपकल्पामध्ये अर्वाचीन युगाच्या सुरुवातीस पांच निरनिराळीं संधायचे संस्थान. संस्थानें होती. याखेरीज इटालीच्या वायव्येकडे

फ्रान्स व इटाली यांच्या दरम्यान संधायचें एक लहान संस्थान असून तें यावेळीं विशेष प्रसिद्ध नव्हतें, परंतु अर्वाचीनयुगांत तें संस्थान बलाढ्य होऊन सरतेशेवटीं या संस्थानावर राज्य करणाऱ्या पुरुषासच पुढें १८६२ मध्ये संयुक्त इटालीचें राज्यपद देण्यांत आलें.

मध्ययुगाच्या प्रारंभी सरंजामी पद्धतीवरच सर्व युरोपची राज्यघटना होती; व या सरंजामी पद्धतीचे परिणाम फ्रान्समध्ये विशेष रीतीनें जाणवूं लागले होते.

फ्रान्स.

फ्रान्समधील अमीरउमराव व सरदार लोक यांच्या आपापसांत मध्ययुगांत कितीतरी झटापटी होत ! सरते शेवटीं पंधराव्या

शतकामध्ये ७ वा चार्ल्स ( १४२२-६१ ) व ११ वा लुई ( १४६१-८३ ) यांच्या अमदानींत हे सरदार लोकांचें व अमीरउमरावांचें प्रस्थ बरेंच कमी करण्यांत येऊन फ्रान्सचें एकीकरण झालें. परंतु फ्रान्सचें अशा रीतीनें संघटित राष्ट्र होतांना अमीरउमरावांची सत्ता कमी होऊन बहुजनसमाजाचें महत्त्व वाढलें तरी व त्याचा राजावर वचक ठेवण्याचे कामीं कांहींच प्रयत्न न झाल्यानें, राजसत्ता अनियंत्रित बनली होती ! या अनियंत्रित सत्तेवर अमीरउमरावांचा पूर्वापार असलेला दाब कमी झाल्यामुळं फ्रान्सच्या राजास आपल्या खास हुकमतीखालीं बरेंच सैन्य ठेवतां येऊन आपली राजकीय महत्त्वाकांक्षा सफल करण्याची संधि मिळाली. फ्रान्सचा राजा ११ वा लुई यानें फ्रान्सच्या उत्तर सरहद्दीवर असलेलें बर्गंडीचें संस्थान आपल्या राज्यास जोडून टाकलें, व त्यानंतर ८ व्या चार्ल्सनें ( १४८३-९८ ) फ्रान्सच्या वायव्येकडील ब्रिटनी प्रांतही आपल्या राज्यांत सामील करून टाकला. फ्रान्सच्या शेजारीं असलेला वरील प्रांत काबीज करून फ्रान्सचें एक संघटित बलाढ्य राष्ट्र बनल्यावर येथील राजाची महत्त्वाकांक्षा अधिक विस्तृत होऊं लागली; व या महत्त्वाकांक्षेच्याच प्रेरणेनें ८ व्या चार्ल्सनें इटलीच्या दक्षिण भागांत असलेल्या नेपल्स संस्थानावर आपला दूरचा हक्क सांगून १४९४ मध्यें त्यावर स्वारी केली ! परंतु फ्रान्सच्या या हालचालीकडे स्पेनचें राष्ट्र डोळ्यांत तेल घालून लक्ष्य देत असल्यानें १६ व्या शतकाच्या प्रारंभीं इटलीवरील वर्चस्वासंबंधीं या दोन राष्ट्रांमध्ये मोठी चुरस उत्पन्न झाली !

पंधराव्या शतकांत स्पेनमध्ये असलेल्या अरेगान व कास्टॉईल या दोन प्रमुख व बलाढ्य संस्थानांनीं स्पेनच्या द्वीपकल्पांत मूर लोकांच्या वाढत चाललेल्या वर्चस्वास अडथळा आणला होता ! वरील दोन संस्थानांच्या प्रयत्नांनें स्पेनमध्ये महंमदी सत्ता विस्तृत पावली नाहीं, तरी या दोन संस्थानांच्या आपापसांतील स्पर्धेमुळ स्पेनचें एकीकरण होणें अशक्यच वाटूं लागलें. परंतु वरील अशक्य वाटणारी गोष्टही थोडक्याच

दिवसांत शक्य झाली ! पंधराव्या शतकाच्या शेवटीं अॅरेगान संस्थानाचा भावी राजा फर्डिनंड (१४७९-१५१६) व कार्टो-स्पेनचे  
राष्ट्र. इलची भावी राणी इसाबेला यांच्यामध्ये, विवाह घडून आल्याने या दोन्ही संस्थानांचे एकीकरण होऊन स्पेनचे एक संघटित राष्ट्र बनण्याचा मार्ग सुकर झाला. फर्डिनंड गादीवर आल्यावर या दोन संस्थानांचे पूर्णपणे एकीकरण झाले, व त्यांनी मोठा प्रयत्न करून मुरलोकांचे स्पेनमधील ग्रॅनेडा हे संस्थान खालसा करून महंमदीय मूर लोकांची सत्ता पार संपुष्टांत आणिली !

स्पेनचे एकीकरण झाल्यावर स्पेनचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होत गेला व सोळाव्या शतकामध्ये युरोपमध्ये त्यास प्रमुख स्थान पटकावतां आले. स्पेनचा राजा फर्डिनंड याच्या आश्रयाखाली कोलंबसने अमेरिका खंडाचा शोध लावल्यापासून तिकडे आपल्या वसाहती स्थापन करण्याची स्पॅनि-अर्ड लोकांस साहजिकच इच्छा उत्पन्न झाली.

स्पेनचा उत्कर्ष. इकडे १५०४ च्या सुमारास फ्रान्सचा राजा ८ वा चार्ल्स याचा पराभव करून फ्रान्सच्या ताब्यांत असलेले नेपल्सचे संस्थान स्पेनला मिळाले; व यानंतर १५१२ मध्ये फ्रान्स व स्पेन यांच्या दरम्यान असलेले नॅव्हरीचे संस्थान स्पेनला मिळाल्यामुळे पिरनीज पर्वतापासून खाली भूमध्यसमुद्रापर्यंत स्पेनला कोणताही शत्रु उरला नाही. फर्डिनंडने आपल्या अमदानांत स्पेनचे वर्चस्व वाढविले, तसेच आपल्या राज्यांत राजसत्ता अनियंत्रित व एकमुखी करण्यासाठी त्याचे प्रयत्न सुरू झाले. अमीरउमरावांची व सरंजामी पद्धतीमुळे ज्यांचे बरेच प्रस्थ माजले होते अशा सरदार लोकांची सत्ता कमी करण्याच्या कामी फर्डिनंडला पूर्णपणे यश येऊन स्पेनमध्ये अनियंत्रित राजसत्ता पूर्णपणे प्रस्थापित झाली. यानंतर स्पेनमध्ये लोकमतदर्शक असलेल्या पार्लमेंटची तुटपुंजी सत्ताही पूर्णपणे काढून घेण्यास फर्डिनंडला अडचण पडली नाही. अशा प्रकारे राजकीय बाबतीत लोकांच्या हातांत आलेले

थोडेफार अधिकारही काढून घेतल्यावर धार्मिक बाबींमध्येही स्पॅनिश लोकांवर जुलूम होऊं लागले. महमदीधर्मीय मूर लोकांचा नायनाट करण्यासाठी पहिल्या प्रथम निर्माण करण्यांत आलेल्या धर्मकोर्टाकडून मध्य-युगाच्या शेवटीं शेवटीं सामान्य जनतेमध्ये फैलाव होणाऱ्या नवीन कल्पना व नवे विचार पूर्णपणे दपटून टाकण्याचा प्रयत्न झाल्यामुळे स्पेनचे वैभव राजकीयदृष्ट्या बाहेरून वाढतें आहेसं भासलें तरी त्यास आंतून कीडच लागली होती असें म्हटलें पाहिजे.

फर्डिनंडनंतर त्याचा नातू चार्लस ( १५१६-५६ ) हा स्पेनच्या गादीवर आला. यावेळीं स्पेनचें राष्ट्र सर्व युरोपमध्ये फारच बलाढ्य समजलें जात असून स्पेनच्या ताब्यांत असलेला मुलूसही बराच विस्तृत होता. यानंतर तीनच वर्षांनीं ( १५१९ ), बाद-शहा मॅग्झिमिलिन याच्या मृत्यूनंतर, चार्लस-चाच ( चार्लस हा मॅग्झिमिलिनचा नातू होता ), रोमन पादशाहीच्या बादशाही पदावर नेमणूक झाल्यानें ऑस्ट्रियाचें हॅप्सबर्ग घराणें व स्पेनचें बोरबोन घराणें यांचा मिलाफ होऊन या दोन्ही घराण्यांच्या अमलाखालीं असलेला स्पेन, ऑस्ट्रियाचें संस्थान, बर्गंडी, नेदर्लंड, नेपल्स वगैरे विस्तीर्ण प्रदेश एकाच राज्यकर्त्याच्या ताब्यांत आला व बादशहा ५ वा चार्लस याचें युरोपमधील प्रस्थ बरेंच माजलें !

पंधराव्या शतकाच्या शेवटीं इंग्लंडमधील यॉर्क व लॅंकेस्टर या दोन प्रतिस्पर्धी घराण्यांमध्ये सुरू असलेलें युद्ध संपुष्टांत येऊन, यॉर्क व लॅंकेस्टर या दोन्हीही घराण्यांशीं संबंध असलेल्या ट्यूडर घराण्यांतील पुरुषास राज्यपद मिळाल्यानें, इंग्लंडांतील प्रमुख घराण्यांमधील अंतस्थ दुफळी संपुष्टांत आली. १४८५ मध्ये इंग्लंडच्या गादीवर येणारा ७ वा

हेन्‍री धूर्त व महत्त्वाकांक्षी असल्यामुळे त्यास इंग्लंडमधील राजसत्ता अनियंत्रित करता आली. याच्या अमदानीत इंग्लंडमधील राज्यव्यवस्था पार्ल-

मेंटच्याच तंत्राने चालत आहेसे दिसले तरी ती, इंग्लंड. पार्लमेंटची सत्ता फारच मर्यादित करण्यांत आली होती. हेन्‍रीने पहिल्याप्रथम अमीरउमराव व

सरदार यांचे बरेच अधिकार काढून घेतले, आपल्या तैनातीस सेन्य ठेवू नये असा त्यांच्यावर निबंध घालण्यांत आला व त्याविरुद्ध आचरण करणाऱ्या सरदारांस शिक्षा करण्यासाठी 'स्टार चेंबर' नांवाच्या एका जादा कोर्टाची प्राणप्रतिष्ठा करण्यांत आली. या कोर्टाकडून चळवळ्या अमीरउमरावांस मोठमोठाले दंड ठोठावण्यांत येत असल्यामुळे हेन्‍रिस राज्यकारभारासाठी बरीच द्रव्यप्राप्ति होऊन पार्लमेंटसभा भरविण्याचे कारण न राहता अनियंत्रित रीतीने राज्यकारभार करता येऊ लागला.



## प्रकरण २ रे.

### जर्मनीमधील धर्मसुधारणेची चळवळ.

पूर्वधराव्या व सोळाव्या शतकांत धर्मसुधारणेची लाट जर्मनीमध्ये पहिल्या प्रथम उत्पन्न होऊन ती हलके हलके युरोपमधील बहुतेक सर्व देशांत पसरू लागली. रोम शहरांतील पोपकडून सर्व ख्रिस्तीधर्मीय लोकांकडून घेण्यांत येणारे कर, धर्माधिकार्यांच्या हातांतील अमर्याद सत्ता, त्यांना असलेले विशिष्ट हक्क, धर्माधिकार्यांचे विषयी व निंब वर्तन, या व अशा प्रकारच्या कित्येक गोष्टी पाहून ख्रिस्तीधर्मीय लोकांस पोपच्या सत्तेविरुद्ध तिटकारा वाटू लागला होता. या वेळीं सामान्य लोकांच्या ज्ञानांत भर पडून त्यांच्या विचारामध्ये क्रान्ति होत असल्यामुळे तर पोपच्या सत्तेविरुद्ध सुरू झालेल्या चळवळीस जोर मिळून धर्मसुधारणा करण्याबद्दल सामान्य जनतेचेही पाठबळ मिळू लागले.

मध्ययुगाच्या शेवटीं प्राचीन कलाविद्यांचे पुनरुज्जीवन झाल्याने सामान्य जनतेच्या ज्ञानांत भर पडून जी विचारक्रान्तीची लाट उत्पन्न झाली ती पहिल्या प्रथम इटलीमध्येच उद्भूत होऊन, तेथून उत्तरेकडील राष्ट्रांमध्ये पसरली. परंतु इटलीमध्ये व उत्तरेकडील राष्ट्रांमध्ये या विचारक्रान्तीपासून निरनिराळे परिणाम झालेले दिसतात. कलाकौशल्याच्या गोष्टींमध्ये सुधारणा करावी असे इटलीमधील लोकांस वाटू लागले तर इकडे उत्तरेकडील राष्ट्रे मात्र नैतिक सुधारणा करण्यामध्येच निमग्न राहिली ! इटलीमधील लोक अर्वाचीन युगाच्या सुरुवातीस शिल्पकला, चित्रकला, ऐहिक सुखवर्धनास इष्ट असलेल्या गोष्टी सुधारण्याकडे गुंतलेले असून उत्तरेकडील राष्ट्रांतील लोक मात्र ख्रिस्तीधर्माची उदात्त तत्वे काय आहेत व रोममधील धर्मगुरूंनी ख्रिस्तीधर्मास संमत नसलेले आचार-विचार त्या धर्मांमध्ये कसकसे घुसवले आहेत, ग्रीक, लॅटिन व हिब्रू



भाषेंतील पुस्तकांत ख्रिस्ती धर्मासंबंधीं काय काय आधार सांपडतात, यांचा विचार करण्यामध्ये निमग्न होते.

अशा रीतीने उत्तरेकडील राष्ट्रांमधील विद्वान् व विचारवंत लोक नैतिक व धार्मिक सुधारणेसंबंधीं विचार करित असतांना जर्मनीमधील रॉइचलिन, उलरिच, हूटन व इराझमस वगैरे विद्वानांनीं यामध्ये पुढाकार घेतलेला होता. या लोकांच्या प्रयत्नानेंच पुढें धर्मसुधारणेसंबंधीं होणाऱ्या चळवळीचें बीज पेरलें गेलें असें म्हणण्यास हरकत नाही.

जॉन रॉइचलिन हा विद्वान् असून त्यानें लिहिलेल्या अनेक ग्रंथांपैकीं हिब्रू भाषेचें व्याकरण हा प्रसिद्ध ग्रंथ होता. परंतु एवढ्यानेंच तो ख्रिस्ती धर्माधिकाऱ्यांच्या रोषास पात्र होऊन त्याच्यावर धर्मवेड्या धर्माधिकाऱ्यांनीं टीका-प्रहार केले. परंतु या टीकाप्रहारांस न जुमानतां त्यास पुष्कळ विद्वान् लोकांचें पाठबळ मिळालें; व हूटन नांवाच्या विद्वाना-नें तर 'एका अप्रसिद्ध माणसाचीं पत्रें' या नांवाचा ग्रंथ लिहिला व चर्चच्या जुलमी व अन्यायी कृत्यांवर खरमरीत टीका करून चर्चच्या सत्तेविरुद्ध लोकमत तयार करण्याचा प्रयत्न केला.

हूटनप्रमाणेंच डेसिडेरियस इराझमस ( १४९७-१५३६ ) नांवाच्या गृहस्थानें रोमन चर्चच्या अव्यवस्थित, जुलमी व नियं वर्तनावर खरमरीत टीका केली. इराझमस हा एक मोठा वाङ्मयभक्त होता. त्यानें ग्रीक व लॅटिन भाषेंमध्ये 'न्यू टेस्टमेंटची' एक आवृत्ति प्रसिद्ध केली असल्यानें बायबलवर अर्वा-चीन काळीं होणाऱ्या भाष्यांमध्ये त्याच्या भाष्यास अग्रस्थान दिडें पाहिजे. याखेरीज रोमन चर्चचें किळसबाणें स्वरूप सर्वांच्या निदर्शनास आणण्यासाठीं त्यानें १५११ मध्ये 'मूर्खाचरणाची स्तुति' या नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला.

रॉइचलिन

१४५५-१५२२

इराझमस

१४९७-१५३६.

अशा प्रकारे रॉइचलिन, इराझमस वगैरे ग्रंथकारांनी व विद्वान् लेखकांनी जरी ख्रिस्ती धर्माधिकार्यांवर टीका करून त्यांचीं कृत्ये चवाठ्यावर आणिलीं होती, तरी रोमन कॅथलिक धर्मापासून फुटून नवीन सुधारलेला धर्मपंथ स्थापन करण्याचा या विद्वान् लेखकांचा मुळींच विचार नव्हता. ख्रिस्ती धर्मांमध्ये सुधारणा करावी, व पूर्वाप्रमाणेच धर्माधिकार्यांस आपलें नैतिक आचरण शुद्ध ठेवावयास लावावें अशा प्रकारचा या विद्वानांकडून प्रयत्न होत असे. परंतु पुढील पिढीतील लोकांनी जेव्हां रोमन कॅथलिक पंथांतून फुटून नवीन धर्मपंथ काढण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हां या विद्वान् लेखकांस फारच वाईट वाटलें व त्यांनीं नवीन पिढीतील धर्मसुधारक लोकांस प्रोत्साहन देण्याचें नाकारलें.

परंतु या विद्वान् लेखकांनीं धर्मसुधारणा करण्याचें प्रत्यक्ष प्रोत्साहन

मार्टिन	दिलें नसलें तरी यांनीं त्या वेळेच्या धार्मिक
ल्यूथर	अन्यायावर टीकाप्रहार करून पुढें होणाऱ्या
१४८३-१५४६	धर्मसुधारणेची पूर्वतयारीच करून ठेवली होती

या विद्वानांनीं अशा प्रकारे लोकांचीं मनें तयार ठेवल्यामुळे मार्टीन ल्यूथरला 'प्राटेस्टंट पंथा'ची स्थापना करतां आली. मार्टीन ल्यूथरचा जन्म थ्युरिंगिया प्रांतांत झाला असून त्याचें घराणें फारच गरीबीचें होतें. छोट्या मार्टीननें वाकिलीच्या घंथांत पढावें असें त्याच्या आईबापांस वाटून त्याला विश्वविद्यालयांत पाठविण्यांत आलें. परंतु मार्टीनचा वाकिलीच्या घंथाकडे मुळींच कल नव्हता. त्यानें १५०५ मध्येच 'आगस्टन आर्डर ऑफ फ्रायर' या पंथाचा स्वीकार करून धार्मिक बाबींचा अभ्यास करण्यासाठीं १५१० मध्ये तो रोमशहरीं जाण्यासाठीं निघाला. रोम शहरीं गेल्यावर त्याला पोपचें मिश्र व विलासी वर्तन प्रत्यक्ष पाहतां आलें. परत आल्यावर त्यानें आगस्टन पंथाबद्दल पुष्कळ विचार केला; तेव्हां त्याला आढळून आलें कीं, केवळ बाह्य बाबीं. सच सुधारणा केल्यानें आपल्या आत्म्याची सुधारणा शक्य असें होत

नसून, खरी सुधारणा पाहिजे असेल तर पहिल्याप्रथम आपण आपल्या मनाचीच पवित्रता राखण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. अशा प्रकारे त्याच्या मनामध्ये गूढ गोष्टींचा विचार चालला असता त्याने विटेमबर्ग या विश्व-विद्यालयांत अध्यापकाचे काम पत्करले होते; व तेथे अध्यापकाचे काम करित असतां एका प्रसंगाने तो प्रसिद्धीस आला.

१५१७ मध्ये जर्मनीमध्ये जॉन टेटसेल नांवाच्या एका धर्माधिकाऱ्याने 'पातकापासून मुक्त करणारी पत्रके' विकण्याचा उपक्रम सुरू केला. बायबल मधील एका वाक्याच्या आधारे अशीं पत्रके विकण्याचा प्रघात पहिल्याप्रथम पाडण्यांत आला होता. बायबलमध्ये सांगितले आहे की, पातकाचे क्षालन करावयाचे असेल तर पातकी मनुष्याने दोन गोष्टींकडे मुख्यत्वेकरून लक्ष्य

द्यावयास पाहिजे. या दोन गोष्टी म्हणजे ( १ )

पातकापासून  
मुक्तता करणारी  
पत्रके.

पश्चात्ताप व ( २ ) योग्य शिक्षा या होत ! या

दान गोष्टींपैकी पातकाबद्दल उपरती होऊन पुनः

पातक न करण्याचा दृढनिश्चय करणे ही गोष्ट

मुख्य होती, तरी ती गोष्ट बाजूलाच राहून पातकी मनुष्याला योग्य शिक्षा देण्याऐवजी एखाद्या पुण्यकारक कृत्याला त्याने मदत केली तरी चालेल, असे समजण्यांत येऊ लागले. यानंतर पातकी मनुष्यापासून चर्चच्या पवित्र कामासाठी मदत मिळावी म्हणून वर सांगितल्याप्रकारचीं पत्रके विकण्यांत येऊ लागली. पहिल्या पहिल्याने अशा प्रकारच्या पत्रांची संख्या कमी होती, तरी हलके हलके रोम शहरांतील मोठमोठालीं चर्चेंस, राजवाडे, व एषआरामाचीं व विलासाचीं साधने निर्माण करण्यासाठी अशा प्रकारच्या पत्रकांपासून बरीच प्राप्ति होईल असे पंधराव्या शतकांतील विलासी व एषआरामांत लोळणाऱ्या धर्मगुरूंना वाटू लागल्यामुळे हीं पत्रके जास्त प्रमाणांत विकण्यांत येऊ लागली इतकेच नव्हे, तर हा व्यापार सुरळीत व व्यवस्थित रीतीने चालावा म्हणून वेगवेगळ्या पातकांबद्दल वेगवेगळ्या किंमतीचीं पत्रके देखील ठरविण्यांत आली !

जर्मनीमध्ये टेटसेल या धर्माधिकाऱ्याने अशीं पत्रके मोठ्या प्रमाणांत विकून किंफायतशीर व्यापार चालविला असल्याने लोकांना त्याच्या या कृत्याबद्दल बराच तिडकारा वाटू लागला. यावेळीं मार्टीन ल्यूथरने ३१ आक्टोबर १५१७ मध्ये विटेंबर्गमधील चर्चच्या दर-वाज्यावर अशा प्रकारच्या पत्रकांविरुद्ध ९६ मुद्दे असलेला एक कागद चिकटावून, आपल्या कृत्याचे समर्थन करण्यासाठीं टेटसेलला आव्हान केले. ल्यूथरच्या या निर्भय कृत्याने त्याच्याबद्दल सर्वांस आदर वाटून रोमनचर्चविरुद्ध लोकमत बरेच क्षुब्ध होऊं लागले; तरी यावेळीं पोप-च्या कृत्याचे समर्थन करणारे लोकही थोडेथोडेके नसल्यामुळे या धार्मिक विषयावर जर्मनीमध्ये कडाक्याचा वादविवाद सुरू झाला.

‘पातकापासून मुक्त करणारीं पत्रके’ याविरुद्ध ल्यूथरने जे ९६ मुद्दे प्रसिद्ध केले, त्यावेळीं रोमन कॅथलिक पंथाचा त्याग करून दुसरा धर्मपंथ स्थापन करावा असा त्याचा मुळींच विचार नव्हता ! परंतु ल्यूथरच्या वरील कृत्याने चिडून जाऊन पोपच्या कृत्याचे समर्थन करणाऱ्या मंडळींनीं जेव्हां त्याच्याविरुद्ध चळवळ सुरू केली, तेव्हां धार्मिक बाबींचा सर्व बाजूंनीं शांतपणे विचार करावा असें त्यास वाटू लागले. अशाप्रकारे धार्मिक बाबींचा अभ्यास करण्यासाठीं धर्मावरील पुस्तके वाचीत असतांना त्याला आढळून आले कीं, वर सांगितलेल्या पत्रकाप्रमाणेच वायबलला संमत नसलेल्या दुसऱ्या कित्येक गोष्टीही रोमन कॅथलिक पंथांत घुसडल्या गेल्या असल्याने या सर्व गोष्टींवरही टीकाप्रहार करतां येण्याखा आहे. अशाप्रकारे मार्टीन ल्यूथरचे अध्ययन चालू असतां त्याला आढळून आले कीं, रोमशहरांतील धर्मगुरूंस ख्रिस्तीधर्माचे आधिपत्य कोणी दिलें नसून ते रोममधील पोपनींच बळकावले आहे ! तेव्हां पोपची ख्रिस्तीधर्मावरील असलेली सत्ता आपणास मान्य नाहीं हें दाखविण्यासाठीं त्यानें १६२० मध्ये एक चोपडे प्रसिद्ध केले. इतक्या थरावर गोष्ट गेली, तेव्हां रोमन कॅथलिक धर्माविरुद्ध चळवळ चालविणाऱ्या ल्यूथरचा रोम शहरांतील १० वा लियो

या पोपला राग आला व त्यानें ल्यूथरला ' धर्मबहिष्कृत ' केलें असल्याचें जाहीर केलें ! परंतु पोपच्या या कृत्यानें न डगमगतां आपणास बहिष्कृत केलें आहे अशा प्रकारचें पोपकडून आलेलें पत्रकही त्यानें जाहीर रीतीनें जाळून टाकलें !

पोपकडून ल्यूथरला धर्मबहिष्कृत करण्यांत आल्यावर जर्मनीमधील निरनिराळ्या संस्थानांतील राजेरजवाडेही ल्यूथरला आपापल्या संस्थानांत येण्याचा प्रतिबंध करतात कीं काय असें वाटूं लागलें होतें. ल्यूथरच्या पक्षांतील मंडळी व पोपच्या बाजूची मंडळी यांच्यामध्ये जर्मनींत वाकलह सुरू झाला. तेव्हां या सर्व प्रश्नांचा शांतपणें निकाल लावावा व कलहाचें कारण नष्ट करावें असें ' पवित्र रोमन साम्राज्या 'च्या बादशाही पदावर नुकत्याच आलेल्या ( १५१९ ) ५ व्या चार्लसला वाटूं लागलें व त्यानें

वर्म्स येथील धर्म-  
परिषद.

या सर्व बाबींचा विचार करण्यासाठीं वर्म्सशहरीं एक धर्मपरिषद भरवून या परिषदेमध्ये ल्यूथरनें आपलें म्हणणें पुढें मांडावें असें फर्माविलें. तेव्हां ल्यूथरनेंही बायबलचा आधार घेऊन रोमन कैथलिकपंथीय धर्माधिकारी आपणार्शी वादविवाद करण्यास तयार असल्यास आषण आपलें म्हणणें पुढें मांडूं असें जाहीर केलें. अशा रीतीनें वर्म्स येथील बैठकीपासून जर्मनी-मध्ये धर्मविषयक कलहास सुरुवात झाली !

वर्म्स येथील बैठकींत चाललेल्या वादविवादाचा एकदां कायतो कायमचा निकाल लावावा असें अननुभविक ५ व्या चार्लसला वाटूं लागलें.

वादशाहा पांचवा  
चार्लस.

यावेळीं त्याचें वय २१ वर्षांचें होतें, तरी तो मोठा धोरणी होता व ल्यूथरच्या बाजूचा निकाल दिल्यास जर्मनीमध्ये एकदम दोन पक्ष निर्माण होऊन आपल्या अगोदरच निर्बळ असलेल्या पादशाहीची स्थिति अधिकच कमकुवत होईल असें त्यास वाटूं लागलें. चार्लसच्या मनांतून रोमन कैथलिक पंथांत अस्तित्वांत असलेल्या वेडगळ समजुती काढून टाकून सुधारणा करण्याची

इच्छा नव्हती असें नाही, परंतु धर्माधिकार्यांच्या संमतीनें या सर्व गोष्टी घडवून आणाव्या असें त्यास वाटत होतें. यावेळीं त्याचा इटलीच्या उत्तर-भागीं असलेल्या मीलन प्रांतावर डोळा होता व तें संस्थान फ्रान्सच्या मगरमिठींतून सोडविण्याच्या कामीं रोममधील पोपची सहानुभूति मिळविणें त्यास फारच इष्ट वाटलें. तेव्हां जर्मनीमधील धार्मिक बाबतींतील कलहाच्या प्रसंगीं ल्यूथरचा पक्ष घेतल्यास आपणास रोममधील पोपची अनुकूलता मिळणार नाही इतकेंच नव्हे, तर पोपचें संस्थान फ्रान्सच्या वतीनें आपणाशीं युद्ध करण्यास उद्युक्त होऊन मिलनचें संस्थान आपणास काबीज करतां यावयाचें नाही, असें त्यास वाटत असल्यानें त्यानें ल्यूथरच्या विरुद्ध आपलें धोरण ठरवून १५२१ च्या मे महिन्यांत एक पत्रक प्रसिद्ध केलें. या पत्रकामध्यें ल्यूथरचीं सर्व पुस्तकें सरकारजमा करण्याचा हुकूम दिलेला असून त्याचें जीवित कायद्याच्या संरक्षणाखालीं नाही असें जाहीर केलें होतें. अशाप्रकारें जर्मनीमधील धार्मिक बाबींचा आपण योग्य व कायमचा निकाल लावला असें वाटून तो इटलीमध्ये फ्रान्सशीं लढण्यासाठीं तत्काळ निघून गेला.

परंतु यावेळीं धर्मसुधारणेच्या अवश्यकतेसंबंधी लोकांचीं मनें तयार झालीं असल्यानें बादशहाच्या वरील हुकमानें धर्मसुधारणेची चळवळ थांबेल असा रंग दिसत नव्हता. चार्ल्सनें यावेळीं स्वतः जर्मनीमध्ये राहून धर्मसुधारणेची चळवळ थांबविण्याचा जोरानें प्रयत्न केला असता, तर त्याच्या प्रयत्नास कदाचित् यश आलें असतें; परंतु जर्मनीमधील बरेच संस्थानिक ल्यूथरच्या बाजूला असल्यामुळे व इटालियन राजकारण अधिक महत्त्वाचें वाटून तो तिकडे निघून गेल्यानें ल्यूथरच्या विरुद्ध काढलेल्या पत्रकाचा कांहींच उपयोग न होतां, ही धर्मसुधारणेची चळवळ अधिकच जोरानें पसरूं लागली.

थोडक्याच वेळांत ही धर्मसुधारणेची चळवळ सार्वत्रिक झाली, व जर्मनीमधील कित्येक धर्माधिकार्यांनीं पोपशीं असलेला आपला संबंध सोडून दिल्याचें जाहीर केलें. ठिकाठिकाणचे धर्म-  
 धर्मसुधारणेची  
 चळवळ सार्वत्रिक  
 होते.

मठ मोडण्यांत येऊन चर्चमधील डामडौल कमी करण्यांत आला. पूर्वीच्या लॅटिन भाषेंतील प्रार्थने-  
 एवजीं सर्वास समजणाऱ्या देशी भाषेंतूनच प्रार्थना करण्याचा उपक्रम सुरू झाला. अशाप्रकारें सर्व जर्मनीभर धर्मसुधारणेची लाट पसरत असतां कांहीं माथेफिरू लोकांकडून धर्मसुधारणेच्या नांवाखालीं ल्यूथरला असंमत असें आचरण झालें असल्यास त्यांत कांहींच नवल नव्हतें. धर्मसुधारणा हलके हलके सुरू झाल्यास पूर्वीच्या रोमन कैथलीक पंथांतील वाईट गोष्टी आपोआप नाहींशा होतील असें ल्यूथरला वाटत होतें. परंतु चळवळ्या लोकांना ल्यूथरचें म्हणणें आवडलें नाहीं व मूर्ति फोडणें, चर्चमधील भपकेबाज व पेशआरामाच्या वस्तूंचा नाश करणें वगैरे गोष्टी करण्याबद्दल ही मंडळी आपल्या अनुयायांस प्रोत्साहन देऊं लागली.

अशाप्रकारें धर्मसुधारणेची लाट सार्वत्रिक पसरत असतां जर्मनीच्या दक्षिण व मध्यभागांतील शेतकऱ्यांनीं बंड उभारलें. वास्तविक पहातां या बंडाचें कारण धार्मिक नसून सामाजिकच असलेलें

शेतकऱ्यांचें  
 बंड-१५२४-२५.

आपणास आदळून येतें, कारण गरीब शेतकरी-  
 वर्गावर श्रीमंत जमीनदारवर्गाकडून होत असलेला जुलूम पाहूनच यांनीं बंड उभारलें होतें. परंतु त्यावेळेस पसरत चाललेल्या धर्मसुधारणेच्या लाटेचाही या वर्गांनीं फायदा घेतलेला होता. सर्व मनुष्यें एकाच ईश्वराचीं लेकरें असल्यामुळें सर्वास सारसे हक्क आहेत वगैरे गोष्टी ल्यूथरनें स्थापिलेल्या धर्मपंथांत आहेत असें जेव्हां त्यांस आदळून आलें तेव्हां आपणास वरिष्ठ वर्गाच्या बरोबरीचे हक्क मिळावेत म्हणून त्यांनीं बंड उभारलें. यावेळीं या शेतकरी वर्गांनीं चळवळ्या लोकांच्या प्रेरणेनें पुष्कळ अनन्वित कृत्यें केलीं. त्यावेळीं जर्मनींतील बादशाही सत्ता नेहमीं

प्रमाणेंच कमकुवत असल्यानें हें बंड मोडण्याचें काम जर्मनीमधील संस्थानिकांवर पडून पुष्कळ रक्तपात करून त्यांना हें बंड मोडावें लागलें.

जर्मनीमध्ये अशाप्रकारची बंडाळी सुरू होती तरी पांचवा चार्लस इटलीवरील वर्चस्वासंबंधानें फ्रान्सशीं युद्ध करण्यांत गुंतला असून त्यास

पांचव्या चार्लसचें  
पहिल्या फ्रॅन्सीस-  
बरोबर युद्ध.

जर्मनीकडे लक्ष देण्यास अवसरच सांपडला नाहीं !

१५२५ मध्ये पेव्हिया ठिकाणीं चार्लसनें फ्रान्सचा

राजा १ ला फ्रॅन्सीस याचा पूर्ण पराभव करून

त्यास दांतीं तृण घेऊन शरण यावयास लावलें, व

चार्लसनें सुचविलेल्या तहाच्या सर्व अटी त्यास निमूटपणें कबूल कराव्या

लागल्या. परंतु या तहास फ्रॅन्सीसनें नाइलाजास्तवच संमति दिली होती

व चार्लसच्या तावडींतून सुटतांक्षणीं पेव्हियाच्या लढाईचें उडें काढण्याचा

त्यानें निश्चय केला. फ्रॅन्सीसनें या सुमारास इंग्लंडचा राजा ८ वा हेन्री यास

आपल्या बाजूला वळवून घेतलें होतें. परंतु पांचव्या चार्लसनें मुळीच न

ढगमगतां फ्रॅन्सीसला तोंड देण्याचा निश्चय केला. १५२७ मध्ये चार्लसनें

आपल्या सैन्यानिशीं रोम शहराचा पाडाव करून फ्रॅन्सीस व पोप यांना

तह करणें भाग पाडलें. (१५२९). या कॅबेच्या

मिलन संस्थान  
चार्लसच्या ताब्यांत  
येतें-१५२९.

तहानें फ्रॅन्सीसनें मीलन अरटांस आणि फुंडर्स हे

प्रांत चार्लसच्या हवालीं केले व पोपनें १५३० मध्ये

चार्लसला बोलांग या ठिकाणीं बादशहा म्हणून

राज्याभिषेक केला.

अशा रीतीनें इटलीमधील कांहीं संस्थानांवर आपलें वर्चस्व प्रस्थापित केल्यावर चार्लसला जर्मनीमधील धर्मसुधारणेच्या चळवळीकडे आपलें लक्ष पुरवितां आलें. परंतु गेल्या दहा वर्षांत जर्मनीमध्ये धर्मसुधारणेच्या चळवळीचीं पाळेंमुळें सोलवर गेलीं होती व एवढ्या अवधींत या चळवळीकडे त्याचें दुर्लक्ष असल्यामुळें ही



चळवळ मोडून टाकण्याच्या कामी त्यास कितपत यश येतं याची शंकाच होती ! इटलीमधील मोहिमेवरून परत आल्यावर आगजबर्गची धर्म-परिषद-१५३०. धर्मसुधारणेच्या प्रश्नाचा विचार करण्यासाठीं एक मोठी धर्मपरिषद आगजबर्ग येथें भरविण्याचें त्यानें

ठरविलें. या परिषदेमध्ये रोमन कैथलीक व प्रॉटेस्टंट या दोन्ही पंथांतील प्रमुख पुढाऱ्यांस निमंत्रण असून तेथें होणाऱ्या वादविवादाचा आपण निःपक्षपातपणें विचार करून काय तो निकाल देऊं असें त्यानें जाहीर केलें. या परिषदेमध्ये ल्यूथरच्या पक्षांतील प्रमुख मंडळींनीं एक मसुदा तयार करून त्यामध्ये आपल्या पंथाच्या समर्थनार्थ असलेले सर्व मुद्दे ग्रथित केलेले होते. अशा प्रकारें आगजबर्ग येथें भरलेल्या परिषदेमध्ये धार्मिक बाबतींत वादविवाद चालला असतां चार्ल्सनें या धार्मिक प्रश्नाचा निःपक्षपातानें विचार न करितां, रोमन कैथलीक पंथाचेच अनुयायी अधिक होते म्हणून रोमन कैथलीक पंथाच्या लोकांचाच कड घेतला; व बर्म्स शहरीं प्रसिद्ध केलेल्या पत्रकाप्रमाणें एक पत्रक काढून ल्यूथरला व त्याच्या अनुयायांस शिक्षा मिळावी असें फर्माविलें. आतां मात्र ल्यूथरच्या अनुयायांस त्वेष आला. बाइबेलाच्या हुकमाचा हरप्रकारें प्रतिकार करणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे असें त्यांनीं ठरविलें ( १५३१ ).

अशारीतीनें धार्मिक बाबतींतील दुफळीचें पर्यवसान आपसांतील युद्धांत होतें असें वादूं लागलें; परंतु चार्ल्सला यावेळीं कुसरीकडे लक्ष पुरवावें लागल्यानें त्यानें आगजबर्ग येथें ल्यूथरच्या अनुयायांविरुद्ध प्रसिद्ध केलेल्या पत्रकाची अंमलबजावणी करण्याचें मनांत आणलें नाहीं. यावेळीं आटोमन टर्क लोकांची सत्ता पूर्वयुरोपमध्ये पूर्णपणें प्रस्थापित झाली असून डॅन्यूब नदी ओलांडून ऑस्ट्रियाच्या व्हिएन्ना राजधानीवर हल्ला करावा असा त्यांचा विचार होता. तेव्हां टर्क लोकांची वृद्धिंगत होणारी सत्ता थोपवून

धरण्यासाठी जर्मनीमधील प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांचें आपणास पाठवळ मिळविणें चार्लसला अत्यावश्यक वाटूं लागलें. प्रॉटेस्टंटपंथाविरुद्ध काढलेले सर्व हुकूम परत घेण्याचें चार्लसनें अभिवचन दिल्यावर त्यास प्रॉटेस्टंट-पंथांतील लोकांकडून टर्कीशीं लढण्यास मदत मिळाली

पांचवा चार्लस

व

आटोमन टर्कस.

( १५३२ ). चार्लस व आटोमन टर्कस यांच्यामध्ये युद्ध सुरू होऊन त्यांत टर्कीचा पराभव झाला. यानंतर भूमध्यसमुद्रामध्ये चांचेपणा करून इटली व स्पेन या राष्ट्रांच्या किनाऱ्यावर लूटमार करणाऱ्या महमदीधर्मीय मूर लोकांकडे चार्लसला लक्ष घालावें लागलें. या चांचेलोकांचा पूर्ण बंदोबस्त झाला नाही तोच फ्रान्सच्या १ ल्या फ्रॅन्सीसनें चार्लसविरुद्ध शस्त्र उपसलें. असल्यामुळें चार्लसला तिकडे आपलें लक्ष यावें लागलें. अशा रीतीनें एका-मागून एक परकीय शत्रूंचा बंदोबस्त करण्याकडे चार्लसला आपलें सर्व लक्ष पुरवावें लागलें; व जर्मनीमधील धर्मसुधारणेची चळवळ दपटून टाकण्यास त्यास अवसरच मिळाला नाही !

१५४५ च्या सुमारास फ्रान्सचा राजा १ ला फ्रॅन्सीस याचा पूर्ण पराभव केल्यावर त्यास जर्मनीमधील धर्मसुधारणेच्या चळवळीकडे लक्ष देतां आलें. यावेळीं पोपचें व चार्लसचें सख्य असल्यामुळें ट्रेंट येथें पोपच्या संमतीनें ख्रिस्तीधर्माचा विचार करण्यासाठीं एक मोठी परिषद भरविण्याचें ठरलें. या परिषदेसाठीं रोमन कैथलीक व प्रॉटेस्टंट या दोन्ही पंथांतील लोकांनीं आपापले प्रतिनिधी पाठवावयाचे असून या ठिकाणीं झालेला निर्णय सर्वांनीं मान्य करावयाचा होता. परंतु या नवीन भरणाऱ्या परिषदेमध्ये सर्व गोष्टींचा निःपक्ष-पातपणें निर्णय होईल असें गेल्या दोन परिषदांच्या

ट्रेंट येथील

धर्मपरिषद.

अनुभवावरून प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस वाटत नसल्यानें या परिषदेसाठीं प्रतिनिधी पाठविण्याचें त्यांनीं साफ नाकारलें ! तेव्हां या प्रश्नाचा तडजोडीनें काय तो निकाल लावणें अगदीं अशक्य आहे हें पाहून आतां युद्ध केल्याखेरीज मजबुत नाही हें चार्लसला आढळून आलें. इकडे प्रॉटे-

स्टंटपंथीय अनुयायांनीं देखील चार्लसशीं दोन हात करण्याची तयारी चालविली.

जर्मनीमध्ये धार्मिक प्रश्नांचा तडजोडीने निकाल न लागतां युद्ध करण्यापर्यंत मजल येऊन दोन्ही पक्षांमध्ये युद्ध सुरू होण्यापूर्वीच मार्टिन ल्यूथर १५४६ मध्ये मरण पावला. त्याने आपलें

मार्टिन ल्यूथरचा  
मृत्यु १५४६.

सर्व आयुष्य साधेपणाने व नम्रतेने काढलेलें होतें. रोमन कॅथलीक धर्मांमध्ये अर्वाचीन युगांतील

धर्मगुरूंनीं घुसडलेले वेडगळ आचारविचार, धर्मगुरूंची धार्मिक बाबीसंबंधाने दिसून येणारी शिथिलता वगैरे गोष्टी दूर करून ख्रिश्चन धर्म पूर्वीप्रमाणें शुद्ध नैतिक पायावर उभा करावा असा त्याचा विचार होता. परंतु ऐषआरामांत व विलासांत दंग असलेल्या धर्मगुरूंनीं व कॅथलीक पंथाच्या अनुयायांनीं त्याच्या म्हणण्याकडे दुर्लक्ष केलें इतकेंच नव्हे तर त्याचें म्हणणें येन केन प्रकारेण हाणून पाडण्याचा निश्चय करून त्यास धर्मबहिष्कृत करण्याचें ठरविल्यामुळे त्यास नाइलाजास्तव नवीनच धर्मपंथ स्थापन करावा लागला.

जर्मनीमधील संस्थानिकांत या धार्मिक युद्धासंबंधाने दुफळी उत्पन्न होऊन कित्येकांनीं ल्यूथरचा तर कित्येकांनीं बादशहा ५ वा चार्लस याचा पक्ष स्वीकारला. परंतु युद्धाच्या सुरवातीस बादशहाचाच पक्ष प्रबळ असल्यामुळे बादशहाला जय मिळाला व महलबर्गच्या लढाईत

जर्मनीमधील  
पहिलें धर्मयुद्ध.

प्रॉटेस्टंटपंथाचा कट्टा अनुयायी जो सॅक्सनीचा संस्थानिक त्यास कैद करण्यांत आले. परंतु या वेळीं या सॅक्सनीच्या संस्थानिकाचा नातलग

मॅरीस यानें चार्लसला पुष्कळ मदत केल्यामुळेच त्यास ही गोष्ट साध्य करतां आली, म्हणून चार्लसनें मॅरीसला नुकतेंच जिंकलेलें सॅक्सनीचें संस्थान बक्षीस दिलें. हें संस्थान बक्षीस मिळाल्यावर आपला प्रतिस्पर्धी जो सॅक्सनीचा संस्थानिक त्याचा पूर्ण पांजव झाला आहे हें

पहातांच मॅरीसनं एकदम चार्लसचा पक्ष सोडून प्रॉटेस्टंट पक्षाचा स्वीकार केला.

अशा रितीने चार्लसचा पक्ष बराच कमजोर झाला. तेव्हां युद्ध-करून आपणाला धार्मिक प्रश्नाचा समाधानकारक निकाल लावतां याव-याचा नाही असें वाटून पुनः एकदां मोठी धर्मपरिषद भरवावी असें वाटूं लागले. परंतु या वेळीं चार्लसविषयीं सर्वोच्च मत कलुषित असल्यानें धर्मपरिषद भरविण्याची सूचना मूर्तस्वरूपांत आली नाही इतकेंच नव्हे तर गेल्या युद्धांत चार्लसनं जर्मनीमधील प्रॉटेस्टंटपंथीय संस्थानिका-ंशीं लढण्यासाठीं परकीय स्पॅनिश सैन्याची मदत घेतल्यामुळे त्याच्या

चार्लस स्पेनमध्यें  
पळून जातो.

विरुद्ध जर्मन लोकमत फारच खवळलें ! आतां मात्र जर्मनीतील या खळवलेल्या लोकमतास तोंड देणें अशक्य वाटून त्यानें जर्मनींतून स्पेनकडे

पळ काढला. इकडे त्याचा भाऊ फर्डिनंड यानें प्रॉटेस्टंटपक्षीय संस्थानिकांशीं पॉस येथें तह केला; व लागलीच आगजबर्ग येथें एक मोठी धर्मपरिषद भरवून धार्मिक प्रश्नांचा निःपक्षपातपणें विचार करण्याचें अभिवचन दिलें.

आगजबर्ग येथील धर्मपरिषदेंत प्रॉटेस्टंटपंथाचें अस्तित्व कायद्यानें मान्य करण्यांत येऊन जर्मनीमधील निरनिराळ्या संस्थानिकांना आपल्या संस्थानांत कोणता धर्मपंथ असावा हें ठरविण्याची परवानगी देण्यांत आली. तेव्हां या व्यवस्थेनें सामान्य जनतेस आपल्या संस्थानिकाप्रमाणेंच कोणत्या तरी एका धर्माचें अनुयायी व्हावें लागत असून त्यांना धार्मिक बाबतींत मुळींच व्यक्तिस्वातंत्र्य नव्हतें. यानंतर जर्मनीतील निरनिराळ्या

आगजबर्ग येथील  
धर्मपरिषदेंत ठरलेली  
व्यवस्था-१५५५.

ठिकाणच्या धर्ममठांसंबंधीं व्यवस्था ठरविण्यांत आली. एखाद्या धर्ममठांतील धर्माधिकार्यास आपला रोमन कॅथलीक पंथ सोडावयाचा असला तर त्यास या बाबतींत परवानगी दिली असून, असें करतांना त्यानें धर्ममठांवरील अधिकाराचा मात्र राजीनामा दिला

पाहिजे असें ठराविण्यांत आलें. परंतु या व्यवस्थेमुळे प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस धर्माधिकाऱ्याच्या जागा न मिळाल्याचें जणूं काय कायद्यानेंच ठरल्यासारखें झालें. व प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांवर होणारा हा अन्याय दूर करण्यासाठींच पुढें साठ वर्षांनीं जर्मनीमध्ये दुसरें एक मोठें धर्मयुद्ध सुरू होऊन तें तीस वर्षे टिकलें.

पांचव्या चार्लसनें जर्मनीमधून पळ काढल्यावर तो स्पेनमध्ये गेला, व तेथें त्यानें आपण बादशाही पद सोडल्याचें जाहीर केलें ( १५५६ ).

पांचवा चार्लस  
बादशाही पदाचा  
त्याग करतो—१५५६.

यानंतर दोन वर्षांनीं तो स्पेनमधील एका धर्ममठांत मरण पावला. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या अमलाखालीं असलेल्या विस्तृत प्रदेशाचे विभाग झाले. स्पेनचें राज्य व वसाहती, त्याचप्रमाणें इटलीमधील नेपल्स व मिलन हे प्रांत व नेदरलंड हा सर्व मुख्य त्याचा मुलगा फिलीप यास मिळाला व त्याचा भाऊ फर्डिनेंड यास मात्र पवित्र रोमन साम्राज्याचें पादशाही पद व ऑस्ट्रियाचें संस्थान व ऑस्ट्रियाच्या प्रत्यक्ष अमलाखालीं असलेले प्रांत एवढा मुलूस मिळाला.



## प्रकरण ३ रें.

कॅथलिक पंथाकडून प्रॉटेस्टंट पंथास प्रतिकार.

जर्मनीमध्ये उद्भूत झालेली धर्मसुधारणेची लाट युरोपमधील उत्तरेकडील राष्ट्रांतून पसरू लागली इतकेंच नव्हे, तर दक्षिणेकडील, पोपच्या अप्रत्यक्षपणें वर्चस्वाखालीं असलेल्या फ्रान्स, इटली व स्पेन या राष्ट्रांमध्येही त्या लाटेचा त्वरित प्रसार होऊं लागला ! उत्तरेकडील डेन्मार्क, स्वीडन व नार्वे या तीन राष्ट्रांचें १३९७ पासून एकीकरण झालें होतें, परंतु सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभी स्वीडननें डेन्मार्कपासून विभक्त होऊन 'वॉसा' घराण्याच्या अमलाखालीं आपलें स्वातंत्र्य प्रस्थापित केलें होतें.

उत्तरेकडील राष्ट्रे  
ल्यूथरनें स्थापलेल्या  
पंथाचीं अनुयायी  
होतात.

स्वीडनमध्ये होणाऱ्या या राजकीय क्रान्तीस या धर्मसुधारणेच्या लाटेची मदतच झाली. उत्तरेकडील राष्ट्रांमध्ये ल्यूथरप्रमाणें धर्मसुधारणेचा उत्पादक कोणीच नव्हता, तेव्हां तेथें ल्यूथरच्या धर्मपंथाचाच प्रसार होण्यास अडचण पडली नाहीं.

परंतु स्विट्झर्लंडसारख्या चिमुकल्या राष्ट्राची स्थिति फारच निराळी होती. या राष्ट्रांमध्ये ल्यूथरप्रमाणेंच दुसरा एक धर्मसुधारक निर्माण झाला व त्यानें स्थापलेल्या धर्मपंथाचाच स्विट्झर्लंडवर पगडा बसला. १५१८ च्या सुमारास ल्यूथरप्रमाणेंच द्विगली या पुरुषानें 'पातकापासून मुक्तता करणाऱ्या पत्रका'वर कडक टीका केली. यानंतर स्विट्झर्लंडमधील झ्युरीच या प्रसिद्ध शहरीं त्यानें एक नवीन धर्मपंथ स्थापन केला, व त्यास लागलीच

स्विट्झर्लंडमधील  
धर्मसुधारणा.

बरेच अनुयायीही मिळाले.

स्विट्झर्लंडमधील द्विगली या पुरुषास आपल्या धर्मपंथाचा प्रसार करण्याच्या मार्गीत अडथळे आले नव्हते असें नाहीं; झ्युरीच व बर्नस या

दोन प्रमुख शहरांतील व त्यांच्या आसपास असलेल्या प्रदेशांतील कांहीं लोकांनीं ह्या नवीन धर्मपंथाचा स्वीकार केला होता तरी इतर प्रदेशांतील लोक रोमन कॅथलिक पंथाचे कट्टे अनुयायी असल्याने हा नवीन धर्मपंथ हाणून पाडण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. १५३१ मध्ये या दोन पंथांत मोठें धर्मयुद्ध होऊन त्यांत झिंगलीच्या पक्षाचा पराभव झाला, व तो

स्वित्झर्लंडमधील  
धर्मयुद्ध-१५३१.

लढाईत मरण मावला. परंतु हें युद्ध संपल्यावर झालेल्या तहामध्ये जर्मनीतील ऑगजवर्ग येथील तहाच्याप्रमाणेंच व्यवस्था ठरविण्यांत आली. जर्मनी-

प्रमाणें येथेही लहान लहान लोकसत्ताक शहरांस आपला धर्मपंथ कोणता असावा हें ठरविण्याची परवानगी देण्यांत आली होती.

यानंतर कांहीं वर्षांनीं स्वित्झर्लंडच्या फ्रान्सकडील सरहद्दीवरील प्रदेशांत कॅल्हीन नांवाच्या पुरुषानें जेनीव्हा शहरांत एक धर्मपंथ स्थापून याचा प्रसार सर्वत्र केला. कॅल्हीन हा फ्रेंच असून त्याचा जन्म पिकाडी येथें १५०७ मध्ये झाला. लहानपणापासूनच त्याच्या मनांत धर्मसुधारणेचे विचार घोळत असत. पुढें त्यानें आपल्या मताप्रमाणें लोकांस उपदेश करण्याचा प्रयत्न केल्यामुळें त्यास फ्रान्स देश सोडावा लागला. त्यानंतर त्यानें कांहीं दिवस जर्मनी व स्वित्झर्लंड या देशांत धर्मग्रंथांचा अभ्यास करण्यांत घालविले. १५३६ मध्ये त्यानें 'ख्रिश्चन धर्माचीं उदात्त तत्त्वे' असा एक ग्रंथ प्रसिद्ध करून त्यामध्ये आपले धर्मसुधारणेचे विचार प्रगट केले. यानंतर परत आपल्या मातृभूमीकडे जात असतां त्यास वाटेंत एक रात्रभर जेनीव्हा शहरांत उतरावें लागलें. यावेळीं या लहानशा लोकसत्ताक शहरानें प्रॉटेस्टंटपंथाचा स्वीकार केला होता; परंतु आपल्या शहरांतील सामान्य जनतेस या धर्मपंथाचें महत्त्व समजून देण्यासाठीं त्या शहरांत कांहीं दिवस राहण्याची तेथील पुढारी मंडळींनीं कॅल्हीनला विनंति केली. यावेळीं कॅल्हीनच्या विद्वत्तेनें तेथील मंडळी

जॉन कॅल्हीन  
१५०७ ते १५६४

मारून जाऊन त्यांनी त्यास त्या शहरांमध्ये आणखी कांहीं दिवस राहण्याचा आग्रह केला. त्याने तेथें राहून जेनीव्हा शहरांतील लोकांवर आपलें पूर्ण वजन बसविलें इतकेंच नव्हे तर १५३६ पासून आपल्या मृत्यूपर्यंत ( १५६४ पर्यंत ) तो त्या शहरांतील लोकांचा राजकीय व धार्मिक बाबींत मार्गदर्शकच होऊन बसला होता असें म्हणण्यास हरकत नाही !

कॅल्हीनचा प्राक्तनावर विश्वास असे. ईश्वरी इच्छेप्रमाणें सर्व गोष्टी होत असल्यामुळें आपल्या प्राक्तनांतच जर नसलें तर मुक्ति मिळविण्यासाठीं आपण खटपट केली तरी त्यांत यश येणें आपल्या हातचें नाही असें त्यास वाटे. चर्चच्या व्यवस्थेसंबंधी त्याचे निराळे विचार

असत. रोमन कॅथलिक पंथाप्रमाणें केवळ धमा-  
कॅल्हीनचीं धर्ममते. धिकारी वर्गाचाच चर्चच्या व्यवस्थेंत हात असे.

परंतु इतर सामान्य लोकांचाही चर्चसंबंधी व्यवस्था ठरविण्याच्या कामीं हात असावा असें कॅल्हीनला वाटे. रोमन कॅथलिक पंथाविरुद्ध ल्यूथरप्रमाणेंच याही धर्मपंथाचा प्रसार होऊं लागला.

कॅल्हीननें आपल्या पंथाचा प्रसार करण्याची खटपट जारीनें सुरू केली. जेनीव्हा शहर तर धर्मसुधारणेचें आगरच बनून राहिलें. इंग्लंड, फ्रान्स, स्कॉटलंड वगैरे देशांतील प्रॉटेस्टंटपंथीय लोक आपापल्या देशांतील धार्मिक जुलमास कंटाळून जेनीव्हा शहरांत येऊन राहत. या लोकांस त्या शहरांत आश्रय मिळाल्यावर हे कांहीं दिवसांनीं आपापल्या देशांस जाऊन

कॅल्हीनच्या धर्मपंथाचा प्रसार करण्याची जारीनें  
कॅल्हीनच्या पंथाचा प्रसार. खटपट करित, यामुळें कॅल्हीनच्या प्रसार सर्वत्र होऊन ल्यूथरच्या पंथापेक्षांही या पंथाचा पगडा सर्वत्र

बसूं लागला; व ल्यूथरपेक्षां हा पंथ अधिक जहाल असल्यामुळें रोमन कॅथलिक पंथातर्फे नुकत्याच सुरू झालेल्या चळवळीस तोंड देण्यास हा ल्यूथरच्या पंथापेक्षां अधिक खंबीर होता असें म्हणावयास पाहिजे !



प्रॉटेस्टंट पंथाचा अशारीतीने युरोपमध्ये प्रसार होत असतां रोमन कॅथलिक पंथाच्या लोकांनाही आपल्या धर्मपंथांत कांहीं सुधारणा न केल्यास तो नामशेष होईल अशी भीति वाटूं लागली. १३ व्या शतकापासूनच, रोमन कॅथलिक पंथामध्ये सुधारणा करून ख्रिस्तीधर्मास असंमत असलेले आचार-विचार नाहीसे करण्याच्या सूचना येत असत. यानंतर सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभी देखील इराझमस, रॉडचलिन, हूटन वगैरे विद्वान लेखकांनीं व ल्यूथरनें देखील, रोमन कॅथलिक पंथामध्ये अवश्यक असलेल्या सुधारणा करून, धर्माधिकाऱ्यांचें व धर्मगुरूचें नियं व विलासी वर्तन बंद करावें अशा सूचना केलेल्या होत्या. परंतु यांच्या या योग्य सूचनांकडे ऐष-

रोमन कॅथलिक  
पंथाची चळवळ.

आरामांत व विलासांत दंग असलेल्या धर्मगुरूंनीं मुर्खीच लक्ष दिलें नाहीं. तेव्हां ल्यूथरला नाइलाजास्तव नवीन धर्मपंथाची स्थापना करावी लागली.

ल्यूथरप्रमाणेंच कॅल्वीन, झिंगली वगैरे पुरुषांनीं प्रस्थापित केलेली धर्म-सुधारणेची लाट जसजशी सर्व युरोपभर पसरूं लागली, तसतशी आपल्या धर्मपंथामध्ये अवश्यक असलेल्या सुधारणा केल्याखेरीज आपल्या धर्मपंथाची धडगत लागणार नाहीं असें रोमन कॅथलिक पंथाच्या अनुयायांस वाटूं लागलें.

चवदाव्या व पंधराव्या शतकांतील पोप ऐषआरामांत व विलासांत दंग असून कलाकौशल्याच्या गोष्टींस प्रोत्साहन देण्यामध्ये मग्न असत, तेव्हां त्यांस चर्चच्या व्यवस्थेंत सुधारणा करण्याचें कोठून सुचणार ? परंतु १५५५ मध्ये ४था पॉल पोपच्या गादीवर आल्यावर, त्यास मात्र

ऐष  
चर्चचा पॉल  
(१५५५-५९).

चर्चच्या व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करण्याची अवश्य-कता वाटूं लागली. पॉलनें स्वतः आपलें वर्तन पवित्र व शुद्ध राखण्याचा निश्चय केला. त्याचें नेहमीं धार्मिक गोष्टींकडेच लक्ष असे. पॉलचें असें शुद्धा-

चरण पाहून त्याच्या हातासालील धर्माधिकाऱ्यांच्या आचारविचारांत क्रांति झाली व त्यांचें वर्तनही शुद्ध व पवित्र राहूं लागलें.

अशा रीतीने कॅथलिक पंथाचें पुनरुज्जीवन होत असतां, हें कार्य त्वरित घडून येण्यास आणखी कांहीं गोष्टींचें साहाय्य मिळालें. त्याचा थोडक्यांत उल्लेख करणें अवश्य आहे. या महत्त्वाच्या गोष्टी म्हणजे (१) जीजस्ट पंथ (२) ट्रेन्ट येथील परिषद (३) व धर्मकोर्ट याच होत.

इंग्लिश लोयोला नांवाच्या एका स्पॅनिश सरदारानें जीजस्ट पंथ प्रस्थापित केला होता. इंग्लिश हा स्पेनच्या राजाच्या पदरीं लष्करी हुद्यावर असतां १५२१ मध्ये त्यास दुखापत झाली, व आजारी असतांना 'साधूंचीं चरित्रें' हा ग्रंथ त्याच्या वाचण्यांत आला. या

इंग्लिश  
लोयोला.

ग्रंथाचा त्याच्या मनावर अतोनात परिणाम होऊन आपण देखील पूर्वकालीन साधुसंतांप्रमाणें धर्म-

प्रसारासाठीं आचरण करावें असें त्यास वाटूं लागलें; परंतु या बाबींत त्यानें केलेले पहिले प्रयत्न वेडेपणाचे व तात्त्विक असल्यामुळें त्यास यश आलें नाहीं. तेव्हां आपणास मिळालेलें शिक्षण पुरेसें नाहीं असें वाटून तें शिक्षण पुरें करण्यासाठीं त्यानें आपल्या वयाच्या ३६ व्या वर्षीं लॅटीन भाषा, तत्त्वज्ञान व धर्मपुस्तकें यांचें अध्ययन करण्यास सुरुवात केली. हें शिक्षण घेण्यासाठीं तो पॅरिस शहरीं गेला असतां त्यास कांहीं अनुयायी मिळाले व त्यांनीं महमदी धर्मीय लोकांस ख्रिस्ती धर्माचा उपदेश करण्याच्या हेतूनें एक पंथ स्थापन केला. परंतु पूर्वेकडील महमदी धर्मीय राष्ट्रांत जाऊन ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याची त्यांना संधि सांपडली नाहीं, तेव्हां आतां रोमशहरीं जाऊन पोपची आपल्या पंथाला मान्यता घेण्याचें त्यांनीं ठरविलें.

इंग्लिश लोयोला आपल्या पंथांतील कांहीं प्रमुख पुढाऱ्यांसह रोम-शहरीं आल्यावर त्याच्या पंथास आपण मान्यता द्यावी किंवा नाहीं असा

जीजस्ट  
पंथ.

पोप ३ रा पॉल यास विचारच पडला, परंतु या पंथाकडून रोमन कॅथलिक पंथाचें वर्चस्व पुनरपि स्थापन करण्याचे कामीं बरीच मदत होईल असें वाटून

पोपनें या पंथास आपली मान्यता दिली. या संस्थेतील-पंथांतील-प्रत्येक

सभासदास 'आपण पोपचा हुकूम पाळू' अशी शपथ घ्यावयाची असल्याने पोपच्या सत्तेस यांच्याकडून कांहीं विरोध होईल अशी भीति बाळगण्याचें कांहीं कारण नव्हतें.

या पंथाच्या अनुयायांनीं रोमन कॅथलिक पंथाचा प्रसार करण्यासाठीं वाटल तीं अवघड व जोखमीचीं कामें करण्याच्या शपथा घेतल्या. युरोप-मधील प्रत्येक देशांत या पंथाच्या अनुयायांनीं आपल्या शाखा स्थापन केल्या. ठिकठिकाणीं शाळा स्थापन करून, धर्माधिकाऱ्यांचा धंदा करून,

जीजस्ट पंथाची  
कामगिरी.

मोठमोठ्या राजांच्या दरबारांत आपला प्रवेश करून घेऊन त्यांना राजकीय बाबतींत सल्ला-मसलत देऊन, रोमन कॅथलिक पंथाचा प्रसार कर-

ण्याच्या कामांत त्यांनीं यत्किंचितही खंड पडूं दिला नाही ! जीजस्ट-पंथीय लोकांच्या या अविश्रांत परिश्रमानेंच रोमन कॅथलिक पंथाकडे ज्यांचा ओढा होता अशा इटली, स्पेन, फ्रान्स, पोलंड वगैरे देशांतून प्रॉटेस्टंट पंथाची हकालपट्टी झाली इतकेंच नव्हे तर ज्यांवर प्रॉटेस्टंट पंथाचा पूर्ण पगडा बसला होता अशा जर्मनी, इंग्लंड, स्वीडन, नॉर्वे वगैरे राष्ट्रां-मध्येही जीजस्ट पंथाच्या लोकांनीं आपला प्रभाव दाखविण्यास सुरुवात करून प्रॉटेस्टंट पंथ युरोपमधून नामशेष करण्याचा बेत आणला हांता असें म्हणण्यास हरकत नाही !

जीजस्ट पंथाप्रमाणेंच ट्रेंट येथें वारंवार भरत असलेल्या धर्म-परिषदेनें ( १५४५ ते १५६३ ) रोमन कॅथलिक पंथांतील निरनिराळ्या तत्त्वांचें व आचरणांचें एकीकरण करून रोमन कॅथलिक पंथाची सुधारणा

ट्रेंटची परिषद.

करण्याचा प्रयत्न केला. बायबलला असमंत

असलेल्या गोष्टी नाहीशा करून सुधारणा

करण्याचा मुळीच प्रयत्न झाला नसल्यानें या पंथामध्ये कितीतरी परस्परविरोधी अशा गोष्टी आढळून येत ! तेव्हां ट्रेंट येथें भरणारी परिषद पोपच्या संमतीनें बायबलला संमत असलेल्या आचरणांचें एकीकरण

करून रोमन कॅथलिक पंथ भक्कम पायावर उभा करण्याचा मनःपूर्वक प्रयत्न करील अशी आशा वाटू लागली.

ट्रेंटच्या परिषदेप्रमाणेच नास्तिक लोकांस शासन करण्यासाठीं स्थापन करण्यांत आलेल्या धर्मकोर्टांचाही, रोमन कॅथलिक पंथाचें अस्तित्व कायम टिकण्यास उपयोग झाला.

प्रॉटेस्टंट लोक हे जणू काय नास्तिकच आहेत असें समजून रोमन कॅथलिक धर्मपंथाच्या विरुद्ध आचरण केल्याच्या आरोपावरून त्यांना मालमत्तेची जमी किंवा फांशी या शिक्षा मिळू लागल्या. नास्तिक लोकांचा निःपात करण्यासाठीं अशा प्रकारचीं धर्मकोर्टें मध्ययुगा-मध्ये युरोपमधील बहुतेक राष्ट्रांत आढळून येत; परंतु इटली, फ्रान्स,

धर्मप्रसारार्थ स्थाप-  
लेले कोर्टे.

स्पेन व नेदरलंड या राष्ट्रांखेरीज इतर देशांतून या कोर्टांमुळे धर्माधिकाऱ्यांचें बरेंच प्रस्थ माजून क्वचित् प्रसंगीं राजसत्तेसही या कोर्टांपुढें नमून

वागावें लागेल अशा समजुतीनें हीं धर्मकोर्टें नाहींशीं करून टाकण्यांत आलीं होती. परंतु स्पेन, इटली व नेदरलंड या देशांत या कोर्टांचें अस्तित्व पूर्वापार कायम असल्यानें या कोर्टांमार्फत जुलमी उपायानें तेथील प्रॉटे-स्टंटपंथीय चळवळ दडपून टाकण्याचा जोरानें प्रयत्न करण्यांत येई !



## प्रकरण ४ थे.

### स्पेनचा उत्कर्ष व ऱ्हास.

राष्ट्रीय दृष्ट्या विचार केला असतां, स्पेनचा राजा पहिला चार्लस (१५१६-१५५६) याची १५१९ मध्ये, रोमन साम्राज्याच्या पादशाही पदावर नेमणूक झाली हें स्पेनचें मोठें दुर्दैवच होय ! कारण चार्लसची १५१९मध्ये पवित्र रोमन साम्राज्याच्या बादशाही पदावर निवडणूक झाल्यावर त्यास रोमन साम्राज्यासंबंधी विचार करावा लागून स्पेनची राष्ट्रीय उन्नति करावयास फुरसत मिळत नव्हती. आपली स्वतःची महत्त्वाकांक्षा व पादशाहीचें वर्चस्व सर्व युरोप-वर स्थापण्याच्या कार्मीत्यास स्पेनचें सैन्य व आरमार यांवरच मुख्यत्वेकरून अवलंबून रहावें लागून त्यानें मिळविलेल्या विजयामुळें रोमन साम्राज्याचें वर्चस्व वाढत गेलेलें दिसलें, तरी स्पेनच्या हितसंबंधाकडे त्याचें अगदींच दुर्लक्ष असल्यामुळें स्पेनची अंतःस्थिति फारच खालावत जाऊन त्यावेळेपासूनच स्पेनची उतरती कळा होण्यास प्रारंभ झाला असें म्हणावयास पाहिजे.

पूर्वी फर्डिनंड व इझाबेला यांच्या अमदानींत अमीरउमराव व सरदार लोक यांची सत्ता कमी करण्याकडेच अनियंत्रित राजसत्तेचा उपयोग होत असल्यानें अमीरउमरावांच्या बंडाळीपासून देशाची सुटका होऊन राष्ट्रांत शांतता व सुव्यवस्थितपणा स्थापन करण्याच्या कार्मीं मदतच झाली; परंतु चार्लसनें आपल्या अमदानींत लोकांचे हक्क हिरावून घेण्याकडेच आपल्या राजसत्तेचा उपयोग करण्याचा प्रयत्न केल्यानें तर स्पॅनिश जनतेवर अरिष्टच ओढवलें ! कॅस्टाईल प्रांतांतील शहरांना कांहीं थोडे स्थानिक स्वराज्याचे हक्क देण्यांत आले होते, परंतु जेव्हां तेथील लोकांनीं चार्लसच्या या अरेरावी कृत्याचा १५२१ मध्ये निषेध करून

दंगा करण्याचा घाट घातला, तेव्हां चार्लसनं सैन्याच्या मदतीनं कॅस्टाईल प्रांतांतील दंगा मोडून टाकून तेथील लोकांचे थोडे फार राजकीय हक्कही हिरावून घेतले. परंतु चार्लसचा स्पॅनिश लोकां-  
 राजसत्तेचा लोकांचे वरील जुलूम एवढ्यानेच संपला असें नव्हे, तर  
 हक्क हिरावून घेण्याकडे फर्डिनंड व इझाबेला यांच्या अमदानींत जुलमी  
 उपयोग. समजल्या जाणाऱ्या धर्मकोर्टांची पुनः स्थापना  
 करण्यांत आली !

चार्लसनं आपल्या आयुष्यांतील बरीच वर्षे जर्मनींतच घालविलीं  
 होती; शेवटीं तेथें चाललेल्या प्रॉटेस्टंटपंथीय चळवळीचा त्यास मोड  
 करतां न आल्यामुळें त्यास १५५६ मध्ये जर्मनीमधून पळ काढावा  
 लागला. स्पेनमध्ये आल्यावर त्यानें आपल्या बादशाही पदाचा व  
 राजपदाचा त्याग करून, स्पेनचें राज्य व वसाहती आपला मुलगा फिलीप  
 याच्या ताब्यांत दिल्या; व रोमन साम्राज्याचें बादशाही पद व ऑस्ट्रियाचें  
 संस्थान त्याचा भाऊ फर्डिनंड याजकडे गेलें. आपल्या  
 बापानंतर स्पेनच्या गादीवर येणारा २ रा फिलीप  
 यास स्पेनचें राज्य व वसाहती त्याचप्रमाणें

मिलन, नेपल्स व नेदरलँड हेही प्रांत मिळाले होते. स्पेनचा राजा व रोमन  
 बादशहा अशीं दोन नातीं चार्लसच्या अमदानींत एकत्र झाल्यानें,  
 स्पेनच्या राष्ट्रीय उत्कर्षास अडथळाच आला होता, परंतु २ रा फिलीप  
 हा स्पेनचाच राजा असल्यानें त्यास स्पेनच्या उत्कर्षाकडे आपलें सर्व लक्ष  
 देण्यास अवसर सांपडला. फिलीपनें आपल्या सर्व आमदानींत स्पेनचा  
 उत्कर्ष करण्याकडेच लक्ष घातल्यामुळें त्याच्याबद्दल स्पॅनिश लोकांस  
 अजूनही आदरभाव वाटत आहे.

स्पॅनिश राष्ट्राकडून ज्या फिलीपला इतका मान मिळे व राष्ट्रीय  
 योद्धा म्हणून ज्याचे गोडवे गाइले जात, त्याच फिलीपचें जुलमी राज-  
 सत्तेचा संस्थापक व प्रतिगामी धोरणाचा प्रवर्तक असें हिडीस चित्र इतर

युरोपियन राष्ट्रांकडून रेखाटण्यांत यावें हें खरोखरीच आश्चर्य होय ! तेव्हां याचा सूक्ष्मदृष्टीने विचार करण्यासाठीं आपणास फिलीपच्या स्वभावाचें

दुसऱ्या फिलीपच्या  
स्वभावाचें पृथक्करण.

पृथक्करण केलें पाहिजे. फिलीपचा स्वभाव कडक असून त्याचे विचार कोते असत ! या जगावर ईश्वराचे आपण प्रतिनिधि आहोंत अशी त्याची

प्रामाणिक समजूत होती व आपल्या इच्छेच्या आड येण्याचा कोणीं प्रयत्न केल्यास त्याचा प्रतिकार करण्याचा तो तत्काळ प्रयत्न करी. रोमन कॅथलिक पंथाचा तो कट्टा अनुयायी असल्यामुळे, त्या धर्माविरुद्ध उत्पन्न झालेल्या चळवळीचा बीमोड करणें हें आपलें पवित्र कर्तव्य आहे अशी त्याची समजूत होती. फिलीपचे अशाप्रकारचे विचार असल्यामुळे उत्तरे-कडील प्रागतिक राष्ट्रांचा व त्याचा स्वटका उठून त्या राष्ट्रांकडून त्याचें असें कठोर चित्र रेखाटण्यांत आलें होतें असें म्हटलें पाहिजे.

फिलीपचे वरील प्रकारचे विचार असल्यामुळे, रोमन कॅथलिक पंथाचा प्रसार करून प्रॉटेस्टंट पंथाचा विध्वंस करण्याकडे त्यानें प्रयत्न करावेत यांत कांहींच नवल नव्हें. परंतु त्याच्या अमदानींत धार्मिक बाबीसंबंधानें जीं अनेक युद्धे झालीं त्यांस तो एकटाच जबाबदार होता असें नव्हे; तर प्रॉटेस्टंटपंथीय राष्ट्रांकडूनही यांपैकीं कांहीं युद्धे त्याच्यावर लादलेलीं होती असें म्हणण्यास हरकत नाही. फिलीपच्या वेळेस युरोप-मध्ये या दोन्ही पक्षांमध्ये असलेला मतभेद तीव्रतर होऊन एकदां कायतो सोक्षमोक्ष करून घेण्यासाठीं जगडव्याळ धर्मयुद्ध उपस्थित होईलसा रंग दिसूं लागला. स्पॅनिश नेदर्लंडमध्ये धर्मयुद्ध सुरू होऊन त्याचें संकोचित क्षेत्र विस्तार पावले व हलके हलके प्रॉटेस्टंटपंथीय प्रागतिक राष्ट्रांस या युद्धामध्ये भाग घ्यावा लागला. नेदर्लंडमधील या धर्मयुद्धास मदत करण्यासाठीं फ्रान्समधील हुगेनॉटस्, जर्मनीमधील प्रॉटेस्टंट पंथाचे अनुयायी व प्रॉटेस्टंटपंथीय इंग्लंड धांवून आल्यावर अर्थातच फिलिपला कॅथलीक-पंथीय राष्ट्रांची व लोकांची सहानुभूति मिळावी लागून, पोपच्या सत्तेचे व रोमन कॅथलिक पंथाचे आपण रक्षणकर्ते आहोंत असें भासवावें लामळें.

फिलीप हा गादीवर येतांच त्यास फ्रान्सचा राजा दुसरा हेन्‍री याच्याशी युद्ध (१५५६-१५५९) करावें लागलें. स्पेनच्या ताब्यांतील इटली व नेदर्लँडमधील प्रदेश हिरावून घेण्याचा प्रयत्न करावा असा दुसऱ्या हेन्‍रीचा विचार होता; परंतु या खेपेसही फ्रान्सचा प्रयत्न निष्फळ

स्पेनचें इटलीमधील काहीं संस्थानांवरील वर्चस्व पूर्णपणें प्रस्थापित होतें.

ठरून १५५९ मध्ये फ्रान्सला स्पेनशी कॉटो-कॉन-ब्रेझी या ठिकाणीं तह करणें भाग पडलें. या तहामुळें पन्नास वर्षांपूर्वी या दोन राष्ट्रांमध्ये इटलीमधील नेपल्स व मीलन या दोन संस्थानांवरील वर्चस्वासंबंधानें सुरू झालेली चुरस नष्ट होऊन स्पेनचें या संस्थानांवरील वर्चस्व मात्र पूर्णपणें प्रस्थापित झालें. हें युद्ध संपल्यानंतर नेदर्लँडमधील प्रॉटेस्टंट पंथाचा पूर्णपणें वीमोड करून टाकण्याच्या कामीं प्रयत्न करण्यास अवसर सांपडला. या युद्धाचा वृत्तांत पुढील एका प्रकरणीं सांगण्याचें योजल्यामुळें त्याचें येथें नुसतें दिग्दर्शन करणेंच योग्य होय.

नेदर्लँडमधील डच लोकांनीं स्वराज्यप्राप्तीसाठीं उभारलेल्या बंडास मदत करून स्पेनचें वर्चस्व कमी करण्यासाठीं नॅव्हेरीच्या हेन्‍रीच्या अमदानींतील फ्रान्स व इलिझाबेदच्या अमदानींतील इंग्लंड हीं राष्ट्रे धांवून आलीं तेव्हां मात्र फिलीपचें पित्त खवळलें; व प्रॉटेस्टंटपंथीय इंग्लंडचा नायनाट करण्याचा त्यानें निश्चय केला.

१५८८ मध्ये इंग्लंडचा पराभव करून त्या राष्ट्रास आपलें अंकित करून टाकण्यासाठीं फिलीपनें एक बलाढ्य आरमार तयार ठेवलें.

दुसरा फिलीप  
व  
इंग्लंड.

तेव्हां या बलाढ्य व अजिंक्य समजल्या जाणाऱ्या आरमारापुढें इंग्लंडची धडगत न लागून त्याचा एका क्षणांत फडशा उडणार असें सर्वास वाटूं लागलें ! परंतु इंग्लिश खलाशांच्या संघटित प्रयत्नानें व समुद्रावरील तुफानामुळें स्पॅनिश आरमाराची दुर्दशा झाली;



व स्पेनचा अकल्पित रीतीने पराभव झाला ! फिलीपच्या पराभवामुळे कॅथलिक पंथाचाच युरोपमध्ये पराभव झाल्यासारखे होऊन प्रॉटेस्टंट पंथाचाच सर्वत्र विजय झाला ! स्पेनचे लष्करी वर्चस्व ३ व्या फिलीपच्या कारकीर्दीत संपुष्टात आले व स्पेनच्या आरमाराच्या पराभवामुळे, स्पेनच्या आरमारी सत्तेचा न्हास होऊन स्पेनची जागा इंग्लंडने घेतली.

परंतु फिलीपला युरोपमधील प्रॉटेस्टंटपंथीय चळवळीकडेच आपले सर्व लक्ष द्यावयाचे होते असे नव्हे, तर पूर्व युरोपमधील आटोमन

२ रा फिलीप  
व टर्की.

टर्कीच्या विस्तृत पावणाऱ्या सत्तेस आळा घालण्या-

साठी त्यास प्रयत्न करावयाचा होता. यावेळीं

टर्क लोकांनीं व्हेनिसच्या राज्याचे प्रांत बळका-

वण्यास प्रारंभ केला असून हंगेरी प्रांतांतून जर्मनीकडे आपले वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा त्यांचा बेत होता. टर्क लोकांप्रमाणेच उत्तर आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावर राहणाऱ्या महंमदीय मूललोकांनीं स्पेनच्या किनाऱ्यावर चांचेगिरी चालविली होती. तेव्हां टर्कीचा व मूललोकांच्या वाढणाऱ्या सत्तेचा प्रतिकार करण्यासाठी १५७१ मध्ये पोप, व्हेनीस राष्ट्र, व स्पेन या तिघांनीं आपसांत तह केला; व याच वर्षी फिलीपचा भाऊ डॉन जॉन याने ग्रीसमधील लेपॅन्टोच्या आखातांत टर्कीच्या आरमाराचा पूर्णपणे पराभव केला. या युद्धामध्ये झालेल्या पराभवामुळे टर्कीची आरमारी सत्ता पूर्णपणे संपुष्टांत आली असे म्हणण्यास हरकत नाही.

याखेरीज फिलीपच्या अमदानींतील मोठी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पोर्तुगालचे राज्य स्पेनच्या राज्यास जोडले जाणे ही होय. १५८० मध्ये पोर्तुगालचा राजा मरण पावल्यावर पोर्तुगालच्या राज्यावर आपला अधिक हक्क आहे असे फिलीप म्हणू लागला; व त्याने ते राज्य एकदम बळकावून त्या राष्ट्राच्या वसाहतीही आपल्या साम्राज्यांत सामील करून घेतल्या. फिलीपच्या या कृत्याचा पोर्तुगालमधील देशभक्तांस तिटकारा वाटत होता, परंतु स्पेनविरुद्ध शस्त्र

उपसण्याचें त्या चिमुकल्या राष्ट्रांमध्ये सामर्थ्य नसल्यामुळें फिलीपचें जुलमी जूं आपल्या मानेवर घेणें त्यास भाग पडलें. परंतु पुनः योग्य सांधे सांपडल्यास परकीय राजसत्तेचें जुलमी जूं फेंकून देण्याची आशा पोर्तुगीज लोकांनीं कांहीं सोडली नाहीं. पोर्तुगीज लोकांना परकीय राजसत्ता उलथून पाडण्यासाठीं फार दिवस वाट पहावी लागली नाहीं; कारण फिलीपचा मृत्यु होऊन चाळीस वर्षे लोटलीं

नाहींत तोंच पोर्तुगीज लोकांच्या स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नास यश येऊन त्यांनीं आपलें स्वातंत्र्य पुनरपि प्राप्त करून घेतलें. ( १६४० ).

फिलीपनें लेपॅटो येथें टर्क लोकांवर मिळविलेला जय, फिलीपच्या अमदानींत स्पेनचें विस्तृत पावणारें साम्राज्य, त्याचप्रमाणें प्रॉटेस्टंट-पंथीय राष्ट्रांशीं त्यानें केलेल्या लढाया या सर्व गोष्टींवरून स्पेनचें वैभव व उत्कर्ष सर्वत्र प्रसार पावत आहे असें वाटत असलें, तरी या उत्कर्ष-साधनाच्या प्रयत्नांतच स्पेनच्या न्हासाचें बीज पेरलेलें होतें असें दिसतें. कारण चार्लस व फिलीप यांच्या अमदानींत स्पेनमधील राजसत्ता अनियंत्रित झाली असून, लोकांच्या मनांतील प्रागतिक व लोकनियंत्रित

राज्यपद्धतीच्या कल्पना पार चेपून टाकण्यांत स्पेनचा न्हास.

आल्या होत्या. या अनियंत्रित राजसत्तेच्या जोडीला,

स्पेनमध्ये आपला प्रभाव दाखविणाऱ्या धर्मकोर्टाकडून, स्पेनमधील महंमदी-धर्माच्या मूर लोकांस हांकून लावलें असल्यामुळें, या लोकांबरोबरच शेतकीसुधारणा, उद्योगधंदे व कलाकौशल्याच्या गोष्टीही स्पेनमधून नष्ट होऊन, स्पॅनिश राष्ट्राच्या उत्कर्षाची वाटच खुंटली होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. अनियंत्रित राजसत्ता व जुलमी धर्मकोर्ट यांच्या प्रभावानें स्पेनचें बरबर दिसणारें वैभव पोखरून टाकलें होतें. स्पेनमधील राज्य-कर्त्यांप्रमाणें तेथील जनताही धर्मवेडी व प्रतिगामी धोरणाची होती व यामुळें सर्व युरोपभर नवीन विचारांची व नवीन कल्पनांची लाट पसरून

सर्व राष्ट्रे आपापल्या राष्ट्रांची सामाजिक, धार्मिक व राजकीय बाबींत सुधारणा करण्यामध्ये निमग्न असतां, स्पेन राष्ट्रावर मात्र या लाटेचा कांहींच परिणाम झाला नाही !

दुसऱ्या फिलीपनंतर स्पेनच्या गादीवर येणारा तिसरा फिलीप ( १५९८ ते १६२१ ) राज्यकारभार पहाण्यास अगदीं असमर्थ होता. प्रॉटेस्टंटपंथीय डच लोकांनीं उभारलेल्या बंडाचा प्रतिकार करण्यासाठीं दुसऱ्या फिलीपनें सुरू केलेली खटपट याच्या अमदानींत निष्फळ ठरून त्यास १६०९ मध्ये डच लोकांशीं तह करणें भाग पडलें. आपल्या साम्राज्यांतून विभक्त झालेल्या डच लोकांशीं तह कबूल करणें म्हणजे स्पेननें आपला ज्हासच सार्वजनिकरीत्या कबूल करण्याप्रमाणें होय ! यानंतर चवथ्या फिलीपच्या अमदानींत ( १६२१ ते १६६५ ) १६४८ मध्ये झालेला वेस्टफालियाचा तह, व त्याचप्रमाणें १६५९ मध्ये फ्रान्सशीं झालेला पिरनीजचा तह, या दोन तहांमुळे एकेकाळीं वैभवाच्या अत्युच्च शिखरावर पोहोचलेल्या स्पॅनिश राष्ट्राचा पूर्णपणें ज्हास होऊन तें राष्ट्र दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या प्रतीच्या युरोपियन राष्ट्रांच्या दर्जास जाऊन पोहोचलें !



## प्रकरण ५ वे.

### ट्यूडर घराण्याच्या अमदानींतील इंग्लंड.

( आठवा हेन्री १५०९ ते १५४७ )

इंग्लंडमधील अनियांत्रित राजसत्तेचा उत्पादक सातवा हेन्री याच्या मृत्यूनंतर त्याचा पुत्र आठवा हेन्री इंग्लंडच्या गादीवर आला. हेन्रीची कलाकौशल्याच्या गोष्टींकडे प्रवृत्ति होती; व प्राचीन कलाविद्यांचें पुनरुज्जीवन करण्याचे कामीं आपण प्रोत्साहन द्यावें असें त्यास वाटत असल्यामुळे इंग्लिश जनतेत त्याच्याबद्दल प्रेमभाव वाटून त्याच्या अमदानींत इंग्लंडची सामाजिक, औद्योगिक, धार्मिक बाबींमध्ये उन्नति होईल अशी प्रत्येकास आशा वाटू लागली.

या सुमारास सर्व युरोपभर नवीन विचारांच्या लाटा पसरत होत्या. युरोपांतील इतर राष्ट्रांप्रमाणें इंग्लंडमध्येही विचारक्रांति होऊन, प्राचीन कलाविद्यांचें अध्ययन करण्यांत विद्वान् मंडळी निमग्न होती. ग्रीक व लॅटीन भाषांचें अध्ययन करून त्यांतील नानाविध पुस्तकांत सांठविलेल्या ज्ञानाचा फायदा आपल्या देशबांधवांस करून देण्याचा इंग्लिश विद्वान् विचार करूं लागले. इंग्लंडमध्ये जॉन कोलेट व सर थॉमस मूर या विद्वानांनीं या कामीं पुढाकार घेऊन ग्रीक व लॅटीन भाषेतील ग्रंथांत ग्रथित केलेले प्लेटो व अरिस्टॉटल यांचे उन्नत विचार आपल्या देशबांधवांपुढें मांडले.

कोलेटनें आपणाकडे शिक्षणाचें काम घेऊन, आपल्या स्वतःच्या

कोलेटची  
कामगिरी.

स्वर्चानें सेंटपॉलची शाळा स्थापन केली, व तेथें नवीन पद्धतीनें शिक्षण देण्यास सुरुवात केली.

मध्ययुगांतील विद्यार्थ्यांस कंटाळवाण्या वाटणाऱ्या

पद्धतीऐवजीं विद्यार्थ्यांचें मनोरंजन होऊन ज्ञानसंपादन करण्याकडे त्यांचें साहजिकच लक्ष लागावें अशी नवीन शिक्षणपद्धति त्यानें अंमलांत

आणल्यामुळे, या शाळेंत ग्रीक, लॅटीन भाषेसारखे कठीण विषयही विद्यार्थी मोठ्या आवडीने शिकत असत. सेंटपॉलच्या शाळेंतील शिक्षणपद्धति पाहून त्या नमुन्याप्रमाणें शिक्षण देणाऱ्या इतर शाळाही तदनंतर अस्तित्वांत आल्या.

सर थॉमस मूर यानें राजकीय बाबतींत लक्ष घालून राजकीय विषयावर 'युटोपिया' नांवाचें पुस्तक लिहिलें. या पुस्तकांत त्यानें आपले राजकीय विचार ग्रथित केले असून राजकीय सुधारणा करणाऱ्या मुत्सद्यांपुढें एक नमुनेदार राज्यपद्धति ठेवलेली होती. 'समता, स्वतंत्रता व न्याय' या

पायावर मूरनें कल्पिलेल्या राज्याची उभारणी केलेली असून प्रत्येकानें तें ध्येय साध्य करण्याचा प्रयत्न करावा असें त्या ग्रंथांत प्रतिपादन केलेलें होतें. तेव्हां अशा प्रकारचें मूरचें पुस्तक वाचून तत्कालीन राज्यपद्धतींत काय काय उणीवा आहेत हें लोकांच्या तात्काळ निदर्शनास येई.

अशाप्रकारची तत्कालीन परिस्थिति असून आठव्या हेन्रीचे विचार जरी उन्नत होते, तरी त्यानें आपल्या राज्यांत नवीन विचारक्रांती-प्रमाणें सामाजिक, धार्मिक व राजकीय बाबींत सुधारणा घडून आणण्या-संबंधानें कांहींच केलें नाहीं. त्याच्याकडून राष्ट्रांतील विद्वान मंडळीस जरी आश्रय मिळत होता, तरी त्यापासून राष्ट्रांतील बहुजनसमाजाचा कांहींच फायदा झाल्याचें दिसत नाहीं.

१५१२ मध्ये हेन्रीनें परराष्ट्रीय राजकारणांत हात घालून, फ्रान्सचें इटलीमधील वर्चस्व कमी करण्यासाठीं स्पेनशीं तह केला; व फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर असलेल्या आपल्या कॅले या ठिकाणाहून एक सैन्य रवाना करून १५१३ सालीं फ्रान्सचा पराभव केला. आपल्यावर इंग्लिश सैन्य येत आहे हें पाहून फ्रान्सनें स्कॉटलंडचा राजा '४था जेम्स याचें मन वळवून त्यास उत्तरेकडून इंग्लंडवर स्वारी

फ्रान्स व स्कॉटलंड  
यांच्याबरोबर चक-  
मकी-१५१३.

करण्यास सांगितलें; परंतु फ्लॉडन फील्ड येथें स्कॉटिश सैन्याचा पूर्ण पराभव होऊन स्कॉटलंडचा राजा ४ था जेम्स हा लढाईत मारला गेला.

आठव्या हेन्रीस सर्व बाबींत सल्लामसलत देणारा मुख्य प्रधान थॉमस वुल्से हा असून याच्याच सल्लामसलतीनें हेन्री कांहीं वर्षे राज्यकारभार करीत होता. वुल्से याचा जन्म गरिबीच्या घराण्यांत झाला होता

थॉमस  
वुल्से  
१४७१-१५३०

तरा तो आपल्या कर्तबगारीनें उच्चपदाप्रत चढत जाऊन त्यानें राजाची मर्जी संपादन केली होती. हेन्रीनें त्यास यॉर्कच्या आर्चबिशपची जागा दिली. यानंतर त्यास राज्यकारभाराचीं महत्त्वाचीं

कामें देण्यांत येऊन १५१५ मध्यें तर चान्सलरची जागा देण्यांत आली. या वेळेपासून पुढें वुल्से याचें वजन वाढत जाऊन त्यास सर्व लोक राजाच्या सालोखाल मान देऊं लागले.

१५१७ मध्यें जर्मनींत ल्यूथरनें पोपच्या कृतीविरुद्ध आपले ९५ मुद्दे प्रसिद्ध केल्यापासून सर्व युरोपभर धर्मसुधारणेची चळवळ सुरू झाली व इंग्लंडमधील लोकही या प्रश्नाचा विचार करूं लागले. इंग्लंडचा राजा ८ वा हेन्री यानेही धार्मिक पुस्तकांचें अध्ययन केलें होतें, व ल्यूथरच्या म्हणण्याचा आपणही विचार करावा असें त्यास वाटूं लागलें. ल्यूथरनें प्रतिपादन केलेल्या तत्त्वांचा विचार करीत असतां, ल्यूथरनें पोपच्या सत्तेबद्दल आपली शंका व्यक्त केलेली पाहून हेन्रीला ल्यूथरचा राग आला

८ व्या हेन्रीस  
'धर्मसंरक्षक'  
हा किताब मिळतो.

व पोपच्या सत्तेची तरफदारी करण्यासाठीं त्यानें एक पत्रक प्रसिद्ध केलें ( १५२१ ); तेव्हां पोपनें संतुष्ट होऊन हेन्रीस 'धर्मसंरक्षक' असा किताब बहाल केला. अशा रीतीनें हेन्री व पोप यांच्या-

मध्ये सलोखा होता तरी आपल्या पत्नीच्या घटस्फोटाच्या प्रकरणामुळे मात्र हेन्री व पोप यांच्यामध्ये वितुष्ट येऊन विचाऱ्या वुल्सेवर हेन्रीची गैरमर्जी झाली व त्यास आपल्या अधिकारपदावरून च्युत व्हावें लागलें.

तेव्हां ८ व्या हेन्रीची पत्नी कॅथराईन हिच्या घटस्फोटासंबंधाची हकीकत नीट लक्षांत येण्यास आपणास सातव्या हेन्रीच्या धोरणाकडे लक्ष देणें अत्यावश्यक आहे. सातवा हेन्री हा महत्त्वाकांक्षी असल्यामुळें, युरोपियन राजकारणांत हात घालून साधल्यास इंग्लंडचा फायदा करून द्यावा या हेतूनें त्यानें स्पेनशीं सख्य केलें होतें. आज बरींच वर्षे फ्रान्स व इंग्लंड यांमध्ये वैरभाव होता तेव्हां युरोपमधील एखाद्या राष्ट्राशीं स्नेहसंबंध असणें इष्ट आहे असें वाटून स्पेनशीं मैत्री राखण्याचे कामीं इंग्लंडचे प्रयत्न सुरू होत.

८ व्या हेन्रीचें लग्न  
व त्याचें आपल्या  
पत्नीशीं वितुष्ट.

या वेळीं स्पेनलाही आपल्या फायद्यासाठीं इंग्लंडशीं स्नेहसंबंध असणें जरूर असल्यामुळें, स्पेनचा राजा फर्डिनंड व इंग्लंडचा राजा ७ वा हेन्री यांच्यामध्ये सख्य होऊन हा स्नेहसंबंध अधिक निकट करण्याच्या

उद्देशानें त्यांनीं इंग्लिश राजपुत्र आर्थर व स्पॅनिश राजकन्या कॅथराईन यांचा विवाह घडवून आणला होता. परंतु राजकीय स्नेहसंबंध दृढ राखण्यासाठीं घडवून आणलेलें लग्न होऊन कांहीं दिवस झाले नाहीत तोंच इंग्लिश राजपुत्र आर्थर हा मरण पावला. तेव्हां या दोन्ही राष्ट्रांच्या स्नेहसंबंधांत कांहीं बिघाड येऊं नये म्हणून आर्थरचा धाकटा भाऊ हेन्री याचा विधवा झालेल्या कॅथराईन राजकन्येशीं विवाह घडवून आणावा, असें ७ वा हेन्री व फर्डिनंड या दोघांसही वाटूं लागलें. परंतु अशा प्रकारचा विवाह घडवून येण्याच्या मार्गांत धार्मिक अडचण असल्यामुळें पोपच्या संमतीखेरीज त्यांना हा विवाह घडवून आणतां येईना ! आपल्या मृत भावाच्या पत्नीशीं कोणीं लग्न करूं नये अशी ख्रिस्ती धर्माची आज्ञा होती, परंतु ७ वा हेन्री व फर्डिनंड यांना स्मूष करण्यासाठीं २ व्या जुलीअस पोपनें आपल्या अधिकारानें हा विवाह घडवून आणण्यास परवानगी दिल्यावर राजपुत्र हेन्री व राजकन्या कॅथराईन यांचा १५०९ मध्ये विवाह झाला.

८ वा हेन्री गादीवर आल्यावर, हा विवाह शास्त्रसंमत आहे कीं नाही याविषयी त्यानें कोणत्याच प्रकारची शंका प्रदर्शित केली नव्हती;

परंतु कांहीं वर्षे लोटल्यावर जेव्हां त्यास कॅथराईन आवडेनाशी होऊन तिच्याशी काडी मोडून थावी असें त्यास वाटूं लागलें, तेव्हांच ८ व्या हेन्रीनें या विवाहाच्या शास्त्रसंमतीबद्दल शंका प्रदर्शित केली. कॅथराईन-वरील हेन्रीचें प्रेम उडून जाण्यास कांहीं कारणें सांगतां येतील व तीं कारणें म्हणजे (१) कॅथराईन ही हेन्रीपेक्षां वयानें मोठी व तिचा स्वभाव हेन्रीप्रमाणें रंगेल व आनंदी नसून तो कांहींसा धार्मिक व उदास असल्यामुळें ती त्यास आवडेनाशी झाली होती; (२) कॅथराईनपासून हेन्रीला पुत्र न होतां, मेरी नांवाची एक अशक्त मुलगीच झालेली होती; (३) स्पेन व इंग्लंड यांमध्ये सलोख्याचा संबंध घडवून आणावा म्हणूनच हा विवाह मुख्यत्वेकरून घडवून आणलेला होता, परंतु १५२५ च्या सुमारास या दोन राष्ट्रांमध्ये वितुष्ट आल्यामुळें, ज्या कारणासाठीं हा विवाह घडवून आणला होता तें कारणही नष्ट झालें; व (४) या वरील सर्व कारणांखेरीज राणी कॅथराईन हिच्या तैनातीस असलेल्या अँन बोलिन नांवाच्या सुंदर दासीवर हेन्रीचें प्रेम जडलें होतें ! या व अशा प्रकारच्या कारणासाठीं आपल्या पत्नीशीं काडी मोडण्याचा त्यानें विचार केला; व आपला हेतु साध्य करून घेण्यासाठीं आपल्या विवाहास पोपनें पूर्वी दिलेली परवानगी अगदींच अशास्त्र असल्याची सबब त्यानें पुढें मांडली.

तेव्हां हा विवाह शास्त्रसंमत नसल्यामुळें तो रद्द समजण्याची परवानगी थावी अशी हेन्रीनें पोप ७ वा क्लेमेंट याजकडे विनंति केली (१५२७), परंतु या वेळीं पोप फारच चमत्कारिक स्थितीत होता ! याच सुमारास पवित्र रोमन पादशाहीचा बादशहा पांचवा चार्ल्स यानें रोम शहर उध्वस्त करून पोपला तह करणें भाग पाडल्यामुळें, बादशहा चार्लसच्या घराण्यांतील कॅथराईन हिच्याशीं काडी मोडण्याची ८ व्या हेन्रीला परवानगी देणें इष्ट वाटलें नाहीं, परंतु इकडे हेन्रीलाही साफ नाहीं म्हणतां येईना ! अशा रितीनें पोपची इकडे आढ, तिकडे विहीर अशी स्थिति झाल्यामुळें, आतां काय करावें हेंच त्यास सुचेना ! तेव्हां आतां कसें



तरी करून हें प्रकरण लांबणीवर टाकावें असें वाटून, त्यानें या बाबीसंबंधानें इंग्लंडमध्येच चौकशी झाली पाहिजे असें ठरवून, या चौकशीच्या कामावर इंग्लंडमधील वुल्से व कॅपेजो नांवाचा एक इटालियन यांची नेमणूक केली. पोपनें आपल्या काडी मोडण्याच्या प्रकरणांत कांहींच निकाल न देतां, हें प्रकरण लांबणीवर टाकण्याच्या इराद्यानें वरील व्यवस्था केली आहे, हें हेन्रीच्या लक्षांत येतांच त्यानें इटालियन गृहस्थाला इंग्लंडमधून परत पाठवून दिलें व वुल्से यास आपल्या उच्च दर्जावरून वडतर्फे केलें; यानंतर कांहीं दिवसांनीं वुल्से मृत्यु पावला (१५३०).

पोप आपल्या काडी मोडण्याच्या प्रकरणांत उगीच टाळाटाळ करीत आहे हें पहातांच पोपची इंग्लंडवर असलेली सत्ता झुगारून देऊन इंग्लंडचें चर्च रोमन चर्चपासून अलग करण्याचा त्यानें निश्चय केला. इंग्लंडचें चर्च स्वतंत्र झाल्यास इंग्लिश आर्चबिशपकडून आपणास काडी मोडण्यासंबंधीं परवानगी सहज मिळवितां येईल असें त्यास वाटत होतें.

८ वा हेन्री पोपची  
इंग्लंडवर असलेली  
सत्ता झुगारून देतो.

हेन्रीच्या असें मनांत आल्यावर त्यानें क्रॅन्मर व थॉमस क्रॉमवेल या पुरुषांच्या सल्ल्यानें, धाकदपटशा दाखवून इंग्लंडमधील धर्माधिकार्याचें मत आपल्या बाजूला वळवून घेतलें, व इंग्लंडच्या मुख्य आर्च-

बिशपकडून आपल्या पहिल्या पत्नीशीं काडी मोडण्याची परवानगी मिळविली (१५३३), व नंतर लागलीच अँन बोलीनशीं लग्न करून तिला राणी केल्याचें जाहीर केलें.

यानंतर आपल्या सर्व कृत्यास कायदेशीर स्वरूप देण्यासाठीं हेन्रीनें पार्लमेंटची बैठक भरविली, व इंग्लंडचा राजा हाच धार्मिक बाबतींतही मुख्याध्यक्ष असल्याचा कायदा पास करून घेतला (१५३४). तेन्हां अर्थातच धार्मिक बाबीसंबंधाचे कज्जेबेसील पोपकडे नेण्याचा प्रघात कायद्यानें बंद करण्यांत आला ! हेन्रीच्या या कृत्यानें रोमन कॅथलिक धर्माच्या कट्ट्या अनुयायांस अर्थातच राग येऊन ते हेन्रीची धार्मिक बाबीसंबंधांची सत्ता मान्य करण्याच्या बाबतींत टाळाटाळ करूं लागले.

तेव्हां सर्वास धाक बसून आपल्या सत्तेविरुद्ध कोणीही ब्र काढूं नये म्हणून हेन्रीने आपली धार्मिक बाबतींत सत्ता न जुमानल्याबद्दल धर्माधिकारी फिशर व सर थॉमस मूर यांना फांशी दिले.

पोपचें इंग्लंडवर असलेलें धार्मिक वर्चस्व नष्ट झाल्यानंतर हेन्री-कडून प्रॉटेस्टंट पंथाचा पुरस्कार होईल असें सर्वास वाटल्यास त्यांत कांहींच आश्चर्य नव्हतें. हेन्रीला सध्या मसलत देणारा क्रॉमवेल याचा प्रॉटेस्टंट पंथाकडेच ओढा असल्यामुळें हलके हलके पूर्वीच्या रोमन कैथलीक पंथांतल्या पुष्कळ गोष्टी कमी करण्यांत आल्या; इंग्लंडमधील सर्व चर्चमधून इंग्लिश भाषेंतील बायबल उपयोगांत येऊ लागलें. पातकाबद्दल प्रायश्चित घेण्याची पद्धत बंद करण्यांत येऊन जत्रा, दैविक चमत्कारांचें खुळ नाहींसें करण्यांत आलें. यानंतर इंग्लंडमधील धर्ममठ मोडून टाकण्यांत येऊन त्यांच्या जमिनी सरकारजप्त करण्यांत आल्या.

हेन्री गादीवर आला त्यावेळीं इंग्लंडमध्ये हजारार धर्ममठ होते; या धर्ममठांकडून पूर्वीप्रमाणें सार्वजनिक उपयोगा-  
धर्ममठ मोडण्यांत  
येतात-१५३६. चीं कृत्यें होत नसून तेथें रहाणारे जोगी आळशी,  
निरुद्योगी व व्यसनी झालेले होते; व आज. इतकीं

वर्षे धर्मभोळ्या लोकांनीं अर्पण केलेल्या संपत्तीनें हे धर्ममठ बरेच संपन्न झालेले होते. हे धर्ममठ मोडून टाकून तेथील जमिनी व चीजवस्त सरकारजप्त केल्यास सरकारास बरीच संपत्ति अनायासें मिळेल, असें वाटल्यावरून हेन्रीनें त्या जमिनी व तेथील मालमत्ता सरकारजप्त करण्याचा कायदा १५३६ मध्यें पार्लमेंटकडून पास करून घेतला.

हेन्रीनें अशाप्रकारें रोमन कैथलीक पंथाविरुद्ध मोहीम चालविलेली पाहून इंग्लंडच्या उत्तरभागामध्यें रहाणाऱ्या धर्मवेढ्या लोकांस त्वेष आला व त्यांनीं बंड उभारलें (१५३६). तें बंड मोडून टाकण्यास हेन्रीस फार वेळ लागला नाहीं. परंतु या बंडापासून धडा घेऊन आतां यापुढें धार्मिक बाबतींत कांहीं फेरफार न करण्याचें त्यानें ठराविलें. इतकेंच

नव्हे तर उलट रोमन कॅथलीक पंथाच्या कांहीं आचारांकडेही त्याचा कल जाऊं लागला, असें म्हणण्यास हरकत नाही. पोपची इंग्लंडवर असलेली हुकमत कमी करण्यापलीकडे रोमन कॅथलीक पंथामध्ये कांहीं महत्त्वाच्या सुधारणा कराव्यात असें त्यास वाटत नव्हतं. पोपची इंग्लंडवर असलेली सत्ता झुगारून देऊन आपल्या हातांत अनियंत्रित सत्ता ठेवल्यावर रोमन कॅथलीक पंथाचा पुरस्कार करण्यासाठीच कीं काय त्यानें एक सहा कलमांचें पत्रक काढून त्याची मान्यता सर्वांस कबूल करावयास लावण्याचें ठरविलें. ह्या कलमास मान्यता दर्शवित्यास रोमन कॅथलीक पंथाचे आपण अनुयायी आहों हें कबूल करण्यासारखेंच होई !

हेन्रीच्या या डुटप्पी वर्तनांनें त्यास कोणाकडूनही सहानुभूति मिळेली ! रोमन कॅथलीक लोकांस त्यानें सहा कलमांचें प्रसिद्ध केलें चोपडें जरी मान्य होतें तरी, धार्मिक बाबतींत पोपच्या ऐवजीं हेन्रीचें वर्चस्व अर्थातच त्यांना मान्य होण्यासारखें नव्हतें. इकडे प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस त्याच्या सहा कलमांच्या पत्रकास मान्यता दर्शविणें म्हणजे रोमन कॅथलीक पंथाचाच स्वीकार करणें असें वाटत असल्यानें त्या पत्रकास मान्यता न देण्याचें त्यांनीं ठरविलें.

हेन्रीच्या अमदानींत तत्कालीन लोकांच्या आकांक्षेप्रमाणें धार्मिक बाबींचा कायमचा असा कांहींच निकाल लागला नाही, तेव्हां हेन्रीनंतर येणाऱ्या राज्यकर्त्यांना या धार्मिक प्रश्नासंबंधानें आपापल्या मताप्रमाणें इंग्लंडचें धोरण ठरवावें लागलें. हेन्रीच्या अमदानीचा थोडक्यांत वृत्तांत सांगतांना त्यानें आपल्या हयातींत केलेल्या पांच लग्नसंबंधांबद्दल उल्लेख करणें जरूर आहे. त्यानें कॅथराईननंतर अँन बोलीन हिच्याशीं लग्न केलें होतें हें आपण पाहिलेंच आहे. हिच्यापासून त्याला इलिझाबेद नांवाची कन्या झाली; परंतु थोडक्याच दिवसांत त्याचें अँन बोलीनशीं न पडून त्यानें तिचा वध करविला ( १५३६ ). त्यानंतर त्यानें जेन सेमूर नांवाच्या स्त्रीशीं लग्न केलें, व या विवाहापासून त्यास

एडवर्ड नांवाचा एक मुलगा झाला. परंतु कांहीं वर्षांनंतर जेन सेमूर मेल्या-  
 ८ व्या हेन्रीचे पांच  
 विवाहसंबंध. वर त्यानें अँन क्लेव्हीस हिच्याशीं लग्न केलें, परंतु  
 ही स्त्रीही त्यास न आवडून हिचा शिरच्छेद कर-  
 प्यांत आला. यानंतर त्यानें कॅथराईन हॉवर्ड  
 नांवाच्या स्त्रीशीं लग्न केलें, परंतु ही स्त्री वाईट चालीची आहे अशी शंका  
 येतांच, हिचा वध करविण्यांत येऊन कॅथराईन पार नांवाची स्त्री त्याच्याशीं  
 विवाहसंबंधानें बद्ध झाली ! या स्त्रीची मात्र हेन्रीच्या इतर बायकांप्रमाणें  
 गत न होतां, ती आपल्या नवऱ्याच्या मरणानंतर जिवंत राहिली !

१५४७ मध्ये ८ वा हेन्री मरण पावला. आपल्यानंतर इंग्लंडच्या  
 गादीवर कोणीं यावें, याबद्दल मृत्युपत्र करण्याचा त्यास पार्लमेंटनें अधि-  
 कार दिला होता, व त्याप्रमाणें एडवर्ड, मेरी व इलिझाबेद यांनीं अनुक्रमें  
 इंग्लंडच्या गादीवर यावें अशी त्यानें मृत्युपत्रामध्ये व्यवस्था केली होती.

( सहावा एडवर्ड १५४७ ते १५५३. ).

एडवर्ड अगदींच अल्पवयी असल्यामुळें ८ व्या हेन्रीनें आपल्या  
 मरणसमयी, एडवर्ड वयांत येईपर्यंत त्यास सल्लामसलत देण्यासाठीं, त्याचा  
 मामा डच्यूक ऑफ सॉमरसेट याच्या नेतृत्वाखालीं एक मंडळ नेमावें असें  
 सुचविलें होतें. परंतु हेन्री मृत्यु पावतांच सॉमरसेटनें त्या मंडळाची सत्ता  
 झुगारून देऊन आपल्याच हातांत राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें घेतलीं व  
 'राष्ट्रसंरक्षक' असा किताब धारण केला.

या वेळीं राष्ट्रांतील सर्वांत महत्त्वाचा असा प्रश्न म्हणजे धार्मिकच  
 होय ! हेन्रीनें आपल्या अमदानींत दोन्ही पंथांच्या कट्ट्या अनुयायांस  
 दुखविलें असल्यामुळें त्याच्या वेळेस दोन्हीही पंथांतील लोक  
 असंतुष्टच होते. परंतु आतां सॉमरसेटच्या हातांत राज्यकारभाराचीं  
 सर्व सूत्रें आल्यावर इंग्लंडमध्ये प्रॉटेस्टंटपंथ स्थापन करण्याचा  
 त्यानें निश्चय केला. कॅंटरबरीचा आर्चबिशप कॅन्मर याचा देखील प्रॉटेस्टंट-

पंथाकडेच कल असल्यामुळे, त्याच्या सहचाने सर्व चर्चमधून रोमन कॅथ-  
लिक पंथाचे आचार बंद करण्यांत आले. चर्च-  
मधील चित्रे व उंची वस्तु काढून टाकण्यांत येऊन  
लॅटीन भाषेमधील प्रार्थनेऐवजी इंग्रजी भाषेत प्रार्थना  
म्हणण्यांत येऊं लागली. १५४९ मध्ये क्रॅन्मरने  
इंग्लिश भाषेमध्ये प्रार्थनेचें पुस्तक तयार केलें; व यानंतर हेन्रीने प्रसिद्ध  
केलेलें सहा कलमांचें पत्रक रद्द करण्यांत येऊन प्रॉटेस्टंट पंथास अनुसरून  
४२ कलमांचें एक पत्रक प्रसिद्ध करण्यांत आलें.

सॉमरसेटकडून प्रॉटेस्टंटपंथाचा पुरस्कार करण्यासाठी प्रयत्न होत  
असतां रोमन कॅथलिकपंथीय लोकांत असंतुष्टता पसरूं लागली; व १५४९  
मध्ये सरदार लोकांच्या एका कटास त्यास बळी पडावें लागलें. सॉमर-  
सेटच्या मृत्यूनंतर नॉर्दंबरलंड नांवाच्या सरदाराने राज्यकारभाराचीं सर्व  
सूत्रे आपल्या हातांत घेऊन, सॉमरसेटच्या धोरणाप्रमाणेच इंग्लंडमध्ये प्रॉटे-  
स्टंटपंथाचा प्रसार करण्याचा निश्चय केला.

इकडे ६ वा एडवर्ड याची प्रकृति बरीच नाडुरस्त असून तो आतां  
फार दिवस वांचत नाही असें सर्वास वाटूं लागलें. एडवर्डनंतर हेन्रीच्या  
इच्छेप्रमाणें कॅथराईनची मुलगी मेरी यावयाची असून, ती रोमन कॅथलीक  
पंथाची कट्टी अनुयायी असल्यामुळे, हिच्या अमदानींत प्रॉटेस्टंटपंथाचा  
नायनाट करण्याचे प्रयत्न करण्यांत येतील हें पाहून नॉर्दंबरलंडला फार-  
च भीति वाटूं लागली. तेव्हां आतां कसेंही करून मेरीला इंग्लंडच्या गादी-  
वर येऊं न देण्याचा कट तो रचूं लागला; व याच हेतूने त्याने एडवर्डचें  
मन वळवून त्याच्याकडून “सातव्या हेन्रीची पणती जेन ग्रे हिने आपल्या-  
नंतर गादीवर यावें ” असें मृत्युपत्र करवून घेतलें; व या भावी राजीवर  
वर्चस्व रहावें म्हणून आपला मुलगा डडले याचें जेन ग्रेशी लग्न लावलें !

बरील प्रकारचें मृत्युपत्र केल्यावर १५५३ मध्ये सहावा एडवर्ड  
मरण पावला.

( मेरी १५५३ ते १५५८ )

६ वा एडवर्ड मरण पावला नाही तोंच नॉर्द्वरलंडने 'जेन ग्रे' ही इंग्लंडची राणी असल्याचें जाहीर केलें, परंतु आठव्या हेन्रीची मुलगी मेरी हिचाच गादीवर हक्क असल्याने 'जेन ग्रे' हिला कोणीच ओळखीना ! रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांना तर मेरी इंग्लंडची राज्ञी होणार हें पाहून अत्यानंद झाला. गादीवर आल्यावर तिनें नॉर्द्वरलंडनें आपल्या विरुद्ध कट रचिला होता हें पाहून त्याचा शिरच्छेद करविला इतकेंच नव्हे तर त्याच्या कटांत सामील म्हणून बिचाऱ्या जेन ग्रेला मात्र व्यर्थ प्राणास मुकावें लागलें !

आपल्या विरुद्ध असलेल्या सर्वांचा नाश होऊन आपलें राज्ञीपद स्थिर झालें आहे हें पाहून मेरीनें इंग्लंडमध्ये पुनः पूर्ववत् रोमन कॅथलीकपंथाचा प्रसार करण्याचा निश्चय केला. ८ व्या हेन्रीनें पोपचा व इंग्लंडचा तोडलेला संबंध पुनः जोडण्यासाठीं तिनें इंग्लंडच्या राजास किंवा राज्ञीस धार्मिक बाबतींत मुख्य ठरविणारा कायदा रद्द करून टाकला व पोपचें इंग्लिश चर्चवरील वर्चस्व कबूल केलें. या वेळीं इंग्लंडमधील बहुजनसमाजाचा कल जरी रोमन कॅथलीकपंथाकडे होता, तरी मेरीच्या वरील कृत्यानें त्यांस बरें वाटलें नाहीं; कारण इंग्लंडच्या राज्यकारभारांत पोपकडून ढवळाढवळ होईल अशी त्यांना भीति वाटूं लागली.

६ व्या एडवर्डच्या कारकीर्दींत प्रॉटेस्टंटधर्माच्या प्रसारार्थ करण्यांत आलेले सर्व कायदे आतां मेरीच्या अमदानींत रद्द कराविण्यांत आले व रोमन कॅथलीकपंथाच्या विरुद्ध ज्यांचें आचरण असें अशा धर्माधिकार्यास आपल्या धर्मपीठावरून काढून टाकण्यांत आलें. अशारीतीनें मेरीनें पोपची सत्ता कबूल करून रोमन कॅथलीक पंथाचा प्रसार इंग्लंडमध्ये करण्याचें ठरविल्यावर पोपनेंही इंग्लंडला पुनः कॅथलीक पंथामध्ये घेण्यासाठीं आपला पोल नांवाचा प्रतिनिधी इंग्लंडमध्ये पाठविला.

मेरीने अशाप्रकारचीं कृत्यें करून केवळ आपल्या राष्ट्रांतील प्रॉटेस्टंटपंथाच्या अनुयायांचीच अप्रियता संपादन केली असे नव्हे, तर स्पेनचा राजा दुसरा फिलीप याच्याशीं लग्न करून सर्व राष्ट्रांचीच अ-

मेरीचीं जुलमी  
कृत्यें.

प्रियता संपादन केली असें म्हणण्यास हरकत नाही.

आपल्या कृतींबद्दल राष्ट्रांतील सर्व मंडळी असंतुष्ट

आहेत हें पहातांच तिनें पुष्कळांना क्रूरपणें फांशी

दिलें. मेरीचें स्पेनचा राजा २ रा फिलीप याच्याशीं लग्न झालें असल्यानें इंग्लंडला स्पेनच्या वर्तीनें, युरोपियन लढायांमध्ये विनाकारण भाग घ्यावा लागला, व यामुळें १५५८ मध्ये इंग्लंडचें फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर असलेलें कॅले हें ठिकाण गमावलें. कॅले हें ठिकाण गेल्यापासून तत्कालीन इंग्लिश लोकांना व राणी मेरीला हळहळ वाटत असली, तरी दूरवर विचार केला असतां, कॅले हें ठिकाण गेल्यापासून इंग्लंडचा अप्रत्यक्ष रीतीनें एकंदरीत फायदाच झाला असें आपणास दिसून येईल ! कारण फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर असलेलें हें ठिकाण हातचें गेल्यानंतर युरोपस्वढांत आपलें साम्राज्य विस्तृत करण्याची हांव इंग्लंडनें सोडून देऊन, इतर स्वढांत आपल्या वसाहती स्थापन करून तिकडे आपलें साम्राज्य विस्तृत करण्याची महत्त्वाकांक्षा इंग्लंडनें धरली, व त्यामुळें इंग्लंडचा फायदाच झाला.

( इलिझाबेद १५५८ ते १६०३ ).

मेरीनंतर अँनबोलिनची मुलगी इलिझाबेद गादीवर आली. हिच्या अमदानींत इंग्लंडचा सर्व बाबतींत उत्कर्ष होऊन इंग्लंडनें अद्वितीय कीर्ति संपादन केली. या अमदानींत इंग्लंडमध्ये प्रॉटेस्टंटपंथ पूर्णपणें प्रस्थापित होऊन स्पेनसारख्या बलाढ्य राष्ट्राच्या आरमाराचा इंग्लंडनें पराभव केल्यामुळें इंग्लंडचें समुद्रावरील वर्चस्व वाढत गेलें. तसेंच या अमदानींत शेक्सपियरसारखा जगद्विख्यात नाट्यकवि निर्माण होऊन त्यानें आपल्या नाट्यकृतीनें इंग्लंडचें नांव अजरामर केलें.

अशाप्रकारें सर्व बाबतींत इंग्लंडची उन्नति झाल्यामुळे तिच्या अमदानीस सुवर्णयुग असें नांव देतात तें यथार्थ होय !

इलिझाबेदच्या अमदानींत इंग्लंडनें जें वैभव संपादन केलें, त्यास तिची कर्तबगारी, मुत्सद्देगिरी व सर्व गोष्टींचें योग्य प्रकारें आकलन करण्याची ताकद या सर्व गोष्टी कारणीभूत झाल्या असें म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु तिच्या अंगीं असलेल्या या गुणसमुच्चयानें व तिनें इंग्लंडला संपादन करून दिलेल्या वैभवानें तिच्या अंगचे कांहीं दुर्गुणही जरी झांकले जातात; तरी या दुर्गुणांमुळे तिच्या अंगीं असलेल्या गुणसमुच्चयास मात्र कमीपणा येत नाही हें आपण लक्षांत ठेवलें पाहिजे. तिनें आपल्या अमदानींत एकंदर परिस्थितीचा योग्य विचार करून एखाद्या कसलेल्या मुत्सद्याप्रमाणें आपलें धोरण ठरवितांना जें नैपुण्य दाखविलें तें खरोखरीच वाखाणण्यासारखें आहे.

या वेळीं सर्वांत महत्त्वाच्या अशा समजल्या जाणाऱ्या धार्मिक बाबी-संबंधानें तिनें तटस्थ वृत्ति व उदार धोरण दाखवून आपल्याकडे दोन्ही पक्षांचें चित्त ओढून घेतलें. पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांप्रमाणें धार्मिक मतभिन्नतेमुळे तिनें कोणाचा छळ केला नाही, म्हणूनच तिच्याबद्दल सर्वांस आदर वाटे. इलिझाबेदनें कोणाचा विनाकारण छळ न करतां इंग्लंडमध्ये प्रॉटेस्टंटपंथ स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला. पहिल्याप्रथम मेरीच्या अमदानींत पोपचें इंग्लंडवर प्रस्थापित करण्यांत आलेलें

इलिझाबेदचें  
नैमस्त धोरण.

वर्चस्व नाहीसें करण्यासाठीं, इंग्लंडच्या राज्यकर्त्यांस धार्मिक बाबींत मुख्याध्यक्ष करणारा कायदा पुनरपि मंजूर करण्यांत आला (१५५९); याखेरीज इंग्लंडमधील सर्व चर्चमधून एकाच प्रकारची प्रार्थना चालविण्यांत यावी म्हणून एक कायदा पास करण्यांत आला. यानंतर ६ व्या एडवर्डच्या अमदानींत तयार झालेल्या ४२ कलमांपैकीं तीन कलमों कमी करून ३९ कलमांचें एक पुस्तक प्रसिद्ध करण्यांत आलें व त्यास सर्व प्रॉटेस्टंट-



पंथीय लोकांनी मान्यता दाखविली पाहिजे असें जाहीर केले. अशाप्रकारे प्रॉटेस्टंटपंथाकडेच इलिझाबेदचा जरी कल होता, तरी तिने पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांप्रमाणे रोमन कॅथलीक पंथाच्या अनुयायांचा छळ केला नाही; तर त्यांना प्रॉटेस्टंटपंथाप्रमाणे चाललेली प्रार्थना न ऐकण्याबद्दल थोडासा दंड भरावा लागे इतकेंच ! त्यावेळच्या एकंदर परिस्थितीच्या मानाने तिने भिन्नपंथीय लोकांस फारच सवलतीने वागविले होते असें म्हणावयास पाहिजे.

धार्मिक बाबतीत इलिझाबेद अशारीतीने संथपणे आचरण करित आहे हे न आवडून जहाल प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांनी आपला एक निराळाच पंथ स्थापन केला ! थोडक्याच दिवसांत या पंथांतही प्युरीटन व सेपराटिस्ट असे दोन पंथ उद्भूत झाले. प्युरीटन पंथाच्या अनुयायांस इलि-

झाबेदने स्थापलेल्या पंथाची व आपली तडजोड होईल अशी आशा वाटत होती. परंतु सेपराटिस्ट पंथाचे लोक ज्वलज्वहाल असल्यामुळे ते कसल्याच प्रकारची तडजोड करण्याच्या विरुद्ध असत ! त्यांना इंग्लंडचे प्रॉटेस्टंट चर्च म्हणजे रोमन कॅथलीक चर्चप्रमाणेच टाकाऊ वाटत असे. तेव्हा हे दोन्ही पक्षही इंग्लंडच्या एपिस्कोपेलियन पंथापासून अलग असल्यामुळे रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांप्रमाणे यांनाही दंड भरावा लागे.

इलिझाबेदने आपले नेमस्त धोरण ठरवून इंग्लंडमध्ये प्रॉटेस्टंट पंथाचा प्रसार करण्याची खटपट चालविली असल्यामुळे, इंग्लंडबद्दल आपण कोणते धोरण जाहीर करावे याचीही पोपला शंका वाटू लागली; परंतु इलिझाबेदच्या एकंदर धोरणाचा नीट विचार केल्यावर इंग्लंडमध्ये प्रॉटेस्टंटपंथाचीच पूर्णपणे स्थापना व्हावी असा तिचा बेत आहे हे पोपच्या लक्षांत येतांच त्याने एक पत्रक काढून तिला धर्मबाहिष्कृत केले; तर इकडे कॅथलीक धर्माचा कट्टा भक्त २ रा फिलिप यानेही इंग्लंड-विरुद्ध आपले धोरण जाहीर केले.

इलिझाबेदच्या कारकीर्दीत स्कॉटलंडच्या ऐतिहासिक घालमेलींचा बराच संबंध असल्यामुळे स्कॉटलंडच्या इतिहासाकडे आपण लक्ष्य घातलें पाहिजे. स्कॉटलंड व इंग्लंड यांच्यामधील स्कॉटलंडमधील परिस्थिति. वैर तर कितीतरी शतकांपासूनचें असून मध्ययुगांत स्कॉटलंडचे राजे इंग्लंडवर व इंग्लंडचे

राजे स्कॉटलंडवर वरचेवर हल्ला करीत ! परंतु या दोन राष्ट्रांमधील हा वैरभाव नष्ट होऊन दोन्ही राष्ट्रांमध्ये सलोख्याचे संबंध असावेत या हेतूने इंग्लंडचा राजा ७ वा हेन्री यानें आपली मुलगी मार्गारेट ही स्कॉटलंडचा राजा ४ था जेम्स यास दिली होती; परंतु इतकेंही करून या राष्ट्रांमधील वैर नष्ट न होतां, ४ था जेम्स व ५ वा जेम्स हे दोन्ही स्कॉटलंडचे राजे इंग्लंडवर हल्ला करीत असतांनाच ठार मारले गेले. १५४२ मध्ये पांचवा जेम्स मारला गेल्यावर स्कॉटलंडच्या गादीवर पांचव्या जेम्सची तान्ही मुलगी मेरी हीच वारस होती. स्कॉटलंडप्रमाणें इंग्लंडच्या राजघराण्याशीं या लहानग्या मेरीचा संबंध असल्यामुळे तिला इंग्लंडची गादी मिळण्याचाही संभव येईल असेंही कित्येकांस वाटूं लागलें. १५५८ मध्ये इंग्लंडवर राज्य करीत असलेली मेरी मरण पावतांच इंग्लंडच्या गादीवर स्कॉटलंडची राणी मेरी हिचाच जास्त

स्कॉटलंडची  
राणी मेरी.

हक्क आहे असें रोमन कॅथलीक पंथाच्या अनुयायांस वाटत होतें. कारण ८ व्या हेन्रीने कॅथराईन राज्ञीशीं काढी मोडून अँन बोलीनशीं लग्न केल्यानें

तिच्यापासून झालेल्या इलिझाबेदचा इंग्लंडच्या गादीवर खरा हक्क नव्हता असें त्यास वाटत होतें. तेव्हां इंग्लंडची राणी इलिझाबेद, व स्कॉटलंडची राणी मेरी यांचे अज्ञाप्रकारचे संबंध असल्यामुळे स्कॉटलंडच्या त्यावेळच्या परिस्थितीकडे लक्ष देणें अत्यावश्यक आहे.

स्कॉटलंडचा राजा ५ वा जेम्स हा मारला गेला, तेव्हां स्कॉटलंड-

च्या गादीची वारस कायती लहानगी मेरीच होती. ती अगदीच लहान असल्यामुळे, 'गार्डिझ' या घराण्यांतील तिच्या आईने राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या हातांत घेऊन मेरीला शिक्षणासाठीं फ्रान्समध्ये पाठवून दिले. तेथे असतांना फ्रान्सच्या ज्येष्ठ राजपुत्राशी तिचे लग्न झाले

लहानगी  
मेरी.

इकडे, मेरीच्या आईच्या हातांत कारभाराचीं सर्व सूत्रे असतां, स्कॉटलंडमध्ये त्यावेळीं प्रसार होत चाललेल्या कॅल्व्हिनच्या प्रॉटेस्टंट धर्मपंथाशीं तिला झगडावे लागले. ती स्वतः रोमन कॅथलीक पंथाची कट्टी अनुयायी असल्याने स्कॉटलंडमध्ये प्रॉटेस्टंटपंथाचा प्रसार होणे तिला आवडले नाही. परंतु जॉन नाक्स याच्या प्रेरणेने स्कॉटलंडमध्ये प्रॉटेस्टंटपंथाचा तर जारिने प्रसार होत होता तेव्हां त्यास अडथळा आणण्यासाठीं तिला कडक उपाय योजणे भाग

स्कॉटलंडमध्ये  
प्रॉटेस्टंट पंथ  
प्रस्थापित होतो  
१५६०.

पडले. तिने यावेळीं स्कॉटलंडमधील प्रॉटेस्टंटपंथाची बंडाळी मोडून टाकण्यासाठीं आपल्या मदतीस फ्रेंच सैन्य बोलाविले होते, परंतु स्कॉटलंडच्या प्रॉटेस्टंटपंथीयांस इंग्लंडची मदत मिळाल्यामुळे मेरीच्या आईचा पराभव होऊन तिला १५६० मध्ये एडिंबरो शहरीं तह करणे भाग पडले; अशा प्रकारे प्रॉटेस्टंटपंथीय व रोमन कॅथलीकपंथीय स्कॉच लोक यांच्यामध्ये तह होऊन फार दिवस झाले नाहीत तोंच ती मरण पावली. यावेळीं तिची मुलगी मेरी फ्रान्समध्ये होती, तेव्हां सरदार लोकांनीं सर्व सत्ता आपल्या हातीं घेऊन स्कॉटिश पार्लमेंटच्या संमतीने स्कॉटलंडचा धर्मपंथ प्रेसबिटेरियन ( कॅल्व्हिनचा धर्मपंथ ) असल्याचे जाहीर केले ( १५६० ).

इकडे फ्रान्सचा राजपुत्र फ्रॅंसीस याच्याशीं तिचा विवाह झाला होता व १५५९ सालीं ती आपल्या पतीबरोबर ( २ रा फ्रॅंसीस ) फ्रान्स-

च्या सिंहासनावर आरूढ झाली असल्याने, स्कॉटलंडच्या व इंग्लंडच्या अंतः-

स्थ बाबीकडे लक्ष देण्यास तिला अवसरच नव्हता !

मेरीची चमत्कारिक  
परिस्थिति.

परंतु १५६० मध्ये तिची स्थिति एकदम फारच  
चमत्कारिक झाली ! कारण याच वर्षी तिचा पति

२ रा फ्रॅन्सीस मरण पावल्यामुळे फ्रान्समधील तिची सत्ता संपुष्टांत  
आली होती, व इंग्लंडमध्ये इलिझाबेद सिंहासनारूढ झाली असल्यामुळे  
तिला इंग्लंडच्या गादीवरही आपला हक्क सांगतां येईना; तेव्हां आतां  
स्कॉटलंडकडेच कायतें तिला जातां येणें शक्य होतें, परंतु याच सुमारास  
तिची आई स्कॉटलंडमध्ये मरण पावल्यामुळे तिची स्थिति फारच  
चमत्कारिक झाली.

स्कॉटलंडमध्ये मेरीला बिकट परिस्थितीशीं झगडावें लागलें. तेथील  
सरदार लोक तिच्या सत्तेस विरोध करीत असून, ती स्वतः रोमन कॅथलीक

पंथाची असल्यामुळे स्कॉटलंडमधील प्रॉटेस्टंटपंथीय

मेरीला बिकट  
परिस्थितीशीं  
झगडावें लागतें.

बहुजनसमाजास तिच्या हेतूबद्दल सहाजिकच  
शंका येई. ती यावेळीं लहान म्हणजे १९ वर्षी-

चाच होती, तेव्हां स्कॉटलंडमध्ये आपलें वजन

बसविण्यास कोणतें धोरण ठरवावें याविषयीं तिला कांहींच अटकळ न  
करतां आल्यास त्यांत कांहींच नवल नव्हतें ! इलिझाबेदप्रमाणें ती  
धोरणी असती, तर तसल्या परिस्थितींतही तिनें स्कॉटलंडवर आपलें वर्चस्व  
बसविलें असतें.

स्कॉटलंडमध्ये आल्यावर तिनें डार्नले नांवाच्या आपल्या एका  
नातलगारीं विवाह केला. परंतु या गृहस्थाचा स्वभाव गर्विष्ठ, व  
हेकेखोर असल्यामुळे या विवाहापासून तिला सुख न होतां, उलट त्रास  
मात्र झाला. यानंतर डार्नलेनें मेरीच्या विश्वासांतील रिझाओ नांवाच्या  
एका इटालियन सेक्रेटरीचा वध केला असल्यामुळे तर तिला डार्नलेबद्दल  
फारच तिडकारा वाटूं लागला होता. मेरी व डार्नले यांच्यामध्ये अशा-

प्रकारें सलोख्याचे संबंध नसतांना, १५६७ मध्ये बॉथवेल नांवाच्या एका सरदारानें डार्लेचा वध केला. या वधाशीं मेरीचें कांहीं अंग होतें कीं नाहीं हें सांगतां येणें शक्य नाहीं, परंतु मेरीनें बॉथवेल यास त्याच्या कृतीबद्दल कांहीं शिक्षा केली नाहीं इतकेंच नव्हे, तर उलट थोड्याच दिवसांनीं त्याच्याशीं लग्न केल्यामुळें, ती वधाशीं सामील असावी या शंकेस बरीच पुष्टि येते एवढें मात्र खरें !

मेरीची ही कृति पहातांच, स्कॉटिश लोकांनीं तिच्याविरुद्ध बंड उभारलें. मेरीनें या बंडाच्या प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु तिचा प्रयत्न निष्फळ ठरून, आतां कोणाकडूनही मदत मिळण्याचा संभव नाहीं हें पाहून इलिझाबेदचा आश्रय घेण्यासाठीं तिनें इंग्लंडकडे पळ काढला ( १५६८ ). पण, तेथें गेल्यावर बिचाऱ्या मेरीला इलिझाबेदकडून आश्रय मिळाला नाहीं इतकेंच नव्हे, तर इलिझाबेदनें तिला १९ वर्षे कैदेत ठेवलें व शेवटीं तिच्यावर राजद्रोहाचा अपराध शाबीत गेल्यावर तिला फांशी दिलें ( १५८७ ).

आपल्याकडे आश्रय मागण्यास आलेल्या आपल्या दूरच्या बहिणी-शीं इलिझाबेदचें अशा रीतीनें वागणें जरा चमत्कारिकच भासेल; परंतु तिच्या अशा प्रकारच्या कृतीचें नीट कारण लक्षांत घेण्यास आपणांस त्या वेळच्या परिस्थितीकडेच लक्ष दिलें पाहिजे. त्यावेळीं धर्मसुधारणेची चळवळ हाणून पाडण्याचे, पोप व स्पेनचा राजा २ रा फिलीप यांचे प्रयत्न सुरू होते. नेदरलँडमधील प्रॉटेस्टंटपंथीय

स्पेन व इंग्लंड  
यांमधील वैमनस्य.

द्वच लोकांच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या प्रयत्नांत, चिमुकल्या इंग्लंडनें पहिल्यानें द्रव्यद्वारा व नंतर आपलें सैन्य पाठवून मदत केल्यामुळें तर स्पेनचा राजा दुसरा फिलीप याची तळव्याची आग मस्तकास जाऊन पोहोंचली ! चिमुकल्या इंग्लंड बेटाचा नामशेष करून टाकण्याचा त्यानें निश्चय केला ! अशा प्रकारें इंग्लंडविरुद्ध

स्पेन राष्ट्र उठलें असतांना खास इंग्लंडमध्ये, रोमन कॅथलीक पंथाच्या काहीं अनुयायांनीं, मेरीचा पक्ष घेऊन कट रचला असल्यामुळें, इलिझाबेदनें लागलींच मेरीची चौकशी करवून तिला राजद्रोहाबद्दल फांशीची शिक्षा दिली. ( १५८७ ).

इकडे २ व्या फिलीपनें इंग्लंडचा फडशा पाडण्यासाठीं १३२ जहाजांचें एक मोठें बलाढ्य आरमार तयार करवून त्यास मोठ्या अभिमानानें 'अजिंक्य आरमार' असें नांव दिलेलें होतें. इंग्लंडचा पराभव करून,

स्पेनचें बलाढ्य  
आरमार.

प्रॉटेस्टंटपंथाचीं पाळेंमुळें खणून टाकण्यासाठीं हें आरमार उद्युक्त झालेलें पहातांच इंग्लंडचें आयुष्य संपलेसैं सर्वास वाटूं लागलें ! परंतु या परचक्रा-

पासून आपल्या राष्ट्राचें संरक्षण करण्यासाठीं, इंग्लिश लोक आपल्यांतील धार्मिक मतभेद विसरून स्वदेशाभिमानानें प्रेरित होत्साते शत्रूंशीं तोंड देण्यासाठीं सज्ज झाले ! स्पेनच्या आरमाराशीं तोंड देण्यासाठीं आपलें सर्व सामर्थ्य खर्च करून इंग्लंडनें १५७ जहाजांचें एक आरमार तयार ठेविलें. इंग्लिश जहाजे स्पॅनिश जहाजांपेक्षां जरी आकारानें लहान होतीं, तरी त्यांवरील युद्धसामग्री जघ्यत तयार असल्यामुळें स्पॅनिश आरमाराशीं त्यांना टक्कर देतां आली. १५८८ च्या जुलै महिन्यांत स्पॅनिश जहाजे

स्पेनच्या बलाढ्य  
आरमाराचा पराभव.

दिसू लागतांच, रात्रीच्या वेळीं काहीं लहान लहान इंग्लिश बोटिंनीं शत्रूंच्या गोटांत शिरून आगीचा भडका उडवून दिला. या अकस्मात् गोष्टीमुळें

स्पॅनिश आरमारांमध्ये गोंधळ माजून राहिला, व इकडे स्पॅनिश जहाजे धांदलीत असतां इंग्लिश जहाजांनीं स्पेनच्या जहाजांवर अचानक हल्ला केल्यामुळें स्पॅनिश आरमारांची फारच दुर्दशा उडाली ! इकडे इंग्लिश खाडीमध्ये इंग्लिश जहाजांनीं नाकेबंदी केली असल्यामुळें स्पॅनिश जहाजांस एकदम स्पेनकडे निघून जाणेंही अशक्यच झालें; तेव्हां आत स्कॉटलंडला वळसा देऊन परत गेल्यावांचून गत्यंतर नाहीं हें पाहून त्या दिशेनें

स्पॅनिश जहाजे चाललीं असतां समुद्रांत मोठें वादळ होऊन, बिचाऱ्या स्पॅनिश जहाजांचा विनाश झाला !

अजिंक्य समजल्या जाणाऱ्या स्पेनच्या आरमाराचा पराभव झाल्यावर इंग्लंडचे परचक्रापासून संरक्षण झालें, प्रॉटेस्टंटपंथाचा पूर्ण विजय झाला, व स्पेनची आरमारी सत्ता रसातळास जाऊन इंग्लंडनें समुद्रावरील वर्चस्व पटकावलें. या वेळेपासून समुद्रावरच आपल्या महत्त्वाकांक्षेस वाव आहे हें इंग्लंडच्या लक्षांत आलें. इंग्लिश लोकांनीं युरोपखंडांत प्रदेश मिळविण्याची आशा सोडून देऊन महासागराच्या पलीकडे असलेल्या इतर खंडामध्ये व्यापार करावा व आपल्या वसाहती स्थापन कराव्यात अशी महत्त्वाकांक्षा मनामध्ये बाळगली. सांप्रतकाळीं त्यांची ही महत्त्वाकांक्षा सफळ झाली असून आज पांचीही खंडांत ब्रिटिश साम्राज्य पसरलेलें आहे.

इलिझाबेदच्या अमदानींत पूर्वेकडील राष्ट्रांशीं व्यापार करण्यासाठीं ईस्ट इंडिया कंपनी स्थापन होऊन ( १५९९ ) इंग्लंडचा व्यापार वृद्धिंगत पावला, व या व्यापारासोबत इंग्लंडची राहणी देखील उच्च दर्जाची होऊन इंग्लंडची उत्तरोत्तर भरभराट होत गेली ! या अमदानींत शेक्सपीयरसारखा जगद्विख्यात कवि निर्माण झाला व त्यानें आपल्या नाट्यग्रंथांनीं इंग्लंडचे नांव अजरामर करून ठेवलें ! अशा प्रकारें इलिझाबेदच्या अमदानींत इंग्लंडची सर्व बाजूंनीं उन्नति झाल्यानें तिच्या अमदानीस ' सुवर्णयुग ' म्हणतात तें अगदीं यथार्थ होय !



## प्रकरण ६ वें.

### डच लोकांचा स राज्याप्राप्तीचा प्रयत्न.

**सांप्रत** हॉलंड व बेलजम राष्ट्रांनीं जो प्रांत व्यापला जातो त्यास पूर्वी नेदरलंड किंवा सखल प्रदेश असें म्हणत असत.

मध्ययुगामध्ये या प्रांतांत लहान लहान अशीं पुष्कळ संस्थानें असून तीं एकमेकांपासून स्वतंत्र होतीं. मध्ययुगाच्या शेवटीं शेवटीं फ्रान्स व जर्मनी

नेदरलंड प्रांताचें  
पूर्ववृत्त.

या दोन राष्ट्रांच्या सरहद्दीवर असलेल्या बर्गंडीच्या संस्थानिकानें आपल्या राज्याशीं हा नेदरलंड प्रांत जोडून त्याचें एक संघटित संस्थान बनविण्याचा

प्रयत्न केला होता. परंतु हा हेतु सिद्धीस जाण्यापूर्वीच १४७७ सालीं बर्गंडीचा राजा 'चार्लस धी बोल्ड' याच्या मृत्यूनें बर्गंडीचें राजघराणें संपुष्टांत आलें. यानंतर फ्रान्सचा राजा ११ वा लुई यानें बर्गंडीचें संस्थान आपल्या राज्यास जोडून टाकलें. पण नेदरलंडप्रांत मात्र चार्लस धी बोल्ड याची एकुलतीएक मुलगी मेरी हिचा बादशहा मॅग्झीमीलन याच्याशीं विवाह झाला असल्यानें, आस्ट्रियावर राज्य करणाऱ्या हॅप्सबर्ग घराण्याच्या ताब्यांत गेला; व अशा रीतीनें युरोपमध्ये धर्मसुधारणेची चळवळ सुरू असतां या प्रांतावर बादशहा पांचवा चार्लस याचें वर्चस्व होतें.

नेदरलंड प्रांतांत केल्टस् व ट्यूटन्स अशा दोन्हीं जातींचे लोक रहात असत. केल्ट जातीची लोकसंख्या ट्यूटन्सपेक्षां कमी होती, व हल्लीं जेथें बेलजम आहे त्या प्रदेशांत मुख्यत्वेकरून यांची वस्ती असून त्यांची भाषा फ्रेंच होती. ट्यूटन्सची वस्ती सांप्रत हॉलंड देश ज्या ठिकाणीं आहे तेथें असून ते जर्मन भाषा बोलत.



नेदर्लंडचा प्रदेश समुद्रसपाटीपासून सखल असल्याने, समुद्रापासून या प्रांताचें संरक्षण करण्यासाठीं मोठमोठालीं धरणें बांधणें अत्यावश्यक होतें; तद्वतच व्हाईन व शेल्डट या नद्याही या प्रांतांतून वहात असल्यानें, सर्व प्रदेश पूर येऊन जलमय होऊं नये म्हणून, मोठमोठाले पाटबंधारे काढून त्यायोगें नद्यांचें पाणी सर्व प्रदेशांत सारखें पसरून देणेंही अत्यावश्यकच होतें. नदीच्या पाण्यापासून प्रांताची नासाडी होऊं नये म्हणून जरी पहिल्याप्रथम हे कालवे बांधण्यांत आले, तरी या कालव्यांमुळे ठिकठिकाणीं बागायती जमिनी तयार झाल्या असून माल लवकर व जलद नेण्याच्या कार्मीही त्यांची चांगली मदत होत आहे हें नेदर्लंडचें सुदैवच होय !

पांचव्या चार्लसच्या अमदानींत धार्मिक बाबीखेरीज इतर सर्व बाबतींत या प्रांताची उन्नति झाली असून येथील प्रजाही संतुष्ट असे; परंतु प्रॉटेस्टंटपंथाची लाष्ट या प्रांतांत पसरल्यावर तिचा निःपात करण्यासाठीं चार्लसला कडक उपाय योजावे लागले ! जर्मनी-

पांचव्या चार्लसच्या  
अमदानींतील  
नेदर्लंड.

मध्ये जर्मन संस्थानिकांचें प्रस्थ बरेंच असल्यानें तेथील धर्मसुधारणेची चळवळ पार दडपून टाकणें कठीण होतें. परंतु नेदर्लंडवर त्याचें पूर्णपणें वर्चस्व असल्यानें, तेथें आपला प्रयत्न पूर्णपणें सिद्धीस जाईल असें चार्लसला वाटत असल्यास त्यांत काहींच नवल नव्हतें. ल्युथरच्या धर्मपंथास येथें पहिल्यापासूनच विरोध करण्यांत आला. स्पेनमध्ये अस्तित्वांत असलेल्या जुलमी धर्मक्रोटीची येथें प्राण-प्रतिष्ठा करण्यांत आली; व धर्मसुधारणेमध्ये भाग घेणाऱ्या लोकांची मालमत्ता जप्त करणें, त्यांना तुस्गांत टाकणें, व अपराधाबद्दल जिवंत जाळणें वगैरे जुलमी प्रकारही दररोज घडूं लागले ! परंतु, अशाप्रकारें प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांचा छळ चालला होता, तरी धर्म-

सुधारणेचें बीज त्या प्रांतांतून नष्ट झालें नाहीं; इतकेंच नव्हे तर ल्यूथरच्या धर्मसुधारणेच्या मतास कॅल्व्हिनच्या जोरदार मताची जोड मिळाल्यामुळे धर्मसुधारणेचें बीज चार्ल्सकडून कडक उपाय अमलांत येत होते तरी तेथें रुजतच चाललें.

१५५५ मध्ये बादशहा पांचवा चार्ल्स यानें आपल्या बादशाही-पदाचा व राजपदाचा त्याग करून आपला मुलगा फिलीप यास स्पेनच्या राज्यावर अधिष्ठित करून नेदर्लंडप्रांत त्याच्या ताब्यांत दिला. आपल्या पित्यापेक्षां २ व्या फिलीपचे विचार अधिकच अनुदार होते; व तो स्वतःस रोमन कॅथलीक पंथाचा कड्डा अनुयायी समजत असल्यानें प्रॉटेस्टंटपंथाची चळवळ वाटेळ ते उपाय योजून पार चेपून टाकण्याचा त्यानें जणूं काय विडाच उचलला ! फिलीपचा असा निश्चय असल्यानें, त्याच्या अमदानींत धर्मकोर्टांचें काम वाढूं लागून पुष्कळ प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस धर्मसंरक्षणाकरितां स्वतःस जाळून घेणें भाग पडलें. यावेळीं नेदर्लंडमधील बहुजनसमाजाचा कल जरी रोमन कॅथलीक पंथाकडेच होता, तरी धर्मसुधारणेची चळवळ पार नाहींशी करण्यासाठीं राज्यकर्त्यांकडून होणारी जुलमी व अन्यायाचीं कृत्ये पाहून त्यांस दुसऱ्या फिलीपबद्दल तिटकारा वाढूं लागला व प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांबद्दल उत्तरोत्तर त्यांची सहानुभूति वाढूं लागली.

यावेळीं दुसऱ्या फिलीपनें फ्रान्सचा पूर्ण पराभव करून नेदर्लंड व इटलींतील मीलन या दोन्ही प्रांतांवर फ्रान्सचा कांहीं हक्क नाहीं असें कॅटो-कॅम्ब्रेजीच्या ( १५५९ ) तहांत कबूल करून घेतलें होतें. अशारीतीनें फ्रान्ससंबंधी व्यवस्था लावल्यावर आपली सावत्र बहीण पामरची मार्गारेट हिला नेदर्लंडप्रांताची सुभेदारी देऊन १५५९ मध्ये फिलीप स्पेनला परत गेला.

मार्गारेट ही न्यायी व धोरणी असल्याने नेदर्लंडची व्यवस्था नीट राहून तेथील जुलमी व अन्यायी कृत्ये बंद होतील असे वाटत होते; परंतु तिच्या सद्भाषार मंडळांत धर्मवेड्या स्पॅनिश अमीरउमरावांचा भरणा असल्याने मार्गारेटला आपल्या मताप्रमाणे कांहींच करता येईना ! या सरदार लोकांबद्दल नेदर्लंड-मधील जनतेस अर्थातच तिटकारा वाटे. नेदर्लंड-

नेदर्लंडमधील  
अस्वस्थता.

मधील स्थायिक झालेले स्पॅनिश सैन्य व धर्मकोर्टांकडून करण्यांत येणारी अनन्वित कृत्ये पाहून तेथील जनतेचे मन खळूनच गेले ! वुडल्यम ऑफ ऑरेंज व सरदार डागमाँट यांच्या नेतृत्वाखाली बंड करण्याचा तेथील जनतेने निश्चयच केला ! १५५६ मध्ये नेदर्लंडमधील जुलमी धर्म-कोर्टांचे उच्चाटण करण्यासाठी एक मंडळ स्थापण्यांत आले ! १५५६ मध्ये एप्रिलच्या पांचव्या तारखेस धर्मकोर्ट बंद करण्यांत यावे अशा प्रकारचा विनंतिअर्ज घेऊन हे मंडळ ब्रुसेल्स शहरी दाखल झाले.

तेथे गेल्यावर मार्गारेटच्या मंत्रिमंडळांतील एका स्पॅनिश सरदाराने उद्दामपणे व तिरस्काराने 'भिकारी' या नांवाने संबोधिले असल्यामुळे त्यांनी चिडून जाऊन " भिकारी संघ " असेच आपल्या संघाचे नांव ठेवले.

'भिकारी संघ' असे नामाभिधान घेणाऱ्या तीनशे मंडळीस हलके हलके नेदर्लंडमधील बरेच लोक येऊन मिळू लागले. त्या सर्वांस आता आपल्या राज्यकर्त्याची जुलमी सत्ता उलथून पाडण्याची वेळ आली आहे असे वाटून त्यांनी दंगा करण्यास प्रारंभ केला. रोमन कॅथलीक पंथाच्या देवळावर हल्ला करून, त्यांनी तेथील सुंदर वस्तु, साधूंच्या मूर्ती, सुबक चित्रे,

१५६६ मधील  
दंगा.

वगैरे कितीतरी वस्तूंचा विध्वंस केला. हा दंगा नाहींसा करून पुन्हा सर्वत्र स्थिरस्थावरता करण्यास मार्गारेट व तिचे मंत्रिमंडळ यांना कितीतरी दिवस बालबावे लागले !

प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांच्या या दंग्यापासून फिलीपने कांहींच बोध न घेतां उलट त्यांचा सूड घेण्याचाच निश्चय केला. नेदर्लंडमधील जनते-

फिलीप सूड  
घेण्याचा  
निश्चय करतो.

च्या विनंतीप्रमाणें तेथील जुलमी धर्मकोर्टें काढून टाकून लोकांना पूर्ण धार्मिक सवलत दिली असती तर सर्व कांहीं सुरळीत रीतीनें चाललें असतें. परंतु फिलीप हा स्वतःस रोमन कॅथलीक धर्माचा कट्टा अनुयायी समजत असल्यामुळें त्याच्या डोक्यांत हा विचार देखील आला नाहीं ! मार्गरेटनें शांततेच्या धोरणानें तेथें केलेली स्थिरस्थावरता यास न आवडून, तेथील लोकांचा सूड घेण्यासाठीं आल्ब्रा नांवाच्या एका सरदारास त्यानें तेथें पाठवून मार्गरेटला परत बोलाविलें. सरदार आल्ब्रा आपल्या धन्याप्रमाणेंच रोमन कॅथलीक पंथाचा कट्टा अनुयायी होता. १५६७ मध्यें आपल्या दहा हजार फौजेनिशीं, नेदर्लंडमधील लोकांना त्यांनीं नुकत्याच केलेल्या बंडाबद्दल शिक्षा करण्यासाठीं तो ब्रुसेल्स शहरीं येऊन दाखल झाला. आल्ब्राची फौज दाखल होतांच बुइल्यमनें त्याचा बेत ओळखून तेथून पळ काढला. ब्रुसेल्स येथें आल्यावर कडक व निष्ठुर असे उपाय योजण्यास आल्ब्रानें सुरुवात केली. नुकत्याच झालेल्या दंग्यांत ज्यांनीं भाग घेतला होता त्या सर्वांचा शोध करण्यासाठीं एक मंडळ स्थापन करण्यांत आलें. या मंडळाच्या प्रेरणेनें हजारों माणसांस पोलीसकडून पकडण्यांत येऊन फांसावर लोंबकळावें लागलें. कित्येकांना आपल्या प्राणसंरक्षणार्थ देशत्याग करावा लागला. या मंडळातर्फें नेदर्लंडमधील डॉंगमाँट नांवाच्या लोकपक्षीय पुढाऱ्यास पकडण्यास येऊन त्याचा शिरच्छेद करण्यांत आला.

नेदर्लंडमध्ये असा हाहाकार सुरू असतां बुइल्यम ऑफ ऑरेंज नांवाचा दुसरा एक लोकपक्षीय पुढारी, नेदर्लंडमधील लोकांच्या स्वातंत्र्यासाठीं कोणकोणते प्रयत्न करावेत यांचा विचार करण्यांत मग्न होता. त्यानें चिकाटीनें व दृढ निश्चयानें प्रयत्न करून, आपल्या राष्ट्रास स्वातंत्र्य

प्राप्त करून देण्यामध्ये आपलें सर्व आयुष्य खर्च केलें असल्यामुळें डच लोक त्याचे गोडवे गातात. १५६८ मध्ये वुइल्यमने आपणास शक्य होती तेवढी पैशाची कुमक घेऊन नेदर्लंडवर हल्ला करण्यासाठीं सैन्य जमा केलें. आपला हा प्रयत्न पहातांच नेदर्लंडमधील जनता आल्बहाच्या विरुद्ध उठून आपणास साहाय्य करील अशी त्याची कल्पना होती. परंतु आल्बहानें नुकत्याच केलेल्या कडक कृत्यांची लोकांस भीति वाटत असल्यामुळें त्यांच्याकडून वुइल्यमला कांहींच मदत न मिळतां आल्बहाच्या कवाईत शिकवून तयार ठेवलेल्या सैन्यापुढें वुइल्यमच्या सैन्याचा टिकाव न लागून त्यास पळ काढावा लागला.

परंतु एवढ्यानेच आल्बहा थांबला नाही, तर आतां नेदर्लंड प्रांत आपल्या पूर्णपणें कबज्यांत आला आहे असें वाटून, त्यास त्यावेळीं पैशाची फारच नड असल्यामुळें त्यानें १५७१ सालीं तेथील लोकांच्या व्यापारावर शेंकडा १० टक्के कर बसाविण्याचें ठरविलें. या जुलमी करामुळें प्रत्येक देवघेवीवर शेंकडा १० टक्के सरकारांत भरावें लागत असल्यामुळें, लोकमत बरेंच क्षुब्ध झालें. तेव्हां या कराचा निषेध करण्यासाठीं व्यापाऱ्यांनीं आपलीं सर्व दुकानें बंद ठेवण्याचा कट करून राष्ट्रांतील सर्व देवघेवच बंद केली.

याच सुमारास डच लोकांनीं स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं केलेल्या प्रयत्नास पहिल्यानंच जय मिळाला; व हा जय म्हणजे स्पॅनिश लोकांच्या ताब्यांत असलेलें ब्रिली नांवाचें एक शहर डच लोकांनीं काबीज करणें हेंच होय ! त्यांच्या या विजयामुळें हॉलंड

व झीलंड या दोन प्रांतांतील लोकांना बंद करण्याची स्फूर्ति झाली ! चार वर्षांपूर्वीं अशाप्रकारचें अंतःस्थ बंद होऊन तेथील लोकांपासून आपणास

नेदर्लंडमधील  
डच लोकांचा  
पहिला विजय.

साहाय्य मिळेल अशी बुझल्यमनें व्यर्थ आशा केली होती ! परंतु आतां या लोकांनीं बंड उभारलें असून त्या बंडाचें नेतृत्व पतकरावें अशी त्यांनीं बुझल्यमला विनंति केली.

इकडे हें नवीन उपस्थित झालेलें बंड मोडून टाकण्यास कोणते उपाय योजावे याचा आल्हा विचार करूं लागला. स्पॅनिश सैन्याच्या मदतीनें त्यास डच लोकांवर मॅचलिन, व हॅल्लेम वगैरे ठिकाणीं जय मिळून नेहमींप्रमाणें त्याच्याकडून अनन्वित कृत्येही करण्यांत आलीं; परंतु यावेळीं डच लोकांनीं आल्हाच्या जुलमी कृत्यांस यत्किंचितही न घाबरतां आपला प्रयत्न तसाच पुढें चालविला.

नेदर्लंडमध्ये नीट व्यवस्था ठेवण्यास आल्हा हा अगदींच असमर्थ होता हें आतां बहुतेक सिद्ध झालें होतें ! सहा वर्षेपर्यंत ( १५६७ ते १५७३ ) जुलमी धर्मकोर्टे व बंडखोर लोकांच्या चौकशीसाठीं निर्माण केलेलें मंडळ यांच्या मदतीनें जरी त्या प्रांतामध्ये स्वस्थता राखण्याचा त्यानें प्रयत्न केला होता, तरी तेथील घडी त्यास नीट रीतीनें बसवितां आली नाहीं इतकेंच नव्हे, तर तेथें आतां दुसरेच एक बंड उपस्थित झाल्यामुळे, आपणास येथें नीट व्यवस्था लावतां येणार नाहीं असें वाटून आपणास परत बोलाविण्याविषयी त्यानें फिलीपला विनंति केली ( १५७३ ).

आल्हाच्या नंतर नेदर्लंडप्रांतावरील सुभेदारीच्या जागेवर 'रेक्से-सेन्स' नांवाच्या सरदाराची नेमणूक करण्यांत आली ( १५७३ ते १५७६ ). हा नवीन गव्हर्नर उदार व धोरणी असल्यामुळे आल्हाच्या अमदानींत तेथें बिकट परिस्थिति झाली नसती तर त्यास येथें पूर्णपणें स्वस्थता राखतां येणें शक्य झालें असतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तेथें आल्यावर त्यानें बंडखोर लोकांच्या चौकशीसाठीं स्थापलेलें मंडळ नाहींसें केलें तरी देखील लोकांस त्याच्या हेतूबद्दल संशयच वाटत होता !

तेव्हां नाइलाजास्तव तेथील बंडाचा मोड करण्यासाठीं त्यास सैन्याचा उपयोग करावा लागला. त्याच्या अमदानींत लंडेन-चा वेढा फारच महत्त्वाचा आहे. जेव्हां धान्य-सामुग्रीच्या तुटवट्यामुळे हें ठाणें हातचें जातें

लंडेनचा  
वेढा-१५७४.

असें डच लोकांना वाटलें तेव्हां त्यांनीं, समुद्राच्या लाटेस थोपवून धरणारे नेदर्लंडमधील बंधारे फोडून टाकले व सर्व प्रदेश जलमय करून टाकला. या एकाच उदाहरणानें डच लोकांच्या अंगची चिकाटी व स्वराज्यप्राप्तीसाठीं वाटेल ते प्रयत्न करण्याचा दृढनिश्चय स्पष्टपणें दिसून येतात !

१५७६ मध्ये तेथील गव्हर्नराच्या मृत्यूनंतर या बंडाचा फैलाव अधिक विस्तृत रीतीनें होऊं लागला. इतके दिवस नेदर्लंडच्या उत्तरभागांत असलेल्या प्रॉटेस्टंटपंथीय जनतेमध्येच या बंडाचा फैलाव झालेला होता, परंतु आतां दक्षिणेकडील शहरें देखील या स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नांत सामील होऊं लागलीं. स्पेनसारख्या परकीय राजसत्तेचें जुलमी जूं आपल्या मानेवरून झुगारून द्यावें असें प्रत्येकास वाटूं लागलें. दक्षिणेकडील जनतेचा कल रोमन कॅथलीक पंथाकडेच

नेदर्लंडमधील दोन्ही  
पंथांच्या लोकांकडून  
संबद्धित प्रयत्न होतो.

असल्यामुळे, आज इतके दिवस उत्तरेकडील प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांनीं उभारलेल्या बंडास दक्षिणेकडील जनतेची सहानुभूति मिळाली नव्हती. परंतु रेक्रेसेन्स या गव्हर्नराचा मृत्यु होऊन फार दिवस झाले नाहींत तोंच, नेदर्लंडमधील केल्टस् व थ्यूटन्स जातीचे लोक त्याचप्रमाणें दोन्ही पंथाचे लोक, थोडक्यांत संयुक्त नेदर्लंड या स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नांत सामील झाला. यावेळीं स्पॅनिश सैन्याच्या अनन्वित कृत्यानें, नेदर्लंडमधील लोकांस स्पॅनिश सैन्याबद्दल वाटत असलेल्या तिठकान्यांत अधिकच भर पडली. स्पॅनिश सैन्याच्या अनन्वित

कृत्यानें खवळून जाऊन संयुक्त नेदरलँडनें आपल्या जुलमी राज्यकर्त्या-  
विरुद्ध संघटित प्रयत्न करण्यासाठीं 'घेंट' येथें वाटाघाट केली (१५७६).

अशा प्रकारें संघटित प्रयत्न करण्यासाठीं जरी खटपट करण्यांत  
आली, तरी डॉन जॉन ऑफ आस्ट्रिया (१५७६ ते १५७८) आणि  
पारमाचा ड्यूक या दोन स्पॅनिश गव्हर्नरांनीं नेदरलँडमधील जनतेमध्ये  
अंतःस्थ कलह उपस्थित करण्याचा प्रयत्न केल्यामुळें तेथील जनतेस संघ-  
टित प्रयत्न करतां आला नाहीं, तर प्रॉटेस्टंटपंथीय हॉलंड व रोमन कॅथ-  
लीकपंथीय बेलजम असे नेदरलँडचे दोन विभाग धार्मिक मतभिन्नतेमुळें  
आस्तित्वांत आणले गेले.

पारमाचा ड्यूक अलेक्झांडर हा गव्हर्नर असतांना त्यास आपल्या  
मुत्सद्देगिरीनें व धोरणानें दक्षिण नेदरलँड हा प्रांत बंडापासून अलिप्त ठेवतां  
आला. तेथील रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांना राजकीय  
हक्क देण्याचें ऑमिष दाखविल्यामुळें घेंट येथें झालेल्या व्यवस्थेप्रमाणें या  
लोकांची स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नास सहानभूति न मिळून, ते इतर प्रॉटे-  
स्टंटपंथीय लोकांपासून अलिप्तच राहिले ! अशाप्रकारें बुइल्यमची  
निराशा होऊन संयुक्त नेदरलँडतर्फें बंड करण्याची आशाच त्यास सोडून  
द्यावी लागते कीं काय असें वाटूं लागलें, परंतु बुइल्यमनें आपला धीर  
यत्किंचितही खचूं न देतां लहान प्रमाणावरच

संघटित प्रयत्न कर-  
ण्याचा युट्रेक्ट येथें झा-  
लेला तह. १५७९

आपल्या प्रयत्नाची उभारणी केली. इतके दिवस  
उत्तर नेदरलँडमधील प्रत्येक प्रांतांकडून संघटित  
प्रयत्न होत नसल्यामुळें त्यांच्या प्रयत्नास यश

येण्याचा संभव कमी होता; परंतु आतां संघटित प्रयत्न करण्यासाठीं उत्तरे-  
कडील सर्व प्रांतांनीं युट्रेक्ट येथें तह केला, व या तहाचीच पुढें उत्क्रान्ति  
होऊन डच लोकांचें एक प्रजासत्ताक राष्ट्र स्थापण्यांत आलें.

नेदरलँडमधील चळवळीचा प्रवर्तक बुइल्यमच आहे अशी २ व्या  
फिलीपची खात्री असल्यामुळें, त्याला येन केन प्रकारेण या जगांतून



नाहींसं करण्यासाठीं 'बुइल्यमला कोणीं पकडून आपल्या स्वाधीन केल्यास किंवा त्याचें शीर आपून दाखविल्यास मोठें बक्षीस देण्यांत येईल' असें जाहीर करण्यांत आलें. त्यावेळीं धर्मवेडे व माथेफिरू लोक पुष्कळ असल्या-मुळें बुइल्यमचा प्राण घेण्याचे प्रयत्न पुष्कळ होऊं लागून, सरतेशेवटीं 'बालथासर गेरार्ड' नांवाच्या एका रोमन कॅथलीक पंथाच्या गृहस्थानें

१५८४ च्या जुलै महिन्यांत, एके दिवशीं बुइल्यम जिऱ्यावरून खालीं येत असतां, त्याच्यावर गोळी झाडून त्याचा प्राण घेतला ! बुइल्यमचा वध झाल्या-

वर तर डच लोकांची फारच निराशा झाली ! या वेळीं ड्यूक ऑफ पार्मा डच लोकांवर एकसारखे जय मिळवीत असून बंडाचें क्षेत्र एकसारखें आकुंचित करीत होता ! आतां हॉलंड व झीलंड हे दोन प्रांत कायते डच लोकांच्या हातीं राहिले होते, तरी डच लोकांनीं धीर न सोडतां, मॅरीस नांवाच्या बुइल्यमच्या सतरा वर्षे वयाच्या मुलाला आपल्यावरील मुख्य गव्हर्नर नेमिलें व त्यास लष्करी सेनापति करून आपला प्रयत्न तसाच पुढें चालविण्याचें ठराविलें. यावेळीं 'जॉन ऑफ बार्नेवेल्ड' नांवाचा एक पुरुष उदयास येऊन त्यानें मॅरासला योग्य सल्ला देण्याच्या कामीं पुष्कळच मदत केली.

यावेळीं ड्यूक ऑफ पार्मा यानें एकसारखे जय मिळवून डच लोकांचा पराभव करण्याची पराकाष्ठा चालविली असल्यानें डच लोकांना

बाहेरून मदत मिळाली नसती तर त्यांना स्पॅनिश सैन्याविरुद्ध फार वेळ टिकाव भरतां आला नसतां हें

इंग्लंडकडून मदत.

उघड होतें. आपल्या प्रयत्नास इंग्लंड व फ्रान्स यां-

सारख्या परकीय राष्ट्रांनीं मदत करावी अशा प्रकारची खटपट बुइल्यमच्या हयातींतच करण्यांत आली होती; परंतु त्यावेळीं या राष्ट्रांकडून डच लोकांना पैशाच्या मदतीखेरीज दुसरी मदत मिळाली नाहीं. पण आतां प्रॉटेस्टंटपंथीय डच लोकांस मदत करावी असें इंग्लंडमधील जनतेस

व इलिझाबेद् राज्ञीस वाटून अर्ल ऑफ लीस्टर या सरदाराच्या हाता-  
खाली एक सैन्य हॉलंडमध्ये पाठविण्यांत आलें.

अर्ल ऑफ लीस्टर हा अगदींच नालायक गृहस्थ असल्यामुळे  
त्याच्या हातून कांहींच कामगिरी न होऊन जरी त्यास परत फिरावें लागलें  
तरी यावेळीं डच लोकांना उघड रीतीनें मदत करण्याचें इंग्लंडनें धारिष्ट  
दाखविलें असल्यामुळेच डच लोकांचा त्यावेळीं टिकाव लागला असें म्हण-  
ण्यास हरकत नाही; कारण आतां यावेळीं इंग्लंडनें डच लोकांस उघड  
रीतीनें मदत केलेली पाहून २ रा फिलीप अधिकच खवळला व त्यानें डच  
लोकांचा पुरता पराभव करण्याचें ठाकून इंग्लंडवर शस्त्र उपसलें. इंग्लंडचा

३ रा फिलीप  
इंग्लंडवर शस्त्र  
उपसतो.

फडशा पाडण्यासाठीं त्यानें एक बलाढ्य आरमार  
तयार करवून तें १५८८ मध्यें रवाना केलें; २ व्या  
फिलीपनें इंग्लंडवर पाठविलेल्या आरमाराची कशी  
दुर्दशा उडाली हें आपण गेल्या प्रकरणांत पाहिलेंच

आहे. परंतु या पराभवानंतर स्वस्थ न बसतां फिलीपनें फ्रान्सवर  
शस्त्र उपसलें. फ्रान्सचा राजा हेन्री ऑफ नॅव्हेरी ( १५८९ ते १५९८ )  
याच्याबरोबर युद्ध करतांना स्पेनला आपली सर्व शक्ति खर्च करावी लागल्या-  
मुळे हॉलंडसारख्या चिमुकल्या राष्ट्राचा पराभव करण्याची शक्तिच स्पेनमध्ये  
उरली नाही. अशारीतीनें इंग्लंड व फ्रान्स या दोन बलाढ्य राष्ट्रांशीं  
झगडावें लागल्यामुळे जरी स्पेनची शक्ति कमी झाली होती, तरी  
देखील फिलीपनें डच लोकांचें बंड मोडून टाकण्याची आशा  
कांहीं सोडली नाही. फिलीपच्या मृत्यूनंतर ड्यूक ऑफ पार्मा या  
सरदारानें डच राष्ट्राशीं युद्ध तसेंच पुढें चालविलें होतें. १५९८ मध्यें ड्यूक  
ऑफ पार्माच्यानंतर तिसऱ्या फिलीपनें स्वतः डच राष्ट्राशीं टक्कर देण्याचा  
प्रयत्न केला; परंतु उच लोकांचा तरुण सेनापति मॅरीस यानें हे सर्व प्रयत्न  
निष्फळ ठरविले.

अशारीतीनें आपल्या ताब्यांतील प्रांतांनीं केलेल्या बंडाचा प्रतिकार  
करण्यासाठीं स्पेननें केलेले सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरल्यावर स्पेनला डच

प्रजासत्ताक राष्ट्रांशीं तह केल्यावांचून गत्यंतरच नव्हतें ( १६०९ ). १६२१ मध्ये ज्यावेळीं या तहाची मुदत संपली त्यावेळीं सर्व युरोपभर धर्मयुद्ध सुरू होतें व या सर्वत्र माजलेल्या गोंधळाचा फायदा घेऊन पुनरपि हॉलंडदेश आपल्या ताब्यांत आणण्याचा स्पेननें प्रयत्न केला; परंतु या खेपेसही स्पेनच्या प्रयत्नास यश न येतां तो निष्फळ ठरला; व १६४८ मध्ये युरोपमध्ये गेलीं तीस वर्षे सुरू असलेलें धर्मयुद्ध संपून जेव्हां वेस्टफालिया येथें तह करण्यांत आला, त्यावेळीं स्पेननें हॉलंडचे स्वातंत्र्य उघड रीतीनें कबूल केलें !

डच लोकांच्या प्रजासत्ताक राष्ट्राचा पाया युट्रेक्टच्या तहाच्या वेळींच ( १५७९ ) बसविला होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. यावेळीं त्या राष्ट्राच्या अंतस्थ राज्यव्यवस्थेसंबंधीं सर्व अधिकार ' कॉन्सिल ऑफ स्टेट ' व ' स्टेट्स जनरल ' या दोन सभांस देण्यांत आले होते. परंतु हॉलंडमधील संयुक्त झालेल्या सात प्रांतांतील लोकांस या दोन सभांमध्ये केंद्रीभूत झालेली राज्यव्यवस्था आवडली नाही. प्रांतिक सरकारच्या ताब्यांतही कांहीं अधिकार असणें इष्ट आहे असें तेथील लोकांस वाटत होतें. व याखेरीज त्यावेळच्या एकरंदर व्यवस्थेमुळे केवळ वरिष्ठ वर्गाच्या लोकांच्या हातांतच सर्व प्रकारचे राजकीय हक्क असल्यामुळे खालच्या दर्जाच्या लोकांचे अर्थातच राजकीय हक्क संपादन करण्यासाठीं प्रयत्न सुरू झाले.

डच लोकांना स्वातंत्र्य मिळाल्यावर त्यांची औद्योगिक व आध्यात्मिक

हॉलंडचा उत्कर्ष.

बाबतीत विलक्षण उन्नति झाली. सतराव्या शतका-

मध्ये या चिमुकल्या राष्ट्रानें केवळ राजकीय

बाबतीतच आपलें महत्त्व स्थापन केलें होतें असें नव्हे तर औद्योगिक व व्यापारविषयक बाबींत अग्रेसरत्वाचा मान संपादन केला असून, सर्व युरोपियन राष्ट्रांच्या बाजारपेठा आपल्या कबजांत आणल्या होत्या ! औद्योगिक बाबीप्रमाणें शास्त्रीय, तात्त्विक, वाङ्मयविषयक, वैद्यक, कला-

कौशल्य वगैरे निरनिराळ्या बाबींत देखील या राष्ट्रांनं सतराव्या शतका-  
मध्ये सर्व युरोपभर आपलें वर्चस्व प्रस्थापित केलें होतें! 'अंतर्राष्ट्रीय कायदा'  
या विषयांवरील आद्य लेखक ह्युगो ग्रोटीअस, स्पॅनोझा नांवाचा  
तत्त्ववेत्ता वगैरे प्रसिद्ध पुरुष या राष्ट्रांत निर्माण होऊन त्यांच्या प्रयत्नांनं  
युरोपियन वाङ्मयांत भर पडली. त्याचप्रमाणें, पूर्वेकडील प्रदेशांत या  
राष्ट्रांनं आपल्या वसाहती स्थापन करून आपला व्यापार वाढविला होता,  
तो इतका कीं सतराव्या शतकामध्ये व्यापार, पैशाची देवघेव वगैरे  
बाबतींत अमस्टर्डाम हें शहर सर्व युरोपचें केंद्रस्थानच होऊन बसलें होतें.



## प्रकरण ७ वें.

### फ्रान्समधील धर्मसुधारणेची चळवळ.

सन १४९४ मध्ये फ्रान्सचा राजा ८वा चार्लस यानें इटलीवर स्वारी केली, त्या दिवसापासून इटालियन द्वीपकल्पाकडे फ्रेंच राजांचें लक्ष लागलेलें होतें. इटलीमध्ये जाऊन आपला पराक्रम गाजवावा अशी प्रत्येक राजाची महत्त्वाकांक्षा असे. १५१५ मध्ये १ ला फ्रॅन्सिस, फ्रान्सच्या गादीवर येतांच इटलीमध्ये जाऊन आपला पराक्रम गाजवावा व त्या पुरातन काळापासून प्रसिद्ध असलेल्या भूमीत आपली वैभवपताका रोवावी अशी त्यास इच्छा उत्पन्न झाली; व लागलीच त्यानें १५१५ मध्ये मॅरीग्नोनो येथें मीलनच्या राजाच्या हाताखालील स्विस फ्रॉजेचा पराभव करून मीलनचें संस्थान आपल्या ताब्यांत घेतलें. परंतु फ्रान्सचा हा उत्कर्ष जर्मनीचा बादशहा व स्पेनचा राजा ५ वा चार्लस यांस कांहीं पाहवला नाहीं; तर फ्रॅन्सिसची पूर्णपणें खोड मोडून इटलीमधील फ्रान्सचें वर्चस्व नाहींसें करण्याचा त्यानें निश्चय केला. तेव्हां अशारीतीनें फ्रॅन्सिस व चार्लस यांच्यामध्ये इटलीमधील वर्चस्वासंबंधानें स्पर्धा उत्पन्न होऊन युद्ध उपस्थित झालें, व १५२५ मध्ये पॅव्हिया येथील लढाईत फ्रॅन्सिसचा पूर्ण पराभव करून चार्लसनें १५२७ मध्ये फ्रॅन्सिसला मदत करणारें रोम शहर उध्वस्त करून टाकिलें.

फ्रॅन्सिसच्या अमदानीस सुरवात झाल्यापासूनच धर्मसुधारणेची चळवळ फ्रान्समध्ये सुरू झाली होती; परंतु कलाकौशल्य व ऐहिक सुखसाधनांच्या गोष्टी यांची उन्नति करण्याकडे त्याचा कल असल्यामुळें धर्मसुधारणेच्या चळवळीस त्याच्याकडून मुळींच पाठबळ मिळालें नाहीं. फ्रान्समध्ये लेफ्रे नांवाच्या एका गृहस्थानें ही चळवळ पहिल्यानें सुरू करून आप-  
तरांचें पाठबळ मिळविण्याचा प्रयत्न केला.

फ्रान्समधील धर्म-  
सुधारणेची चळवळ.

फ्रान्समध्ये ही चळवळ सुरू होतांच जुन्या मताच्या धर्मवेड्या लोकांकडून व पॅरिसमधील रोमन कॅथलीक पंथाचा प्रसार करणाऱ्या विद्यापीठाकडून या चळवळीस जोराचा विरोध करण्यांत आला. त्यावेळीं फ्रॅन्सिसचें या धार्मिक चळवळीकडे असलेलें धोरण अगदीं तटस्थ-वृत्तीचें असल्यामुळे कॅथलीकपंथीय लोकांकडून करण्यांत आलेल्या विरोधाचा कांहीं विशेष परिणाम झाला नसता; परंतु पेव्हिया येथील लढाईत (१५२५) फ्रॅन्सिसचा चार्ल्सकडून पराभव झाल्यामुळे, त्यास पोपच्या मदतीची फारच अवश्यकता भासूं लागली; व म्हणून पोपला खुष

करण्यासाठीं फ्रान्समधील धर्मसुधारणेची चळवळ हाणून पाडण्याकडे तो लक्ष घालूं लागला. अशा रीतीनें फ्रान्समधील धर्मसुधारणेस राज्यकर्त्यांकडून विरोध करण्यांत आला.

फ्रॅन्सिसनंतर फ्रान्सच्या गादीवर येणारा त्याचा मुलगा दुसरा हेन्री (१५४७ ते ५९) हा तर रोमन कॅथलीक पंथाचा कट्टा अभिमानी होता, व त्यानें आपल्या राज्यारोहणाच्या दिवशींच 'आपण रोमन कॅथलीक पंथाच्या विरुद्ध असलेल्या सर्व लोकांचा नायनाट करूं' असें जाहीर केलें! परंतु या वेळीं धर्मसुधारणेचें बीज फ्रान्समध्ये नीट रुजलें असल्यामुळे त्यास आपल्या इच्छेप्रमाणें कांहींच करतां आलें नाहीं. त्यावेळीं राज्यकर्त्यांकडून वेळोवेळीं जाहीरनामे काढण्यांत येऊन धर्मासंबंधीं जरी पुष्कळांना फार्शीं देण्यांत येई तरी फ्रान्समधील धर्मसुधारणा नष्ट होतां ती अधिकच टिकाव धरून राहिली.

दुसऱ्या हेन्रीच्या मृत्यूनंतर (१५५९) त्याचा सोळा वर्षे वयाचा मुलगा २ रा फ्रॅन्सिस गादीवर आला त्यावेळीं राज्यांत सर्वत्र गोंधळ माजून राहिला. २ रा फ्रॅन्सीस हा अगदींच नेभळा व अशक्त असून राज्यकारभाराचें जोखमीचें काम अंगावर घेण्यास अगदींच असमर्थ होता, व त्याची पत्नी स्कॉटलंडची राणी मेरी ही देखील अल्पवयी असल्यामुळे

राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें मेरीचे मामा फ्रॅन्सीस व लॉरेन या गार्डिझ घराण्यांतील दोन सरदारांच्या हातांत गेलीं. देशांत अशा प्रकारचा गोंधळ चाललेला पाहून प्रॉटेस्टंट पंथीय लोकांनीं धार्मिक बाबीप्रमाणेंच राजकीय बाबीमध्येही लक्ष घालण्याचा प्रयत्न केला.

दुसऱ्या फ्रॅन्सिसच्या  
अमदानींतील  
गोंधळ.

फ्रान्सचा राजा अल्पवयी असून राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें गार्डिझ घराण्यांतील दोन पुरुषांच्या हातांत गेलेलीं. पहातांच फ्रान्समधील अमीर-उमरावांस व राजघराण्याशीं संबंध असलेल्या लोकांस त्यांच्याविषयीं मत्सर वाटूं लागला यांत कांहींच नवल नव्हतें. २ व्या फ्रॅन्सीसची आई कॅथराईन डी मेडीसी हिला सर्व सत्ता आपल्या हातांत ठेवण्याची महत्त्वा-

कॅथराईन डी  
मेडीसी.

कांक्षा उत्पन्न झाली, इतकेंच नव्हे तर तिच्याकडून त्या दिशेनें प्रयत्न होऊं लागले. कॅथराईन ही फार खोल विचाराची व कपटानें आचरण करणारी महत्त्वाकांक्षी स्त्री असल्यामुळे तिच्या हातांत सर्व सूत्रें जातात कीं काय असें वाटूं लागलें होतें. परंतु यावेळीं फ्रान्सच्या राजघराण्याशीं संबंध असलेल्या बोरबोन घराण्याच्या महत्त्वाकांक्षी पुरुषांनीं देखील त्याच दिशेनें प्रयत्न चालविले असल्यामुळे कॅथराईनच्या मार्गीत अडथळा आला. बोरबोन घराण्यांतील नॅव्हरीचा राजा ( फ्रान्स व स्पेन यांच्या सरहद्दीवर नॅव्हरीचें एक बारकेंसें संस्थान होतें ) अँथनी, व कोण्डेचा राजपुत्र लुई या दोघांना वाटूं लागलें कीं फ्रान्सच्या राज्यव्यवस्थेंत हात घाल-

बोरबोन घराण्यां-  
तील पुरुष.

ण्याचा गार्डिझ घराण्यांतील पुरुषांपेक्षां आपलाच हक्क अधिक आहे. अशाप्रकारें त्यास वाटत असतां गार्डिझ घराण्यांतील पुरुषांकडून आपणास राज्यकारभाराच्या व्यवस्थेपासून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न होत आहे हें त्यांच्या लक्षांत येतांच त्यांनीं त्या घराण्याविरुद्ध कट रचून, त्या घराण्याविरुद्ध असलेल्या सर्व मंडळींस आपल्या कटांत सामील करून घेण्याचा प्रयत्न

चालविला. फ्रान्समधील प्रॉटेस्टंट ( ज्यांना ह्युगेनाटस् असे म्हणत ) पंथाचे लोक यांना बोरबोन घराण्यांतील पुरुषांनी आपल्या कटांत सामील करून घेऊन स्वतः प्रॉटेस्टंट पंथाचा स्वीकार केला. अशा रीतीने इतःपर फ्रान्समधील ह्युगेनाट लोक केवळ धार्मिक बाबींतच लक्ष घालीत नसून राजकीय बाबींतही लक्ष घालू लागले.

तेव्हां फ्रान्समधील राजसत्तेच्या कमकुवतपणामुळे राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या हातांत घेण्यासाठीं निरानिराळे कट अस्तित्वांत

फ्रान्समधील  
चमत्कारिक  
परिस्थिति.

येऊं लागले. फ्रान्समध्ये अशा प्रकारची चमत्कारिक परिस्थिति असतांना १५६० मध्ये २ व्या फ्रॅन्सिसच्या मृत्युमुळे तर ही चमत्कारिक परिस्थिति फारच बिकट झाली ! २ व्या फ्रॅन्सिसच्या मृत्युमुळे

त्याची पत्नी स्कॉटलंडची राणी मेरी हिला देखील आतां आपला अधिकार संपुष्टांत आला असें वाटून फ्रान्समधून पाय काढावा लागला. मेरी स्कॉटलंडमध्ये गेल्यावर केवळ तिच्यामुळेच प्रसिद्धीस आलेल्या गाईझ घराण्यांतील पुरुषांसही आपला अधिकार संपुष्टांत आला असें वाटलें व तें थोडक्याच दिवसांत प्रत्ययासही आलें.

२ व्या फ्रॅन्सिसच्या मृत्यूनंतर त्याचा दहा वर्षे वयाचा नेभळा भाऊ ९ वा चार्ल्स फ्रान्सच्या तत्कावर बसला; परंतु राज्यकारभार चालविण्यास हा अगदींच असमर्थ असल्यामुळे, तो वयांत येईपर्यंत त्याची आई कॅथरार्डन डी मेडीसी हिला राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या हातांत घेतां येऊन आपली महत्त्वाकांक्षा सफल करतां आली ! परंतु तिच्या या सर्व कृत्यांकडे रोमन कॅथलीकपंथीय गाईझ घराण्यांतील पुरुष, त्याचप्रमाणें प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांची मदत घेऊन कट स्थापन करणारे बोरबोन घराण्यांतील पुरुषही डोळ्यांत तेल घालून पहात होते !

कॅथरार्डन डी मेडीसी  
हिच्या हातांत  
सर्व सूत्रे जातात.



कॅथराईनच्या कृत्यानें आपली महत्त्वाकांक्षा सफल होण्याची सर्वच आशा नष्ट झाली असें दोन्ही पक्षांस वाटूं लागलें. परंतु कॅथराईन ही कांहीं कमी धोरणी स्त्री नव्हती. तिनें फ्रान्समधील सर्व परिस्थिति पाहून आपलें राजकीय धोरण ठरविलें. आपली सत्ता ज्यांना पाहावत नाहीं अशा दोन्ही पक्षांमध्ये धर्मविषयक बाबतींत तीव्र मतभेद असल्यामुळे, त्यांना एकमेकांविरुद्ध उद्युक्त करून आपली सत्ता कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करावयाचा असा तिनें विचार केला; व या हेतूनें दोन्ही पक्षांतील प्रमुख मंडळीस आपल्या प्रधानमंडळांत स्थान देऊन, प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांवर होणारा धार्मिक छळ कमी केला, इतकेंच नव्हे तर सर्वांना धार्मिक बाबतींत आपल्या इच्छेप्रमाणें वागण्यास बऱ्याच सवलती दिल्या. परंतु

कॅथराईनचें धोरण. तिच्या या कृत्यानें दोन्ही पक्षांतील लोकांस समान धान न वाटतां दोन्हीही पक्ष असंतुष्टच राहिले.

प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस देण्यांत आलेल्या धार्मिक सवलती रोमन कॅथलीकपंथाच्या लोकांस आवडल्या नाहींत; तद्वतच आपणास देण्यांत आलेल्या सवलती फारच तुटपुंज्या आहेत असें प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस वाटत असल्यामुळे तेही असंतुष्टच राहिले. अशा प्रकारें फ्रान्समधील दोन्ही पक्षांमध्ये वैमनस्य असल्यामुळे पुष्कळ वेळां थोडें कारण घडतांच या दोन्ही पक्षांच्या अनुयायांमध्ये बरेचदा उत्पन्न होऊन रक्तपातापर्यंत मजल जाई !

१५६२ मध्ये अशाच प्रकारचा एक प्रसंग व्हासी येथें घडून आल्यावर दोन्ही पक्षांमध्ये मोठें युद्ध उपस्थित झालें. गार्ड्स घराण्यांतील सरदार आपल्या सशस्त्र अनुयायांसह एके ठिकाणीं जात असतां त्यांचा व्हासी या गांवानजीन मुकाम पडला. त्या गांवीं फ्रान्समधील ह्युगेनाट पक्षांतील कांहीं लोक प्रार्थना करण्यासाठीं जमले असतां दोन्ही पक्षांमध्ये

व्हासी येथील  
चकमक.

बोलाचाली होऊन हें प्रकरण हातघाईवर आलें, व ह्युगेनाट पंथाचीं सुमारे ५० माणसें ठार केल्यावर गार्ड्स घराण्यांतील सरदारानें त्या गांवां-

तून पाय काढला. परंतु गार्ड्सच्या या कृत्याबद्दल त्यास राज्यकर्त्या-

कडून कोणतीच शिक्षा करण्यांत न आल्यामुळे आतां युद्ध केल्याखेरीज गत्यंतर नाही असें वाटून बोरबोन घराण्यांतील काँडे व ह्युगेनाटपंथांतील प्रमुख सरदार कॉलिनयी या दोघांनीं गाईझवर सूड उगविण्याचा निश्चय केला.

अशा रीतीनें फ्रान्समध्ये धार्मिक व राजकीय बाबींचा निकाल लावण्यासाठीं युद्ध उपस्थित होऊन ते १५९८ मध्ये नाँटचा जाहीरनामा जाहीर होईपर्यंत सुरू होतें असें म्हणण्यास हरकत नाही ! तेव्हां १५६२ पासून १५९८ पर्यंत झालेल्या सर्व युद्धप्रसंगांस आपण एकाच मोठ्या युद्धामध्ये गोंवलें पाहिजे; कारण जरी मध्यंतरीं तह होऊन युद्ध बंद झाल्यासारखें दिसें, तरी या तहाच्या काळांत प्रत्येक पक्षाकडून पुढील युद्धासाठींच तयारी करण्यांत येई ! १५६२ मध्ये व्हासी येथें घडलेल्या प्रसंगानें चिडून जाऊन ह्युगेनाट पक्षानें युद्धाची तयारी केली. या वेळीं अँथनी हा ह्युगेनाट पक्ष सोडून गेल्यामुळे त्यास ठार करण्यांत आलें व लागलीच एका वर्षानें गाईझच्या सरदाराचा वध करण्यांत आला. त्यानंतर १५६९ मध्ये ह्युगेनाट पक्षाचा पुढारी काँडे हा एका चकमकींत मारला गेला. अशारीतीनें दोन्ही पक्षांतील पुढारी मंडळी मारली गेल्यामुळे १५७० मध्ये सेंट जर्मेनचा तह करण्यांत आला.

अशा रीतीनें १५६२ पासून १५७० पर्यंत या युद्धाचा पूर्व भाग चालला असतांना दोन्ही पक्षांमध्ये कांहीं तडजोड ठरून युद्धाचें समूळ कारणच नष्ट करण्याचा कांहीं मंडळींनीं प्रयत्न चालविला होता. १५७० च्या सुमारास दोन्ही पक्षांतील कांहीं प्रमुख मंडळी मारली गेल्यावर जो सेंट जर्मेनचा तह ठरविण्यांत ( १५७० ) आला, तो तह कायमचाच समजण्यांत यावा अशी दोन्ही पक्षांतील प्रमुख मंडळींनीं खटपट चालविली होती. या वेळीं प्रॉटेस्टंट पंथाचा पुढारी कॉलिनयी यानें दोन्ही पंथांमध्ये कायमचा तह घडवून आणण्यासाठीं कांहींतरी व्यवस्था मुकर व्हावी म्हणून ९ व्या चार्ल्सचें मन वळविलें होतें. इतके दिवस फ्रान्समध्ये चाललेल्या अंतःस्थ कलहामुळे, फ्रान्सची शक्ति उत्तरोत्तर दुर्बल होत

तडजोड करण्या-  
ची खटपट.

जाऊन, फ्रान्सचा प्रतिस्पर्धी स्पेन या राष्ट्राचाच अप्रत्यक्ष रीतीने फायदा होत आहे हें प्रॉटेस्टंटपंथाचा पुढारी कालिन्यी याच्या लक्षांत आलें. फ्रान्सचा राजा ९ वा चार्लस यालाही कालिन्यीचें म्हणणें पटून दोन्ही पक्षांमध्ये एकी घडवून आणण्यासाठीं, नॅव्हरीचा हेन्री (ॲन्थनीचा पुत्र) यास आपली बहीण मार्गारिट हिला देण्याचें ठरविलें; व या विवाहासाठीं १८ ऑगस्ट १५७२ रोजीं ह्युगेनाट पंथांतील लोक पॅरिस शहरीं लोटूं लागले.

परंतु या विवाहाची गोष्ट ऐकून कॅथलीक पंथाच्या लोकांचें पित्त खवळून गेलें ! आपल्या राजानें, आपली बहीण मार्गारिट हिचा प्रॉटेस्टंट-पंथीय हेन्री याच्याशीं विवाह घडवून आणणें गार्डिझच्या पक्षाकडील लोकांस मुळींच आवडलें नाहीं. यावेळीं कॅथराईन डी मेडीसी हिचें

चार्लसवर असलेलें वजन कमी झालें होतें. व  
कॅथराईन व गार्डिझ यांचा कट. आतां तर या विवाहानंतर राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें प्रॉटेस्टंट पंथाचे पुढारी नॅव्हरीचा हेन्री व

कालिन्यी यांच्या हातांत जाऊन आपलें चार्लसवर असलेलें थोडेंफार वजनही नष्ट होणार हें पाहून तिनें गार्डिझ पक्षाकडील रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांस जाऊन मिळण्याचें ठरविलें. यानंतर कालिन्यीचा वध करण्यासाठीं त्यांनीं आपसांत एक कट रचला. २२ ऑगस्ट रोजीं या कटाच्या प्रेरणेनेंच कालिन्यी हा आपल्या घरांत शिरत असतां त्याजवर गोळी झाडण्यांत आली; परंतु सुदैवानें ती गोळी त्याच्या छातींत न शिरतां त्याच्या हातांवर बसल्यामुळें त्याचे त्यावेळीं प्राण वांचले.

अशा प्रकारें कालिन्यीचा प्राण घेण्याचा प्रयत्न झाल्यामुळें मारे-कऱ्याचा व त्याला चिथावून देणाऱ्या मंडळींचा शोध लावून त्यांस कडक शिक्षा देण्याचें चार्लसनें ठरविलें. चार्लसचा हा निश्चय पहातांच कॅथराईन व तिचे साथीदार यांचें घाबें दणाणलें. कटवाल्यांचा शोध लागून आपणास पकडण्यांत येईल अशी सर्वांस भीति वाटूं लागली. तेव्हां आपणावर येणारें संकट टाळण्यासाठीं एक भयंकर कट रचण्याचा त्यांनीं विचार केला. २४ ऑगस्ट रोजीं सेंट बॉर्थोलोम्यच्या दिवशीं पहाटे पॅरिस

मधील सर्व रोमन कॅथलीक चर्चमधून सूचना देण्यासाठी घंटानाद होऊ लागला. अशा प्रकारची सूचना मिळतांच रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांनी आपापलीं घरे सोडून प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांच्या घरांमध्ये प्रवेश करून अंगावर शहारे आणणारीं कुत्यें केलीं ! त्या दिवशीं एकट्या पॅरिस शहरां २००० ह्युगेनाट पक्षांतील लोकांचे खून पाडण्यांत येऊन, पॅरिस-खेरीज इतर शहरांमध्ये रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांच्या त्वेषाला हजारों प्रॉटेस्टंटपंथीय लोक बळी पडले होते. या भयंकर कत्तलीमध्ये ह्युगेनाट

सेंट बॉर्थोलोम्यूच्या  
दिवशीं झालेली  
कत्तल-२४ ऑगस्ट  
१५७२.

पक्षाचा पुढारी कॉलिनयी याचा वध करण्यांत आला असून, नॅव्हेरीचा हेन्री याच्यावरही तोंच प्रसंग आला असता, परंतु त्यानें यावेळीं आपण प्रॉटेस्टंटपंथाचा त्याग केला असल्याचें सांगितल्यामुळेंच त्याची या वेळीं सुटका झाली ! फ्रान्समध्ये सेंट

बॉर्थोलोम्यूच्या दिवशीं प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांची झालेल्या कत्तलीची वार्ता एकतांच, पोप, स्पेनचा राजा २ रा फिलीप व कॅथलीक पंथाचे अनुयायी यांस अत्यानंद झाला !

२४ ऑगस्ट रोजीं झालेल्या कत्तलीची वार्ता ऐकतांच प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस त्वेष आला, व त्यांनीं मध्यंतरीं थांबलेलें युद्ध पुनः सुरू केलें. १५७४ मध्ये ९ वा चार्ल्स मरण पावल्यामुळें त्याचा भाऊ तिसरा हेन्री गादीवर आला ( १५७४ ते १५८९ ). तिसरा हेन्री गादीवर येऊन थोडे दिवस लोटले नाहीत तोंच हेन्रीचा धाकटा भाऊ मरण पावल्यामुळें प्रॉटेस्टंट व रोमन कॅथलीक यांच्या कलहास निराळेंच स्वरूप प्राप्त झालें. तिसऱ्या हेन्रीस कोणी पुत्रसंतान नसून प्रस्तुतच्या राजघराण्यांतही कोणी

नॅव्हेरीच्या हेन्रीस  
फ्रान्सची गादी  
मिळण्याचा  
संभव.

वारस नसल्यानें राजघराण्याशीं संलग्न असलेल्या बोरबोन घराण्यांतच फ्रान्सचें राज्यपद जाण्याचा संभव होता ! ह्युगेनाट पंथाचा पुढारी नॅव्हेरीचा हेन्री हाच बोरबोन घराण्यांतील प्रमुख पुरुष असल्यानें, त्यास फ्रान्सचें राज्यपद मिळणार हें

पाहून रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांस आपले सर्व बेत पुनः दासळतात

कीं काय अशी भीति वाटूं लागली. तेव्हां नॅव्हेरीच्या हेन्रीस राज्यपद मिळून देण्याच्या उद्देशानें गाईझ घराण्यांतील हेन्रीनें आपल्या रोमन कॅथलीकपंथीय अनुयायांसह कट रचला. फ्रान्समध्ये अशाप्रकारची विकट परिस्थिति उत्पन्न झालेली पाहून फ्रान्सचा राजा ३ रा हेन्री यानें दोन्ही पक्षांमध्ये तडजोड करण्याचा प्रयत्न चालविला !

पण तडजोड करून या प्रश्नाचा निकाल लावण्याचें गाईझ घराण्यांतील हेन्रीस आवडलें नाहीं; व त्यानें राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें आपल्याच हातांत घेण्याची खटपट चालविल्यामुळें पुनः फ्रान्समध्ये अंतस्थ युद्ध होण्याचें वाटूं लागलें.

१५८८ च्या डिसेंबर महिन्यांत ३ व्या हेन्री राजानें आपल्या हातांतील बरीच सत्ता कमी करून तडजोड करण्याची पुनः खटपट केली. तरी गाईझ घराण्यांतील हेन्रीच्या दुराग्रहानें या बाबतींत कांहींच तडजोड होणें शक्य दिसेना ! तेव्हां आतां कपटानेंच या युद्धाचा निकाल लावला पाहिजे असें वाटून हेन्री राजानें गाईझ घराण्यांतील हेन्रीस आपल्या

फ्रान्समधील  
अंतस्थ कलह  
( १५८५-८९ ).

राजवाड्यांत बोलावून त्याचा वध करविला. या वधाची बातमी ऐकतांच गाईझच्या पक्षांतील रोमन कॅथलीक श्रद्धा झाले; व हेन्री राजास पदच्युत करण्यासाठीं त्यांनीं मोठी चळवळ सुरू केली, आपल्या राज्यांतील सर्व रोमन कॅथलीक आपणाविरुद्ध उठले आहेत हें पहातांच हेन्री राजा, नॅव्हेरीचा हेन्री याच्या आश्रयास गेला; पण त्यास येथें स्वस्थता मिळाली नाहीं. एका धर्मवेड्या माणसास हेन्रीराजाचा तिटकारा येऊन त्यानें त्याचा १५८९ च्या ऑगस्ट महिन्यांत खून केला. अशा-रीतीनें फ्रान्सवर राज्य करणारे व्हेलॉसचे राजघराणें संपुष्टांत आलें. आतां फक्त नॅव्हेरीचा हेन्री याचाच कायतो फ्रान्सच्या तत्कावर कायदेशीर हक्क होता, परंतु गाईझच्या पक्षांतील रोमन कॅथलीक लोकांस तो गादीवर येऊं नये असें अजूनही वाटत होतें !

बोरबोन घराण्यांतील पहिला राजा नॅव्हेरीचा हेन्री हा दूरदर्शी असून इतर परिस्थिती पाहून आचरण करणारा होता. फ्रान्समधील ह्युगे-नाट पक्षाचा हा पुढारी असून त्याचें जरी त्यास पूर्ण पाठबळ होतें, तरी त्याच्या अनुयायांची संख्या फारच कमी असल्यामुळे फ्रान्समधील कॅथ-लीकपंथीय बहुजनसमाजाचें आपणाकडे लक्ष वेधून घेण्यास काय करावें याविषयी त्याचे विचार सुरू होते. हेन्रीच्या विरुद्ध स्थापन झालेल्या गार्डपक्षाकडील कटवाल्या लोकांनी त्यास राज्यपद मिळूं नये म्हणून जोराची खटपट चालविली होती; व या कटवाल्या लोकांबरोबर लढून हेन्रीनें बऱ्याच लढायांत त्यांचा पराभवही केलेला होता; परंतु १५९० च्या सुमारास या कटवाल्या लोकांनीं स्पेनचा राजा २ रा फिलीप याची मदत घेण्याचें ठरविलें. तेव्हां आतां आपला टिकाव लागणार नाहीं, व

नॅव्हेरीच्या हेन्रीचें  
धोरण.

आपण प्रॉटेस्टंटपंथीय असल्यामुळे, आपणाविषयी फ्रान्समधील बहुजनसमाजाचें पाठबळ मिळणेंही अशक्य होईल हें हेन्रीला कळून चुकल्यामुळे

त्यानें आतां निराळाच विचार केला. १५९३ मध्ये आपण रोमन कॅथ-लीकधर्माचा स्वीकार केला असल्याचें त्यानें जाहीर केलें ! हेन्रीकडून

हेन्री रोमन कॅथलीक-  
पंथाचा स्वीकार करतो.

१५९३.

असें जाहीर होतांच त्याच्या अंदाजाप्रमाणें तत्काळ सर्व गोष्टी घडून आल्या. रोमनकॅथलीकपंथीय बहु-जनसमाजास हेन्रीबद्दल आदर वाटूं लागून हाच आपला राजा आहे असें सर्वजण म्हणूं लागले !

हेन्रीच्या पक्षास हलके हलके फ्रान्समधील बहुजनसमाज मिळूं लागल्या-मुळे हेन्रीच्या विरुद्ध स्थापन झालेल्या कटास कोणाचीच सहानुभूति न मिळून त्या कटाचा तत्काळ बीमोड झाला, व इतके दिवस फ्रान्सच्या राजकीय बाबींत गोंधळ माजविणारें धर्मयुद्ध एकदांचें संपुष्टांत आलें.

१५९४ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत हेन्रीस राज्याभिषेक करण्यांत येऊन त्यानें पॅरिसशहरीं मोठ्या थाटानें प्रवेश केला.

हेन्रीच्या धर्मान्तराबद्दल पुष्कळ टीका करण्यांत येते, परंतु त्याच्या स्वभावाकडे व त्या वेळच्या एकंदर परिस्थितीकडे पाहिलें तर केवळ राजकीय कारणासाठीच त्यानें धर्मांतर केलें होतें असें आपणांस दिसून येईल. गादीवर आल्यावर ४ थ्या हेन्रीनें एक जाहीरनामा प्रसिद्ध करून फ्रान्समध्ये धार्मिक बाबींसंबंधानें इतके दिवस चाललेल्या कलहाची योग्य प्रकारें तडजोड करण्याचा प्रयत्न केला. १५९८ च्या एप्रिल महिन्यांत त्यानें नॉट शहरीं असतांना एक जाहीरनामा प्रसिद्ध करून त्यावेळच्या कल्पनेप्रमाणें प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस धार्मिक बाबींत बऱ्याच सवलती दिल्या होत्या असें म्हणण्यास हरकत नाही. नॉटच्या जाहीरनाम्याप्रमाणें फ्रान्समधील प्रॉटेस्टंट पंथीय सरदारांस व लोकांस कांहीं ठराविक जागीं त्यांच्या धर्मसमजुतीप्रमाणें प्रार्थना करण्याची परवानगी मिळाली, दोन्ही पंथांच्या लोकांना फ्रान्समधील कायदे सारखेच लागू आहेत असें जाहीर करण्यांत आलें; व याखेरीज प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांची फ्रान्समधील लोकसंख्या कमी असल्यामुळे त्यांच्या संरक्षणार्थ कांहीं तटबंदीचीं शहरे व 'ला रोशेल' नांवाचा एक भक्कम किल्ला त्यांच्या ताब्यांत देण्यांत आला.

४ थ्या हेन्रीनें फ्रान्समधील धार्मिक प्रश्नाचा अशा रीतीनें निकाल लावल्यावर, फ्रान्सच्या परराष्ट्रीय राजकारणासंबंधानें तो विचार करू लागला. गेल्या ३० वर्षांत फ्रान्समध्ये सुरू असलेल्या अंदाधुंदीमुळे फ्रान्सची शक्ति बरीच कमी झाली होती, तेव्हां सध्यां तरी स्पेनशीं तह करणेंच बरें असे ४ थ्या हेन्रीला वाटू लागलें; व लागलीच त्यानें १५९८ मध्येच स्पेनशीं 'व्हेव्हीर्न' या ठिकाणीं तह केला.

अशा प्रकारें परशत्रूपासून स्वस्थता मिळाल्यावर फ्रान्सची अंतर्व्य-

वस्था नीट सुधारावी व राज्यकारभाराच्या सर्व खात्यांकडून योग्य काम-गिरी व्हावी असा हेतु मनांत धरून हेन्‍रीने सलेनांवाच्या एका प्रॉटेस्टंटपंथीय सरदारास आपल्या मंत्रिमंत्रळांत जागा दिली. या प्रधानाच्या मदतीने हेन्‍रीने जमावंदीची नीट व्यवस्था लावली. देशांतील उद्योगधंदे ऊर्जितावस्थेस आणण्याची खटपट केली. अशा रीतीने सर्व खात्यांत माजलेली अंदाधुंदी नाहीशी केल्यावर फ्रान्सराष्ट्र संपन्न स्थितीप्रत येऊं लागलें.

फ्रान्सने आपली अंतःस्थिति सुधारल्यावर परकीय राजकारणांत हात घालून इतर युरोपियन राष्ट्रांवर आपला दबारा बसवावा असें हेन्‍रीला वाटूं लागलें. परंतु त्याची ही इच्छा सफल होण्यापूर्वीच १६१० मध्ये एका धर्मवेड्या माथेफिरू गृहस्थानें त्याच्या पोटांत खंजीर खुपसून त्याचा वध केला ! हेन्‍रीने फ्रान्समध्ये गोंधळ माजला असतांही आपल्या दृढ निश्चयानें, चिकाटीनें व मुत्सद्देगिरीनें फ्रान्सचें राज्यपद मिळविलें इतकेंच नव्हे, तर राज्यांतील सर्व अंदाधुंदी नाहीशी करून फ्रेंच राष्ट्र पूर्वस्थितीप्रत आणून सोडलें याबद्दल फ्रेंच लोकांस अजूनही त्याचे गोडवे गातात.

हेन्‍रीनंतर त्याचा ९ वर्षांचा मुलगा १३ वा लुई गादीवर आला ( १६१० ते १६४३ ). लुई हा अगदींच अल्पवयी असल्यामुळें राज्यकारभार चालविण्यास हेन्‍रीची दुसरी बायको ' मेरिया डी मेडीसी ' हिच्या नेतृत्वाखाली एक लहानसें सल्लागार मंडळ स्थापन करण्यांत आलें होतें. परंतु मेरीच्या अंगी राज्यकारभार चालविण्याची मुळींच अकल नसल्यामुळें राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें खुषमस्करे लोक व प्रॉटेस्टंट पंथाचे अनुयायी यांच्या हातांत जाऊन फ्रान्समध्ये पुनः गोंधळ माजतो कीं काय अशी भीति वाटूं लागली !

परंतु या वेळीं रिशल्यू नांवाच्या पुरुषानें आपल्या कर्तबगारीनें व मुत्सद्देगिरीनें फ्रान्समध्ये गडबड होऊं दिली नाही इतकेंच नव्हे तर फ्रान्स-



मधील राज्यव्यवस्था सुव्यवस्थित व भक्कम पायावर उभारून राजसत्ता अनियंत्रित केली. १६२४ मध्ये १३ लुई वयांत आल्यावर त्याने राज्यका-

भाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या हातांत घेऊन त्याला मुख्य प्रधान नेमलें. रिशल्यूच्या हातीं राज्यकार-  
भाराचीं सर्व सूत्रे देऊन, त्याच्या व्यवस्थेंत मुळींच

व्यत्यय न आणल्यामुळे त्यास फ्रान्समधील अंतस्थ गडबड तत्काळ मोडतां आली. रिशल्यू हा स्वदेशामिमानी व स्वामिभक्त असून फ्रान्समधील राजसत्ता अनियंत्रित करावयाची व अमीरउमरावांचें प्रस्थ कमी करून त्यांना इतर लोकांप्रमाणेंच निरुपद्रवी करून टाकावयाचें अशा प्रकारचे दोन हेतु त्याने आपल्यापुढें ठेवले होते; व हे हेतु साध्य करण्यासाठीं त्याने अधिश्रांत परिश्रम केले. राज्यसत्ता अनियंत्रित करण्याचा प्रयत्न करीत असतां त्यास सरदार व अमीरउमराव यांच्याकडून बराच विरोध करण्यांत आला. सरदार लोकांच्या हातांत असलेले राजकीय हक्क हिरावून घेत असतां, सरदार लोकांकडून त्याचा नाश करण्यासाठीं बरेच कट रचण्यांत आले.

परंतु रिशल्यूने मुळींच न डगमगतां या कटाचा बीमोड करून त्यांतील पुढारी लोकांस फांशी दिलें व इतरांस धाक घातला. या अमीरउमरावांप्रमाणेंच

प्रांटेस्टंटपंथीय हुगेनॉट लोकांकडून त्यास बराच अडथळा आला. नॉटच्या जाहीरनाम्याने या लोकांना धार्मिक सवलती-बरोबर बरेच राजकीय हक्कही मिळाले होते. चवथ्या हेन्रीने या लोकांच्या ताब्यांत तटबंदीचीं शहरे व किल्ले दिले असल्यामुळे त्यांच्या हातीं बरीच सत्ता होती. तेव्हां या लोकांच्या ताब्यांतील तटबंदीचीं शहरे हिरावून घेतलीं नाहींत तर त्यांच्याकडून राजसत्तेस वारंवार अडथळा येईल असें वाटल्यावरून रिशल्यूने त्यांच्या ताब्यांतील शहरे घेण्याचा उपक्रम सुरू केला. परंतु त्याच्या अशा प्रकारच्या कृत्याने चिडून जाऊन हुगेनाट लोकांनी रिशल्यूस प्रतिकार करण्यासाठीं आपल्या मदतीस इंग्लिश

लोकांस बोलाविलें; तरी देखील न डगमगतां त्यानें या लोकांच्या ताब्यां-  
तील तटबंदीचीं शहरें काबीज केलीं, व ला-रोशेल या समुद्रकिनाऱ्या-  
वरील भक्कम किल्ल्यास वेढा देऊन तो किल्ला हस्तगत केला. अशा प्रकारें  
ब्रुगेनाट लोकांच्या हातीं असलेली राजकीय सत्ता हिरावून घेऊन नाँट-  
च्या जाहीरनाम्यांत प्रसिद्ध केल्याप्रमाणें केवळ धार्मिक सवलतीच या  
लोकांना दिल्यामुळें, इतःपर या लोकांकडून फ्रान्सच्या अनियंत्रित राज-  
सत्तेस मुळींच अडथळा आला नाहीं.

रिशल्यूनें अशारीतीनें फ्रान्सच्या अंतस्थ व्यवस्थेसंबंधीं आपले सर्व  
हेतु साध्य केल्यावर त्यास परराष्ट्रीय राजकारणांत हात घालून फ्रान्सचा  
दरारा सर्व युरोपभर बसविण्याचा प्रयत्न करतां आला. आस्ट्रियावर राज्य  
करणाऱ्या हॅप्सबर्ग घराण्याचें युरोपभर माजलेलें प्रस्थ कमी केलें तरच आपणास  
फ्रान्सचें वैभव व दरारा वाढवितां येईल हें यास कळून चुकलें. त्यावेळीं जर्मनी-  
मध्ये मोठें धर्मयुद्ध सुरू असून सर्वत्र गोंधळ माजला होता, तेव्हां आपला  
इष्ट हेतु साध्य करण्यास हीच संधि उत्तम आहे,  
असें त्या धोरणी व दूरदर्शी मुत्सद्यास वाटून जर्मनी-  
मधील प्रॉटेस्टंटपंथीय संस्थानास मदत करून  
हॅप्सबर्ग घराण्याच्या नेतृत्वाखालीं असलेल्या रोमन

रिशल्यू परराष्ट्रीय  
राजकारणांत  
हात घालतो.

कॅथलीक संस्थानांचा पराभव करण्याचें त्यानें ठरविलें. या युद्धांत सामील  
झाल्यामुळें फ्रान्सचा अतोनात फायदा झाला; तो इतका कीं, युद्धसमाप्ती-  
नंतर झालेल्या वेस्टफालियाच्या तहाच्या वेळीं (१६४८) तर फ्रान्स  
करील ती पूर्व दिशा अशी स्थिति होऊन फ्रान्सला आपलें वर्चस्व सर्व  
युरोपभर स्थापतां आलें. परंतु दुर्दैवानें वेस्टफालियाचा तह होण्यापूर्वींच  
रिशल्यू मरण पावल्यामुळें (१६४२) त्यास आपल्या मुत्सद्देगिरीस आलेलीं  
गोड फळें प्रत्यक्ष पहातां आलीं नाहींत !



## प्रकरण ८ वें.

### जर्मनीतील तीस वर्षे टिकलेले धर्मयुद्ध.

सन १५५५ सालीं आगजवर्ग येथें झालेल्या तहानें कॅथलीक व प्रॉटेस्टंट या दोन्ही पंथांमध्ये तडजोड व्हावी म्हणून करण्यांत आलेले प्रयत्न सिद्धीस न जातां, या पंथांमधील तीव्र कलह तसाच धुमसत राहिला. कारण आगजवर्गच्या तहानें रोमन कॅथलीकपंथासच पक्षपात दाखविण्यास आला होता असें म्हणण्यास हरकत नाही ! एखाद्या धर्माधिकार्यानें जर प्रॉटेस्टंटपंथाचा अवलंब केला, तर त्यास आगजवर्गच्या व्यवस्थेनें आपल्या ताब्यांतील चर्चच्या व्यवस्थेचा व कारभाराचाही राजीनामा देणें भाग पडे. परंतु अशाप्रकारें आपल्या जागेचा राजीनामा देणें म्हणजे आपल्या धर्मपंथाचें निर्बलत्वच कबूल करण्यासारखें आहे असें वाटून प्रॉटेस्टंटपंथीय धर्माधिकार्यांनीं तसें करण्याचें नाकारलें ! तेव्हां अर्थातच दोन्ही पंथांमध्ये वितुष्ट येऊन पुनः एकदां या धार्मिक प्रश्नासंबंधीं जर्मनीमध्ये दुसरें एक धर्मयुद्ध उपस्थित होणार असें दिसूं लागलें. याखेरीज कॅल्विनच्या पंथाचा जर्मनीमध्ये गेल्या पन्नास वर्षांत बराच प्रसार झाला असून, या पंथांतील लोकांस आगजवर्गच्या तहानें कोणत्याच प्रकारची धार्मिक सवलत ठेवली नसल्यानें, या पंथाच्या अनुयायांची फारच चमत्कारिक स्थिति झालेली होती !

अशाप्रकारें जर्मनीमध्ये त्या वेळीं दोन पंथ अस्तित्वांत असून त्यांचा आपसांत कलह असल्यामुळे तेथें धार्मिक बाबतींत अस्वस्थताच होती. या वेळीं प्रॉटेस्टंटपंथांतील ल्यूथर व कॅल्विन या दोन पुरुषांच्या अनुयायांनीं एकमेकांविषयीं मत्सरभाव न बाळगतां संघटित प्रयत्न केला असता, तर त्यांना जर्मनीमध्ये आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करणें बरेंच सुलभ जेलें असतें. परंतु प्रॉटेस्टंटपंथांतील ल्यूथर व कॅल्विन यांच्या अनुयायां-

मध्ये चढाओढ सुरू असल्यामुळे रोमन कॅथलीकपंथाच्या अनुयायांस मात्र संघटित प्रयत्न करून, आपल्या पंथाचे वर्चस्व स्थापन करण्यास संधि मिळाली. त्यांनीं ट्रेंट शहरीं आपल्या पंथाची धर्मपरिषद भरवून आपल्या पंथातील वेडागळ समजुती काढून टाकल्या व याखेरीज, सर्वत्र रोमन कॅथलीकपंथाचा प्रसार होऊन प्रॉटेस्टंटपंथाचा नायनाट व्हावा या हेतूने जीजस्ट लोकांनीं प्रॉटेस्टंटपंथावर मारक प्रहार

जीजस्ट लोकांची  
कामगिरी.

सुरू केले. जीजस्ट लोकांनीं व्हिएन्ना व म्यूनिक-सारख्या प्रमुख शहरीं जाऊन तेथील दरबारांत

आपले वजन बसविले. जर्मनीमधील निरनिराळ्या संस्थानांत यांनीं मुख्य प्रधानाच्या जागा पटकावल्या; व ते आपल्याच सल्ल्याने त्या संस्थानांचे धोरण ठरवू लागले. त्यांनीं ठिकठिकाणीं विद्यापीठे स्थापन करून, लहान विद्यार्थ्यांच्या मनावर आपली छाप बसविली !

जीजस्टपंथाच्या लोकांची कामगिरी पाहून प्रॉटेस्टंटपंथाचे अनुयायी अगदीं चकित होऊन गेले. आतां, आपण या वेळीं कांहींच केले नाहीं तर प्रॉटेस्टंटपंथास जर्मनीमधून कायमचीच हकालपट्टी मिळेल असे वाटून १६०८ मध्ये प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांच्या संरक्षणासाठीं त्यांनीं एक मंडळ स्थापन केले. प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांची ही कृति पाहून रोमन कॅथलीकपंथाच्या अनुयायांनींही एक संघ स्थापन केला ( १६०९ ) व बव्हेरियाचा संस्थानिक मॅग्झिमिलन यास आपल्या संघाचे अध्यक्षपद दिले. तेव्हां लागलीच प्रॉटेस्टंटपंथाच्या अनुयायांनीं पॅलटाइनचा संस्थानिक फ्रेडरिक यास आपल्या मंडळाचे नेतृत्व देऊन रोमन कॅथलीकपंथाशीं दोन हात करण्याची सर्व तयारी केली.

अशाप्रकारे जर्मनीमध्ये रोमन कॅथलीक व प्रॉटेस्टंट या दोन्ही पंथांच्या अनुयायांनीं एकमेकांशीं टक्कर देण्यासाठीं सर्वप्रकारची पूर्वतयारी केली असल्यामुळे एखादे कारण सापडतांच या दोन पक्षांमध्ये मोठा

खटका उडणार असें स्पष्ट दिसूं लागलें; व थोडक्याच दिवसांत या दोन पंथांमध्ये खटका उडण्यास बोहिमिया प्रांतांत एक निमित्तकारण उपस्थित झालें !

बोहिमिया हें संस्थान आस्ट्रियावर राज्य करणाऱ्या हॅप्सबर्ग घराण्याच्या ताब्यांत असून, त्या संस्थानांत स्लाव्ह व जर्मन्स या दोन्ही जातींचें लोक रहात असत. जर्मनीमध्ये इतरत्र सुरू झालेल्या धर्मसुधारणेनें गेल्या २५-३० वर्षांत प्रॉटेस्टंटपंथाचा या संस्थानावर बराच पगडा बसला होता.

बोहिमिया  
संस्थानांतील  
गडबड-१६१८.

येथील लोकांस या पंथापासून परावृत्त करण्याच्या इराद्यानें ज्यूडोल्फ बादशहानें आपणाकडून होईल तितके प्रयत्नही केले होते; परंतु हे सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरून तेथें प्रॉटेस्टंटपंथ अधिकच जोरांनें

पसरत चालला ! तेव्हां तेथील लोकांस धार्मिक बाबतींत कांहीं सवलती दिल्या नाहींत तर कदाचित् तेथें बंडही उपास्थित होईल अशी भांति वाटून ज्यूडोल्फ बादशहानें एक जाहीरनामा काढून धार्मिक बाबतींत सवलती दिल्या असल्याचें प्रसिद्ध केलें (१६०९). परंतु ज्यूडोल्फनंतर गादीवर येणाऱ्या मॅथिअस बादशहाकडून (१६१२-१९) या जाहीरनाम्याप्रमाणें कांहींच कृति झाली नाहीं इतकेंच नव्हे तर उलट त्याच्या अमदानींत प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांचा विनाकारण छळ मात्र होऊं लागला ! तेव्हां तेथील लोकांनीं चिडून जाऊन १६१८ मध्ये बंड उभारलें; व प्रेग शहरांतील सरदार व बडेलोक यांच्या वाड्यावर हल्ला करून तेथील किल्ला आपल्या हस्तगत केला !

बोहिमियामधील बंडाची वार्ता ऐकतांच जर्मनीमधील दोन्ही पक्षांस युद्ध उपस्थित करण्यास सबळ कारण मिळून तीस वर्षे टिकणारें मोठें धर्मयुद्ध सुरू झालें. पहिल्या प्रथम या युद्धाचा विस्तार जर्मनीपुरताच होता, तरी हलके हलके युरोपमधील इतर राष्ट्रे त्यांत सामील होऊन हें युद्ध सर्व युरोपखंडभर पसरलें. तेव्हां या तीस वर्षे टिकणाऱ्या युद्धाचे

विषयविवेचनाच्या सोयीसाठी मुख्यत्वेकरून चार विभाग पाडण्यांत येतात: ( १ ) बोहिमिया व पॅलेटाईन या दोन प्रांतांमधील युद्धप्रसंग ( १६१८ ते १६२३ ), ( २ ) डॅनिश विभाग ( १६२५-१६२९ ), ( ३ ) स्वीडिश विभाग ( १६३०-१६३५ ), ( ४ ) फ्रेंच व स्वीडिश विभाग ( १६३५-१६४८ ).

### ( विभाग १ ला. )

प्रेग शहरामध्ये बंडखोर लोकांनी आपले स्वतःचे राज्य स्थापन करून प्रॉटेस्टंटपंथीय मंडळास आपल्या मदतीस येण्याविषयी विनंति केली. अशाप्रकारे बोहिमिया प्रांतांत बंडाळी सुरू होऊन एक वर्ष झाले नाही तोंच १६१९ मध्ये मॅथिअस बादशहा मरण पावून त्यानंतर २ रा फर्डिनंड हा कर्तृत्ववान बादशहा गादीवर आला.

बादशहा २ रा फर्डिनंड रोमन कॅथलीक पंथाचा कट्टर अनुयायी होता. जीजस्टपंथीय धर्माधिकाऱ्यांच्या हातासाली त्याचे लहानपणचे शिक्षण झाले असल्याने रोमन कॅथलीक पंथाचा सर्वत्र प्रसार करून प्रॉटेस्टंट पंथाचा उच्छेद करणे हेच आपले जीवितकर्तव्य आहे असे त्यास वाटल्यास त्यांत कांहीच नवल नव्हते ! त्याने गादीवर येतांच बोहिमिया प्रांतांतील बंडखोरांचा मोड करून तो प्रांत आपल्या राज्यास जोडण्याचा निश्चय केला; व आपणास या कामी मदत करण्यासाठी त्याने बव्हेरियाचा संस्थानिक मॅक्सिमिलन याच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेल्या रोमन कॅथलीक संघाची मदत मागितली.

फर्डिनंडप्रमाणे मॅक्सिमिलनही कर्तृत्ववान असून रोमन कॅथलीक पंथाचा कट्टर अनुयायी होता; व फर्डिनंडला मदत करून बोहिमिया प्रांता-

तील बंड मोडणें म्हणजे मोठें धर्मकृत्यच आपण करित आहोंत असें त्यास वाटत असल्यामुळें त्याच्याकडून फर्डिनंडला सढळ हातानें मदत मिळाली.

मॅग्झिमिलन व फर्डिनंड यांचें संयुक्त सैन्य आपणावर चालून येत आहे हें पाहातांच बोहिमिया प्रांतांतील प्रॉटेस्टंट लोकांनीं पॅलेटाईनचा संस्थानिक फ्रेडरीक यास आपला सेनापति नेमून त्याच्या नेतृत्वाखालीं रोमन कॅथलीक पंथाच्या सैन्याशीं तोंड देण्याची तयारी केली. परंतु फ्रेडरीक हा अगदींच असमर्थ असल्यानें त्याच्याकडून कोणतीच कामगिरी सिद्धीस गेली नाही; इतकेंच नव्हे तर प्रेगजवळ व्हाईट हिलच्या लढाईत त्याच्या फौजेचा मोड होऊन त्यास पळ काढणें भाग पडलें ( १६२० ). फ्रेडरीकच्या सैन्याचा मोड केल्यावर मॅग्झिमिलन व फर्डिनंड यांनीं पुनः बोहिमिया प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतला.

बोहिमियामधील बंडामुळें उपस्थित झालेल्या युद्धाचा येथेंच निकाल लागला असता, परंतु आपणास मिळालेल्या जयानें चढून जाऊन

कॅथलीक पंथाचा  
जय.

आणखीही कांहीं गोष्टी साध्य झाल्या तर पाहाव्या  
असें बादशहा फर्डिनंड याच्या मनांत आलें. त्यानें

एक जाहीरनामा प्रसिद्ध करून फ्रेडरीकला जर्मनीमधून हद्दपार केल्याचें जाहीर केलें, यानंतर फ्रेडरीकचें पॅलेटाईन संस्थान बव्हेरियाचा राजा मॅग्झिमिलन यास बक्षिस देण्याचें ठरवून, त्यास त्या संस्थानाचा कबजा घेण्याचा हुकूम दिला !

बादशहाच्या हुकुमाप्रमाणें मॅग्झिमिलन आपल्या फौजेनिशीं पॅलेटाईन प्रांतावर चालून आला तेव्हां या अरेरावीच्या व अन्यायाच्या कृतीबद्दल जर्मनीमधील सर्व प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस चीड येऊन बादशहाविरुद्ध टकर देण्याचा त्यांनीं निर्धार केला. यावेळीं जर्मनीमधील युद्धांत भाग घेण्याची इतर युरोपियन राष्ट्रांत इच्छा उत्पन्न झाली. इंग्लंडचा राजा १ ला जेम्स याची मुलगी फ्रेडरीकला दिली असल्यामुळें फ्रेडरीकचा प्रांत बळकाविण्याचा मॅग्झिमिलनचा विचार पाहून त्याच्या मदतीसाठीं इंग्लंडहून मदत

आली. इतर युरोपियन राष्ट्रांनाही जर्मन प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांबद्दल सहानुभूति वाटून या युद्धांत भाग घेण्याची इच्छा झाली, परंतु यावेळीं डेन्मार्कच्या राजाखेरीज इतर राष्ट्रांनीं या युद्धांत प्रत्यक्ष लक्ष घातले नाही. जर्मन प्रॉटेस्टंट-पंथीय लोकांच्या विनंतीवरून डेन्मार्कच्या राजानें या युद्धांत भाग घेण्याचें ठरवितांच या धर्मयुद्धाचें पूर्वीचें आकुंचित क्षेत्र विस्तार पावून तें थोडेंसें उत्तरेकडे सरकलें.

### ( विभाग २ रा. )

प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस जरी डेन्मार्कची मदत मिळाली होती, तरी रोमन कॅथलीक सैन्याचा सेनापति टिली यानें त्यांचा पराभव केला. यानंतर कांहीं दिवसांनीं टिलीप्रमाणेंच वालेनस्टाइन नांवाच्या नुकत्याच सेनापति वालेनस्टाइन. प्रसिद्धीस आलेल्या सेनापतीनें बादशाही फौजेचें आधिपत्य स्वीकारून डेन्मार्कच्या राजाचा पूर्ण मोड केला. वालेनस्टाइन हा नुकताच प्रसिद्धीला आला असून त्यानें आपलें वजन सर्वांवर बसविलें होतें. १६२५ च्या सुमारास बादशहा २ रा फर्डिनंड याच्याजवळ पैशाची पुरेशी कुमक नसल्यामुळे त्यास बादशाही फौज जमा करतां येईना ! परंतु या वेळीं वालेनस्टाईननें पुढें येऊन पैशाच्या मदतीखेरीज मोठी फौज जमा करतां येणें शक्य असल्याचें सुचविलें; व अशा प्रकारें फौज जमा करण्याबद्दल बादशहाची अनुमति मिळतांच, त्यानें एक फौज जमा करून त्यांच्या पगारासाठीं जिकलेल्या प्रदेशांतील लोकांकडून सक्तीनें खंडणी गोळा करण्याचा उपक्रम सुरू केला. अशा प्रकारें बादशाही खजिन्याची यत्किंचितही मदत न घेतां वालेनस्टाइन यास बादशहाच्या बाजूनें लढण्यासाठीं बरीच फौज तयार ठेवतां आली !

१६२६ मध्ये वालेनस्टाइन व टिली यांच्या सैन्यानें प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांचा पुरा फडशा पाडून डेन्मार्कच्या राज्यावर स्वारी केली. डेन्मार्क-



च्या राजानें या सैन्याशीं कांहीं वेळ टक्कर दिली, पण सरते शेवटीं त्याचा पराभव होऊन १६२९ मध्ये लबेक येथें त्यास तह करणें भाग पडलें. या तहानें डेन्मार्कच्या राजास आपला सर्व गमावलेला मुलूख परत मिळाला, परंतु इतःपर जर्मनीमधील युद्धांत आपण भाग घेणार नाहीं असें त्यास अभिवचन द्यावें लागलें.

लबेक येथें डेन्मार्कच्या राजाशीं तह होण्यापूर्वीच वालेनस्टाईन यानें सर्व उत्तर जर्मनी काबीज केली असून आतां त्याच्या मनात निराळे-च विचार घोळूं लागले होते. जर्मनीमधील लहान लहान संस्थानें नाहीं-शीं करून, बादशहाच्या नेतृत्वासाठीं जर्मनीचें एक संघटित राष्ट्र स्थापन

करावें अशी त्याची महत्त्वाकांक्षा होती; व या दिशेनें प्रयत्न करण्याचा त्यानें उपक्रम केला. वालेनस्टाईनची महत्त्वाकांक्षा.

त्यानें बाल्टिक समुद्रापर्यंत सर्व उत्तर जर्मनी काबीज केली होती व आतां फक्त 'स्ट्रालसुण्ड' नांवाचें बाल्टिक समुद्रा-वरील आरमारी बंदर काबीज करण्याचा जरी त्याचा विचार होता तरी तें बंदर काबीज करण्याचे त्याचे सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरले ! स्वीडनचा महत्त्वाकांक्षी राजा गस्टाव्हस अडोल्फस याच्याकडून त्या आरमारी ठिकाणा-स कुमक मिळत असल्यामुळे वालेनस्टाईनचे सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरत ! गस्टाव्हस हा महत्त्वाकांक्षी असून जर्मन युद्धांत आपण भाग घ्यावा असें त्यास पुष्कळ दिवसांपासूनच वाटत होतें, परंतु पोलंडच्या राजकारणांत हात घालून उत्तर व पूर्व युरोपवर आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठीं त्याचे प्रयत्न सुरू असल्यामुळे जर्मन राजकारणांत हात घालण्यास त्यास इतके दिवस फुरसतच सांपडली नव्हती !

स्ट्रालसुण्ड हें आरमारी ठिकाण घेण्यासंबंधाचे वालेनस्टाईनचे सर्व प्रयत्न जरी निष्फळ ठरले, तरी इतरत्र रोमन कॅथलीक पंथाचाच पूर्ण विजय

होत होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. लबेकच्या तहानें डेन्मार्कच्या राजास जर्मन युद्धांतून आपलें अंग काढून ध्यावें लागलें असून वालेनस्टाईन व टिली या दोन सेनापतींनीं सर्व उत्तर जर्मनीवर आपलें वर्चस्व स्थापन

रोमन कॅथलीक  
पंथाचा विजय.

केलें होतें. अशा प्रकारें आपला सर्वत्र विजय झालेला पाहून २ व्या फर्डिनंड बादशहानें १६२९ मध्यें एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला, व १५५५ मधील आगजवर्गाच्या तहानंतर जर्मनीतील प्रॉटेस्टंटपंथीय धर्माधिकाऱ्यांनीं आपल्या ताब्यांत ठेवलेल्या चर्चच्या हुकमतीखालील जमिनी व मालमत्ता रोमन कॅथलीक पंथाच्या धर्माधिकाऱ्यांच्या ताब्यांत देण्याविषयी फर्माविलें. बादशहाच्या या हुकमामुळें प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांचें बरेंच नुकसान होत असल्यानें ते फारच चिडून गेले.

अशाप्रकारें जर्मनीमध्ये रोमन कॅथलीक पंथाचें बरेंच वर्चस्व असल्यामुळें प्रॉटेस्टंट पंथाच्या अनुयायांचें कांहींच चाललें नसतें, परंतु प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांच्या सुदैवानें बादशहानें वालेनस्टाईन या प्रख्यात सेनापतीस कामावरून काढून टाकल्यामुळें प्रॉटेस्टंट पंथाच्या अनुयायांचा अप्रत्यक्ष रीतीनें फायदाच झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही. वालेनस्टाईननें थोडक्याच काळांत आपला दरारा सर्वत्र बसविला असल्यामुळें

त्याच्याबद्दल इतर सरदारांस मत्सरभाव वाटूं लागला. याखेरीज सर्व जर्मन संस्थानांचें स्वातंत्र्य हरण करून संयुक्त जर्मनीचें एक संघटित राष्ट्र स्थापन करावें अशी त्याची महत्त्वाकांक्षा असून

त्या दिशेनें त्याचे प्रयत्न चालल्यामुळें जर्मन संस्थानिकांस त्याचा राग येणें साहजिकच होतें. अशाप्रकारें वालेनस्टाईनचें वैभव कोणास पाहवळें नाही व १६३० मध्यें रॅटिसबॉन येथें भरलेल्या जर्मन संस्थानिकांच्या बैठकींत, त्यास सेनापतिपदावरून काढून टाकण्याचें ठरून सर्व जर्मने संस्थानिकांस बादशहाकडे त्यासंबंधानें आग्रहाचें मागणें केल्यामुळें, बादशहास त्यांच्या विनंतीस नाइलाजास्तव स्कार द्यावा लागला !

## ( विभाग ३ रा. )

वालेनस्टाईनसारख्या कर्तृत्ववान सेनापतीस राजीनामा द्यावा लावल्यानंतर बादशाही फौजेचा व रोमन कॅथलीक संघाचा कमकुवतपणा सर्वांच्या निदर्शनास आला ! याखेरीज स्वीडनचा स्वीडनचा राजा पराक्रमी राजा गस्टाव्हस अडोल्फस यानें आपली महत्वाकांक्षा पूर्ण करण्याच्या इराद्यानें या युद्धांत प्रत्यक्ष भाग घेतला असल्यामुळे तर रोमन कॅथलीक पंथाचें वर्चस्व लवकरच नष्ट होणार असें स्पष्ट दिसूं लागलें.

स्वीडनचा राजा गस्टाव्हस हा कर्तृत्ववान होता. त्यानें आपल्या अमदानींत स्वीडनचें राष्ट्र बरेच संपन्न स्थितीप्रत आणून सोडलें होतें. स्वीडनची अंतस्थ स्थिति सुधारावी, व युरोपच्या उत्तरेकडील बाल्टिक समुद्रावरील सर्व आरमारी बंदरे व आसपासचा मुख्य आपल्या ताब्यांत घेऊन बाल्टिक समुद्रावर स्वीडनचें पूर्णपणें वर्चस्व प्रस्थापित करावें अशी त्याची महत्वाकांक्षा होती. परंतु वालेनस्टाईनच्या सैन्यानें उत्तरजर्मनींत पराक्रम गाजवून आपली सत्ता बाल्टिक समुद्रापर्यंत नेऊन मिडविल्यामुळे त्यास जर्मन बादशाहाबद्दल साहाजिकच मत्सर वाटूं लागला. तेव्हां हॅप्सबर्ग घराण्याच्या अमलाखालीं गेलेला मुख्य परत मिडविण्यासाठीं जर्मनीमध्ये चाललेल्या धर्मयुद्धांत भाग घेऊन प्रॉटेस्टंट-पंथीय लोकांचा पक्ष उचलणें त्यास इष्ट वाटलें.

अशा प्रकारें गस्टाव्हस याची मदत मिळतांच जर्मनीमधील प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांस हुरूप आला; परंतु आपल्या जर्मन राजकारणांत यास कितपत हात घालूं द्यावा याबद्दल मात्र त्यांच्यामध्ये एकमत नव्हतें. गस्टाव्हस हा महत्वाकांक्षी असल्यामुळे आपणास नुसती मदत करून न थांबतां हा जर्मनीमधील संस्थानें देखील आपल्या ताब्यांत घेण्याचा प्रयत्न करील अशी त्यास भीति वाटत होती ! गस्टाव्हस जर्मनीमधील धर्मयुद्धांत

भाग घेण्याच्या विचारांत आहे हें पहातांच फ्रान्सचा प्रख्यात मुत्सद्दी

स्वीडन व फ्रान्स

रिशल्यू याला देखील जर्मन युद्धांत आपण भाग

यांचा आपसांतील

ध्यावा असें वाटून त्यानें लागलीच स्वीडनचा राजा

तह-१६३१.

गस्टाव्हस अडोल्फस याच्याशीं तह केला व त्यास

पेशाची कुमक देण्याचें कबूल केलें.

इकडे जर्मनीतील प्रॉटेस्टंटपंथीय लोक गस्टाव्हस याच्याकडून मिळणाऱ्या मदतीचा स्वीकार करावा कीं नाहीं या विचारांत असतां, मॅगडेनबर्ग येथें १६३१ मध्ये रोमन कॅथलीक पंथाच्या फौजेनें जीं अनन्वित कृत्यें केलीं, तीं पाहून स्वीडनची मदत घेतल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं असें त्यांस वाटूं लागलें. टिली या सेनापतीच्या हाताखालील फौजेनें मॅगडेनबर्ग हें शहर उध्वस्त करून २०००० प्रॉटेस्टंट लोकांची कत्तल केल्याची बातमी ऐकून प्रॉटेस्टंट पंथीय लोक चिडून गेले; व त्यांनीं गस्टाव्हसची मदत घेऊन मॅगडेनबर्ग येथील कत्तलीचा सूड घेण्याचा निश्चय केला.

गस्टाव्हसची मदत मिळतांच युद्धाचें सर्वच पारडें फिरलें. ब्रेटनफील्ड येथें स्वीडिश फौजेनें टिली याच्या हाताखालील फौजेचा पुरा मोड केला (१६३१). आजपर्यंत रोमन कॅथलीक पक्षाच्या सैन्यावर प्रॉटेस्टंटपंथीय फौजेस कधींच जय मिळाला नव्हता, तेव्हां गस्टाव्हसचा हा पराक्रम पाहून सर्वजण चकित झाले व त्याजबद्दल सर्वास आदर वाटूं

लागला ! १६३२ मध्ये बव्हेरिया व आस्ट्रिया या

प्रॉटेस्टंटपंथीय  
लोकांचा जय.

दोन संस्थानांवर हल्ला करून मॅग्झीमीलन व बाद-

शहा २ रा फर्डिनंड यांना शरण आणण्याचा

निश्चय करून गस्टाव्हस आपल्या सैन्यानिशीं निघाला असतां त्यास बव्हेरियाची राजधानी म्युनिच सहज काबीज करितां आली, व आतां आस्ट्रियाची राजधानी व्हिएन्ना देखील त्याच्या हातांत जाईलसा रंग दिसूं

लागला. अशा प्रकारें गस्टाव्हसचा पराक्रम पाहून आपलें संरक्षण करण्यासाठीं वालेनस्टाईनला पुनः बादशाही फौजेचें आधिपत्य द्यावें असें बादशाहा २ रा फर्डिनंड यास वाटून त्याप्रमाणें त्यास विचारण्यांत आलें.

वालेनस्टाईनला  
सेनापतिपद  
पुनः मिळतें.

वालेनस्टाईननें पहिल्याप्रथम या विनंतीचा अनादर केला होता, परंतु एकंदर परिस्थितीचा विचार केल्यावर आपण व्हिएन्ना राजधानीच्या संरक्षणार्थ गेलों नाहीं तर आस्ट्रियाची कांहीं धडगत लाग-

णार नाहीं हें पाहून त्यानें बादशाहाच्या विनंतीस रुकार दिला.

वालेनस्टाईननें बादशाही फौजेचें आधिपत्य स्वीकारतांच, पूर्वीचे अनेक सैनिक त्यास येऊन मिळूं लागले. १६३२ च्या सुमारास बादशाही सैन्याचा अधिपति वालेनस्टाईन व प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांचा पुढारी गस्टाव्हस हे दोन प्रख्यात सरदार एकमेकांशीं झुंझण्यास सज्ज झाले. या दोन प्रमुख सेनापतींनीं कांहीं किरकोळ जय मिळविल्यावर त्यांची

लटझेनची  
लढाई १६३२.

लिपझीकनजीक लटझेन या गांवीं गांठ पडून, तेथें झालेल्या निकराच्या लढाईत उभयपक्षांची बरीच प्राणहानि झाल्यावर गस्टाव्हसच्या सैन्यास जय

मिळाला सत्रा, परंतु त्या लढाईत गस्टाव्हसला बळी पडावें लागलें.

( विभाग ४ था. )

लटझेनच्या लढाईत गस्टाव्हस मारला गेल्यामुळें स्वीडिश सैन्याची फारच चमत्कारिक स्थिति झाली. गस्टाव्हसची मुलगी ख्रिश्चाना ही अगदींच अल्पवयी असल्यानें राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें आक्सेनस्टीर्न या मुख्य प्रधानाच्या हातीं गेलीं. या प्रधानाच्या मुत्सद्देगिरीनें राज्यकारभाराची सर्व व्यवस्था नीट चालली होती, तरी स्वीडिश सैन्याचें आधिपत्य स्वीकारण्यास गस्टाव्हसप्रमाणें कोणी समर्थ सेनापति नसल्यामुळें १६३४ मध्यें नर्डिनजेन येथील लढाईत स्वीडिश फौजेचा बादशाही फौजेकडून मोड झाला. यावेळीं बादशाही फौजेचें आधिपत्य वालेनस्टाईनसारख्या कसलेल्या सेनापतीकडे असतें, तर बादशाही फौजेकडे वर मान करून पहाण्यास

कोणी समर्थ झाला नसता. परंतु १६३४ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत कांहीं कटवाल्या मंडळींनी त्याचा वध केला असल्याने बादशाही फौजेचें आधिपत्य अननुभविक सेनापतीस द्यावें लागून प्रॉटेस्टंटपंथीय सैन्याचा पूर्णपणें फडशा पाडतां आला नाही. इकडे स्वीडिश सैन्याचा पराभवच होत आहे हें पाहून आपण या युद्धांत उघड रीतीनें भाग घ्यावा असें फ्रान्सचा मुख्य प्रधान रिशल्यू यास वाटूं लागले. इतके दिवस फ्रान्सनें गस्टाव्हसला केवळ पैशार्चीच मदत केलेली होती, परंतु आतां फ्रेंच सैन्य पाठवून जर्मनीच्या धर्मयुद्धांत हात घालण्याचा त्यानें निश्चय केला.

फ्रान्स युद्धांत  
भाग घेते.

फ्रान्सकडून सैन्याची मदत येतांच या युद्धाचें पूर्वीचें मर्यादित क्षेत्र विस्तार पावून या युद्धाचा

वणवा सर्व युरोपभर भडकला. जर्मनीमधील रोमन कॅथलिक व प्रॉटेस्टंट या दोन पंथांमधील कलह वाजूलाच राहून युरोपमधील वर्चस्वासंबंधी फ्रान्सवर राज्य करणारे बोरबोन घराणें, व आस्ट्रियावर राज्य करणारे हॅप्सबर्ग घराणें यांच्यामध्ये झुंज सुरू झाली ! फ्रान्स व आस्ट्रिया यांच्या ताब्यांत युरोपमध्ये निरनिराळ्या ठिकाणीं बराच मुलूख असल्यामुळे या युद्धाच्या ज्वाळा तात्काळ त्या प्रांतांतूनही डोकावूं लागल्या; व जर्मनी-प्रमाणें इटली, नेदरलँड हे प्रांत देखील युद्धक्षेत्रांत समाविष्ट झाले. फ्रान्सनें या युद्धांत भाग घेतल्याबरोबर आस्ट्रियाची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली. उत्तरेकडून स्वीडनचें सैन्य व दक्षिणेकडून फ्रान्सचें सैन्य जर्मनीवर चालून येत होतें. जर्मनीच्या बादशहानें स्पेन व नेदरलँड येथून कुमक मिळाविण्याचा प्रयत्न केला, परंतु या दोन्ही प्रांतांसही फ्रान्सकडून शह असल्यानें तेथूनही सैन्य येऊं शकलें नाहीं ! अशारीतीनें बादशहास दुसरीकडून कोटूनही सैन्याची मदत न मिळाल्यामुळे आपल्या स्वतःच्या सामर्थ्यावरच अवलंबून रहावें लागलें, व हॅप्सबर्ग घराण्याचा व बादशाही सत्तेचा पराभव होऊं लागला !

इतकीं वर्षे चाललेल्या धुमश्चक्रीनें जर्मनीची स्थिति अगदींच निकृष्टावस्थेप्रत जाऊन पोहोचली होती. देशांतील उद्योगधंदे नाहींसे

होऊन शेतकीही बंद पडली असल्यामुळे देशांतील गरीब लोकांची उपासमार होऊ लागली. याखेरीज जिकडे तिकडे वेवंदशाही माजली असून देशांतील फौजा लूटमार करूनच आपला उदरनिर्वाह चालवीत !

अशा प्रकारे जर्मनीमध्ये सर्वत्र अंदाधुंदी माजली जर्मनीमधील कष्ट-  
प्रद स्थिति. असल्यामुळे आतां तह करून हे भयंकर युद्ध एकदांचे संपवावे असें बादशाहा ३ रा फर्डिनंडः

( १६३७ ते ५७ ) यास वाटू लागले. आज तीस वर्षेपर्यंत चाललेल्या या युद्धास दोन्ही पक्षांकडील मंडळी कंटाळली होती; तेव्हां तह करून हे युद्ध थांबवावे असेंच सर्वास वाटून १६४८ मध्ये वेस्टफालिया येथे तह करण्यांत आला.

वेस्टफालियाचा तह युरोपच्या इतिहासांत फारच महत्त्वाचा आहे. या तहाने फ्रान्स व स्वीडन या राष्ट्रांना त्यांनीं केलेल्या मदतीबद्दल जर्मनी-मधील कोणता प्रदेश द्यावयाचा हे ठरविण्यांत येऊन प्रॉटेस्टंट व कॅथ-लीक या दोन्ही पक्षांमधील वैमनस्य अजीबात नष्ट करण्यांत आले. याखेरीज या तहाने जर्मनीच्या राजकीय व्यवस्थेमध्ये बरेच फेरफार कर-ण्यांत येऊन राजकीयदृष्ट्या जर्मनीचे अनेक स्वतंत्र तुकडे करण्यांत आले.

( १ ) स्वीडनने या युद्धांत प्रमुख भाग घेतला असल्यामुळे त्यास पोमेरॅनिया प्रांताचा पश्चिमभाग मिळाला असून ब्रेमेन व व्हर्डून हीं धर्मपीठेही मिळालीं. फ्रान्सला मेट्रझ, टोल वगैरे धर्मपीठे मिळून आल-झास हा प्रांत मिळाला. या प्रांतांतील स्ट्रॅसवर्ग हे प्रमुख शहर मात्र फ्रान्सच्या ताब्यांत आले नाही. ( २ ) आगजवर्गच्या तहाप्रमाणे धार्मिक बाबीची व्यवस्था जर्मनीमध्ये लावण्यांत येऊन, ल्यूथरच्या पंथाप्रमाणे कॅल्व्हिनच्या पंथाचाही त्यांत उल्लेख करण्यांत आला

वेस्टफालियाचा तह  
१६४८.

होता. १ जानेवारी १६२४ पासून जीं धर्मपीठे प्रॉटेस्टंट किंवा रोमन कॅथलीक धर्माधिकाऱ्यांच्या ताब्यांत असतील तीं त्यांच्याकडेच असावीत असे ठरविण्यांत आले.

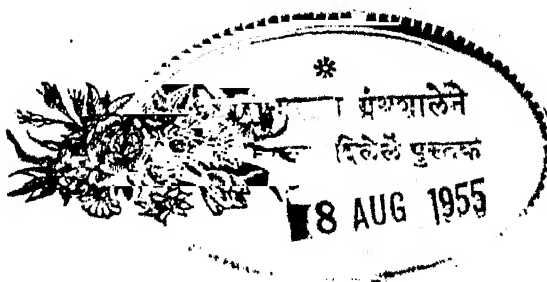
( ३ ) या तहानें जर्मनीच्या राजकीय व्यवस्थेंत तर मोठीच क्रान्ति झाली. जर्मनीमधील निरनिराळ्या संस्थानांस स्वतंत्रपणें एकमेकांशीं किंवा परकीय राष्ट्रांशीं तह करण्याचे अधिकार देण्यांत आले. याखेरीज ब्रॅन्डेनबर्ग या लहानशा संस्थानिकास बराच मुलूख मिळाला, त्यामुळें पुढें या संस्थानाचा विकास होऊन प्रशियाचें राष्ट्र निर्माण झालें. याखेरीज नेदरलँडमधील डच लोकांनीं स्पेनचें वर्चस्व झुगारून दिलें होतें, त्यासही या तहानें मान्यता मिळून डच लोकांचें स्वातंत्र्य जाहीर करण्यांत आलें.

ल्यूथरच्या उदयापासून जर्मनीमध्ये उद्भूत झालेली धर्मसुधारणेची लाट सर्वत्र पसरून धार्मिक प्रश्नासंबंधानें रोमन कॅथलिक व प्रॉटेस्टंट या

वेस्टफालियाच्या  
तहाचें महत्व.

पंथांमधील मतभेद तीव्रतर होऊन प्रत्येक पंथ दुस-  
ऱ्या पंथाचा समूळ नाश करण्यासाठीं उद्युक्त होत.  
असे. सोळाव्या शतकाच्या आरंभापासून सत-

राव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत युरोपियन राष्ट्रांच्या अंतस्थ व परराष्ट्रीय धोरणाकडे लक्ष दिल्यास त्यांत धार्मिक कारणच प्रमुख असल्याचें आपल्या निदर्शनास येईल. परंतु या तहानें धार्मिक व राजकीय बाबींचा विचार होऊन त्याप्रमाणें युरोपची नवीन तऱ्हेनें मांडणी करण्यांत येऊन त्यामध्ये बहुतेक सर्व युरोपियन राष्ट्रांचे हितसंबंध गांवेले गेले असल्यामुळें या तहानें युरोपचा अंतर्राष्ट्रीय कायदांच ग्रथित केला गेला असें म्हटल्यास वावगें होणार नाही !





## प्रकरण ९ वें.

### सतराव्या शतकांतील इंग्लंड.

पहिला जेम्स.

( १६०३-१६२५. )

इलिझाबेदनंतर स्कॉटलंडची राणी मेरी हिचा मुलगा जेम्स इंग्लंडच्या गादीवर आला. जेम्सला इंग्लंडची गादी मिळण्यापूर्वी तो स्कॉटलंडवर राज्य करित असल्यामुळे, सर्व ब्रेटानिऑन त्याच्या अमलाखाली आले. अशा रीतीने एकाच राजाची सत्ता जरी या वेळेपासून इंग्लंड व स्कॉटलंड या दोन देशांवर सुरू झाली तरी ह्या राष्ट्रांचे या वेळीं राष्ट्रीय ऐक्य झाले नसून दोन्ही राष्ट्रांचे कायदेकानू व राष्ट्रीय संस्था भिन्न भिन्न होत्या, हें आपण लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

जेम्स गादीवर आला त्या वेळीं इंग्लंडची अंतस्थ व परराष्ट्रीय स्थिति बरीच समाधानकारक होती. १५८८ मध्ये अजिंक्य समजल्या जाणाऱ्या स्पेनच्या बलाढ्य आरमाराचा पराभव झाल्यामुळे इंग्लंडची समुद्रावरील सत्ता बरीच प्रबळ होऊन परकीय शत्रूपासून मिण्याचें कारण नव्हतें; त्याचप्रमाणें इलिझाबेदच्या कारकीर्दींत इंग्लंडमध्ये प्रॉटेस्टंट एपिस्कोपेलियन पंथाची पूर्णपणें स्थापना झाल्याने, रोमन कैथलीक पंथीय लोकांकडून धार्मिक प्रश्नांसंबंधानें कांहीं अंतस्थ गडबड होईल, असें वाट-

इंग्लंडची तत्कालीन  
परिस्थिति.

ण्याचा मुळींच संभव नव्हता. प्रॉटेस्टंट पंथांतील कांहीं ज्वलज्जहाल मंडळीस इंग्लंडमध्ये प्युरीटन पंथाप्रमाणें राहण्याची मुभा पाहिजे होती; व या लोकांस कांहीं थोड्या सवलती देऊन संतुष्ट ठेवतां येणें शक्य होतें ! अशा

प्रकारें इंग्लंडची अंतस्थ व परराष्ट्रीय राजकारणासंबंधाची स्थिति बरीच समाधानकारक असल्यानें जेम्स राजास प्रजेचें प्रेम संपादन करून घेणें बरेंच सुलभ काम होतें. परंतु जेम्सची राजकीय व धार्मिक प्रश्नासंबंधाचीं मते चमत्कारिक व हेकेखोरपणाचीं असत; व त्यामुळें त्यास आपल्या प्रजेस संतुष्ट राखतां आलें नाहीं, तर उलट त्यानें प्रजेशीं वितुष्ट संपादन करून, राजा व प्रजा यांच्यामध्ये यापुढें जवळ जवळ शंभर वर्षे टिकाण्याच्या कलहाचेंच बीजारोपण केलें असें म्हणावयास पाहिजे.

जेम्स गादीवर आल्यावर थोड्याच दिवसांनीं प्युरिटन पंथीय लोकांनीं धार्मिक प्रश्नासंबंधानें समाधानकारक निकाल लावून घेण्याच्या उद्देशानें हॅम्पटन कोर्ट (१६०४) या ठिकाणीं एक परिषद भरवून राजास निमंत्रण दिलें. जेम्सनें या लोकांच्या आकांक्षेप्रमाणें धार्मिक प्रश्नाचा समाधानकारक निकाल लावला नाहीं इतकेंच नव्हे, तर हे लोक एपिस्कोपेलियन पंथाचे शत्रु आहेत अशी त्यानें आपली समजूत करून घेऊन त्यांना धार्मिक वावर्तीत कोणत्याच प्रकारच्या सवलती देण्याचें साफ नाकारलें ! वास्तविक पहातां प्युरिटन पंथाचे लोक एपिस्कोपेलियन पंथाचे शत्रु नसून, एपिस्कोपेलियन पंथांतील कांहीं संस्कार व वेढगळ आचार कमी करून तो धर्म अधिक शुद्ध पायावर उभारावा एवढेंच कायतें त्यांचें मागणें होतें; परंतु जेम्सनें या लोकांच्या निरुपद्रवी मागण्यांचा अट्टर करून त्यांच्याकडून अप्रियता संपादन केली !

प्युरिटन पंथीय लोकांप्रमाणेंच रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांनाही जेम्सकडून आपणास कांहीं धार्मिक वावर्तीत महत्त्वाच्या सवलती मिळतील असें वाटत होतें. स्कॉटलंडची राणी मेरी ही रोमन कॅथलीक पंथाची कट्टी अनुयायी असल्यामुळें तिचा पुत्र जेम्स याचाही त्याच धर्मपंथाकडे कल असेल अशी त्यांची कल्पना होती. परंतु जेम्स गादीवर येऊन एकदोन वर्षे होत आलीं, तरी आपणांविरुद्ध असलेले

रोमन कॅथलीक  
लोकांचा जेम्सविरुद्ध  
कट-१६०५.

कडक व अन्यायी कायदे रद्द करून आपणास धार्मिक सवलती देण्याचें

जेम्सच्या मनांत येत नाहीं हें पाहतांच त्या पंथांतील कांहीं लोकांनीं जेम्स व प्रॉटेस्टंट पार्लमेंट यांचा नाश करून टाकण्यासाठीं एक भयंकर कट रचला ! राजा व पार्लमेंटमधील सभासद यांचा नाश करून टाकण्यासाठीं त्यांनीं पार्लमेंटगृहाच्या खालील तळवर भाड्यानें घेऊन त्यांत बंडुकीची दारू भरली. ५ नोव्हेंबर १६०५ मध्ये—पार्लमेंटसभेची बैठक उघडण्याच्याच दिवशीं—खालील दारूच्या कोठारास आग लावून पार्लमेंटसभेची बैठक सुरू असतां पार्लमेंटगृह उडवून टाकण्याचें कटवाल्या मंडळींनीं ठराविलें होतें. परंतु या कटवाल्यांपैकीं एकानें लॉर्डच्या सभेंत असलेल्या आपल्या एका मित्रास त्या दिवशीं पार्लमेंटसभेच्या बैठकीस न जाण्याविषयींची संदिग्ध सूचना दिली असल्यामुळें, साहजिकच संशय उत्पन्न होऊन, पार्लमेंट सभागृह तपासण्यांत आलें ! या वेळीं खालील तळवरांतील बंडुकीच्या दारूवर देखरेख करून आपलें भयंकर कृत्य तडीस नेण्यास तत्पर असलेल्या गाय फौक्स व त्याचे साथीदार यांना एकदम पकडण्यांत येऊन त्या दिवशीं घडून येणारा भयंकर अनर्थपात टळला ! रोमन कॅथलीक पंथीय लोकांच्या या कृत्यानें तर, पूर्वीपासून त्यांच्याबद्दल वाटत असलेला तिटकारा अधिक दृढ होऊन त्यांना देण्यांत आलेल्या थोड्याफार सवलतीही यानंतर काढून घेण्यांत आल्या !

अशाप्रकारें गादीवर येऊन दोन वर्षें झालीं नाहीत तोंच प्युरीटन-पंथीय लोक, त्याचप्रमाणें कॅथलीक पंथाचे अनुयायी आपापल्या परीं जेम्सचा द्वेष करूं लागले. यानंतर जेम्स व पार्लमेंट यांच्यामध्येही खटका उडण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं ! यावेळीं पार्लमेंट व राजा यांच्यामध्ये अधिकारविभागणी कशा प्रकारची असावी याबद्दल सर्वमान्य अशी लेखी घटना आस्तित्वांत नसल्यानें, राजा व पार्लमेंट यांच्यामध्ये वितुष्ट येण्याचे प्रसंग बरेच येत ! परंतु राजा कर्तृत्ववान् व धारेणी असला म्हणजे तो आपल्या मुत्सद्देगिरीनें असे प्रसंग टाळून आपला कार्यभाग-

करून घेई; परंतु जेम्स हा अगदींच अकर्तृत्वान् होता, इतकेंच नव्हे तर आपल्या स्वतःच्या अधिकारासंबंधानें त्याच्या कल्पना फारच चमत्कारिक असल्यानें, त्याच्या अमदानींत पार्लमेंटशीं झगडण्याचे बरेच प्रसंग येऊन राजा व पार्लमेंट यांमधील अधिकारविभागणीसंबंधाच्या कलहाचें बीज पेरलें जाऊन, १६८८ मध्यें झालेल्या राज्यक्रांतीनें स्टुअर्ट घराण्याचें उच्चाटण होईपर्यंत या प्रश्नाचा समाधानकारक व कायमचा असा निकाल लागला नाहीं !

जेम्स गादीवर आला त्यावेळीं इंग्लंडची सांपत्तिक स्थिति फारच खालावली होती, तेव्हां नवीन कर बसवून ही स्थिति सुधारणें अत्यावश्यक होतें. जेम्सच्या जागीं इलिझाबेदप्रमाणें कर्तृत्ववान् व दूरदर्शी राज्यकर्त्री असती, तर तिनें पार्लमेंटच्या संमतीनेंच आपणास पाहिजे तसे कर बसवून इंग्लंडची सांपत्तिक स्थिति सुधारून घेतली असती ! परंतु असा दूरदर्शीपणाचा विचार करण्याची जेम्सला अवश्यकताच वाटली नाहीं. त्यानें पार्लमेंटची मुळींच संमति न घेतां आपल्या स्वतःच्याच अधिकारानें लोकांवर नवीन कर लादले. आपण बसविलेल्या करांस पार्लमेंटसभेकडून आज नाहीं उद्यां खात्रीनें संमति मिळेल अशी त्याची कल्पना होती;

राजा व पार्लमेंट  
यांच्यामधील  
खटका.

परंतु लवकरच ही त्याची कल्पना पार चुकीची ठरली. आपण लादलेल्या करांस पार्लमेंटसभा संमति देत नाहीं असें आढळून आल्यावर त्यानें ती पार्लमेंट सभा रद्द ठरवून दुसरी भरविली. परंतु जेम्सनें

अशा प्रकारें लोकांचा व पार्लमेंट सभेतील सभासदांचा रोष संपादन करून घेतल्यामुळें, त्या सभेसही स्वतःच्या हक्काची जाणीव उत्पन्न होऊन तिनें राजास आपल्या संमतीशिवाय कोणत्याही प्रकारचा कर बसविण्याचा अधिकार नाहीं असें जाहीर केलें.

अशा प्रकारें जेम्सनें आपल्या राष्ट्रांतील सर्वच लोकांची अप्रियता संपादन केली होती व यानंतर त्याच्या परराष्ट्रीय धोरणामुळें त्याच्या

वढल लोकांना वाटत असलेली अप्रियता कमी न होता ती उलट वाढतच गेली. स्पेन व इंग्लंड यांच्यामध्ये फार दिवसांपासूनच असलेले वेर नाहीसे करण्याच्या हेतूने त्याने त्या राष्ट्राशी तह करून सख्य संपादन करण्याचा प्रयत्न केला. स्पेनसारख्या कट्या रोमन कॅथलीक पंथीय राष्ट्राशी आपल्यासारख्या प्रॉटेस्टंट पंथीय राष्ट्राने सख्य केल्यास सर्व युरोपभर

जेम्सचे  
परराष्ट्रीय  
घोरण.

शांतता राहिल असे त्यास वाटत होते; परंतु जेम्सचे हे घोरण इंग्लिश जनतेस मुळीच आवडले नाही. यानंतर त्याने इल्लिनावेदच्या वेळेस प्रसिद्धीला आलेल्या सर वाल्टर राले या

गृहस्थास अमेरिकेंतील स्पेनच्या ताब्यांत असलेल्या एका खेड्यावर हल्ला केल्याच्या आरोपावरून फांशी दिले. स्पेनचे सख्य संपादन करण्याचे जेम्सकडून अशाप्रकारचे प्रयत्न चालले होते तरी स्पेनने इंग्लंडचे सख्य कायम ठेवण्यासाठी कांहींच केले नाही !

जेम्सच्या अमदानीत वरील प्रकारे राजा व प्रजा यांच्यामध्ये अंतस्थ कलह उत्पन्न होऊन राष्ट्रीय दृष्ट्या इंग्लंडची विशेष उन्नति झाली नाही, तरी त्याच्या अमदानीत इंग्लिश लोकांनी परदेशांत आपल्या वसाहती स्थापन करण्याच प्रयत्न केल्यामुळे पुढे इंग्लंडने चारी संडांत विस्तृत केलेल्या आपल्या बलाद्वय साम्राज्याचाच पाया यावेळी घातला गेला असे म्हणावयास पाहिजे. १६०१ मध्ये पहिल्याप्रथम आयर्लंडच्या ईशान्येकडील अल्स्टर प्रांतांत इंग्लिश व स्कॉटिश लोकांनी आपल्या वसाहती स्थापन केल्या; व यानंतर तेथील वसाहती संपन्न होऊन त्यांस तेथील मूळच्या लोकांकडून उपद्रव पोहचू नये या हेतूने इंग्लिश व स्कॉटिश लोकांनी येथील बराच प्रदेश आपल्या ताब्यांत घेऊन त्यांस दूरवर हांकून दिले. इंग्लिश व स्कॉटिश लोकांचे हे जुलमी व अन्यायी कृत्य

इंग्लंडच्या  
वसाहती.

फक्तून आयरिश लोकांच्या मनांत त्यांच्याबद्दल तिडकारा उत्पन्न झाला ! अर्बलंडप्रमाणेच अमेरिकेंतही वसाहती स्थापन करण्यांत आल्या. १६०७

मध्ये व्हर्जिनिया नांवाची एक वसाहत स्थापन करण्यांत आली. यानंतर १६२० मध्ये इंग्लंडमधील धार्मिक जुलमांमुळे इंग्लंड देश सोडून निघालेल्या प्युरिटन लोकांनी अमेरिकेमध्ये दुसरी एक वसाहत स्थापन केली; व या लोकांच्या दीर्घ प्रयत्नानेच या वसाहतीची उत्क्रांति होऊन तिचे पुढे 'अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने' या नांवाचे एक बलाढ्य राष्ट्र स्थापन झाले. इकडे इलिझाबेदच्या कारकीर्दीत पूर्वेकडील राष्ट्रांशी व्यापार करावा या हेतूने स्थापन झालेल्या ईस्ट इंडिया कंपनीने १६१२ मध्ये हिंदुस्थानांत आपली एक वखार स्थापन केली ! अशाप्रकारे इलिझाबेदच्या अमदानीत स्पेनसारख्या बलाढ्य राष्ट्रांशी टक्कर देऊन इंग्लंडने आपली सत्ता समुद्रावर प्रस्थापित केल्यावर, इतर खंडामध्ये आपल्या वसाहती स्थापन कराव्यात अशी त्यांना इच्छा होऊन त्यांचे त्या दिशेने प्रयत्न सुरू झाले.

### पहिला चार्ल्स.

(१६२५-१६४९.)

जेम्सनंतर त्याचा मुलगा १ ला चार्ल्स १६२५ मध्ये इंग्लंडच्या गादीवर आला. जेम्सने आपल्या अमदानीत प्युरिटनपंथीय लोक व पार्लमेंट यांच्याशी वितुष्ट संपादन केले असल्यामुळे चार्ल्सला पहिल्यापासूनच त्याचे परिणाम भोगावे लागले. या वेळीं चार्ल्सने उदार धोरणाने राज्यकारभार करण्याचा प्रयत्न केला असता, तर त्यास लोकांचे प्रेम संपादन करणे अवघड गेले नसते. परंतु चार्ल्सचे विचार आपल्या बापाप्रमाणेच चमत्कारिक असल्याने त्यास ती गोष्ट साध्य करून घेतां आली नाही ! राजा हा ईश्वराचाच अंश आहे या समजुतीवर त्याचा विश्वास होता ! राजाच्या हातांत अनियंत्रित सत्ता असावयास पाहिजे असे त्यास वाटत होते ! अशा प्रकारे त्याने पार्लमेंटची सर्व सत्ता धाव्यावर बसवून राज्यकारभार करण्याचा प्रयत्न केला ! परंतु या वेळीं पार्लमेंटलाही

आपल्या अधिकाराची जाणीव होती; व आपल्या संमतीखेरीज राजास कोणत्याही प्रकारचे कर बसवितां येत नाहींत राजा व पार्लमेंट. असें पार्लमेंटनें जाहीर केल्यामुळे त्याच्यां अम-  
दानेंत पार्लमेंट व राजा यांच्यामधील कलह विक्रोपास जाऊन विचाऱ्या चार्लसला फांसावर चढावें लागलें.

चार्लसनें गादीवर येतांच फ्रान्सचा राजा १३ वा लुई याची बाहिण हेन्रीआटा मेरिया हिच्याशीं लग्न केलें. फ्रान्ससारख्या कट्ट्या रोमन कॅथलीक पंथाच्या राष्ट्राशीं चार्लसनें अशाप्रकारचा संबंध केला इतकेंच नव्हे तर रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांस कांहीं सवलती देण्याचें त्यानें अभिवचन दिलेलें पाहतांच इंग्लिश जनतेस चार्लसचा मनस्वी राग आला. रोमन कॅथलीक पंथाच्या लोकांस धार्मिक बाबतींत सवलती देऊन चार्लसनें उदार धोरणाचा अंगीकार केला असला तरी चार्लसविषयीं लोकांचें मन शुद्ध नसल्यामुळे, त्याच्या हेतू-विषयीं लोकांचें मन साशंकच होतें. इंग्लंडमध्ये पुनः रोमन कॅथलीक पंथाचाच प्रसार व्हावा याच हेतूनें चार्लसनें वरील सवलती दिल्या आहेत असें इंग्लिश जनतेस वाटूं लागलें व चार्लसचा हेतु हाणून पाडण्यासाठीं जनतेकडून प्रयत्न होऊं लागले. अशाप्रकारें धार्मिक प्रश्ना-संबंधीं कलह विक्रोपास जाऊन रोमन कॅथलीक धर्माधिकारी व त्यांचे आचारविचार यांवर कडक टीकाप्रहार करण्याचा प्रयत्न करीत असतां इंग्लिश जनतेचा कल, त्यांच्या एपिस्कोपेलियन या नेमस्त प्रॉटेस्टंटपंथा-कडून प्युरीटन या ज्वलज्जहाल प्रॉटेस्टंटपंथाकडे जाऊं लागला; तो इतका कीं थोड्याच वेळांत सर्व इंग्लिश जनतेनें नकळतच प्युरीटन पंथाचाच अंगीकार केला असल्याचें भासूं लागलें.

धार्मिक प्रश्नासंबंधानें इंग्लिश जनतेशीं अप्रियता संपादन करून घेत असतां चार्लसनें राजकीय बाबतींत पार्लमेंटशीं वितुष्ट संपादन करून घेतलें. चार्लस गादीवर आला त्यावेळीं स्पेनशीं लढाई सुरू होती; तेव्हां

या लढाईच्या खर्चासाठी रक्कम मंजूर करून घेण्यासाठी त्याने पार्लमेंट बोलाविले. पार्लमेंटने यावेळी युद्धासाठी रक्कम मंजूर करून हुशार सेनापतीच्या व्यवस्थेखाली लढाईची सर्व तयारी व्हावी असे सुचविले. परंतु चार्लसनं या सूचनेकडे दुर्लक्ष करून आपल्या मजीतल्या बकिंगहॅम नांवाच्या एका गृहस्थाची मुख्य सेनापति म्हणून या मोहिमेवर खानगी केली. बकिंगहॅम यास युद्धकलेची कांहींच माहिती नसल्यामुळे त्याच्या नेतृत्वाखाली पाठविलेल्या मोहिमेचा पूर्णपणे पराभव झाला ! बकिंगहॅमच्याच नालायकीमुळे ही मोहिम फसल्यामुळे, त्यास कामावरून काढल्या-खेरीज आपण युद्धाची रक्कम मंजूर करणार नाही असे पार्लमेंटने बजावले. पार्लमेंटचें अशा प्रकारचें उद्धट वर्तन पाहून चार्लसनं तें पार्लमेंट मोडून नवीन पार्लमेंट बोलाविले; परंतु या पार्लमेंटनेही पूर्वीच्या पार्लमेंट-प्रमाणेच आपलें मत जाहीर केल्यामुळे चार्लसला हेही पार्लमेंट पूर्वी-प्रमाणेच मोडून टाकावें लागलें !

पार्लमेंट व राजा यांच्यामध्ये अशाप्रकारें सलोख्याचा संबंध नव्हता तरी देखील चार्लसनं हुगेनॉट लोकांस मदत करण्यासाठी फ्रान्स-विरुद्ध युद्ध सुरू केलें. हुगेनॉट लोकांच्या समुद्रकिनाऱ्यावरील ला-रोशेल या किल्ल्यास फ्रान्सच्या राजानें वेढा घातल्यामुळे, तो वेढा उठ-विण्यासाठी एक चांगलें आरमार पाठविणें अत्यावश्यक होतें, परंतु पैशाची

फ्रान्सशी

युद्ध

१६२७.

चांगली कुमक असल्याखेरीज आरमार कसे पाठवावयाचें हाच चार्लसपुढें प्रश्न होता ? खर्चाची रक्कम मंजूर करण्याकरितां पार्लमेंटची बैठक बोलाविल्यास पार्लमेंटकडून आपल्या हातांतील सत्ता घेण्यांत

येईल अशा भीतीने चार्लसनं पार्लमेंटची बैठक न बोलावितां आपल्या स्वतःच्याच जबाबदारीवर श्रीमंत लोकांकडून सक्तीने कर्जाऊ रक्कम घेण्याचा उपक्रम सुरू केला. अशा प्रकारें पैशाची तरतूद करून घेतल्यावर चार्लसनं बकिंगहॅमच्या हाताखाली ' ला-रोशेल ' किल्ल्याचा वेढा उठ-



विण्यासाठी एक आरमार पाठविले; परंतु या मोहिमेचाही पूर्वीप्रमाणेच शेवट लागून बकिंगहॅमला पराभूत होऊन परत फिरावे लागले !

फ्रान्स व स्पेन या दोन्ही राष्ट्रांवर पाठविलेल्या मोहिमेचा अशा प्रकारे शेवट झाल्यामुळे चार्ल्सची सांपत्तिक स्थिति फारच कष्टमय झाली; व आतां पार्लमेंटची बैठक बोलाविल्याखेरीज राज्यकारभाराच्या चालू खर्चासाठी देखील आपणास पैका मिळणार नाहीं हें त्यास कळून चुकले !

तेव्हां नाइलाजास्तव त्यानें १६२८ मध्ये पार्लमेंट बोलाविले. या वेळीं भरलेल्या पार्लमेंटनें, राज्य-व्यवस्थेच्या पुढील खर्चासाठी रक्कम मंजूर करण्या-पूर्वी, इंग्लिश जनतेवर होत असलेला अन्याय दूर

व्हावा म्हणून एक सनद तयार करून त्यावर राजाची सही घेण्याचें ठरविले. या सनदेमध्ये गेल्या कांहीं वर्षांत प्रजेवर लादण्यांत आलेल्या जुलमी व अन्यायाच्या गोष्टींचा उल्लेख करण्यांत आला असून, प्रजेचे हक्क स्पष्ट शब्दांत नमूद केलेले होते. लोकांकडून सक्तीनें कर्जाऊ पैसे घेऊं नयेत, चौकशीशिवाय कोणास तुरुंगांत टाकूं नये, साजगी घरांतून लष्करी शिपायांस रहाण्यास भाग पाडूं नये व पार्लमेंटच्या संमतीशिवाय कोणत्याही प्रकारचे कर लोकांवर लादूं नयेत वगैरे गोष्टी स्पष्ट शब्दानें या महत्वाच्या करारनाम्यांमध्ये ग्रथित केलेल्या होत्या. अशा प्रकारे पार्लमेंटनें सादर केलेल्या या करारनाम्यावर सही करणें म्हणजे आपली अनियंत्रित सत्ता नाहीशी होऊन आपणास पूर्णपणें पार्लमेंटच्याच तंत्रानें वागावयास लागणार हें जरी चार्ल्सला माहीत होतें, तरी नाइलाजास्तव पार्लमेंट-कडून आपणास बऱ्याच रकमेची मंजुरी मिळेल या आशेनें चार्ल्सनें लोकांच्या हक्काच्या करारनाम्यावर सही केली (१६२८).

राजाची या नवीन कायद्यास संमति मिळाल्यावर त्यास पार्लमेंटकडून रकमेची मंजुरी मिळाली. ही रक्कम मिळाल्यावर चार्ल्सनें पार्लमेंटची

सत्ता धाव्यावर बसवून आपल्या स्वतःच्याच अधिकारानें वाटेल तीं कृत्यें करण्यांचें ठरविलें ! लोकांच्या इच्छेप्रमाणें बकिंगहॅम यास कामावरून दूर करण्या-

बकिंगहॅमचा खून  
१६२८.

ऐवजी 'ला रोशेल' येथील ह्युगेनॉट लोकांच्या मदती-

साठीं पाठविण्यांत येणाऱ्या आरमाराचें नेतृत्वही

त्यासच पुनः देण्यांत आलें ! चार्लसची ही चीड आण-

ण्यासारखी कुति पाहून जॉन फेल्टन नांवाच्या एका

गृहस्थानें 'पोर्टस माऊथ' या बंदरावर बकिंगहॅमचा खून केला (१६२८).

आपल्या मर्जींतील सरदाराचा वध झालेला पाहून चार्लसला फारच वाईट

वाटलें; परंतु या प्रसंगानें कांहींच बोध न घेतां पार्लमेंटच्या सत्तेस विरोध

करून, ती सत्ता धाव्यावर बसविण्याचें धोरण चार्लसनें सोडलें नाहीं !

राज्यारोहणाच्या दिवशीं आयात मालापैकीं कांहीं जिनसांवर

'टनेज व पाऊंडेज' नांवाचे दोन कर आपल्या स्वतःच्या अधिकारावर

बसविण्याची परवानगी राजास पार्लमेंटकडून मिळत असे. या

दोन करांचें उत्पन्नही बरेंच असल्यामुळें पार्लमेंटची बैठक न बोला-

वितां देखील, काटकसर करून राजास आपल्या स्वर्चाची व उत्पन्नाची

तोंडमिळवणी करतां येई. परंतु चार्लसच्या दुर्दैवानें तो गादीवर आला

त्यावेळीं अशाप्रकारें 'टनेज व पाऊंडेज' नांवाचे दोन कर बसविण्याची

परवानगी केवळ नजरचुकीनें त्यास पार्लमेंटकडून देण्यांत आली नव्हती,

व आतां राजाचें असें जुलमी व बेकायदेशीरपणाचें वर्तन पाहून हे दोन

कर बसविण्याची परवानगी देण्याचें पार्लमेंटनें साफ नांकारलें. पार्लमेंटचे

असें उद्घट वर्तन पाहून चार्लसला राग आला व त्यानें १६२९ मध्यें

पार्लमेंट सभा एकाएकीं रद्द केली. परंतु यापूर्वींच या पार्लमेंटकडून एक

महत्त्वाची गोष्ट करण्यांत आली, व ती गोष्ट म्हणजे पार्लमेंटच्या संमती-

शिवाय टनेज व पाऊंडेज हे दोन कर राजानें लोकांवर लादल्यास ते

बेकायदेशीर आहेत असें जाहीर करणेंच हीच होय !

अशाप्रकारें धार्मिक बाबीप्रमाणें राजकीय बाबीमध्येही चार्लसनें

आपल्या प्रजेची अप्रियताच संपादन केली ! १६२९ च्या पार्लमेंटनें

आपणास ' टनेज व पाऊंडेज ' हे दोन कर देण्याचें नाकारलेलें पाहून चार्लसला चीड आली व त्यानें आतां पार्लमेंटसभा बोलाविल्याखेरीज राज्यकारभार करण्याचें ठराविलें; व या पुढील ११ वर्षें त्यानें पार्लमेंटसभा न बोलावितां जुलमी व बेकायदेशीरपणाचीं कृत्यें करून राज्यकारभार केला. या वेळीं धार्मिक बाबतींत त्याचा मुख्य सल्लागार ' लॉड ' नांवाचा

चार्लसचें  
अनियंत्रित व  
बेकायदेशीर  
वर्तन  
( १६२९-१३४० ).

धर्माधिकारी होता. यास १६३३ मध्ये चार्लसनें कॅटरबरीचा मुख्य धर्माधिकारी केलें. लॉड हा एपिस्कोपेलियन पंथाचा अनुयायी होता तरी रोमन कॅथलिक पंथाप्रमाणेंच कांहीं थोडे फार संस्कार व आचार एपिस्कोपेलियन पंथामध्येही अस्तित्वांत

असावेत असें त्यास वाटत असल्यामुळे, प्युरीटन पंथाकडे ज्यांचा नकळतच कल जात होता अशा इंग्लिश बहुजनसमाजास त्याच्याविषयीं तिटकारा वाटूं लागला. राजकीय बाबतींत थॉमस वॅटवर्थ ( पुढें स्ट्रॅफोर्ड या नांवानें प्रसिद्धीला येणारा गृहस्थ ) चार्लसचा मुख्य सल्लागार असून, अनियंत्रित राजसत्तेचा हा पुरस्कर्ता असल्यानें याच्याबद्दलही लोकांस तिटकारा वाटूं लागला !

वॅटवर्थ यानें केलेल्या जुलमी व अन्यायाच्या गोष्टींपैकीं जहाजे बांधण्यासाठीं म्हणून पार्लमेंटच्या संमतीशिवाय लोकांवर कर लादणें ही गोष्ट प्रमुख होय ! राष्ट्रावर एखादे परचक्र येण्याचा संभव असला म्हणजे राष्ट्राचें संरक्षण करण्यासाठीं समुद्रकिनाऱ्यावरील शहरांकडून राष्ट्राच्या

जहाजांसाठीं  
कर.

आरमारासाठीं कांहीं जहाजे घेण्याचा प्रघात पूर्वी होता ! परंतु आतां, वॅटवर्थनें राष्ट्रावर परचक्र येण्याची कोणत्याच प्रकारची भीति नसतां पार्ल-

मेंटनें खेरीज, समुद्रकिनाऱ्यावरील शहरांकडून जहाजे घेण्या-  
च सक्तीनें घेण्याचें ठराविल्याचें पाहून लोकांस अर्थात्तच

चीड आली. सरकारकडून हा कर वसूल करण्याचा उपक्रम सुरू झाल्यावर  
 जॉन हॅम्पडन याने हा कर बेकायदेशीर आहे असें  
 सांगून तो देण्याचें साफ नाकारलें; व यामुळे त्यास  
 न्यायकोर्टापुढें उभें करण्यांत आलें. न्यायाधीशांनीं

जॉन  
 हॅम्पडन.

राजसत्तेस धाबरून जाऊन जॉन हॅम्पडन याच्या विरुद्ध निकाल  
 दिला; तरी देखील या प्रसंगानें लोकांच्या मनांत राजाच्या विरुद्ध  
 तिट्कारा उत्पन्न होऊन योग्य संधि सांपडतांच इंग्लिश जनता राजसत्ता  
 उलथून पाडण्याचा प्रयत्न करील असें स्पष्ट दिसूं लागलें; व अशा प्रका-  
 रची संधि तिला लवकरच मिळाली.

१६३७ मध्ये चार्ल्सने स्कॉटलंडमधील प्रेसबिटेरियन पंथाच्या  
 लोकांवर, इंग्लंडमध्ये सुरू असलेला एपिस्कोपेलियन पंथ व प्रार्थनेचें पुस्तक  
 लादण्याचा प्रयत्न केला. चार्ल्सची ही कृति पाहून स्कॉटिश लोकांस  
 अर्थातच चीड आली व त्यांनीं चार्ल्सच्या कृतीचा निषेध करण्यासाठीं  
 एक सभा भरवून त्या ठिकाणीं धार्मिक बाबतींत  
 जेम्सचा स्कॉटिश लोकांशीं कलह.  
 कोणीं दृढादृढ करण्याचा प्रयत्न केल्यास  
 त्याचा प्रतिकार करण्याची शपथ घेतली. स्कॉटिश  
 लोकांचा हा दृढनिश्चय पाहून चार्ल्सने त्यांच्यावर  
 एपिस्कोपेलियन पंथ लादण्याचें सोडून धावयास पाहिजे होतें; परंतु चार्ल्स-  
 कडून तसें कांहींच होण्याचा रंग दिसत नाहीं हें पाहून स्कॉटिश  
 लोकांनीं बंड पुकारलें !

बंडखोर स्कॉटिश लोकांना ताळ्यावर आणण्यासाठीं तिकडे सैन्य  
 रवाना करण्यांत आलें; परंतु ते सैन्य अगदींच कमकुवत व अव्यवस्थित  
 असल्यामुळे, त्या सैन्याचा पराभव होऊन चार्ल्सला तह करणें भाग  
 पडलें. परंतु आपला पराभव झाल्याचें कबूल करून स्वस्थ बसणें चार्ल्स-  
 ला आवडलें नाहीं, तर पुनः एक मोठें सैन्य स्कॉटलंडकडे पाठवून  
 स्कॉटिश लोकांची खोद मोडावी असें चार्ल्सला वाटूं लागलें. परंतु अशा

प्रकारचें सैन्य तयार करण्यासाठीं पैशाची फारच अवश्यकता होती, व आतां पार्लमेंटच्या संमतीशिवाय अशाप्रकारची रक्कम आपणास जमा करतां यावयाची नाहीं हें पाहून नाइलाजास्तव त्यास १६४० मध्ये पार्लमेंटची बैठक बोलवावी लागली !

१६४० सालीं भरलेल्या पार्लमेंटनें चार्लसला स्कॉटिश लोकांवरोबर युद्ध करण्यासाठीं रक्कम मंजूर करण्याऐवजीं गेल्या दहा वर्षांत राष्ट्रावर झालेल्या अन्यायाच्या व जुलमी कृत्यांचा उल्लेख केलेला पाहून चार्लसला राग आला व त्यानें तें पार्लमेंटलागलीच मोडून टाकलें. त्यानंतर पार्लमेंट-कडून पेशाची मंजुरी मिळण्याची वाट न पहातां आज नाहीं उद्या आपण खर्च केलेल्या रकमेची मंजुरी पार्लमेंटाला द्यावी लागेल या आशेनें त्यानें दुसरें एक सैन्य स्कॉटिश लोकांची खोड मोडण्यासाठीं खाना केलें. परंतु या सैन्याचीही पूर्वीप्रमाणेंच वाट लागून, त्यास परत फिरावें लागलें.

यानंतर थोड्याच दिवसांनीं राज्यकारभाराच्या खर्चाची बरीच ओढाताण होऊं लागल्यामुळे चार्लसला पुनः एकदां पार्लमेंटची बैठक भरवावी लागली ( १६४० ). हें पार्लमेंट एकंदर वीस वर्षेपर्यंत टिकलें

पुष्कळ काळपर्यंत  
टिकलेलें पार्लमेंट

१६४०.

असून याकडून करण्यांत आलेल्या महत्त्वाच्या गोष्टीं-मुळे हें इतिहासांत संस्मरणीय आहे. या पार्लमेंटनें आपल्या अधिवेशनाच्या सुरवातीस एक महत्त्वाचा ठराव पास केला व तो ठराव म्हणजे या सभासदांच्या संमतीशिवाय हें पार्लमेंट मोडून टाकण्यांत येऊं नये हाच होय. यानंतर राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें या पार्लमेंटनें आपल्या हातीं घेतलीं. गेल्या ११ वर्षांमध्ये आर्चबिशप लॉड व राजमंत्री स्ट्रॅफोर्ड यांनीं जीं जुलमाचीं व बेकायदेशीर कृत्यें केलीं होती त्याबद्दल या दोघांस फांशी देण्यांत आलें. राज्यकारभाराची एक नवीन घटना तयार करण्यांत येऊन राजाची अनियंत्रित सत्ता बरीच मर्यादित करण्यांत आली. या पार्लमेंट-

कडून आपल्या हातांतील वरीच सत्ता कमी करण्याचा व्यवस्थित रीतीनें प्रयत्न होत आहे हें पाहून चार्लसला चीड आली व या पार्लमेंटची सत्ता उलथून पाडण्याची योग्य संधि तो पाहू लागला.

पार्लमेंटमध्ये जोंपर्यंत राजकीय प्रश्नांसंबंधानेंच विचार चाललेला होता तोंपर्यंत सर्व कांहीं नीट चाललें होतें; परंतु धार्मिक प्रश्न जसजसे पुढें येऊं लागले तसतसा सभासदांमधील धार्मिक प्रश्नासंबंधीं असलेला तीव्र मतभेद उघडरीतीनें व्यक्त होऊं लागला. इंग्लिश जनतेवर त्यांना नकळत प्युरीटन पंथाचा पगडा बसूं लागला होता हें आपण मागें पाहिलेंच आहे. तेव्हां अशाप्रकारच्या लोकांकडून जेव्हां पार्लमेंटसभेमध्ये एपिस्कोपेलियन धर्मांतील कांहीं खुळ्या आचारविचारांवर टीका होऊं लागली, तेव्हां अर्थातच एपिस्कोपेलियन पंथाच्या अनुयायांस चीड येऊन त्यांनीं प्युरीटन पंथाकडे ज्यांचा कल गेला होता अशा सभासदांवर यथेच्छ तोंडसुख घेतलें ! अशाप्रकारें धार्मिक प्रश्नासंबंधीं पार्लमेंट सभेमध्ये फूट आहे हें पाहतांच चार्लसला आनंद होऊन त्यानें एपिस्कोपेलियन पंथाच्या अनुयायांस पाठबळ दिलें, व त्यांनाही राजा आपला नेता व मार्गदर्शक आहे असें वाटूं लागलें.

अशाप्रकारें पार्लमेंटसभेमध्ये असलेली फूट पाहून, राजसत्तेविरुद्ध असलेल्या कांहीं चळवळ्या सभासदांस अटकेंत ठेवल्यास आपणास आपली सत्ता पूर्वीप्रमाणें प्रस्थापित करितां येईल अशी चार्लसची कल्पना होती. त्यानें १६४२ मध्ये जानेवारी महिन्यांत पिम, हॅम्पडन, होझेलरींग, होल्स व स्ट्रोड या पांच सभासदांस पार्लमेंटची बैठक सुरू असतांनाच पकडून ठेवण्याचा घाट घातला होता, परंतु वरील मंडळीस चार्लसच्या बेताचा सुगावा लागतांच त्यांनीं पार्लमेंटसभागृहांतून पळ काढल्यामुळे चार्लसचा हा प्रयत्न सपशेल फसला ! चार्लसचा वरील जुलमाचा व बेकाय-देशीर प्रयत्न पाहून लंडनमधील सर्व जनता चार्लसविरुद्ध खबळून तिनें वरील सभासदांस पाठबळ दिलें. अशाप्रकारें चमत्कारिक परिस्थिति निर्माण झाली असतां चिकाटीनें व धैर्यानें तिला तोंड देण्याऐवजीं

चार्लसनं लंडन शहर आपणाविरुद्ध उठलें आहे हें पहातांच लंडनमधून पळ काढला; व १६४२ च्या ऑगस्ट महिन्यांत नॉटिंगहॅम या ठिकाणी आपला तळ देऊन, सर्व राजनिष्ठ प्रजाजनास आपणास येऊन मिळण्या-विषयी जाहीर सूचना दिली. राजाचा असा प्रयत्न पहातांच पार्लमेंटनेही आपलें सैन्य जमा केलें.

१६४२ च्या सुमारास राजा व पार्लमेंट यांच्या सैन्याची तुलना केल्यास राजाचें सैन्यच अधिक बलाढ्य असल्याचें आपणास दिसून येईल. त्यामुळे पहिल्या कांहीं लढायांत पार्लमेंटचा एकसारखा पराभव होत गेला; व एकदां तर पार्लमेंटच्या ताब्यांत असलेलें मुख्य ठिकाण जें लंडन शहर तें देखील राजाच्या ताब्यांत जातें कीं काय असें वाटूं लागलें ! परंतु हलके हलके १६४४ च्या सुमारास पार्लमेंटचें सैन्य सुव्यवस्थित रीतीनें ठेवण्याचा प्रयत्न होऊ लागल्यामुळें ती स्थिति पार पालटून गेली !

यावेळीं ऑलीव्हर कॉमवेल नांवाचा पुरुष उदयास येऊन त्यानें पार्लमेंटची वाजू उचलून धरून राजसत्ता उलथून पाडण्यासाठीं जीं महत्त्वाचीं

ऑलीव्हर  
कॉमवेल.

कामें केलीं त्यामुळें त्याचें नांव इतिहासांत अजरामर झालें आहे. कॉमवेलचा लहानपणापासूनच प्युरीटनपंथाकडे कल होता; व त्यास इतर प्युरी-

टनपंथीय लोकांचें पाठबळ मिळून उत्तम प्रकारचें लष्करी शिक्षण घेतलेलें सैन्य जय्यत तयार ठेवतां आलें. १६४४ मध्यें मास्टनमूर या ठिकाणीं झालेल्या चकमकींत कॉमवेलनें आपल्या देखरेखेखालीं तयार झालेल्या सैन्याच्या मदतीनें राजाचा पुतण्या रूपर्ट याच्या हाताखालील सैन्याचा पूर्णपणें पराभव करून आपल्या सैन्याची ताकद सर्वांच्या निदर्शनास आणली. यानंतर त्यानें पार्लमेंटच्या हातांतील सैन्यास योग्य प्रकारें लष्करी शिक्षण देणें अत्यावश्यक आहे, व तसें झाल्याखेरीज आपणांस राजाचा पूर्णपणें पराभव करतां यावयाचा नाही, अशाप्रकारची कडक टीका पार्लमेंटसभेमध्ये केल्यामुळें, कॉमवेलच्या सूचनेप्रमाणें सैन्या-

मध्ये महत्त्वाच्या सुधारणा घडून येऊन पार्लमेंटचे सैन्य खरोखरीच उत्कृष्ट झाले.

अशारीतीने क्रॉमवेलच्या देखरेखीखाली तयार झालेल्या पार्लमेंटच्या सैन्याने लवकरच आपला प्रभाव दाखविला. १६४५ मध्ये नेसबी-जवळ पार्लमेंटच्या सैन्याकडून चार्लसचा पराभव होऊन त्यास पळ काढावा लागला; व यानंतर एक वर्षपर्यंत दम धरून आतां कांहीं आपली धडगत लागणार नाहीं हें लक्षांत येतांच स्कॉटिश लोकांचा आश्रय घेण्याचें चार्लसनें ठरविलें (१६४६).

इंग्लिश पार्लमेंट व स्कॉटिश लोक यांच्यामध्ये १६४३ पासूनच स्नेहसंबंध घडून आला होता, परंतु हा संबंध घडून येण्यापूर्वी पार्लमेंटला भलतीच अट कबूल करावी लागली होती, व ती अट म्हणजे पार्लमेंटनें इंग्लंडमध्ये प्रेसबिटेरियन पंथाचा प्रसार करावा ही होय ! परकीय लोकांनीं अशा प्रकारें आपल्यावर धर्मपंथ लादण्याचा प्रयत्न करावा ही गोष्ट पार्लमेंटमधील प्युरीटन पंथीय सभासदांस देखील पहिल्या प्रथम आवडली नाहीं; परंतु १६४३ च्या सुमारास राजाशीं टक्कर देण्यास त्यांना स्कॉटिश लोकांची मदत निदान तटस्थपणा अत्यावश्यक असल्यामुळें त्यांनीं ही गोष्ट नाइलाजास्तव कबूल केली !

वरील प्रकारें स्कॉटलंडची मदत घ्यावी किंवा नाहीं याविषयीं वादविवाद सुरू असतां, पार्लमेंटमधील कांहीं सभासदांनीं स्कॉटिश लोकांची मदत घेण्याविरुद्ध आपलें मत दिलें होतें, व या लोकांस क्रॉमवेल व त्यांचे अनुयायी यांचेही पाठबळ असे ! १६४५ मध्ये नेसबी येथें झालेल्या लढाईत राजाचा पूर्ण पराभव झाल्यामुळें, आतां राजसत्तेपासून आपणास भीति नाहीं हें पहातांच प्रेसबिटेरियन व क्रॉमवेलच्या विचारांचे प्युरीटन लोक यांच्यामधील मतभेद विकोपास जाऊं लागला.

इकडे, चार्लस राजा स्कॉटिश लोकांस शरण गेल्यावर त्यांनीं त्यास आश्रय देण्याऐवजीं चांगली खंडणी घेऊन पार्लमेंटच्या ताब्यांत



दिलें ( १६४७ ). चार्लस ताव्यांत आल्यावर आतां राज्यव्यवस्थेची घटना कशारीतीनें करावयाची हें ठरविण्यासाठीं पार्लमेंट सभेमध्ये खडा-जंगी वादविवाद होऊं लागला. यावेळीं ऑलिव्हर क्रॉमवेलनें आपल्या मताप्रमाणें वागणाऱ्या ५०-६० सभासदांखेरीज बाकीच्या सर्व सभासदांस सभागृहांतून हांकून लावले ( १६४८ ). अशाप्रकारें ऑलिव्हर क्रॉमवेल-च्या पूर्णपणें हुकमतीखालीं असलेल्या पार्लमेंटनें चार्लसची चौकशी करण्या-साठीं एक न्यायकोर्ट स्थापन केलें. या कोर्टाकडून चार्लसवर देश-द्रोहाचा आरोप ठेवण्यांत येऊन फांशीची शिक्षा सांगण्यांत आली; व ३० जानेवारी १६४९ रोजीं त्यास स्वतःच्याच राजवाड्यासमोर फांशी जावें लागलें !!

वरील प्रकारचें न्यायकोर्ट स्थापन करून राजाची चौकशी करणें अत्यावश्यक आहे कीं नाहीं याविषयीं वादविवाद चालला असतां लॉर्डच्या सभेनें, अशा प्रकारचें कोर्ट स्थापन करण्याविरुद्ध आपलें मत दिलेलें पाहून क्रॉमवेलनें आपल्या सैन्याच्या मदतीनें ती बड्या लोकांची सभा पार उधळून टाकली होती; व क्रॉमन्स सभेत असलेले ५०-६० सभासद क्रॉमवेलला दचकून त्याच्याच तंत्रानें वागत असल्यामुळे चार्लस राजास फांशी देण्यांत आल्यावर इंग्लंडमधील सर्व सत्ता क्रॉमवेलच्याच पूर्णपणें हातीं गेली होती असें म्हणावयास पाहिजे !

### लोकसत्ताक राज्यपद्धति.

( १६४९-१६६० )

राजास फांशी देण्यांत आल्यावर ५०-६० सभासदांच्या पार्लमेंटनें इंग्लंड प्रजासत्ताक झाल्याचा ठराव पास करून एक मंडळ स्थापन केलें व त्या मंडळाकडे राज्यकारभाराचे सर्व अधिकार सोंपविण्यांत आले.

इंग्लंडमध्ये जरी अशाप्रकारें प्रजासत्ताक राज्य स्थापन झालें होतें

तरी आयर्लंड व स्कॉटलंड या दोन देशांना इंग्लंडने केलेली व्यवस्था  
 मान्य नसल्यामुळे त्यांनीं २ रा चार्ल्स हाच आपला  
 आयर्लंड व स्कॉट- राजा असल्याची दाही फिरविली हांती; परंतु हे  
 लंड येथील बंड. दोन देश आपणापासून विभक्त होऊं देणें इंग्लंडला

इष्ट वाटलें नाहीं. स्कॉटलंड व आयर्लंड हे दोन देश पूर्णपणें आपल्या  
 वर्चस्वाखालीं आणण्याच्या इराद्यानें क्रॉमवेल स्वतः मोठें सैन्य घेऊन  
 पहिल्याप्रथम आयर्लंडमध्ये गेला. तेथें गेल्यावर ड्रोवेडा व वेक्सफोर्ड या  
 दोन ठिकाणीं ( १६४९ ) आयरिश लोकांची कत्तल करून तो देश  
 आपल्या अंकित केला. यानंतर क्रॉमवेलनें आपला मोर्चा स्कॉटलंडकडे  
 वळवून १६५० मध्ये त्यानें डनबार येथें स्कॉटिश सैन्याचा पुरा मोड  
 केला; त्यानंतर २ व्या चार्ल्सच्या हाताखालील सैन्याचा बुरसेस्टर या  
 ठिकाणीं ( १६६१ ) फडशा पाडल्यावर क्रॉमवेलच्या विरुद्ध शस्त्र उप-  
 सण्यास कोणींच धजावलें नाहीं ! बुरसेस्टर येथें झालेल्या पराभवानंतर मात्र  
 चार्ल्स यास महत्प्रयासानें लपून छपून इंग्लंडमधून युरोपखंडांत पळ  
 काढावा लागला !

आयर्लंड व स्कॉटलंड येथें स्थिरस्थावरता झाल्यावर आतां इंग्लंड-  
 च्या राज्यव्यवस्थेची एखादी कायमची घटना करण्याची अवश्यकता  
 प्रत्येकास वाटूं लागली. परंतु अशाप्रकारें नवीन घटना तयार झाल्यास  
 आपली सत्ता अर्थातच कमी होणार असें ५०-६० सभासदांच्या पार्लमेंट-  
 ला वाटत असल्यामुळे, नवीन घटना तयार करण्याचे कामीं या पार्ल-  
 मेंटचें कांहीं अनुकूल मत नव्हतें. पार्लमेंटच्या हातून नवीन घटना तयार  
 करण्याच्या कामीं मदत मिळणार नाहीं हें पाहतांच क्रॉमवेलनें १६५३  
 मध्ये आपल्या सैन्यानिशीं पार्लमेंटगृहावर हल्ला करून तेथील सभासदांस  
 हांकून लावलें.

अशाप्रकारें जुन्या पार्लमेंटचें अस्तित्व संपुष्टांत आल्यावर नवीन  
 निवडणूक होऊन नवें पार्लमेंट स्थापन करणेंच इष्ट होतें; परंतु राजपुत्र  
 चार्ल्स यास कदाचित् बोलावण्यांत येईल अशी भीति वाटून क्रॉमवेलनें

पार्लमेंट बोलाविण्याचें टाळलें ! यानंतर इंग्लंडच्या राज्यव्यवस्थेसंबंधीं क्रॉमवेलच्या अनुयायांनींच एक घटना तयार केली. या नवीन घटनेप्रमाणें अंमलबजावणीचे सर्व अधिकार क्रॉमवेलच्या नेतृत्वाखालीं असलेल्या एका मंडळाच्या ताब्यांत देण्यांत आले असून कायदे करण्यासाठीं एकाच गृहाचें एक पार्लमेंट स्थापन करण्यांत आलें ! या पार्लमेंटमध्ये राजपक्षीय मंडळाचा शिरकाव होऊं न देण्याचा पूर्णपणें प्रयत्न केला होता हे सांगावयास नकोच !

अशारीतीनें इंग्लंडच्या राज्यव्यवस्थेसंबंधीं ही नवी घटना तयार झाल्यावर क्रॉमवेलनें १५६३ पासून १५६८ पर्यंत एकंदर पांच वर्षे 'राष्ट्र-  
 क्रॉमवेलला 'राष्ट्ररक्षक' या नांवानें इंग्लंडवर आपला अंमल गाज-  
 विला. परंतु या अवधीत त्यास कितीतरी कठीण  
 हा किताब मिळतो. प्रसंगांशीं झगडावें लागलें ! त्यानें बोलाविलेल्या

पहिल्या पार्लमेंटनें राज्यव्यवस्थेसंबंधीं दुसरी घटना करणें अत्यावश्यक आहे असें सूचित केल्यामुळें त्यानें तें पार्लमेंट मोडून टाकून एक वर्षभर पार्लमेंटच्या मदतीखेरीज राज्यकारभार केला. या अवधीत क्रांतिकारक व चळवळ्या लोकांनीं त्याच्यावर कितीतरी प्राणघातक संकटें आणलीं होतीं, परंतु त्यानें मोठ्या धैर्यानें सर्व संकटांशीं तोंड दिलें. यानंतर पार्लमेंटच्या संमतीनेंच राज्यकारभार करावा असें वाटल्यावरून त्यानें १६५६ मध्यें दुसरें एक पार्लमेंट बोलाविलें. या नवीन पार्लमेंटमधील सभासदांस प्रजासत्ताक राज्याऐवजीं इंग्लंडमध्ये राजसत्ताच असावी असें वाटून त्यांनीं क्रॉमवेलला राज्यपद देऊं केलें; परंतु क्रॉमवेलनें तें स्वीकारिलें नाहीं ! या पार्लमेंटच्या संमतीनें दोन वर्षे राज्यकारभार केल्यावर पार्लमेंट व क्रॉमवेल यांच्यामध्ये कलह होऊन १६५८ मध्यें हेंही पार्लमेंट क्रॉमवेलला मोडून टाकावें लागलें.

क्रॉमवेलला अशाप्रकारें वरचेवर पार्लमेंटची सत्ता उलथून घावी लागते तरी त्याच्या अमदानींत इंग्लंडमध्ये सर्वत्र स्थिरस्थावरता राहून इंग्लंडचें

वैभव सर्वत्र वाढण्यास मदतच झाली ! आपल्या राष्ट्रांतील रोमन कॅथलिक, प्युरीटन, एपिस्कोपेलियन, प्रेसबिटेरियन वगैरे जे धार्मिक पंथ होत, त्यांना धार्मिक बाबतींत पूर्ण मुभा असावी असें क्रॉमवेलला वाटत होते, परंतु त्यावेळच्या इतर गृहस्थांच्या दुराग्रहावरून त्यास या बाबतींत कांहींच करतां आले नाही.

अंतस्थ बाबीसंबंधानें सर्वत्र स्वस्थता व संतुष्टता राखण्यासाठीं क्रॉमवेलला कांहीं करतां आले नाही, तरी परराष्ट्रीय राजकारणांत त्यानें इंग्लंडचा दरारा सर्वत्र बसाविला. आपल्या राष्ट्राची व्यापारविषयक उन्नति व्हावी, व त्यास इतर राष्ट्रांच्या चढाओढीपासून धोंका पोहचूं नये या हेतूनें क्रॉमवेलनें अमेरिका खंडांत असलेल्या इंग्लिश वसाहतींमध्ये जाणारा माल फक्त इंग्लिश जहाजांतूनच गेला पाहिजे असा निर्बंध घातला व त्यासच नॅव्हिगेशन कायदा असें म्हणत (१६५१). इतके दिवस युरोपमधील निरनिराळ्या राष्ट्रांचा माल आपल्या जहाजांतून ठिकठिकाणीं रवाना करण्यामध्ये हॉलंडनें आपला फायदा करून घेतला होता; परंतु क्रॉमवेलच्या वरील कायद्यानें हॉलंडचें फारच नुकसान होऊं लागल्यामुळे, हॉलंडनें १६५२ मध्ये इंग्लंडविरुद्ध युद्ध जाहीर केलें. परंतु या युद्धामध्ये हॉलंडचा पराभव होऊन त्यास तह करणें भाग पडलें (१६५४).

यानंतर क्रॉमवेलनें स्पेनविरुद्ध फ्रान्सशीं तह करून वेस्टइंडिज बेटांपैकीं जमेका नांवाचें बेट व नेदरलँडमधील डन्कर्क नांवाचें ठिकाण जिंकून घेतलें. अशाप्रकारे क्रॉमवेलनें इंग्लंडचें वैभव व दरारा सर्वत्र पसरून, व्यापारविषयक बाबींत इंग्लंडनें आपली जी उन्नती करून घेतली तिचा पायाच घातला असें म्हणण्यास हरकत नाही.

क्रॉमवेलच्या मृत्यूनंतर (१६५८) एक वर्षभर इंग्लंडमध्ये सर्वत्र बेबंदशाहीच माजून राहिली होती. पहिल्या प्रथम क्रॉमवेलचा मुलगा रिचर्ड क्रॉमवेल यास 'राष्ट्ररक्षक' असा किताब देऊन त्यास राज्य कारभारा-

चीं सर्व सूत्रें देण्यांत आलीं होतीं. परंतु रिचर्ड आपल्या बापाप्रमाणें कर्तृत्ववान् नसल्यामुळे त्यास स्वस्थता राखतां आली नाहीं. यानंतर सैन्याच्या ताब्यांत राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें जाऊन इंग्लंडमध्ये सर्वत्र बेबंदशाही माजूं लागली. यानंतर १६४० मध्यें भरलेलें पार्लमेंटही पुनरपि चमकूं लागलें. अशाप्रकारें

इंग्लंडमधील  
बेबंदशाही.

सर्वत्र गोंधळ व अनास्था माजून राहिल्यानें स्थिरस्थावरता करण्यासाठीं पुनरपि राजसत्ता स्थापन केल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं असें प्रत्येक विचारी माणसास वाटू लागलें. यावेळीं क्रॉमवेलच्या कारकीर्दींत प्रसिद्धीस आलेल्या मॅक नांवाच्या सेनापतीनें पुढाकार घेऊन १६४० मध्यें जमलेल्या पार्लमेंटच्या वतीनें—अर्थात् सर्व राष्ट्राच्या वतीनें—२ व्या चार्लसला इंग्लंडचें राज्यपद देऊं केलें. गेल्या ११ वर्षांत इंग्लंडमध्ये राज्यक्रान्ति घडवून आणण्यांत ज्यांनीं भाग घेतला होता, त्यांस कोणत्याही प्रकारची शिक्षा न करण्याचें चार्लसकडून अभिचवन घेतल्यावर त्यांस इंग्लंडच्या सिंहासनावर बसविण्यांत आलें.

**इंग्लंडमध्ये पुनरपि राजसत्ता स्थापन होते.**

२ रा चार्लस १६६० ते १६८५.

२ रा जेम्स १६८५ ते १६८८.

गेल्या ११ वर्षांमध्ये इंग्लंडमध्ये प्युरीटनपथीय लोकांनीं प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीचा जो प्रयोग करून पाहिला होता, तो पार फसला जाऊन पुनः १६६० सालीं इंग्लंडमध्ये राजसत्ता स्थापन करणें भाग पडलें इतकेंच नव्हे वर प्युरीटन लोकांनीं आपल्या अमदांनीं धार्मिक बाबतींत निरस व डामडौलव्यतिरिक्त अशी रुक्ष पद्धत पाडली होती, तिच्या ऐवजीं ऐषआराम व डामडौल यांनीं युक्त अशी पूर्वापार पद्धत अमलांत आणण्याची आवश्यकता प्रत्येकास भासूं लागली !

इंग्लंडमध्ये राजसत्ता प्रस्थापित करण्यांत आल्यावर, नवीन घटनेप्रमाणें जें पार्लमेंट बोलाविण्यांत आलें ( १६६१ ) तें प्रतिमासी बोवणाचें

होतें ! गेल्या दहा वर्षांत प्युरीटन पंथीय लोकांनीं इंग्लंडच्या एपिस्कोपेलियन धर्मांमध्ये द्ववळाद्ववळ करून प्युरीटन व प्रेसबिटेरियन पंथ इंग्लंडवर लादण्याचा प्रयत्न चालविला होता, तो पार मोडून टाकून पुनः पूर्ववत् एपिस्कोपेलियन धर्मपंथच पूर्णपणें प्रस्थापित करण्याचें धोरण या पार्लमेंटनें कायम करून तें सहजरीतीनें साध्य करून घेण्यासाठीं इतर धर्मपंथां-विरुद्ध कडक कायदे पास केले.

१६६१ मध्ये या पार्लमेंटनें धार्मिक बाबतींत निर्वंध चालण्यासाठीं पहिला कायदा पास केला. या कायद्यान्वये कोणत्याही शहरच्या म्युनिसिपालिटीमधील नोकरास 'आपण राजसत्तेविरुद्ध शस्त्र उचलणार नाही; व एपिस्कोपेलियन धर्मपंथास संमत असलेलेच आचार पाळू' अशा प्रकारची शपथ घ्यावयाची असल्यामुळे रोमन कॅथलीक किंवा प्युरीटन पंथीय अनुयायांस म्युनिसिपालिटींतील नोकरी पतकरणें म्हणजे आपला धर्म-

धार्मिक बाबतीं-  
तील निर्वंध.

पंथच सोडण्यासारखें होई ! यामेंतर पुढच्याच वर्षी इंग्लंडमधील सर्व धर्माधिकार्यांनीं इंग्लिश चर्चनें मान्य केलेलेच प्रार्थनेचें पुस्तक आपापल्या चर्च-

मधून चालविलें पाहिजे असा निर्वंध चालण्यांत आला ! या निर्वंधामुळे कितीतरी रोमन कॅथलीक व प्युरीटन धर्माधिकार्यांस आपापल्या जागेचा राजीनामा द्यावा लागला !

अशा प्रकारें पार्लमेंटकडून धार्मिक बाबीसंबंधानें कडक कायदे पास होऊन इतर धर्मपंथांचें इंग्लंडमधून उच्चाटण करण्याचे प्रयत्न चालले होते; तरी पार्लमेंटच्या या कृतीस २ व्या चार्ल्स राजाची मुळीच अनुकूलता नव्हती ! इंग्लंडमध्ये आल्यावर थोड्याच दिवसांनीं एपिस्कोपेलियन धर्मपंथावरील त्याचा विश्वास उडून जाऊन त्यानें गुप्तपणें रोमन कॅथलीक पंथाचा अंगीकार केला होता. राजाच्या धार्मिक विचारा-

२ व्या चार्ल्सचें  
परराष्ट्रीय धोरण.

मध्ये अशाप्रकारें क्रान्ति झाल्यानें त्याचें परराष्ट्रीय धोरणही अर्थातच बदललें ! फ्रान्सचा राजा १४ वा लुई हा रोमन कॅथलीक पंथाचा कट्टा

अनुयायी असल्यामुळे त्याचें चार्ल्सवर वजन बसून, केवळ त्याच्याच

प्रेरणेने चार्लसनं फ्रान्सशीं स्नेहसंबंध करून हॉलंडसारख्या चिमुकल्या प्रॉटेस्टंटपंथीय राष्ट्राचा मोड करण्याचा निश्चय केला.

क्रॉमवेलने आपल्या कारकीर्दीत 'इंग्लिश वसाहतींकडे बाहेरून जाणारा माल इंग्लिश जहाजांतूनच जावा' अशा प्रकारचा निर्वंध घातल्यामुळे (१६५१), त्यावेळेपासूनच इंग्लंड व हॉलंड यांच्यामध्ये व्यापारविषयक स्पर्धा उत्पन्न झाली होती ! क्रॉमवेलच्या कारकीर्दीत जरी डच लोकांचा पराभव झाला होता, तरी या दोन राष्ट्रांमधील व्यापारविषयक स्पर्धा कमी झाली नसून, २ व्या चार्लसनं आपला नाश करण्यासाठी फ्रान्सशीं सख्य संपादन केलें आहे, हें पाहतांच हॉलंडने इंग्लंडशीं

हॉलंडशीं युद्ध.

१६६४-१६६७.

युद्ध जाहीर केलें ( १६६४ ). हें युद्ध तीन वर्षेपर्यंत चालल्यावर, कोणतेंच राष्ट्र हार जात नाही

हें पाहून तह करण्यांत आला. या तहान्वये इंग्लंडने क्रॉमवेलने कलेल्या कायद्यांत थोडासा बदल केला व त्याबद्दल इंग्लंडला डच लोकांकडून अमेरिकेंतील न्यू अमस्टर्डॅम हें ठिकाण मिळालें; व यासच तदनंतर न्यूआर्क हें नांव देण्यांत आलें.

तत्कालीन इतर युरोपियन राष्ट्रांकडे लक्ष दिल्यास १४ व्या लुईच्या अमदानीत फ्रान्सचा उत्कर्ष होऊन फ्रान्सचा दरारा सर्वत्र बसत चालला होता असें आपणास दिसून येईल. आपल्या सभोवतालचीं बारकीं राष्ट्रे पादाक्रांत करून सर्व युरोपभर आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करावें अशी १४ व्या लुईची महत्त्वाकांक्षा होती. तेव्हां अशारीतीने फ्रान्सच्या अमर्याद महत्त्वाकांक्षेपासून इंग्लंडला पुढेंमार्गे धोका येण्याचा संभव असल्या-

२ रा चार्ल्स.

व

१४ वा लुई.

मुळें फ्रान्सची सत्ता थोपवून धरण्याच्या कामीं जर

इंग्लंडने इतर बारक्या राष्ट्रांस मदत केली असती

तर तें युक्तच झालें असतें ! परंतु या वेळीं इंग्लंडच्या

मादीवर दुसऱ्या चार्लससारखा ऐषआरामांत

च ख्यालीसुशालीत वेळ घालवणारा राजा असल्यामुळे त्यास वेळो-  
व्हीं पैसे चालून इंग्लंडचें मित्रत्व संपादन करण्याचें निदान त्यास तटस्थ-

पणा स्वीकारण्यास लावण्याचें १४ व्या लुईने ठरविलें. आपली महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्यासाठीं १४ व्या लुईने १६६७ मध्ये स्पॅनिश नेदर्लंड प्रांतावर हल्ला करून कांहीं शहरे बळकावलीं ! परंतु आपल्याविरुद्ध इंग्लंड, हॉलंड व स्वीडन या राष्ट्रांनीं त्रिकुटी संघ स्थापन केलेला पाहून लुई तितकाच थांबला; व आपली महत्त्वाकांक्षा सफल करून घेण्याच्या कामीं आपणांस इंग्लंडचें साहाय्य निदान इंग्लंडला तटस्थपणा तरी स्वीकारण्यास लावणें भाग आहे हें पाहून १६७० मध्ये त्यानें इंग्लंडचा राजा २ रा चार्लस याच्याशीं डोव्हर येथें गुप्तरीतिनें तह केला. या तहान्वये चार्लस राजास लुईनें पैशाची बरीच मोठी रक्कम दिली असून डच लोकांविरुद्ध युद्ध झाल्यास इंग्लंडनें फ्रान्सला मदत करावी असें चार्लसकडून कबूल करून घेतलें. चार्लसनेंही आपल्या राष्ट्रांमध्ये रोमन कॅथलीक पंथ प्रस्थापित करण्याच्या कामीं कांहीं अडथळे आले तर फ्रान्सनें आपणास मदत करावी असें १४ व्या लुईकडून वचन घेतलें होतें.

अशाप्रकारें इंग्लंडचें साहाय्य घेऊन १४ व्या लुईनें १६७२ मध्ये डच लोकांविरुद्ध युद्ध पुकारलें. इकडे चार्लसनें, आपण यावेळींच रोमन कॅथलीक पंथाचे अनुयायी आहोंत असें जाहीर केल्यास लोकांमध्ये सळबळ उडेल असें वाटून, तूर्त 'सर्व लोकांना आपापल्या धर्मपंथाप्रमाणें वागण्याची मुभा असावी' असें जाहीर केलें. परंतु चार्लसचें धार्मिक बाबीसंबंधाचें बरील धोरण प्रतिगामी धोरणाच्या पार्लमेंटला न आवडून पार्लमेंटकडून या धोरणास विरोध करण्यांत आला. आपल्या प्रजेकडूनच आपणास या बाबतींत विरोध होत आहे हें पहातांच चार्लसनें धार्मिक सवलती काढून घेतल्या; व यानंतर डच लोकांशीं युद्ध करण्यांत कांहींच तात्पर्य नाहीं हें पाहून १६७४ मध्ये त्यांच्याशीं तह केला. डच लोकांशीं सुरू असलेल्या युद्धांतून इंग्लंडनें आपलें अंग काढून घेतल्यामुळे, डच लोकांना १४ व्या लुईशीं टक्कर देण्यास बरीच हिंमत आली; व सरते शेवटीं डच लोकांचा सेनापति ऑरेंजचा सरदार वुइल्यम याच्या चिकाटीनें



१६७८ सालीं निमवेजेन या ठिकाणीं तह करून १४ व्या लुईस, हॉलंडशीं सुरू असलेलें युद्ध थांबवावें लागलें.

२ या चार्लस राजानें सर्व लोकांस आपापल्या धर्मपंथा-प्रमाणें चालण्याची मुभा ठेवली होती ती त्यास परत घ्यावयास लावून पार्लमेंट स्वस्थ वसलें असें नव्हे, तर पुनः आपल्या धर्मपंथावर इतर धर्म-पंथांकडून हल्ला येण्याचा संभवच राहूं नये या हेतूनें पार्लमेंटनें १६७३

चार्लसची शेवटची वर्षे. सालीं ' टेस्ट अॅक्ट ' नांवाचा कायदा पास केला.

१६६१ सालीं पास झालेल्या कायद्यानें म्युनिसि-

पालिटीमधील नोकरांनाच आपणास इंग्लंडचा धर्मपंथ मान्य असल्याची शपथ घावी लागत होती, परंतु या नवीन पास झालेल्या अॅक्टनें कोणत्याही हुद्याच्या सरकारी नोकरांना तशी शपथ घेणें भाग पडे. १६७३ पासून १६८१ पर्यंत चार्लसला पार्लमेंटशीं झगडावें लागलें. या अवधीत शाफ्टस्वरी नांवाच्या गृहस्थाच्या नेतृत्वाखालीं पार्लमेंटमधील सभासदांनीं चार्लसचा मुख्य प्रधान डॅन्वी याजवर कडक टीका-प्रहार करून त्याची चौकशी करवली. यानंतर इंग्लंडमध्ये रोमन कॅथलीक-पंथीय लोकांनीं एक भयंकर कट रचला आहे अशी एक सोटीच कंडी उठल्यामुळें इंग्लंडमधील लोक हवालदील होऊन रोमन कॅथलीक लोकां-विरुद्ध अधिकाधिक कडक निर्विध होऊं लागले. १६८१ सालीं तर चार्लस-नंतर त्याचा भाऊ जेम्स हा रोमन कॅथलीक पंथाचा अनुयायी असल्यामुळें त्यास राज्यपद देण्यांत येऊं नये अशा प्रकारची सूचना कामन्स सभेंत पास झाली होती; परंतु ती सूचना लॉर्ड लोकांच्या सभेंत फेटाळून लावण्यांत आल्यामुळें जेम्सला चार्लसनंतर इंग्लंडची गादी मिळाली. यानंतर पार्लमेंटमधील शाफ्टस्वरी व त्याचे अनुयायी यांचे वर्चस्व कमी झाल्यामुळें चार्लसला ( १६८१-१६८५ ) आपली शेवटची पांच वर्षे वाटेल तसा राज्यकारभार करता आला. अशी

रीतीने २५ वर्षे राज्य केल्यावर १६८५ मध्ये चार्ल्स मरण पावला; मरतेसमयीं आपण रोमन कॅथलीक पंथाचे अनुयायी आहोंत हें त्यानें कबूल केलें.

चार्लसनंतर गादीवर येणारा दुसरा जेम्स हा रोमन कॅथलीक पंथाचा अनुयायी होता इतकेंच नव्हे तर रोमन कॅथलीक पंथाचा प्रसार करणें आपलें इष्ट कर्तव्य आहे असें त्यास वाटत होतें; व याखेरीज आपल्या बापाप्रमाणेंच त्याचे राजकीय विचारचमत्कारिक असून आपल्या हातांत अनियंत्रित सत्ता असावी असें त्यास वाटत दुसरा जेम्स. असल्यानें तो गादीवर येऊन थोडे दिवस झाले नाहीत तोंच, प्रजेस त्याजबद्दल तिटकारा वाटूं लागला. गादीवर आल्यावर दोन वर्षांनींच जेम्सनें आपल्या भावाप्रमाणेंच 'सर्व धर्मांच्या लोकांना धार्मिक बाबतींत आपापल्या मताप्रमाणें वागण्याची मुभा आहे' अशा प्रकारचा जाहीरनामा प्रसिद्ध करून तो प्रत्येक चर्च-मध्ये धर्माधिकाऱ्यानें वाचून दाखवावा असा हुकूम सोडला. परंतु सात प्रमुख धर्माधिकाऱ्यांनीं तर राजाचा वरील हुकूम अमान्य करून 'राजास अशाप्रकारें पार्लमेंटच्या संमतीशिवाय लोकांवर हुकूम करण्याचा अधिकार नाही' असें लेखी कळविलें. धर्माधिकाऱ्यांचें हें उद्धट वर्तन पाहून जेम्सनें त्यांना कोर्टासमोर उभें राहण्याचें फर्माविलें (१६८८). अशारीतीनें गादीवर येऊन तीन वर्षे झालीं नाही तोंच जेम्सविरुद्ध इंग्लिश जनतेचें मन खवळून गेलें; परंतु जेम्सला पुत्रसंतान नसल्यामुळें त्याची मुलगी मेरी (ही हॉलंडचा प्रॉटेस्टंटपंथी राजा वुइल्यम याची पत्नी असून प्रॉटेस्टंट-पंथाची कट्टी अभिमानी होती) ही इंग्लंडच्या गादीवर यावयाची असल्यामुळें, तिच्या अमदानींत प्रॉटेस्टंटपंथाचा सर्वत्र पुरस्कार होईल असें वाटून इंग्लिश जनता स्वस्थ असे. परंतु १६८८च्या जून महिन्यांत जेम्सला पुत्र झाल्याची बातमी समजतांच इंग्लिश जनतेची फारच निराशा झाली.

जेम्सनंतर इंग्लंडचे राज्यपद मेरीला न मिळता, ते जेम्सच्या मुलाला मिळणार, व जेम्सच्या देखरेखीखाली त्याचे सर्व शिक्षण होणार असल्याने त्याचा रोमन कॅथलीकपंथाकडेच ओढा राहून सर्व इंग्लंडवर तो धर्मपंथ लादण्यांत येईल अशी सर्वास भीति वाटू लागली. सर्व जनतेची अशाप्रकारची मनःस्थिति असतांना याच सुमारास धार्मिक बाबतींत राजाचा हुकूम अमान्य केल्याच्या अपराधावरून धर्माधिकार्यांची चौकशी सुरू असल्यामुळे लोकांचे पित्त खवळले; व त्यावेळेस कांहीं देशाभिमानी सरदारांनीं तर लोकांच्या मनःस्थितीचा फायदा घेऊन हॉलंडचा राजा वुइल्यम व त्याची पत्नी मेरी यांना इंग्लंडमध्ये येण्याविषयी निमंत्रण दिले.

१६८८ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत वुइल्यम इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर उतरल्यावर त्यास लागलीच इंग्लिश जनतेचे पाठबळ मिळाले. जेम्सने वुइल्यमचा मोड करण्यासाठीं पाठविलेल्या सैन्याने देखील वुइल्यमबरोबर युद्ध करण्याचे नाकारले. तेव्हां आपणास कोणीकडूनही मदत मिळण्याचा संभव नाही हें पहातांच जेम्सने इंग्लंडमधून पळ काढला !

इकडे पार्लमेंटने 'जेम्सने राज्यपदाचा त्याग केला आहे' असे जाहीर करून वुइल्यम व मेरी यांना इंग्लंडचे राज्यपद स्वीकारण्याविषयी विनंति केली. २ रा जेम्स यास पुत्र असल्याने वुइल्यम व मेरी यांचा इंग्लंडच्या गादीवर कायदेशीर रीतीने हक्क नव्हता, परंतु केवळ पार्लमेंटच्या संमतनेच त्यांना इंग्लंडचे राज्यपद मिळाल्यामुळे या वेळेपासून राजसत्तेवर पार्लमेंटचे वर्चस्व प्रस्थापित झाल्यासारखे झाले.

पार्लमेंटचे वर्चस्व.

यानंतर राजसत्ता कायमची नियंत्रित करण्याच्या हेतूने पार्लमेंटने १६८९ मध्ये 'लोकांच्या हक्काचा' पास करून घेतला. हा कायदा पास झाल्यावर स्टुअर्ट घराण्या- राजा व पार्लमेंट यांच्यामध्ये एकमेकांच्या अधिकार-

व्यासीबद्दल जो झगडा चालला होता, त्याचा कायमचा निकाल लागून इंग्लंडच्या राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें पार्लमेंटच्या हातांत आलीं असें म्हटलें पाहिजे ! यानंतर धार्मिक बाबतींत कांहीं लोकांवर जो अन्याय होत असे तो दूर करण्यासाठीं १६८९ मध्यें एक कायदा पास करण्यांत आला. या कायद्यामुळे प्युरीटन, डिसेंटर, वगैरे पंथाच्या लोकांना आपापल्या मताप्रमाणें जाहीर प्रार्थना करण्याची मोकळीक देण्यांत आली !



## प्रकरण १० वें.

### १४ व्या लुईच्या अमदानींतील फ्रान्सचा उत्कर्ष.

शतताराव्या शतकामध्ये १४ व्या लुईच्या अमदानींत युरोपमध्ये फ्रान्सचा जो उत्कर्ष होत गेला, त्याचा पाया प्रख्यात मुत्सद्दी रिशल्यू यानेच घातला होता. फ्रान्समधील अमीरउमराव त्याचप्रमाणे प्रॉटेस्टंटपंथीय ह्युगेनॉट लोक यांचे प्रस्थकमी केल्यावर त्यांस फ्रान्समधील राजसत्ता अनियंत्रित करतां आली; व यानंतर युरोपिशल्यूची कामगिरी. यन राज्यकारणांत हात घालून फ्रान्सचा फायदा करून घेण्यास अवसर सांपडला. जर्मनीमध्ये उद्भूत झालेल्या धर्मयुद्धांत हात घातल्यास फ्रान्सचा बराच फायदा होईल असे वाटून रिशल्यूने पहिल्याप्रथम त्या युद्धांत भाग घेतला, व त्याच्या कल्पनेप्रमाणे १६४८ मध्ये जेव्हां हे युद्ध थांबले त्यावेळीं झालेल्या वेस्टफॅलियाच्या तहान्वये फ्रान्सला आपल्या उत्तर व पूर्व सरहद्दीवरील बराच प्रदेश मिळून फ्रान्सचे राष्ट्र युरोपमध्ये फारच बलाढ्य झाले. रिशल्यूच्या प्रयत्नाने फ्रान्सचा असा उत्कर्ष होत असतां, पुनरपि अंतस्थ कलहामुळे फ्रान्समध्ये अनास्था माजते कीं काय अशी भीति वाटू लागली !

फ्रान्सचा राजा १३ वा लुई मरण पावल्यावर ( १६४३ ) त्यानंतर गादीवर येणारा त्याचा पुत्र अगदींच अल्पवयी असल्यामुळे ( पांच वर्षांचा ) राज्यकारभाराची सर्व जोखीम अर्थातच राजाची आई ऍन हिच्या अंगावर पडली ! परंतु यावेळीं ऍन राजीनें मुळींच न ढगमगतां राज्यकारभाराची सर्व जोखीम मॅझरीन नांवाच्या तिच्या विश्वासांतील एका धर्माधिकार्यावर सोंपवून त्यास मुख्य प्रधानाचीं वस्त्रे दिलीं. मॅझरीन हा रिशल्यूप्रमाणेच कर्तृत्ववान व दूरदर्शी असल्यामुळे त्यानें त्याचे

घोरण पुढें चालविलें. १६४८ मध्ये वेस्टफॅलियाच्या तहाच्या वेळीं फ्रान्सचें युरोपखंडांत वर्चस्व प्रस्थापित केल्यावर त्यास फ्रान्सच्या अंतस्थ गडबडीकडे आपलें सर्व लक्ष घालतां आलें. या-  
मॅझरीनचें घोरण. वेळीं, फ्रान्सच्या गादीवर अल्पवयी राजा आहे हें पाहून रिशल्यूनें आपले हिरावून घेतलेले राज-

कीय हक्क पुनरपि संपादन करावेत असें वाटून फ्रान्समधील अमीर-उमरावांनीं काँडे नांवाच्या सरदाराच्या नेतृत्वाखाली मॅझरीनची सत्ता उलथून पाडण्यासाठीं एक कट रचला. राजसत्तेकडून लोकांचे न्याय्य हक्क हिरावून घेतलेले असून ते परत मिळविण्यासाठींच आपला हा प्रयत्न आहे असें जरी अमीरउमरावांनीं दाखविण्याचा प्रयत्न केला होता, तरी आपलीच सत्ता वाढविण्यासाठीं अमीरउमरावांकडून हा प्रयत्न होत आहे हें बहुजनसमाजाच्या लक्षांत येऊन त्यांचें या कटास पाठबळ मिळालें नाहीं ! तेव्हां मॅझरीनला हा कट ( १६४८-१६५३ ) तत्काळ मोडतां आला. अशाप्रकारें आपले राजकीय हक्क परत मिळविण्यासाठीं सरदार लोकांकडून करण्यांत आलेला प्रयत्न अजीबात निष्फळ झाल्यानंतर, फ्रान्समधील अमीरउमरावांचा वर्ग अगदींच निरुपद्रवी होऊन ऐषआरामांत व ख्यालीसुशालींत दिवस काढूं लागला.

१६४८ मध्ये झालेल्या वेस्टफॅलियाच्या तहानें जर्मनीमध्ये उद्भूत झालेलें धर्मयुद्ध संपुष्टांत आलें, तरी फ्रान्स व स्पेन यांच्यामध्ये कांहींच तडजोड होईना ! गेल्या युद्धामध्ये फ्रान्सनें स्पॅनिश नेदर्लँडमधील बराच प्रदेश जिंकून घेतला होता; त्यामुळे व वेस्टफॅलियाच्या तहाच्या वेळीं या प्रदेशावर कोणाची मालकी असावी याबद्दल फ्रान्स व स्पेन यांच्यामध्ये समाधानकारक रीतीनें कांहींच तडजोड न होतां, वेस्टफॅलियाच्या तहानें

सर्व युरोपभर जरी शांतता प्रस्थापित झालेली होती, तरी फ्रान्स व स्पेन यांच्यामधील कलहामि तसाच धुमसत राहिला ! यावेळीं फ्रान्समधील

अमीरउमरावांनीं मॅझरीनच्या सत्तेविरुद्ध कट रचला असल्यामुळे एकीकडून अंतस्थ कलह व दुसरीकडून परचक्र येण्याची भीति या कैचींत फ्रान्स सांपडल्यामुळे फ्रान्सची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली होती ! परंतु मॅझरीनने आपल्या कर्तवगारीनें अमीरउमरावांचा कट मोडून टाकून आपलें सर्व सामर्थ्य स्पेनची खोड मोडण्याकडे खर्च केल्यामुळे, स्पेनचा पराभव होऊन त्यास पिरनीजचा तह करणें भाग पडलें. यावेळीं अंतस्थ अस्वस्थता व परराष्ट्रीय युद्ध यामुळे स्पेनची सत्ता अगदीं खालावत चालली होती, व आतां १६५९ मध्ये पिरनीजचा तह करणें स्पेनला भाग पडल्यामुळे तर स्पेनचें युरोपखंडांत असलेलें वर्चस्व अजीबात नाहीसे होऊन तें राष्ट्र दुसऱ्या प्रतीच्या दर्जाप्रत जाऊन पोहोचलें.

अशारीतीनें स्पेनचा पराभव होऊन, फ्रान्सचें वर्चस्व युरोपमध्ये प्रस्थापित केल्यावर मॅझरीन १६६१ मध्ये मरण पावला. मॅझरीनच्या मृत्यूनंतर फ्रान्सच्या गादीवर असलेल्या तेवीस वर्षांच्या लुई राजानें राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें आपल्या हातांत घेतलीं. याच्या अमदानींत फ्रान्समधील राजसत्ता पूर्णपणें अनियंत्रित होऊन, प्रधान व दुसरे मोठमोठ्या हुद्यावरील नोकर म्हणजे राजाचे कारकूनच होऊन राहिले होते. लुई हा मोठा कर्तृत्ववान् व महत्त्वाकांक्षी असल्यामुळे त्याच्या अमदानींत अनियंत्रित राजसत्तेचें उग्र स्वरूप अधिकच प्रगट होऊं लागलें.

गादीवर आल्यावर १४ व्या लुईनें आपल्या राष्ट्राच्या राज्यकारभारा-संबंधी पुष्कळ महत्त्वाच्या सुधारणा केल्या ! त्यानें आपल्या राष्ट्राचें

आरमार व लष्कर सुधारून तें उत्कृष्टप्रतीचें केलें. अंतस्थ व परराष्ट्रीय राजकारण यांच्या व्यवस्थे-संबंधी त्यानें महत्त्वाचे फेरफार केले. जमाबंदीच्या खात्यामध्ये जो गोंधळ माजलेला होता तो नाहीसा करून त्याची भक्कम

पायावर उभारणी केली ! लुईने आपल्या राज्यकारभारामध्ये ज्या महत्त्वाच्या सुधारणा केल्या त्यांमध्ये कोलबर्ट (१६१९-१६८३) नांवाच्या पुरुषानें त्यास बरीच मदत केली. जमाबंदीच्या खात्यांत पुष्कळ गोंधळ माजलेला होता ! उत्पन्नापेक्षां राष्ट्राचा खर्च अधिक वाढत असून त्या

कोलबर्टची  
कामगिरी.

गोष्टीस लांचलुचपतीचेच प्रकार अधिक कारणीभूत होत असल्यामुळे ते प्रकार बंद केल्यावर, कोलबर्टला सुव्यवस्थित रीतीनें त्या खात्याची उभारणी

करतां येऊन, राष्ट्राचें उत्पन्न वाढवितां आलें. कोलबर्टनें केलेल्या महत्त्वाच्या गोष्टींपैकीं, त्यानें अमलांत आणलेली संरक्षित व्यापाराची पद्धत विशेष प्रसिद्ध आहे. आपल्या राष्ट्राची सांपत्तिक स्थिति वाढावी या हेतूनें त्यानें आपल्या राष्ट्रांतून परदेशांत जाणाऱ्या मालास उत्तेजन देऊन आयात मालावर संरक्षक जकात बसविली. अशा प्रकारें आयात व निर्यात व्यापारापैकीं एकास उत्तेजन देऊन दुसऱ्याकडे अगदींच दुर्लक्ष केल्यापासून राष्ट्राचा फायदा होण्याचा संभव आहे कीं नाहीं, याविषयीं मतभेद असला तरी कोलबर्टच्या वेळीं, त्यानें केलेल्या व्यवस्थेमुळे, फ्रान्समधील उद्योगधंदे व व्यापार यांस उत्तेजन मिळालें व जगांतील सर्व बाजारपेठा फ्रेंच मालांनीं हस्तगत करून त्यापासून फ्रान्सची सांपत्तिक स्थिति सुधारली एवढें मात्र खरें ! फ्रेंच लोकांनीं अमेरिका, हिंदुस्थान वगैरे दूरदूरच्या प्रदेशांत जाऊन तेथें आपल्या वसाहती स्थापन कराव्यात या हेतूनें धाडशी लोकांस कोलबर्टकडून उत्तेजन मिळत गेलें. अशाप्रकारचें कोलबर्टचें परराष्ट्रीय धोरण असून आपल्या राष्ट्रामध्ये दळणवळणाचे मार्ग सुलभ होऊन राष्ट्रांतील एका ठिकाणचा माल दुसरीकडे सुलभ रीतीनें नेतां यावा म्हणून त्यानें ठिकठिकाणीं रस्ते व कालवे खणले !

अशा प्रकारें लुई गादीवर येऊन फार वर्षे शालीं नाहींत तोंच, कोलबर्टनें केलेल्या महत्त्वाच्या सुधारणांमुळे फ्रान्सचा व्यापार व उद्योग-



धंदे वाढत जाऊन फ्रान्सची सांपत्तिक स्थिति फारच समाधानकारक झाली. युरोपमध्ये फ्रेंच राष्ट्र पहिल्या प्रतीचें ठरून इतर सर्व युरोपियन राष्ट्रे फ्रान्सचें अनुकरण करूं लागलीं. आपल्या राष्ट्राचें इतकें वैभव वाढलेलें

लुईची  
महत्त्वाकांक्षा.

आहे, तरी एवढ्यानेच समाधान न पावतां लुईची महत्त्वाकांक्षा भलतीकडेच वहावत चालली !

आपलें राष्ट्र फारच बलाढ्य असल्यामुळें आपल्याशीं

टकर देण्यास आपल्या शेजारचीं बारकीं राष्ट्रे धजावणार नाहींत असें वाटून त्यांस आपल्या अंकित करावेंसें त्यास वाटूं लागलें. अशा प्रकारची लुईची महत्त्वाकांक्षा असून त्यानें १६६७ पासून परराष्ट्रीय राजकारणांत विनाकारण हात घालून आपल्या शेजारच्या बारक्या राष्ट्रांस आपलें अंकित करावें या हेतूनें केलेल्या प्रयत्नांमुळें पहिल्याप्रथम जरी त्यास यश मिळत गेलें, तरी सरतेशेवटीं इतर युरोपियन राष्ट्रांनीं त्याची महत्त्वाकांक्षा थोपवून धरण्यासाठीं त्याच्या विरुद्ध कट रचल्यामुळें १४ व्या लुईच्या अमदानींत फ्रान्सच्या अवनतीचें बीज पेरलें गेलें असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

१६६७ मध्ये लुईनें स्पॅनिश नेदर्लंड प्रांतावर आपल्या पहिल्या पत्नीच्या बाजूनें आपला हक्क आहे असें म्हणून एकदम स्वारी केली.

लुईचें सैन्य पहिल्याप्रतीचें असल्यामुळें त्यास एकसारखा जय मिळत

गेला. गेल्या युद्धामध्ये स्पेनची सत्ता फारच खालावली होती तेव्हां स्पेनकडून त्या प्रांताचें

स्पॅनिश नेदर्लंडवर  
स्वारी.

संरक्षण होणें अगदींच अशक्य होतें; व या वेळीं

नेदर्लंडमधील डच लोकांनीं आपलें स्वातंत्र्य अबाधित राखण्याचा नेटानें प्रयत्न केला नसता तर एका क्षणांत लुईनें सर्व नेदर्लंडप्रदेशावर आपलें निशाण रोवलें असतें ! परंतु यावेळीं स्वदेशप्रीतीनें प्रेरित झालेला, डच लोकसत्ताक राज्याचा अध्यक्ष जॉन-डी-वेट यानें लुईची महत्त्वाकांक्षा थोपवून धरण्यासाठीं इंग्लंड व स्वीडन या राष्ट्रांचें साहाय्य घेतल्यामुळें

लुईला आपली हालचाल थांबविणें भाग पडलें. यानंतर एक्स्लाशापेल या ठिकाणीं तह होऊन लुईस आपल्या उत्तर सरहद्दीवर मिळालेल्या थोड्या प्रदेशावरच संतुष्ट रहावें लागलें ( १६६८ ).

अशा प्रकारें तह करून स्वस्थ बसणें लुईस मुळींच आवडलें नाहीं, तर डच लोकांनीं इंग्लंड व स्वीडन या राष्ट्रांचें साहाय्य घेऊन आपणास आपली महत्त्वाकांक्षा सफल होण्याचा समय आला असतां ती सोडून देणें भाग पाडलें हे पाहून डच राष्ट्रावर पुरता सूड उगविण्याचा बेत लुई रचूं लागला. त्यानें बादशहा व स्वीडनचा राजा यांच्यापासून डच लोकांशीं पुनः युद्ध करण्याचा प्रसंग आल्यास आपण तटस्थ राहूं अशा प्रकारचें वचन घेऊन इंग्लंडचा राजा २ रा चार्लस याच्याशीं डोव्हर येथें एक गुप्त तह ( १६७० ) करून, हॉलंडशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग आल्यास इंग्लंडनें मदत करण्याचें वचन घेतलें. अशा प्रकारें सर्व व्यवस्था केल्यावर १६७२ मध्ये लुईनें इंग्लंडची मदत घेऊन डच लोकांवर हल्ला केला.

यावेळीं डच लोकांस परकीय राष्ट्रांकडून कोणत्याच प्रकारची मदत न मिळाल्यामुळे, त्यांचा पराभव होऊन बहुतेक सर्व प्रदेश फ्रेंच लोकांच्या ताब्यांत गेला. आपल्या प्रजासत्ताक राज्याचा अध्यक्षच कर्तृत्ववान नसल्यामुळे आपला असा पराभव होत आहे असें वाटून डच लोकांनीं आपला अध्यक्ष जॉन-डी-वेट याचा वध करून पूर्वी पदच्युत झालेल्या ऑरेंज घराण्यांतील ३ रा वुइल्यम नांवाच्या पुरुषास आपला सेनापति केलें. वुइल्यम हा जरी लोकोत्तर बुद्धिमत्तेचा पुरुष नव्हता तरी आतां आपल्या राष्ट्रावर कोणती आपत्ति आली आहे, व त्यासाठीं कोणते प्रयत्न केले पाहिजेत याची त्यास पूर्णपणें जाणीव असल्यामुळे त्यास आपल्या राष्ट्राचा

वुइल्यम ऑफ  
ऑरेंज.

परकीय शत्रूपासून बचाव करतां आला ! आपल्या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यासाठीं प्रत्येकांनें चिकाटीनें प्रयत्न केले पाहिजेत इतकेंच नव्हे, तर आपलें सर्वस्व

व प्राण स्वर्च करण्यास तत्पर झालें पाहिजे असें त्यानें आपल्या देशबांधवांच्या मनांत भरवून दिलें.

इकडे डच लोकांचा मुलूस एकसारखा पादाक्रान्त करित फ्रेंच सैन्य हॉलंडची राजधानी आमस्टरडॅम या शहरानजीक येऊन ठेपलें ! अशा रीतीनें आपली राजधानी शत्रूच्या ताब्यांत जात आहे हें पाहतांच डच लोकांनीं जिवावर उदार होऊन, समुद्राच्या लाटांस थोपवून धरणारे मोठमोठाले दगडी बांधारे फोडून टाकून आपला सर्व प्रदेश जलमय करून टाकला ! सर्व प्रदेश जलमय होत आहे हें पाहतांच परत फिरण्यावांचून फ्रेंच सैन्यास गत्यंतरच नव्हतें ! या सुमारास युरोपियन राष्ट्रांचें फ्रान्स-बद्दलचें धोरण पार बदलून गेलें होतें. बादशहा व स्पेनचा राजा व इतर

जर्मन संस्थानें यांना लुईच्या राक्षसी महत्त्वाकांक्षे-  
 डच लोकांच्या मद-  
 तीस इतर युरोपियन  
 राष्ट्रे धांवून येतात.

ची चीड येऊन तीं राष्ट्रे डच लोकांच्या मदतीस  
 धांवून आलीं इतकेंच नव्हे तर इतकीं वर्षे लुईला  
 मदत करणाऱ्या इंग्लंडनें इतःपर फ्रान्सचा संबंध  
 तोडून डच लोकांशीं तह केला (१६७४). आपला पक्ष सोडून युरोपियन  
 राष्ट्रांनीं डच लोकांशीं तह केला हें पाहतांच लुईची स्थिति फारच चमत्का-  
 रिक झाली ! तेव्हां आतां तह करून हें युद्ध संपुष्टांत आणावें असें वाटून  
 १६७८ मध्यें निमवेजिन येथें तह करण्यांत आला व बर्गडीचा मुलूस  
 आपल्या हस्तगत झाला होता, त्यावरच लुईला संतुष्ट रहावें लागलें.

१६७८ मध्यें निमवेजिन येथें तह होऊन तीन वर्षे झालीं नाहींत  
 तोंच लुईनें १६८१ मध्यें फ्रान्सच्या उत्तर व पूर्व सरहद्दीवरील कांहीं  
 प्रदेश आपल्या राज्यास जोडण्याच्या इराद्यानें युद्धाचें याकिंचितही कारण  
 उपस्थित झालें नव्हतें तरी बादशहाच्या ताब्यांत असलेल्या आलसास  
 प्रांतांतील स्ट्रेसबर्ग शहरावर एकदम हल्ला करून तें शहर जिंकून घेतलें.  
 याप्रसंगीं त्यास स्पेनशीं युद्ध करावें लागलें, परंतु १६८३ मध्यें रॅटीसबॉन  
 शहरीं तह होऊन हें युद्ध थांबविण्यांत आलें. या तहान्वये स्ट्रेसबर्ग शहरा-  
 वरील आपला हक्क आपणसी वीस वर्षांनीं सोडून देण्याचें लुईनें  
 कबूल केलें.

या सुमारास लुईच्या आयुष्यक्रमांत एक महत्त्वाची गोष्ट घडून आल्यामुळे त्याच्या यानंतरच्या वर्तनक्रमांत बरीच क्रान्ति झाली. मॅडेम मेन्टेनॉन या रोमन कॅथलीकपंथीय स्त्रीच्या प्रेमपाशांत तो सांपडल्यामुळे, तिच्या प्रेरणेने त्याचा पुढील कार्यक्रमही बदलला ! मॅडेम मेन्टेनॉन ही रोमन कॅथलीकपंथाची कट्टी अनुयायी होती व तिच्याच प्रेरणेने प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांचा छळ करून त्यांना रोमन कॅथलीक पंथाचा स्वीकार

करावयास लावणें आपलें इष्ट कर्तव्य आहे असें नाँटचा जाहीरनामा त्यास वाटूं लागलें. पहिल्याप्रथम प्रॉटेस्टंटपंथीय लोकांपैकीं कोणी रोमन कॅथलीक पंथ स्वीकारल्यास त्यास बक्षीस देण्यांत येत असे, परंतु १६८३

मध्य त्यानें मॅडेम मेन्टेनॉनशीं शास्त्रोक्त लग्न केल्यावर तो सर्वस्वी तिच्याच तंत्रानें वागूं लागला ! १६८५ मध्ये त्यानें सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी चवथ्या हेन्रीनें ह्युगेनाँट लोकांना धार्मिक सवलत देण्यासाठीं नाँट येथें प्रसिद्ध केलेला जाहीरनामा रद्द करून टाकून प्रॉटेस्टंटपंथाचा फ्रान्समधून पुरता उच्छेद करून टाकण्यासाठीं कडक उपाय योजण्यास सुरुवात केली. परंतु त्याच्या या अदूरदर्शी धोरणामुळे फ्रान्सचें जें नुकसान झालें, तें दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीनें भरून काढणें जवळ जवळ अशक्यच होतें असें म्हणावयास पाहिजे. लुईच्या धार्मिक जुलुमामुळे हजारों ह्युगेनाँट लोकांस फ्रान्स देश सोडून देऊन इंग्लंड, हॉलंड, अमेरिका, प्रशिया वगैरे फ्रान्सच्या शत्रुराष्ट्रांकडे पळ काढावा लागला ! या लोकांबरोबर त्यांचे उद्योगधंदेही अर्थातच परराष्ट्रांत गेल्यामुळे फ्रान्सचें अतोनात नुकसान झालें व त्यामुळे या वेळेपासून फ्रान्सच्या अवनतीस सुरुवात झाली !

लुईनें गेल्या दहा वर्षांमध्ये शांततेच्या काळांत परराष्ट्रांवर कोणत्याही प्रकारचें कारण नसतां एकदम हल्ला करण्याचा उपक्रम सुरू केला.

होता त्यामुळे युरोपियन राष्ट्रांनी चिडून जाऊन एक संघ स्थापन केला.

लुईविरुद्ध  
युरोपियन  
राष्ट्रांचा संघ.

बादशहा, डच लोकांचें राष्ट्र व स्पेन यांनीं लुईविरुद्ध ऑगजबर्ग येथें एक संघ स्थापन केला, व या वेळीं हॉलंडचा राजा वुइल्यम यास इंग्लंडचें राज्यपद मिळालें असल्यामुळे, त्यानें इंग्लंडलाही

या युरोपियन राष्ट्रांच्या संघांत सामील करून घेतलें ( १६८८ ). फ्रान्स-विरुद्ध युरोपियन राष्ट्रांचा असा संघ निर्माण झाल्यावर, १६८८ मध्ये या ऑगजबर्गच्या संघाने लुईविरुद्ध युद्ध फुकारलें. हें युद्ध एकंदर ९ वर्षे-पर्यंत चालून, दोन्ही पक्ष सारखेच जेरीस आल्यामुळे १६९७ मध्ये रिसविक येथें तह होऊन हें युद्ध थाबविण्यांत आलें. या तहान्वये कोणासही कांहींच फलनिष्पत्ति न होतां एकमेकांचा जिंकून घेतलेला प्रदेश एकमेकांस परत द्यावा लागला.

यानंतर स्पेनच्या राजकारणांत हात घातल्यास आपला बराच फायदा होण्याचा संभव आहे असें लुईला वाटूं लागलें. स्पेनचा राजा २ रा चार्लस हा मरणोन्मुख झाला असून, त्यास कोणी पुत्रसंतान नसल्यामुळे, त्याच्यानंतर स्पेनचें राष्ट्र व स्पेनच्या ताब्यांत असलेला प्रदेश व वसाहती कोणास मिळणार हें कांहींच निश्चित नव्हतें ! ऑस्ट्रियावर राज्य करणाऱ्या हॅप्सबर्ग घराण्यांतील पुरुषाचा स्पेनच्या गादीवर हक्क होता; परंतु आपली पहिली पत्नी स्पेनच्या राजाची वडील बहीण होती तेव्हां तिच्या नात्याने आपल्या नातवाचाही

स्पेनच्या गादीवर  
वारस कोणी यावयाचें ?

स्पेनच्या गादीवर तितकाच हक्क आहेसें लुईस वाटूं लागलें. तेव्हां आपल्या इच्छेच्या आठ इंग्लंड-ने येऊं नये म्हणून पहिल्याप्रथम इंग्लंडशीं तह करून, त्यानें यानंतर स्पेनचें राष्ट्र, फ्रान्स व ऑस्ट्रिया यांमध्ये कसें वांटून घ्यावयाचें याबद्दल कांहीं तडजोड केली. लुईन अशाप्रकारची तडजोड करून थोडे दिवस झाले मगहीत तोंच स्पेनचा राजा २ रा चार्लस मरण पावला ( १७०० ). मरणा-

पूर्वी चार्लसनं आपल्या मृत्युपत्रांत आपल्या सर्व साम्राज्याचें, लुईचा नातू फिलीप यासच वारस केलें होतें. चार्लसनं अशाप्रकारें आपलें मृत्युपत्र केलेलें पहातांच लुईनं आस्ट्रियाशी थोड्याच दिवसांपूर्वी केलेली तडजोड धाव्यावर बसवून, आपला नातू फिलीप हा एकटाच स्पेनच्या साम्राज्याचा वारस आहे असें जाहीर करून त्यास स्पेनचें राज्यपद घेण्यासाठीं स्पेनची राजधानी मॅड्रीड येथें पाठविलें.

लुईनं सर्व करारनामे मोडून सर्वास एकदम चकविल्यामुळें १७०१ मध्यें बादशहा, जर्मन संस्थानें, हॉलंडचें राष्ट्र व इंग्लंड यांनीं त्याच्या विरुद्ध एक बलाढ्य संघ स्थापन करून युद्ध पुकारलें.

यावेळीं दोन्ही पक्षांच्या बलाबलाचा विचार केल्यास लुईच्या बाजूलाच पारडें अधिक झुकलें दिसत होतें. लुईचें सैन्य व आरमार उत्कृष्टप्रतीचें होतें व आतां तर स्पेनचें सर्व आरमार व लष्कर लुईस आपल्याच उपयोगांत आणतां येणें शक्य असल्यामुळे लुईची बाजू अधिक बलाढ्य दिसत होती. इकडे संयुक्त राष्ट्रांमधील जूट शेवटपर्यंत कायम राहते कीं नाहीं याची शंकाच होती ! परंतु सैन्यबळ व युद्धसामुग्री यांचा पुरवठा संयुक्त राष्ट्रांकडे अधिक असून इंग्लंडचा सेनापति मार्लबरो, सेव्हाय संस्थानाचा राजपुत्र युजेन ह्या दोन प्रख्यात सेनापतींच्या

स्पेनच्या गादी-  
बरील वारस ह्कासंबंधीं  
युद्ध-१७०२-१७१३.

हाताखालीं संयुक्त सैन्य लढत असल्यामुळे, फ्रान्स-  
च्या नांवाजलेल्या फौजेशीं संयुक्त राष्ट्रांचें सैन्य  
धैर्यानें तोंड देईलसें वाटूं लागलें. अशाप्रकारें

१४ वा लुई व इतर युरोपियन राष्ट्रे यांच्यामध्ये

उपस्थित झालेल्या युद्धाचा वणवा सर्वत्र पसरून फ्रान्स व स्पेन यांच्या ज्या ज्या ठिकाणीं वसाहती होत्या त्या त्या ठिकाणीं देसील याच्या ज्वाळा जाऊन पोहोचल्या.

१७०४ मध्यें डॅन्यूब नदीजवळ ब्लेनहिम या गांवानजीक मार्लबरो याच्या हाताखालील सैन्यास मोठा जय मिळाला. यानंतर युजेन याची कुमक आल्यावर तर फ्रेंच सैन्याचा एकसारखा पराभव झोकं लागला.

१७०६ मध्ये नेदरलँडमधील रॅमेलीज या ठिकाणी मार्लबरोस दुसरा एक मोठा जय मिळाला व इकडे राजपुत्र यूजेन त्याने ट्यूरीननजीक फ्रेंच सैन्याचा पराभव करून त्यास इटलीमधून हांकून लावले. अशाप्रकारे संयुक्त

संयुक्त  
सैन्याचा जय.

सैन्यास एक सारखा जय मिळत असतां १७०८ व १७०९ मध्ये औइनडे व माल्पाके या दोन ठिकाणी फ्रेंच सैन्याचा पुरता फडशा उडून संयुक्त सैन्यास खुद्द पॅरिसवर चालून जातां येणे देखील शक्य झाले.

अशाप्रकारे मार्लबरोच्या विजयामुळे फ्रान्सचा पुरता फडशा पडून फ्रेंच राष्ट्र पुरतेपणीं शरण येईलसा सुमार दिसत असतां, मार्लबरोला प्रोत्साहन देणाऱ्या इंग्लंडमधील विंग प्रधानमंडळाचा पाडाव होऊन शांततावादी टोरी पक्षाच्या प्रधानमंडळाने राज्यकार-

इंग्लंडमधील  
प्रधानमंडळ  
बदलते.

भाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या हातीं घेतल्यामुळे मार्लबरोची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली !

इकडे १७११ मध्ये पवित्र रोमन साम्राज्याचा बादशहा जोसेफ मरण पावून त्याच्यानंतर त्याचा भाऊ ६ वा चार्लस याचीच बादशाही पदावर नेमणूक झालेली होती. स्पेनच्या गादीवर उमेदवार म्हणून हाच चार्लस असल्याने त्यास स्पेनची गादी मिळाल्यास आस्ट्रिया व स्पेन ही

बादशाहा जोसेफ  
मरण पावतो-१७११.

राज्ये एकत्र होऊन हॅप्सबर्ग घराण्याची सत्ता युरोपमध्ये अमर्यादित होईल अशी भीति वाटल्याने, चार्लसचा पक्ष घेऊन १४ व्या लुईशी युद्ध करण्यांत इंग्लंडचा कांहींच फायदा नव्हता. तेव्हां हे युद्ध लवकरच तह करून थांबवावे असे साहाजिकच इंग्लिश प्रधानमंडळास वाटू लागले. तसेच या युद्धांत एकसारखे पराभव सावे लागल्याने, १४ वा लुईही जेरीस येऊन तह करण्यास कबूल झाला. तेव्हां १७१३ मध्ये युट्रेक्ट येथे तह करून हे युद्ध थांबविण्यांत आले.

युरोपकटच्या तहानें स्पेनचें विस्तृत साम्राज्य सर्व युध्यमान राष्ट्रांस थोड्या फार प्रमाणानें वांटून देण्यांत आलें असें म्हणण्यास हरकत नाही.

फ्रान्स व स्पेन हीं दोन राष्ट्रे कधींही संयुक्त करण्यांत येऊं नयेत या अटीवर स्पेनचें राज्यपद लुईचा नातू फिलीप यास देण्यांत आलें. यानंतर बादशहा

युरोपकटचा तह  
१७१३.

६ वा चार्लस यास, स्पेनच्या ताब्यांत असलेला इटलीमधील मीलन व नेदरलँडमधील कांहीं प्रांत देण्यांत आला. डच लोकांना नेदरलँड व फ्रान्स यांच्या सरहद्दीवर असलेले कांहीं मजबूत किल्ले मिळाले. इंग्लंडला, अमेरिकेतील न्यू फाऊंडलंड, नोव्हेस्कोशिया, हडसन आखातानजीकचा प्रदेश व स्पेनच्या किनाऱ्यावर असलेला भूमध्यसमुद्रावरील जिब्राल्टर नांवाचा भक्कम किल्ला मिळाला.

युरोपकटच्या तहानंतर दोन वर्षांनींच १७१५ मध्ये लुई मरण पावला. लुईने आपल्या अमदानीच्या सुरुवातीस कोलबर्टच्या मदतीने, फ्रान्सचे उद्योगधंदे, व्यापार, वगैरे बाबतींत महत्त्वाच्या सुधारणा करून वैभव संपादन केलें होतें; व भलत्याच महत्त्वाकांक्षेने प्रेरित होऊन त्यास इतर युरोपियन राष्ट्रांशीं एकसारखीं युद्धे करावीं लागलीं नसतीं तर फ्रान्सचें वैभव द्विगुणित होऊन व्यापार, उद्योगधंदे, कलाकौशल्य वगैरे शांततेच्या मार्गानें फ्रान्सला युरोपमध्ये प्रमुखस्थान कायम ठेवतां आलें असतें यांत संदेह नाही ! परंतु आपल्या राष्ट्राची अंतस्थ सुधारणा करून

लुईचें परराष्ट्रीय  
धोरण.

स्वस्थ बसणें लुईला आवडलें नाही, तर इतर युरोपियन राष्ट्रांच्या राजकारणांत हात घालून आपल्या लष्करी सामर्थ्यानें सर्व युरोपियन राष्ट्रांस

आपल्या अंकित करून, साधल्यास 'पवित्र रोमन साम्राज्या'चें बादशाही पदही मिळवावें अशी त्याची महत्त्वाकांक्षा होती ! तत्कालीन इतर युरोपियन राष्ट्रे कमकुवत असल्यामुळे आपली ही महत्त्वाकांक्षा सफल होईल असें लुईस वाटल्यास त्यांत कांहींच नवल नव्हतें. यावेळीं आस्ट्रिया-



वर राज्य करणाऱ्या हॅप्सबर्ग घराण्याची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली होती ! महमद किप्रालिज, अहमद किप्रालिज, कारा मस्टाफा या कर्तृत्ववान् प्रधानांच्या प्रेरणेनें आटोमन टर्कीचा एकसारखा उत्कर्ष होत असून, पूर्व व दक्षिण युरोपकडून टर्कीच्या विस्तृत पावणाऱ्या सत्तेस थोपवून धरण्याची सर्व जबाबदारी आस्ट्रियावर पडली होती इतकेंच नव्हे, तर आपल्या साम्राज्यांतील हंगेरीमधील मेगेआर लोकांचें बंड मोडून टाकण्याकडे बादशाहा लिओपोल्ड याचें सर्व लक्ष वेधून गेल्यामुळे लुईच्या महत्वाकांक्षेस त्याजकडून अडथळा येईलसा संभव दिसत नव्हता. या-खेरीज लुईनें पोलंड, जर्मनीमधील लहान लहान संस्थानें, स्पेन, इंग्लंड वगैरे ठिकाणीं आपले वकील ठेवून आपल्या मुत्सद्देगिरीनें फ्रान्सचा दरारा व वर्चस्व सर्वत्र प्रस्थापित केलें होतें. परंतु १४ व्या लुईच्या या अमर्याद महत्वाकांक्षेनें युरोपियन राष्ट्रे चिडून जाऊन त्यांनीं त्याजविरुद्ध मोठा संघ स्थापन केल्यामुळेच लुईची महत्वाकांक्षा सफल न होऊन त्यास आपला पराभव कबूल करावा लागला ! अशाप्रकारें लुईच्या अमदानीच्या शेवटीं शेवटीं सर्व युरोपशीं झुंझ करावी लागून फ्रान्सला अपयश येत गेलें, तरी तत्कालीन इतर युरोपियन राष्ट्रांशीं

फ्रान्सचें वैभव.

तुलना केल्यास फ्रान्सनें आपलें श्रेष्ठत्व कायम ठेवलें होतें हें आपणास कबूल करावें लागेल.

लुईनें व्हर्सेल्स येथें स्थापन केलेला दरबार म्हणजे इतर युरोपियन राजे-रजवाड्यांस अनुकरणीय गोष्ट होऊन राहिली होती ! फ्रान्समधील चाली-रीति, तेथील पोषास, तेथील कलाकौशल्य यांचें आपण अनुकरण करावें असें युरोपमधील प्रत्येक राष्ट्रांतील पुरुषांस वाटत असे ! लुईच्या अमदानींत कॉर्नॅली, मोलिएर वगैरे नाट्यकवि निर्माण होऊन त्यांनीं आपल्या जगमान्य कृतींनीं वाङ्मयविषयक बाबतींतही फ्रान्सची कीर्ति सर्वत्र पसरली असल्यामुळे, तत्कालीन युरोपियन राष्ट्रांस फ्रान्सबद्दल आदर वाटावा यांत कांहींच नवल नव्हतें !



## प्रकरण ११ वें.

### रशियाचा अरुणोदय.

तार्तार व मोंगल लोकांच्या अमलाखालीं बरींच शतके स्वितपत पडलेल्या रशियाचे युरीक घराण्याच्या नेतृत्वाखालीं पहिल्याप्रथम एकीकरण झालें. रशियन लोकांनीं हलके हलके ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केला होता, तरी केवळ धार्मिक बाबीव्यतिरिक्त इतर युरोपियन रशियाचें पूर्ववृत्त. राष्ट्रांशीं त्याचा कांहिंच संबंध नसल्यामुळे रशियन लोकांच्या मनावर पाश्चात्य संस्कृतीचा कांहिंच परिणाम झालेला नसून त्यांचें पूर्वींचें पौर्वात्य वळण व मोंगली आचार-विचार बरींच शतके कायम होते. सरतेशेवटीं तिसऱ्या इव्हानच्या कारकीर्दींत रशियन लोकांची पारतंत्र्यांतून सुटका झाली व ४ थ्या इव्हानच्या अमदानींत तर ( १५३३-८४ ) रशियानें आपली सत्ता इतरत्र वाढविण्याची खटपट केली. तार्तार लोकांकडून इव्हाननें आस्ट्राशान हा प्रांत जिंकून घेतल्यावर रशियाची दक्षिण मर्यादा कॅस्पियन समुद्रापर्यंत जाऊन मिडली.

१५९८ मध्ये रशियावर राज्य करणारें युरीक घराणें संपुष्टांत येऊन रशियांत बेबंदशाही माजली; तेव्हां या संधीचा फायदा घेऊन रशियाचा प्रदेश आपल्या ताब्यांत घावा असें रशियाच्या शेजारीं असलेल्या पोलंड व स्वीडन या राष्ट्रांना वाटून त्यांचे त्या दिशेनें प्रयत्न सुरू झाले. अशा प्रकारें परराष्ट्रांचा रशियावर डोळा आहे हें पाहतांच कांहीं देशाभिमानी

रोमॅनॉफ घराणें. पुरुषांनीं एक राष्ट्रीय पक्ष निर्माण केला; व

आपल्यांतीलच मायकेल रोमॅनॉफ नांवाच्या एका पुरुषास गादीवर बसवून ( १६१३ ) रशियाचें अंतस्थ बंडाळीपासून व

परकीय शत्रूपासून संरक्षण करण्याचें ठरविलें. या राष्ट्रीय पक्षाच्या प्रयत्नास यश येऊन रशियामध्ये सर्वत्र स्थिरस्थावरता झाली, इतकेंच नव्हे तर रशियाला परकीय प्रदेशावर स्वारी करतां येऊन सयबेरिया नांवाचा विस्तृत प्रांतही बळकावितो आला.

रोमनॉफ घराण्याच्या अमदानींत रशियाची स्थिति अशाप्रकारें सुधारत असतां १६८२ मध्ये गादीवर आलेल्या पीटर बादशहाच्या अमदानींत रशियानें आपली पुष्कळच उन्नति करून घेऊन युरोपियन.

राष्ट्रांमध्ये महत्त्वाचें स्थान पटकावलें. पीटर गादी-  
पीटर गादीवर येतो. वर आला त्यावेळीं अगदींच अल्पवयी असल्यामुळें.

राज्यकारभाराचें सर्व काम त्याची थोरली बहीण सोफिया पहात असे. परंतु १६८९ मध्ये पीटर सोळा वर्षांचा झाला नाहीं तोंच त्यानें राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें आपल्या हातीं घेण्याचें ठरवून सोफियेस धर्ममठांत पाठवून दिलें. पीटरबरोबर त्याचा थोरला भाऊ इव्हान हा देखील गादीवर होता, परंतु तो अगदींच नेमळा असल्यामुळें पीटरच्याच तंत्रानें वागत असे; सरतेशेवटीं १६९६ मध्ये इव्हान मरण पावला.

सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत रशियन जनतेमध्ये पौर्वात्य वळण व पौर्वात्य आचारविचार यांचाच पगडा असे. रशियाचें राष्ट्र इतर युरोपियन राष्ट्रांपासून अलग असून केवळ धार्मिक बाबतींतच तें युरोपियन राष्ट्रांशीं निगडित होतें ! रशियाच्या चारी दिशांकडील सरहद्दीवर इराण, टर्की, पोलंड, स्वीडन वगैरे बलाढ्य राष्ट्रे असल्यामुळें या राष्ट्रांकडून स्वारी होऊन रशियाचें स्वातंत्र्य केव्हां नष्ट होईल हें सांगतां येत नव्हतें ! रशियाच्या बादशहास झार ही संज्ञा असून त्याच्या हातांत अनियंत्रित सत्ता होती, तरी देखील धार्मिक बाबतींत ग्रीक ख्रिश्चन धर्माच्या धर्मगुरूकडून व झारच्या खास तैनातीस असलेल्या त्याच्या 'स्ट्रॅटिशी' नांवाच्या शरीरसंरक्षक सैन्याकडून त्याच्या अनियंत्रित सत्तेस बराच विरोध होत असे ! रशियाचा झार हा आपल्या हातांतील बाहुलें आहे अशीच त्या

शरीरसंरक्षक सैन्याची कल्पना होती ! पीटरने गादीवर येतांच आपल्या अनियंत्रित सत्तेस कोणाकडून विरोध होत आहे हें ताडलें, व आपल्या महत्त्वाकांक्षेच्या आढ येणाऱ्या सर्व अडचणींचा नाश करून, त्यानें आपली सत्ता खरोखरीच अनियंत्रित केली !

पीटरच्या एकंदर वागणुकीवरून त्याच्या स्वभावाविषयीं निरनिराळीं विधाने केलेलीं आढळतात ! पीटर हा आपली राक्षसी महत्त्वाकांक्षा साध्य करण्यासाठीं वाटेल ते सुष्ट दृष्ट उपाय अमलांत आणी म्हणून त्यास कित्येकांनीं क्रूरतेचा व निर्दयतेचा पुतळा ठरविलें आहे; तर कित्येक त्यानें रशियन लोकांच्या आचारविचारांत कान्ति घडवून आणून, रशिया-

पीटर  
धी श्रेष्ठ.

मध्ये युरोपियन सुधारणांचा प्रसार करवून त्या मागासलेल्या राष्ट्रास उन्नत स्वरूप प्राप्त करून दिलें म्हणून त्याची थोरवी गात आहेत ! तेव्हां पीटर-विषयीं निरनिराळ्या लेखकांच्या विधानांमध्ये अशी जमीनअस्मानाची तफावत पाहून हा खरोखरीच कोणत्या प्रकारचा पुरुष होता हें ठरवितांना त्याच्या सर्व कृतींकडे बारकाईनें पाहिलें पाहिजे. त्याच्या एकंदर वागणुकीचें सूक्ष्म निरीक्षण केल्यास त्याच्या वर्तनक्रमांत विसंगतपणा दिसत नसून तो तत्कालीन रशियन लोकांच्या आचारविचारांचा व परिस्थितीचा एक मूर्तिमंत पुतळाच आहे असें आपणास दिसून येईल ! रानटी व मागासलेल्या अशा परिस्थितींत पीटर वाढला असून त्यानंतर संस्कृत व सुधारलेल्या विचारांचा त्याच्या मनावर थोडाबहुत पगडा बसला असल्यामुळे आपणास त्याच्या एकंदर आचरणांत रानटी तसेच सुधारलेले प्रकार आढळून येतात !

१६९५ च्या सुमारास पीटरला पुढें येण्यास चांगलीच संधि सांपडली. त्या वेळेस टर्कीचें साम्राज्य हलके हलके विस्त्रळीत होत असून बादशहाचें टर्कीबरोबर युद्ध सुरू होतें. तेव्हां या संधीचा फायदा घेऊन दक्षिणेकडे एखाद्या समुद्रापर्यंत आपलें साम्राज्य नेऊन भिडवावें असें वाटून १६९६

सालीं त्यानें काळ्या समुद्रावरील अशोव बंदर काबीज केलें. अशाप्रकारें दक्षिणेकडे राशियाची सत्ता समुद्रापर्यंत भिडविल्यावर पाश्चात्य संस्कृति व पाश्चात्य आचारविचार यांचा आपल्या देशांतील लोकांस फायदा करून देण्याचा त्यानें निश्चय केला; व त्यासाठीं पाश्चात्य सुधारणा व संस्कृति यांचें प्रत्यक्ष अवलोकन करण्यासाठीं युरोपमध्ये प्रवास करण्याचें त्यानें ठरविलें.

पीटरनें १६९७ व १६९८ हीं दोन वर्षे जर्मनी, हॉलंड व इंग्लंड या देशांत प्रवास करून पाश्चात्य संस्कृति व पाश्चात्य उद्योगधंदे यांची प्रत्यक्ष माहिती करून घेण्यामध्ये घालविलीं. हॉलंडमध्ये प्रवास करीत असतांना पीटरनें एका जहाजें बांधण्याच्या कारखान्यांत स्वतः सुताराचें देखील काम केलें. त्यानें ठिकठिकाणीं वैद्यकशास्त्रावरील व्याख्यानें ऐकलीं व कागद तयार करण्याच्या गिरण्या, दळणाच्या गिरण्या, छापखाने वगैरे कितीतरी गोष्टी प्रत्यक्ष अवलोकन केल्या !

अशा प्रकारें पीटर युरोपखंडांत प्रवास करीत असतां, त्याच्या खास तैनातींत असलेल्या 'स्ट्रेल्ट्झी' नांवाच्या शरीरसंरक्षक सैन्यानें बंड केलें असल्याची वार्ता त्यास समजली. तेव्हां राशियामध्ये शांतता राखण्यासाठीं तो तत्काळ निघाला व बंडखोर सैन्याचा पुरा सड घेण्यासाठीं त्यानें हजारों सैनिकांस हालहाल करून ठार केलें. पीटरची ही कृति पाहून कित्येक-जण त्यास दोष देतील, परंतु झारच्या सत्तेस या सैन्याकडून नेहमींच विरोध होत असल्यामुळे, तें सैन्य नाहींसें करून त्या जागीं नवीन पद्धतीनें कवाईत शिकवून तयार केलेलें सैन्य स्थापन करावें म्हणूनच पीटरनें अशाप्रकारची कृति केली !

आपल्या महत्त्वाकांक्षेच्या आड येणारी ही अडचण दूर केल्यावर युरोपमध्ये प्रवास करीत असतां प्रत्यक्ष अवलोकन केलेली पाश्चात्य संस्कृति आपल्या मागसलेल्या राष्ट्रावर लादण्याचा त्यानें निश्चय केला. त्याच्या प्रेक्षणेनें राशियन लोकांचा पोषाख, त्यांच्या चालीरीति, केंस ठेवण्याची पद्धत देखील पाश्चात्य तऱ्हेवर जाऊन राशियन लोकांच्या आचारविचारांत

क्रांति होत आहे हें पहातांच जुन्या पद्धतीचे अभिमानी असलेल्या धर्माधिकाऱ्यांस त्याच्याबद्दल तिटकारा वाटूं लागून त्याच्या सर्व सुधारणांस अर्थात्तच विरोध होऊं लागला ! तेव्हां या धर्माधिकाऱ्यांची सत्ता कमी करून आपले इष्ट हेतु साध्य करण्याच्या मार्गांतील ही अडचण दूर करावी असें वाटून इ. स. १७०० मध्ये ग्रीक ख्रिश्चन धर्माचा मुख्य धर्माधिकारी मरण पावल्यावर पीटरनें त्याच्या जागीं दुसऱ्या कोणासही न नेमतां, धार्मिक बाबीची व्यवस्था करण्यासाठीं आपल्या खास हुकमतीखालीं असलेलें एक मंडळ नेमून आपली सत्ता पूर्णपणें अनियंत्रित केली !

पीटरनें आपल्या राज्यांत ठिकठिकाणीं रस्ते बांधले व कालवे खोदले. राष्ट्रांतील उद्योगधंद्यास त्याच्याकडून उत्तेजन मिळून ठिकठिकाणीं शाळा स्थापन करण्यांत आल्या. अशाप्रकारें सार्वजनिक उपयोगाचीं कृत्यें केल्यावर परकीय शत्रूपासून रशियाचें संरक्षण व्हावें व रशियाचें वैभव सर्व युरोपखंडभर प्रस्थापित करतां यावें या हेतूनें रशियाचें लष्कर व आरमार जय्यत तयार ठेवण्याविषयीं त्यानें प्रयत्न चालविले !

आपल्या देशामध्ये अशाप्रकारच्या सुधारणा केल्यावर साहजिकच पीटरचें लक्ष परकीय राजकारणांत जाऊं लागलें. रशियाच्या उत्तरेस असलेल्या बाल्टिक समुद्रावर आपलें वर्चस्व स्थापन करावयाचें तर स्वीडन-सारख्या बलाढ्य राष्ट्राशीं टक्कर देणें भाग होतें !

यावेळीं उत्तरयुरोपवर स्वीडनचें बरेंच वर्चस्व माजलें असून याचें सर्व श्रेय स्वीडनचा पराक्रमी राजा गस्टाव्हस अडोल्फस ( १६११-१६३२ ) यांसच दिलें पाहिजे. गस्टाव्हस हा महापराक्रमी, कर्तृत्ववान व महत्त्वाकांक्षी असल्यामुळें त्यानें बाल्टिक समुद्राच्या उत्तरेकडील व पूर्वेकडील भागामध्ये स्वीडनचें वर्चस्व स्थापलें असून, जर्मनीमध्ये चाललेल्या धर्मयुद्धामध्ये भाग घेतल्यामुळें १६४८ मध्ये झालेल्या वेस्टफॅलियाच्या तहाच्या वेळीं पोमॅरॅनिया हा प्रांत, व वेसर व एल्ब या दोन

नद्यांच्या मुखावरील प्रदेश स्वीडनला मिळाला. अशाप्रकारं स्वीडनचें वर्चस्व उत्तरयुरोपमध्ये प्रस्थापित झालें होतें तरी हें स्वीडनचें वैभव.

वर्चस्व, स्वीडिश लोकांच्या कर्तबगारीवर, त्यांच्या

ज्ञानावर, अवलंबून नसून त्यांनीं आपल्या लष्करी शिस्तीनें व हडेल-हप्पीनें मिळविलें असल्यामुळें तें फार दिवस टिकणें शक्य नव्हतें ! सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत स्वीडनच्या शेजारीं असलेल्या राष्ट्रांस स्वीडनचा उत्कर्ष पाहवला नाहीं व त्यांनीं स्वीडनचें वैभव नष्ट करण्याचा बेत केला. पश्चिमेकडे डेन्मार्कचा मुख्य, पूर्वेकडे रशिया, पोलंड वगैरे राष्ट्रांचा थोडा फार मुख्य काबीज करून स्वीडननें आपलें वर्चस्व स्थापन केलें होतें, तेव्हां योग्य संधि सांपडतांच या राष्ट्रांनीं स्वीडनवर हल्ला करण्याचा बेत करावा यांत कांहींच नवल नव्हतें. १६९७ सालीं स्वीडनच्या गादीवर १२ वा चार्लस आला तेव्हां स्वीडनच्या शत्रूंंस योग्य संधि सांपडली ! स्वीडनचा राजा अल्पवयी असल्यामुळें आपणास आपला मुख्य परत मिळवितां येईल असें वाटून डेन्मार्क, रशिया व पोलंड या राष्ट्रांनीं आपसांत तह केला ( १७०० ).

परंतु या राष्ट्राचा अंदाज पार चुकला; कारण चार्लस जरी केवळ पंधरा वर्षांचा होता, तरी तो धाडसी व शूर असल्यामुळें त्यानें आपल्या शत्रूंचे सर्वच बेत फसविले. डेन्मार्क, पोलंड व रशिया या तीन राष्ट्रांचीं सैन्ये एक ठिकाणीं नसल्यामुळें, आपण एकदम चाल केल्यास, आपणाला तिन्ही सैन्यांचा वेगवेगळ्या ठिकाणीं पराभव करतां येईल असें चार्लसला वाटूं लागलें; व त्यानें एकदम चाल करून १७०० मध्यें कोपेनहेगेन या ठिकाणीं डेन्मार्कच्या राजास तह करणें भाग पाडलें. डेन्मार्कच्या राजाशीं तह झाला नाहीं तोंच चार्लसनें आपला मोर्चा दुसरीकडे वळविला. त्यानें रशियाचा बादशहा पीटर यास फिन्लंडच्या आखातानजीक नार्वा या ठिकाणीं गांठलें. पीटरच्या हातासालीं पन्नास हजार सैन्य होतें तरी देखील चार्लसच्या कवा-

स्वीडनचा जय.

इती सैन्यापुढें पीटरच्या सैन्याचें कांहींच चालेना,

व थोडक्याच वेळांत त्याचा पुरा मोड होऊन रशियन सैन्यास पळ काढावा

लागला ! त्यानंतर चार्लसला पोलंडकडे वळतां आलें व तेथें देखील त्यास पोलिश सैन्याचा पराभव करतां आला.

अशा रीतीनें १२ व्या चार्लसनें आपल्या शत्रूवर जय मिळविला होता; तरी एवढ्यानेंच संतुष्ट न रहातां आपल्या विरुद्ध स्थापन झालेल्या कटाचा मुख्य प्रवर्तक पोलंडचा राजा आगस्टस आहे तेव्हां त्याचा पुरता नाश केल्याखेरीज आपण परत फिरावयाचें नाहीं असा त्याचा निर्धार झाल्यामुळे सर्वच पारडें फिरलें.

पोलंडमध्ये यावेळीं अंदाधुंदी माजलेली होती ! सरदार लोकांनीं आपल्या हातांत सर्व सत्ता बळकावली असून ते आपापल्या जहागिरीवर स्वतंत्र राजाप्रमाणेंच वावरत असत ! पोलंड हें एक संघटित राष्ट्र आहे असें नुसतें नांवाला दाखविण्यासाठीं कीं काय तेथें एक प्रतिनिधि सभा असून ह्या सभेतर्फेच राजाची निवडणूक होई; परंतु राजाच्या हातीं कोणत्याच प्रकारची सत्ता नसल्यामुळे त्यास आपल्या अधिकारानें कांहींच करतां येणें शक्य नव्हतें. पोलंडमध्ये अशाप्रकारची अंदाधुंदी असतांना १६९७ मध्यें तेथील लोकांनीं सॅक्सनीचा संस्थानिक अगस्टस यास आपला राजा निवडलें होतें. परंतु पोलिश पार्लमेंटच्या संमतीशिवाय आगस्टसनें आपल्या एकट्याच्याच अधिकारानें चार्लसविरुद्ध युद्ध जाहीर केल्यामुळे, चार्लसकडून आगस्टसचा पराभव झाला त्यावेळीं पोलिश लोकांना वार्ईट वाटण्याचें बाजूला राहून उलट आनंदच झाला होता ! परंतु चार्लसनें आगस्टसला पोलंडच्या राज्यपदावरून पदच्युत करून आपल्या एका हस्तकास पोलंडच्या गादीवर बसविलेलें पाहून पोलिश लोकांस चीड आली व ते चार्लसविरुद्ध उठले !

अशा रीतीनें स्वीडन व पोलंड यांच्यामध्ये वैमनस्य सुरू असतां राशियाच्या पीटर बादशहानें नाव्ही येथें झालेल्या पराभवाचा पुरासूद्ध घेण्याची जारीनें खटपट चालविली होती ! त्यानें आपल्या सैन्याची



नीट जमवाजमव करून त्यास उत्तम तऱ्हेचे लष्करी शिक्षण दिलें असल्यामुळे त्यास या सैन्याच्या साहाय्यानें बाल्टिक समुद्राच्या लगतचा बराच मुलखही काबीज करतां आला ! १७०३ मध्ये या नवीन जिंकलेल्या मुलखांतच त्यानें सेंटपीटर्सबर्ग नांवाचें शहर वसविलें.

१२ व्या चार्लसनें पोलंडचा राजा आगस्टस याला तह करणें भाग पाडून रशियाचा मोड करण्यासाठीं रशियाची राजधानी मास्को याकडे आपला मोर्चा वळविला ( १७०८ ); परंतु त्यावेळीं भर हिवाळा असल्यामुळे त्याच्या सैन्याचे वाटेत बरेच हाल झाले. सरतेशेवटीं १७०९ मध्ये पल्टाव्हानजीक रशियन सैन्याची गांठ पडून मोठी लढाई झाली. यावेळीं स्वीडिश सैन्यानें नेहमीप्रमाणें शौर्याची पराकाष्ठा केली तरी रशियन

रशियाचें वर्चस्व  
वाढतें-१७०९.

सैन्यापुढें त्यांना टिकाव धरवला नाहीं. स्वीडिश सैन्याचा मुरा मोड होऊन चार्लसला आपल्या थोड्या अनुयायांसह टर्कीकडे पळ काढावा लागला. रशियानें स्वीडिश सैन्याचा पूर्णपणें पराभव केल्यामुळे स्वीडनचें राष्ट्र अगदीं खालच्या दर्जाप्रत जाऊन पोहोचलें, व इतःपर उत्तर युरोपमध्ये स्वीडनच्या ऐवजी रशियाचें वर्चस्व प्रस्थापित झालें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं !

टर्कीमध्ये असतांना बाराव्या चार्लसनें टर्क लोकांना आपल्या बाजूनें रशियाशीं युद्ध करण्याविषयीं वळविण्याचा प्रयत्न केला होता तरी त्यापासून फारशी फलनिष्पत्ति झाली नाहीं. १७१४ मध्ये चार्लस परत स्वीडनमध्ये आला त्यावेळीं स्वीडिश राष्ट्राचा पुरता नाश होऊन स्वीडनच्या शेजारीं असलेल्या शत्रुराष्ट्रांनीं स्वीडनचे लचके तोडून बराच प्रदेश आपल्या घशांत टाकला होता ! अशाप्रकारें आपल्या राष्ट्राचें पूर्ववैभव पार नष्ट झालेलें पाहून तें पुनः प्राप्त करून घेण्यासाठीं चार्लसनें १७१८ च्या सुमारास आपणाकडून होईल तितकी तयारी केली; परंतु

ती सर्व निष्फळ ठरली. चार्ल्सच्या मृत्यूनंतर (१७१८) स्वीडनच्या गादीवर येणारी त्याची बहीण उलरिका एलेनार हिच्या अमदानीत स्वीडिश अमीरउमरावांकडून तिच्या हातांतील बरेच अधिकार कमी करण्यांत आले. अशाप्रकारें स्वीडनचें पूर्ववैभव नष्ट झाल्यावर स्वीडनला इतर राष्ट्रांशीं निस्टॅड येथें तह केल्यावांचून गत्यंतरच नव्हतें ! या तहानें (१) डेन्मार्कच्या राजास त्याचा पूर्वीचा सर्व प्रदेश परत मिळाला. (२) हॅनोव्हर व ब्रॅनडेनबर्ग या दोन जर्मन संस्थानांना स्वीडनकडून गिळंकृत करण्यांत आलेला प्रदेश परत मिळाला. (३) आगस्टस यास पूर्ववत् पोलंडचें राज्यपद देण्यांत आलें. (४) रशियाचा बादशहा पीटर याच्याच प्रयत्नानें स्वीडनचा पराभव झाल्यामुळें रशियास कॅरेलिया इंग्रिया, एस्थोनिया लिव्होनिया—थोडक्यांत फिनलंडाशिवाय स्वीडनच्या ताब्यांत असलेला बाल्टिक समुद्रालगतचा सर्व प्रदेश मिळाला.

अशाप्रकारें पीटरच्या प्रयत्नानें रशियाची एकदम उन्नति होऊन श्रेष्ठप्रतीच्या राष्ट्रांमध्ये रशियाची गणना होऊं लागली, पाश्चात्य सुधारणा व पाश्चात्य आचारविचार यांचा रशियन लोकांवर पगडा बसून रशियाचा उत्कर्ष होऊं लागला तरी जुन्या समजुतीच्या लोकांना पीटरचें करणें मुळींच आवडलें नाहीं. इतकेंच नव्हे तर आपल्या जुन्या समजुती व आचारविचार सोडून पाश्चात्य आचारविचारांचा स्वीकार करणें म्हणजे आपला स्वामिमानच सोडण्यासारखें आहे अशी त्यांची समजूत होती. परंतु या लोकांस पीटरचें मन वळवितां न आल्यामुळें पीटरनंतर गादीवर येणारा राजपुत्र अलेक्सिस याच्यावर कायती पुराणामिमानी लोकांची भिस्त होती ! राजपुत्र अलेक्सिस यानेंही आपण जुन्या चालीरीतींचे अभिमानी आहों असें बोलून दाखविलें होतें ! आपल्या मुलाचीं अशाप्रकारचीं मतें पाहून पीटरला फारच वाईट वाटे, आपल्यानंतर अलेक्सिसकडून आपण प्रस्थापित केलेल्या सर्व सुधारणांचा विघ्नस करण्यांत येईल ही.

कल्पना देखील त्यास कशीशीच वाटूं लागली. आपल्या मुलाचें मन वळविण्याचा पीटरनें पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु त्यास या कामीं यश आलें नाहीं. राशियाच्या उत्कर्षसाधनाच्या मार्गांत एवढीच अडचण आहे असें वाटून पीटरनें अलोकिससवर राजद्रोहाचा आरोप शाबीत करवून त्याचा शिरच्छेद करविला ( १७१८ ) !

राशियाच्या उन्नतीप्रीत्यर्थ अशाप्रकारचे प्रयत्न करून पीटर १७२५ मध्ये मरण पावला. पीटरनंतर त्याची पत्नी १ ली कॅथराईन हिनें १७२७ पर्यंत राज्य करून आस्ट्रियाशीं सख्य संपादन केलें. तिच्यानंतर २ रा पीटर गादीवर आला ( १७२७-१७३० ). या दोन राज्यकर्त्यांच्या अमदानींत राशियामध्ये जुन्या मतांचा पगडा बसून पीटरच्या सर्व सुधारणा नामशेष करण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला. परंतु राशियाच्या सुदैवानें १७३० नंतर अँना इव्हानोव्हना ( १७३० ते १७४० ) व इलिझाबेद ( १७४१-१७६२ ) या दोन राज्यकर्त्यांनीं पीटरचें अनुकरण करून त्याच्या अमदानींतील सर्व सुधारणा कायम ठेवून त्याची महत्त्वाकांक्षा सफल करण्याचे प्रयत्न केल्यामुळें राशियास युरोपियन राष्ट्रांमध्ये मान्यता मिळाली. १७३३ ते १७३५ पर्यंत पोलंडच्या अंतस्थ कलहामध्ये तिनें भाग घेतला; व आस्ट्रियाच्या गादीवर कोणीं यावें यासंबंधीं उपस्थित झालेल्या कलहामध्ये ( १७४०-१७४८ ) तिनें इंग्लंड व हॉलंड या राष्ट्रांशीं सख्य संपादन केलें. सप्तवार्षिक युद्धांत ( १७५६-१७६३ ) इलिझाबेदनें राशियाचा राजा फ्रेडरीक धी ग्रेट याच्याशीं सामना देण्यासाठीं कंवर बांधली. अशारीतीनें राशियाची युरोपमधील प्रमुख राष्ट्रांमध्ये गणना होत असतां दुसऱ्या कॅथराईनच्या अमदानींत तर ( १७६२-१७९६ ) राशियानें युरोपमध्ये बरेंच वरचें स्थान पटकावलें. २ री कॅथराईन ही जर्मनीमधील एका संस्थानिकाची मुलगी होती व राशियाचा राजपुत्र ३ रा पीटर याच्याशीं तिचें लग्न झालें होतें. ३ रा पीटर अगदीं नेमळा व अर्धवट असल्यामुळें कॅथराईननें आपल्या मर्जींतील दोन पुरुषांकडून त्याचा वध करविला; व राज्यकार-

२ र्या कॅथराईनच्या अमदानींतील राशियाचा उत्कर्ष.

भाराचीं सर्व सूत्रें आपल्या हातांत घेतलीं ! अशाप्रकारें अन्यायानें व क्रूरमार्गानें जरी तिनें राज्यपद मिळविलें होतें, तरी गादीवर आल्यावर तिनें आपल्या मुत्सद्देगिरीनें व कर्तबगारीनें रशियास युरोपियन राष्ट्रांमध्ये पहिल्या प्रतीच्या स्थानाप्रत आणून सोडलें यांत संशय नाहीं. कॅथराईनचा जन्म जर्मनीसारख्या सुधारलेल्या देशांत झाला असल्यामुळे, तिला सुधारणेची खरी किंमत कळत होती, व तिनें पीटर-प्रमाणें रशियामध्ये सर्व प्रकारची सुधारणा घडवून आणली. हिच्या अमदानींत ठिकठिकाणीं विद्यापीठें स्थापन करण्यांत येऊन व्यापार व उद्योगधंदे यांचा रशियामध्ये उत्कर्ष होत गेला. अशाप्रकारें रशियाची अंतःस्थिति सुधारण्याकडे तिनें लक्ष घातलें इतकेंच नव्हे तर पीटरच्या महत्त्वाकांक्षेप्रमाणें पश्चिम युरोपमध्येही आपलें वर्चस्व वाढविण्याचा तिच्याकडून प्रयत्न करण्यांत आला.

उत्तरयुरोपमध्ये पीटरनें स्वीडनच्या सत्तेचा न्हास केल्यापासून रशियाच्या महत्त्वाकांक्षेच्या आड पोलंडचे राष्ट्र व दक्षिण युरोपमध्ये टर्कीचे राष्ट्र हींच कायतीं दोन राष्ट्रे होती ! तेव्हां उत्तर व दक्षिण युरोपमध्ये रशियाच्या महत्त्वाकांक्षेच्या आड येणाऱ्या या दोन राष्ट्रांचा नाश करावा व रशियाची सत्ता वाढवावी असें तिला वाटूं लागलें; व हाच उद्दिष्ट हेतु साध्य करण्यासाठीं तिनें आपल्या दीर्घ प्रयत्नानें पोलंडचे एकसारखे लचके तोडण्यास प्रारंभ केला.

या वेळीं पोलंडमध्ये बेबंदशाही माजली असून सर्व सत्ता सरदार लोकांच्या हातीं गेलेली होती, ती इतकी कीं पोलंडच्या त्या वेळच्या

कायद्याप्रमाणें राज्यकारभार चालविणें कोणत्याही पोलंडमधील बेबंद-  
शाही. राजास अशक्य झालें असतें ! कायदे कौन्सिल-  
मधील कोणत्याही अमीरउमरावास आपल्या एकट्या विरुद्ध मतानें राज्यकारभाराचा सर्वच गाढा बंद पाडतां येई ! तेथील राज्यव्यवस्था अशा प्रकारची चमत्कारिक असल्यामुळे राष्ट्रांतील अंतस्थ कलह अधिकच तीव्रतर होऊन परकीय राष्ट्रांस पोलंडच्या राज्य-

कारभारांत हात घालून आपला फायदा करून घेण्यास चांगलेंच फावे ! पोलंडची अशा प्रकारची स्थिति असल्यामुळें रशिया, प्रशिया व आस्ट्रिया या तीन बलाढ्य राष्ट्रांतील कॅथराईन, फ्रेडरीक व मेरिया थेरेसा या राज्यकर्त्यांस विचान्या पोलिश राष्ट्राचे तुकडे गिळंकृत करण्याची संधि मिळाली.

१७७२ मध्ये कॅथराईननें पोलंडवर मोठा जय मिळवून पोलंडचा बराच मोठा भाग आपल्या घशांत टाकण्याचा प्रयत्न केला; परंतु कॅथराईनची ही कृति प्रशियाचा राजा फ्रेडरीक डोळ्यांत तेल घालून पहात असल्यामुळें, कॅथराईनला या दरोडेखोरीच्या लढांतील कांहीं भाग प्रशिया व आस्ट्रिया या दोन राष्ट्रांसही वांटून द्यावा लागला. या विभागणीनें १७७२ मध्ये रशियास पोलंडचा ढिना हा प्रांत, आस्ट्रियाला गॅलिसिया हा प्रांत व प्रशियाला पोलंडचा पश्चिमेकडील कांहीं भाग मिळाला. यानंतर १७९३ व १७९५ मध्ये या तीन राष्ट्रांनीं पोलंडचे आणखी लचके तोडून पोलंडचा पूर्ण पराभव केला व पोलिश राष्ट्राचें अस्तित्वच नाहीसें

पोलिश राष्ट्र इति-  
हासांतून नामशेष  
होतें-१७९५.

करून टाकलें ( १७९५ ). अशारीतीनें पोलंडचें स्वातंत्र्य जरी या तीन राष्ट्रांस हिरावून घेतां आलें तरी त्या राष्ट्रांचा स्वाभिमान कांहीं त्यांस नष्ट करतां आला नाही ! आपले आचारविचार,

आपला राष्ट्रीयपणा पोलिश लोकांनीं अजून सोडला नसून पुनः संधि सांपडल्यास आपल्या पुरातन राष्ट्राचें पुनरुज्जीवन करण्याची त्यांस आशा वाटत आहे !

उत्तर युरोपप्रमाणें दक्षिण युरोपमध्येही आपल्या महत्त्वाकांक्षेस वाव मिळावा व आपल्या मार्गांत असलेल्या टर्कीचा अडथळा दूर करावा या हेतूनें कॅथराईननें ( १७६८-१७७४ व १७८७-१७९२ ) या वेळीं दोनदां टर्कीशीं युद्ध उपस्थित करून काळ्या समुद्राच्या आसपासचा मुख्य मिळविला ! परंतु एवढ्यानेंच रशियाची महत्त्वाकांक्षा पूर्ण झाली नाही. तर भूमध्य समुद्रावरील कॉन्स्टंटिनोपल हें इतिहासप्रासिद्ध

आरमारी ठिकाण मिळविणें हेंच रशियाचें अंतिमसाध्य असे, परंतु ही महत्त्वाकांक्षा कॅथराईनच्या हयातींत पूर्ण झाली नाही. तिच्यानंतर गादीवर येणाऱ्या बादशहानीं देखील दक्षिणेकडे भूमध्यसमुद्रावरील कॉन्स्टँटीनोपल शहर मिळविणें हेंच आपलें ध्येय ठेवून कित्येक शतके हें आरमारी ठिकाण घेण्याचा प्रयत्न चालविला ! परंतु रशियाच्या ताब्यांत तें ठिकाण गेल्यास इतर प्रवळ युरोपियन राष्ट्रांच्या हितसंबंधास जबरदस्त धोका येण्याचा संभव असल्यामुळे मोठमोठ्या युरोपियन राष्ट्रांनीं मध्ये पडून रशियाची ही महत्त्वाकांक्षा सफल होऊं दिली नाही !



## प्रकरण १२ वें.

### प्रशियाचा उदय व उत्कर्ष.

शुद्धतराव्या व अठराव्या शतकांमध्ये जर्मनीमध्ये मोडणाऱ्या प्रशिया संस्थानानें आपलें राष्ट्र बलाढ्य करून युरोपमध्ये आपलें वर्चस्व प्रस्थापित केलें असल्यामुळे, या राष्ट्राच्या पूर्वेतिहासाकडे लक्ष देऊन, त्याची उन्नति कसकशी होत गेली याचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करणें अत्यावश्यक आहे. जर्मनीमधील ब्रॅन्डेनबर्ग नांवाच्या चिमुकल्या संस्थानापासून प्रशियाची उन्नति झाली.

प्रशियाचं पूर्ववृत्त. मध्ययुगामध्ये येथील संस्थानिकास जर्मन बाद-शाहाच्या निवडणुकींत मत देण्याचा हक्क मिळाला होता व तदनंतर तें संस्थान होहेनझोलर्न घराण्याच्या ताब्यांत गेलें. युरोपमध्ये धर्मसुधारणेची चळवळ सुरू झाली त्यावेळीं, तेथील लोकांनीं नवीन धर्मपंथाचा स्वीकार केला; व त्यानंतर सतराव्या शतकाच्या प्रारंभीं तेथील संस्थानिकाच्या ताब्यांत पश्चिमजर्मनींतील क्वीब्ल प्रदेश व पूर्वजर्मनींतील प्रशियाचा प्रांतही मिळाला.

जर्मनीच्या पूर्वेकडे असलेल्या या प्रशिया नांवाच्या प्रदेशांत मध्य-युगामध्ये स्लाव जातीचे लोक रहात होते. १३ व्या शतकामध्ये ट्यूटन जातीच्या कांहीं सरदारांनीं हा प्रदेश जिंकून तेथें आपलें राज्य स्थापन केलें; व तेथील मूळच्या रहिवाशांस ख्रिश्चन धर्माची दीक्षा दिली. यानंतर १५ व्या शतकामध्ये पोलंडच्या राजानें हा प्रदेश जिंकून त्यावर आपलें वर्चस्व बसविलें; परंतु कांहीं काळानें त्यानें या प्रदेशाचे दोन तुकडे करून पश्चिमेकडील मुख्य आपल्या राज्यास सामील केला, व पूर्वेकडील प्रदेश आपलेमांडलीक म्हणून पुनः ट्यूटन सरदारांच्या ताब्यांत दिला. यानंतर जर्मनीमध्ये जेव्हां धर्मसुधारणेची चळवळ सुरू झाली,

त्या वेळीं तेथील लोकांनीं प्रॉटेस्टंटपथाचा स्वीकार केला, व होहेनझोलर्न घराण्यांतील आलबर्ट नांवाच्या पुरुषास आपला राजा केलें (१५२५). अशा-  
रीतीनें जवळ जवळ शंभर वर्षेपर्यंत आलबर्टच्या वंशानें येथें राज्य केल्या-  
वर १६१८ मध्यें आलबर्टचा वंश संपुष्टांत आला व ब्रॅन्डेनबर्ग संस्थाना-  
वर राज्य करणाऱ्या होहेनझोलर्न घराण्यांतील पुरुषास आलबर्ट-  
च्या घराण्याशीं नात्याचा संबंध असल्यानें, प्रशियाचें संस्थान  
अचानक मिळालें.

अशाप्रकारें ब्रॅन्डेनबर्ग संस्थानिकास जर्मनीच्या पूर्वेकडील प्रशि-  
याचें राज्य मिळालें होतें तरी १६४० मध्यें फेडरीक बुइल्यम नांवाचा  
पुरुष ब्रॅन्डेनबर्गच्या गादीवर येण्यापूर्वीं तें संस्थान  
फारसें प्रसिद्धीस आलें नाहीं. फेडरीक बुइल्यम  
गादीवर आला त्यावेळीं जर्मनीमध्ये तीस वर्षे

फेडरीक बुइल्यम  
१६४०-८८.

टिकलेलें धर्मयुद्ध सुरू असल्यामुळे ब्रॅन्डेनबर्ग संस्थानाची फारच  
दुर्दशा होण्याचा संभव होता; परंतु त्यानें आपल्या कर्तबगारीनें  
राज्यांत स्वस्थता राखून १६४८ मध्यें वेस्टफॅलियाच्या तहानें जेव्हां  
तें युद्ध थांबविण्यांत आलें, त्यावेळीं पोमेरॅनिया प्रांताचा पूर्वभाग  
व दुसरीं बरींच धर्माधिकाऱ्यांच्या ताब्यांत असलेलीं ठिकाणें  
मिळविलीं. यावेळीं पोमेरॅनिया प्रांताचा सर्वच भाग त्यास मिळण्याचा  
संभव होता, परंतु स्वीडनसारख्या बलाढ्य राष्ट्राचा त्या प्रांताकडे डोळा  
असल्यामुळे, त्यास त्या प्रांताच्या पूर्वभागावरच संतुष्ट राहवें लागलें.

अशाप्रकारें फेडरीक गादीवर आल्यावर त्याच्या ताब्यांत पश्चिम-  
कडील व्हीव्ह प्रदेश, मध्यवर्ती ब्रॅन्डेनबर्ग संस्थान व पूर्वेकडील प्रशि-  
याचें राज्य असे तीन एकमेकांपासून अलग असलेले प्रदेश असून त्या  
प्रत्येक संस्थानाची राज्यव्यवस्था, तेथील सैन्य व प्रतिनिधिमंडळें निर-  
निराळीं होती. आपल्या ताब्यांत असलेल्या निरनिराळ्या प्रदेशांतील  
अलगपणा नाहींसा केल्याखेरीज आपलें राष्ट्र बलाढ्य व्हावयाचें नाहीं



असें वाटून त्यानें या सर्व प्रदेशाचें एक संघटित राष्ट्र स्थापन करण्याचे प्रयत्न सुरू केले. आपलें हें ध्येय साध्य करण्यासाठीं त्यानें या तीन निरनिराळ्या प्रदेशांतील प्रतिनिधिंमंडळें नाहींशीं करून आपली सत्ता अनियंत्रित केली व आपल्या हुकमतीखालील सर्व सैन्याचें एकीकरण केलें ! अशा रीतीनें सर्व प्रदेशाचें एकीकरण होऊन प्रशियाचें एक संघटित राष्ट्र बनल्यावर, परराष्ट्रीय राजकारणांत हात घालून आपलें महत्त्व वाढवावें असें फ्रेडरीकला वाटूं लागल्यास कांहींच नवल नव्हतें ! परंतु आपलें सैन्य वाढवून त्यांना उत्कृष्ट प्रतीचें लष्करी शिक्षण दिल्याखेरीज आपणास आपली महत्त्वाकांक्षा साध्य करून घेतां यावयाची नाहीं असें वाटून त्याचे तत्प्रीत्यर्थ प्रयत्न सुरू झाले. आतां योग्य संधि सांपडतांच फ्रेडरीक आपली महत्त्वाकांक्षा संपूर्ण करण्याचा प्रयत्न करणार हेंही

फ्रेडरीक बुद्ध्यमचें  
परराष्ट्रीय धोरण.

स्पष्ट दिसत होतें. १६५५ मध्ये युद्ध उपस्थित झाल आहे हें पाहतांच त्यास अत्यानंद झाला व या संधीचा फायदा घेऊन पूर्व प्रशियाच्या मुलखा-

वर पोलंडचा पूर्वापार असलेला सार्वभौमत्वाचा हक्क पोलंडकडून काढून घेण्यास त्यास फार श्रम पडले नाहींत !

यानंतर १६७२ मध्ये परराष्ट्रीय राजकारणांत हात घालण्याची त्यास संधि सांपडली. या सुमारास १४ व्या लुईनें हॉलंडवर स्वारी केली आहे हें पाहतांच त्यानें बादशहाचें साहाय्य घेऊन, डच लोकांचें संरक्षण करण्यासाठीं एकदम फ्रेंच सैन्यावर चाल केली. परंतु १४ व्या लुईनें फ्रेडरीकला शह देण्यासाठीं ब्रॅन्डेनबर्ग संस्थानावर हल्ला करण्यासाठीं स्वीडिश राजाचें मन वळविलें. आपल्या संस्थानावर स्वीडनकडून हल्ला होत आहे हें पाहतांच तो तांतडीनें परत फिरला व १६७५ च्या जून महिन्यांत फेहर्वेलिन या ठिकाणीं स्वीडिश सैन्यावर एकदम तुटून पडून त्यानें स्वीडनचा पुरता फडशा पाडला ! अशाप्रकारें आपल्या सैन्याचें लष्करी श्रेष्ठत्व एकदां प्रस्थापित केल्यावर पोमेरॅनिया प्रांतावरील

स्वीडनचें वर्चस्व अजीबात नष्ट करण्यास त्यास फार परिश्रम पडले नाहींत. परंतु अशाप्रकारें सहजरीत्या आपल्या ताब्यांत आलेला पोमेरॅनियाचा विस्तृत प्रांत फ्रेडरीकला आपल्या वर्चस्वाखालीं ठेवतां येणें शक्य नव्हतें ! १४ व्या लुईची हॉलंडवरील मोहिम संपून १६७९ मध्ये निमवेजेन या ठिकाणीं तह झाल्यावर सेंट जर्मेन या ठिकाणीं फ्रेडरीकला तह करणें भाग पडून पोमेरॅनिया प्रांत स्वीडनच्या ताब्यांत देणें भाग पडलें.

आपल्या अमदानींत ब्रॅन्डेनबर्ग या संस्थानास उन्नत स्वरूप प्राप्त करून दिल्यावर फ्रेडरीक वुइल्यम १६८८ मध्ये मरण पावला. त्याच्या-  
नंतर गादीवर येणारा त्याचा पुत्र फ्रेडरीक हा चैनी व एषआरामी  
असल्यामुळें याच्या अमदानींत ब्रॅन्डेनबर्गचें वर्चस्व  
कायम टिकतें कीं नाहीं याची शंका होती. परंतु  
ह्या शंका खोटी ठरून याच्या अमदानींत त्या  
संस्थानाचें पूर्वीचें वर्चस्व कायम टिकलें इतकेंच  
नव्हे, तर याच्या अमदानींत ब्रॅन्डेनबर्गच्या संस्थानिकास 'प्रशियाचा  
राजा' असा किताब मिळाल्यामुळें तर ब्रॅन्डेनबर्गच्या संस्थानिकाचा  
दर्जा फारच वाढला. यावेळीं 'स्पेनच्या गादीवर कोणीं यावें' यासंबंधीं  
उपास्थित होणाऱ्या युद्धांत बादशहा लिओपोल्ड यास फ्रेडरीकची मदत  
पाहिजे होती, तेव्हां त्यास खुष करण्यासाठीं 'प्रशियाचा राजा' असा  
किताब बहाल करण्यांत आला ! फ्रेडरीकनें लागलीच पूर्वप्रशियाची  
राजधानी कॉनिगजबर्ग येथें १८ जानेवारी १७०१ मध्ये स्वतःस राज्या-  
भिषेक करून घेतला ! प्रशियाचा प्रांत 'पवित्र रोमन साम्राज्यांत' कधींच  
मोडत नसल्यामुळें फ्रेडरीकला 'प्रशियाचा राजा' असा किताब दिल्यानें  
जर्मनीचा बादशहा म्हणून आपलें महत्त्व कमी होईल अशी लिओपोल्डला  
भीती वाटत नव्हती ! परंतु इतःपर ब्रॅन्डेनबर्गचे संस्थानिक स्वतःस 'प्रशियाचे  
राजे' असे म्हणूं लागले, व हलके हलके त्यांचा हा प्रघात इतका रूढ

झाला कीं होहेनझोर्न घराण्याच्या ताब्यांत असलेल्या सर्व प्रदेशास 'प्रशिया' अशी संज्ञा मिळूं लागली !

फ्रेडरीकनंतर गादीवर येणारा त्याचा पुत्र फ्रेडरीक १ ला बुइल्यम ( १७१३-४० ) आपल्या आज्ञाप्रमाणेंच महत्त्वाकांक्षी होता. आपलें सैन्य जय्यत तयार ठेवल्याखेरीज आपणास आपलें राष्ट्र बलाढ्य करितां यावयाचें नाहीं हें पाहून त्यानें आपलें सर्व लक्ष या बाबींत खर्च केलें, व थोडक्याच काळांत उत्कृष्टप्रतीचें लष्करी शिक्षण देऊन ८० हजार फौज तयार ठेवली. यानंतर त्यानें राज्यकारभारासंबंधीं कांहीं सुधारणा करून प्रशियामध्ये एकतंत्री केंद्रीभूत झालेली राज्यपद्धति स्थापन करून आपल्या खास हुकमतीखालीं वागणारी नोकरशाही निर्माण केली !

अशाप्रकारें आपल्या राष्ट्राच्या अंतस्थ बाबीसंबंधानें महत्त्वाच्या सुधारणा केल्यावर त्यास आपलें राष्ट्र बलाढ्य करितां येऊन परराष्ट्रीय राजकारणांत हात घालतां आला. यावेळीं रशिया, डेन्मार्क व पोलंड या राष्ट्रांनीं वारंवार हल्ला केल्यामुळें स्वीडनचें राज्य अगदींच कमकुवत झालें होतें व आपण यावेळीं स्वीडनवर हल्ला केला तर आपला फायदा करून घेतां येईल असें वाटून बुइल्यमनें एकदम स्वीडिश मुलखांवर हल्ला करून पोमेरॅनिया प्रांत बळकाविला. यानंतर स्वीडनचा पराक्रमी राजा १२ वा चार्लस मरण पावल्यावर स्वीडनला तह करणें भाग पडून बाल्टिक समुद्रा. वरील स्टेटिन नांवाचें बंदरही प्रशियाच्या हवालीं करावें लागलें ( १७२० ) - अशाप्रकारें प्रशियाचें राष्ट्र बलाढ्य होऊन त्यास युरोपियन राष्ट्रांमध्ये बरेंच वरचें स्थान पटकावितां आलें याचें बरेच श्रेय फ्रेडरीक बुइल्यमला दिलें पाहिजे !

फ्रेडरीक बुइल्यमच्या स्वभावाचें पृथक्करण केल्यास तो फारच कठोर-हृदयी असल्याचें आपणास वाटे ! आपल्या मनाविरुद्ध वागणाऱ्या मनुष्यास वाटेल ती शिक्षा करण्यास देखील तो मार्गे पुढें पहात नसे ! एकदां तर त्याचामुलगा फ्रेडरीक ( हाच पुढें फ्रेडरीक धी ग्रेट म्हणून प्रसिद्धीस

आला) यानें आपल्या बापाच्या कठोर व त्रासदायक स्वभावास कंटाळून पळून जाण्याचा बेत केला. परंतु राजपुत्राचा हा बेत समजतांच त्यास आपल्या मुलाचा अतोनात राग येऊन राजपुत्र फ्रेडरीक याचा वध करावा असें देखील त्यास वाटूं लागलें ! परंतु फ्रेडरीक बुद्ध्य-  
मचा स्वभाव. राजपुत्राच्या सुदैवानें राजाचें मन अशा प्रका-  
रच्या भयंकर कृत्यापासून वळाविण्यांत आल्यावर राजानें, आपल्या मुलास शिक्षा म्हणून लष्करी व मुलकी खात्याच्या खालच्या हुद्यापासून सर्व प्रकारचें शिक्षण संपादन करणें त्यास भाग पाडलें. राजपुत्र फ्रेडरीक यास अशाप्रकारें सामान्य माणसाप्रमाणें आपण प्रत्येक गोष्टींत राबावें हें अर्थातच आवडत नव्हतें; परंतु बापाच्या भीतीनें त्यास हें काम करावें लागलें ! परंतु अशारीतीनें राज्यकारभाराच्या प्रत्येक खात्याची त्यास प्रत्यक्ष माहिती मिळाल्यामुळें एकंदरीत त्याचा फायदाच झाला असें म्हटलें पाहिजे.

१७४० मध्ये बापाच्या मृत्यूनंतर २ रा फ्रेडरीक प्रशियाच्या गादीवर आला. लहानपणापासून त्याचें, वाङ्मय व कलाकौशल्याच्या गोष्टी यांकडेच लक्ष असल्यामुळें याच्या अमदानींत या गोष्टींस बरेंच उत्तेजन मिळेल असें वाटत होतें. गादीवर आल्यावर आपलें राष्ट्र वृद्धिंगत करण्या साठीं त्यास एक चांगलीशी संधि सांपडली. फ्रेडरीक गादीवर येऊन फार दिवस झाले नाहींत तोंच रोमन साम्राज्याचा

फ्रेडरीक धी घेत. बादशहा ६ वा चार्लस मरण पावून त्याच्या मृत्यूनंतर हॅप्सबर्ग घराण्याचा पुरुषवंश संपुष्टांत आला. आपल्यानंतर आपल्या साम्राज्याचें कोणी वारस व्हावें या-संबंधी वाटाघाट होईल हें ओळखून त्यानें आपल्या मरणापूर्वी आपली मुलगी मेरिया थेरिसा हिला आपल्या साम्राज्याची एकटीच वारस करून त्याबद्दल सर्व युरोपियन राष्ट्रांची संमति मिळविली होती. तेव्हां ६ व्या चार्लसच्या मृत्यूनंतर त्याची मुलगी मेरिया थेरिसा हिनें हॅप्सबर्ग घराण्याच्या ताब्यांत असलेल्या सर्व प्रदेशावर आपणच वारस असल्याचें जाहीर केलें.

परंतु यावेळीं फ्रेडरीक बुइल्यमला आपला मुलूस विसृत करण्यास ती उत्तम संधि आहे असें वाटून, (६ व्या चार्लसनंतर मेरिया थेरिसा हिनेंच रोमन साम्राज्याचें वारस व्हावें अशी फ्रेडरीक बुइल्यमनें कबुल दिली होती तरी) त्यानें एकदम आपल्या कवाईत शिकवून तयार ठेवलेल्या सैन्यानिशीं १७४० च्या डिसेंबर महिन्यांत आस्ट्रियाच्या ताब्यांत असलेल्या सॅयलेशिया प्रांतावर हल्ला केला. दक्षिणेकडून फ्रेंच सैन्यही आस्ट्रियावर चालून येत असल्यामळे तर मेरिया थेरिसेची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली ! प्रशियाचा राजा फ्रेडरीक यानें १० एप्रिल १७४१ मध्यें मोलविट्झ या ठिकाणीं आस्ट्रियन सैन्याचा पराभव करून सॅयलेशिया प्रांत बळकाविला. प्रशियाचा हा पराक्रम पाहून इतर युरोपियन राष्ट्रांसही उत्तेजन आलें, व हलके हलके सेव्हाय, बव्हेरिया, सॅक्सनी हीं बारकीं राष्ट्रे देखील, आस्ट्रिया संस्थानाच्या ताब्यांत असलेल्या कांहीं प्रदेशावर आपला हक्क आहे असें दाखवून एकदम आस्ट्रियावर चालून आलीं. अशारीतीनें ६ वा चार्लस मरण पावून २ वर्षे झालीं नाहींत तोंच आस्ट्रियाच्या सर्व शत्रूंनीं उचल करून आस्ट्रियाचें संस्थान नामशेष करण्याचा प्रयत्न चालविला !

परंतु मेरिया थेरिसा ही कर्तृत्ववान् व धूर्त होती. तिनें तशा परिस्थितींतही आपल्या राष्ट्राचें संरक्षण करण्यासाठीं चिकाटीनें प्रयत्न केले. आपल्या राष्ट्राचें संरक्षण करणें आपलें कर्तव्य आहे, व या कामीं आपल्या प्राणाचीही पर्वा कोणीं बाळगूं नये असें तिनें आपल्या सैनिकांस उत्तेजन दिलें होतें ! तिच्या प्रोत्साहनानें आस्ट्रियन सैन्यास जोर आला व शत्रूंवर तुटून पडून, त्यांनीं त्यांस बोहेमिया प्रांतांतून हांकून लावलें; व बव्हेरिया प्रांतावरही स्वारी केली. फ्रेंच सैन्याचा असा पराभव होत आहे हें पहातांच फ्रेडरीकनें बोहेमिया प्रांतावर स्वारी करून आस्ट्रियन सैन्याचा पराभव केला (१७४२). तेव्हां आतां फ्रेडरीकशीं तह केल्या-खेरीज आपणास फ्रेंच सैन्याचा व इतर युरोपियन राष्ट्रांचा फडशा पाडतां यावयाचा नाहीं हें ओळखून तिनें १७४२ मध्यें ब्रेस्लू येथें तह करून

सॅयलेशिया प्रांत पूर्णपणें फ्रेडरीकच्या ताब्यांत दिला तेव्हां आतां इतर राष्ट्रांशीं तोंड देण्याचें काम वरेंच सुलभ झालें. या सुमारास इंग्लंड व हॉलंड हीं दोन राष्ट्रे आस्ट्रियाच्या वतीनें युद्धांत पडल्यामुळें तर युद्धाचें क्षेत्र अधिकच विस्तृत झालें ! मेरिया थेरिसा हिनें बव्हेरिया प्रांत जिंकून घेऊन दक्षिण जर्मनीवर आपलें वर्चस्व गाजविलें व आतां सर्व जर्मनीवर तिचें वर्चस्व प्रस्थापित होतें कीं काय असें वाटूं लागलें. तेव्हां आतां फ्रान्सला मदत करण्यासाठीं जर आपण युद्धांत भाग घेतला नाही तर आज नाहीं उद्यां सॅयलेशिया प्रांतावरील आपलें वर्चस्व नष्ट होईल या भीतीनें प्रशियाच्या फ्रेडरीकनें लागलींच १७४५ मध्यें मेरिया थेरिसेच्या सैन्याचा पराभव करून तिला ड्रेसडेन या ठिकाणीं तह करणें भाग पाडलें. हा तह झाला तरी मेरिया थेरिसेचें उरलेल्या शत्रूंशीं युद्ध सुरूच होतें. सरतेशेवटीं आठ वर्षे युद्ध करून दोन्ही पक्ष जेरीस आल्यामुळें १७४८ मध्यें एक्स-ला-शापेल या ठिकाणीं तह होऊन युद्ध थांबविण्यांत आलें. हा तह होण्यापूर्वी १७४५ मध्यें तिचा पति लॉरेन्चा संस्थानिक फ्रॅन्सीस याची रोमन पादशाहीपदावर नेमणूक झाल्यामुळें बादशाहीपद पुनरपि हॅप्सबर्ग घराण्यांतच राहिलें. एक्स-ला-शापेल या तहानें सॅयलेशिया प्रांताखेरीज आस्ट्रियाच्या ताब्यांत असलेल्या सर्व प्रदेशावर मेरिया थेरेसाचेंच वर्चस्व असल्याचें सर्वांनीं कबूल केलें.

या युद्धामध्यें आस्ट्रियासारख्या बलाढ्य पराभव करून सॅयलेशिया प्रांत मिळविल्यामुळें तर फ्रेडरीकचा दरारा सर्वत्र बसला व फ्रान्स, इंग्लंड, आस्ट्रिया वगैरे प्रमुख राष्ट्रांमध्ये प्रशियाची गणना होऊं लागली ! यानंतर पुढील दहा वर्षे फ्रेडरीकनें अंतस्थ बाबींमध्ये महत्त्वाच्या सुधारणा करण्याकडे घालविलीं. त्यानें ठिकठिकाणीं कालवे खणून दळणवळणाचे मार्ग सुलभ करून ठेवले. त्याचप्रमाणें लोखंड, लोकर, मीठ वगैरे वस्तूंची पैदास करणाऱ्या कारखान्यास त्यानें उत्तेजन दिलें. अशाप्रकारें औद्योगिक बाबींमध्ये महत्त्वाच्या सुधारणा केल्यावर, वाङ्मय व कलाकौशल्याच्या

गोष्टी या बाबींमध्येही त्याजकडून उत्तेजन मिळत गेलें. वरील गोष्टींमध्ये फ्रान्स राष्ट्र अग्रेसर असल्यामुळे फ्रान्सबद्दल त्यास आदर वाटे ! फ्रान्सचें या बाबतींत अनुकरण करण्याच्या उद्देशानें फ्रेंच तत्त्ववेत्ते, कवि व लेखक यांस त्याच्याकडून उत्तेजन मिळत असे. १७५० पासून तीन वर्षे फ्रान्स-मधील प्रख्यात तत्त्ववेत्ता व्हॉलटेर यास त्यानें आश्रय दिला होता.

आपल्या अंतस्थ बाबींसंबंधानें महत्त्वाच्या सुधारणा करीत असतां, आपणाकडून सॅग्लेशिया प्रांत परत मिळाविण्याबद्दल मेरिया थेरिसेकडून प्रयत्न होणार हें तो जाणून होता. मेरिया थेरिसेचे याच दिशेनें प्रयत्न सुरू असून फेडरीकचा सूड घेण्यासाठीं तिनें व तिचा मुख्य प्रधान कानिंटझ यांनीं आज शेंकडों वर्षे एकमेकांची हाडवैरी असलेल्या आस्ट्रियाचें हॅप्सबर्ग घराणें व फ्रान्सचें बोरबोन घराणें यांच्यामध्ये खरोखरीच स्नेह-संबंध घट्टन आणला ! अशाप्रकारें अकल्पित रीतीनें आस्ट्रिया व फ्रान्स या राष्ट्रांमध्ये तह घडवून आणल्यामुळे, युरोपमधील इतर प्रमुख राष्ट्रांच्या परराष्ट्रीय धोरणांतही महत्त्वाची क्रान्ति झाली ! आस्ट्रिया व फ्रान्स या दोन बलाढ्य राष्ट्रांशीं तोंड देण्यास आपण एकटे अगदींच असमर्थ आहोंत हें ओळखून, दुसऱ्या कोणत्या तरी प्रमुख युरोपियन राष्ट्रांशीं स्नेह करणें फेडरीकला अत्यावश्यक वाटूं लागलें ! यावेळीं इंग्लंड व फ्रान्स या दोन राष्ट्रांमध्ये समुद्रावरील वर्चस्वासंबंधानें स्पर्धा सुरू होती तेव्हां इंग्लंड, फ्रान्सविरुद्ध आपणास मदत करील असें वाटून १७५६ च्या जानेवारी माहिन्यांत फेडरीकनें इंग्लंडशीं तह केला. अशाप्रकारें समुद्रावरील वर्चस्वासंबंधानें इंग्लंड व फ्रान्स, व जर्मनीमधील वर्चस्वासंबंधानें आस्ट्रिया व प्रशिया या दोन राष्ट्रांमध्ये जी चुरस उत्पन्न झाली होती, त्याचें शेवटीं 'सप्त वार्षिक' युद्धांमध्ये पर्यवसान होऊन हीं राष्ट्रे एकमेकांशीं हुंजूं लागलीं ( १७५६-६३ ).

अशाप्रकारें फेडरीक व मेरिया थेरिसा यांच्यामध्ये युद्ध उपास्थित झाल्यावर ( १७५६ ) मेरिया थेरिसा हिनें रशिया,

स्वीडन, सॅक्सनी वगैरे राष्ट्रांशीं तह करून त्यांचें साहाय्य घेतलें अस-

सप्तवार्षिक युद्ध

१७५६-१७६३.

ल्यामुळें फ्रेडरीकची स्थिति फारच चमत्कारिक

झालेली होती; व या सुमारास मेरिया थेरिसेचा पति

१ ला फ्रॅन्सीस याच्या प्रेरणेनें जर्मन संस्थानांनीं

मेरिया थेरिसलाच मदत करण्याचें ठरविल्यामुळें तर प्रशियाची आतां धड-  
गत लागणार नाहीं असें वाटूं लागलें. परंतु अशा विकट परिस्थितींतही  
फ्रेडरीकनें धैर्य सोडलें नाहीं. आपल्या सर्व शत्रूंचीं सैन्ये एकत्र होण्यापूर्वीच  
त्यांच्यावर आपण हल्ला केला तरच आपला निभाव लागण्याचा संभव  
आहे असें वाटून, त्यानें पहिल्याप्रथम सॅक्सनी प्रांत काबीज करून  
बोहेमिया संस्थानावर हल्ला केला. यानंतर पुढच्याच वर्षीं बोहेमियाची  
राजधानी प्रेग शहर काबीज करण्याचा त्यानें घाट घातला होता, परंतु  
त्याच्या सैन्याच्या दुसऱ्या एका तुकडीचा कोलीन या ठिकाणीं १८

जून १७५७ मध्यें पराभव झाला असल्यामुळें त्यास पुनः सॅक्सनी प्रांतांत  
परतावें लागलें ! अशारीतीनें फ्रेडरीकच्या सैन्यानें माघार घेत-  
लेली पाहून आस्ट्रियन सैन्यास मोठा हुरूप आला व तें  
सॅयलेशिया प्रांतांत शिरलें. इकडे राशियन सैन्य पूर्वप्रशियांत येऊन  
दाखल झालें होतें; व स्वीडिश सैन्यानें पोमेरॅनिया प्रांतांत आपला तळ  
दिला होता व बादशाही व फ्रेंच सैन्य तर थेट बर्लिन शहरावर चालून  
येण्याच्या बेतांत होते ! अशाप्रकारें प्रशियावर चोहोंकडून परचक्र आल्या-  
मुळें प्रशियाची सत्ता आतां रसातळास जाणार असें सर्वास वाटूं लागलें.  
परंतु अशा विकट परिस्थितींतही फ्रेडरीकनें आपलें धैर्य मुळींच सोडलें  
नाहीं. आतां जीवावर उदार होऊन शत्रूशीं टक्कर दिल्याखेरीज गत्यंतर  
नाहीं हें त्यास कळून चुकलें ! १७५७ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत त्यानें  
आपल्या २२ हजार सैन्यानिशीं आपल्यापेक्षां संख्येनें दुप्पट असलेल्या  
बादशाही व फ्रेंच सैन्यावर तुटून पडून त्याचा पुरता फडशा पाडला.

१ फ्रेंच व बादशाही सैन्याचा पुरता मोड केल्यावर एका महि-  
न्याच्या आंतच फ्रेडरीकनें सॅयलेशिया प्रांतांत शिरलेल्या आस्ट्रियन



सैन्यावर हल्ला करून ब्रेसलूजवळ त्याचा पुरता मोड केला व त्यास परत आपल्या मुलखांत हांकून लावले. फ्रेडरीकचा हा पराक्रम पाहून स्वीडिश व रशियन सैन्यास या वेळीं प्रशियावर चालून जाण्याचें धाडस झालें नाहीं. अशारीतीनें अवघ्या चार महिन्यांच्या आंत आपणावर चोहोंकडून चालून येणाऱ्या शत्रूंचा प्रतिकार करून फ्रेडरीकनें त्यांस थोपवून धरले !

यानंतर इंग्लंडकडून कुमक मिळाल्यावर फ्रेडरीकची स्थिति फार समाधानकारक झाली व शत्रूच्या मुलखावर चालून जाण्याचीही त्यांस उमेद वाटू लागली. फर्डिनंड ऑफ बर्न्सविक या सरदाराच्या हाताखालीं असलेल्या इंग्लिश सैन्यानें व्हाईन नदीच्या आसपास फ्रेंच सैन्याशीं झुंज करून त्यास गुंतवून ठेवल्यामुळे, फ्रेडरीकला आपलें सर्व लक्ष आस्ट्रिया व रशिया या दोन राष्ट्रांकडे खर्च करण्यास अवसर सांपडला ! अशा प्रकारें या वर्षी प्रशियाची परिस्थिति, गेल्या वर्षीच्या मानानें बरीच समाधानकारक झालेली होती, तरी रशिया व आस्ट्रिया यांचें सैन्य संख्येच्या मानानें प्रशियापेक्षां अधिक असल्यामुळे हीं दोन्ही सैन्ये एकत्र होण्यापूर्वीच त्यांच्यावर वरचेवर हल्ला करण्याचा फ्रेडरिकनें निश्चय केला; व लागलीच १७५८ मध्यें झोर्नडॉर्फ या ठिकाणीं त्यानें रशियन सैन्यावर जय मिळविला. परंतु पुढच्याच वर्षी रशियन सैन्यानें उचल खाऊन त्याचा कुर्नसडॉर्फ या ठिकाणीं पुरता पराभव केल्यानें तर युद्धाचें सर्वच पारडें फिरल्याचें दिसू लागलें; परंतु फ्रेडरीकनें धीर न सोडतां आपलें सैन्य पुनः जमा करून शत्रूशीं तोंड देण्याची तयारी केली. यानंतर ५ फ्रेडरीकला पूर्वीप्रमाणें जय मिळत गेले नाहींत, तरी मोठ्या धैर्यानें व चिकाटीनें शत्रूस आपल्या मुलखांत येऊन देण्याची त्यानें पराकाष्ठा केल्यामुळे एक दोन वर्षे सर्व कांहीं सुरळीत चाललें होतें; परंतु १७६१ मध्यें इंग्लंडच्या गादीवर नुकत्याच आलेल्या तिसऱ्या जॉर्ज बादशहानें फ्रेडरिकला दर वर्षीप्रमाणें कुमक देण्याचें नाकारल्यामुळे तर आपलें सैन्य

पैशाच्या अभावामुळे जय्यत तयार राखतां यावयाचें नाहीं असें वाटून त्याच्या तोंडचेंच पाणी पळालें; व आतां नाइलाजास्तव फेडरीकला शत्रूसं शरण गेल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं असें सर्वास वाटूं लागलें !

परंतु या वेळीं जानेवारी १७६२ मध्ये रशियाची महत्त्वाकांक्षी व कर्तृत्ववान् राणी इलिझाबेद् एकाएकीं मरण पावल्यानें फेडरीकवरील संकट आपोआप टळलें. इलिझाबेदनंतर रशियाच्या गादीवर येणारा झार ३ रा पीटर यास फेडरीकबद्दल बराच आदर वाटत असल्यानें त्यानें आपलें आपलें सैन्य परत बोलाविलें, इतकेंच नव्हे तर प्रशियाशीं स्नेहवर्धक तह करण्याविषयीं आपली तत्परता दर्शविली. परंतु पीटरची बायको कॅथेराईन हिनें पीटर गादीवर येऊन सहा महिने झाले नाहींत तोंच त्यास पदच्युत करून त्याचा वध केल्यामुळे, पुनः प्रशियाशीं युद्ध सुरू होतें कीं काय अशी भीति वाटूं लागली होती; परंतु कॅथेराईननें गादीवर आल्यावर रशिया व प्रशिया यांच्यामधील स्नेहवर्धक तह जरी रद्द केला तरी प्रशियाशीं युद्ध पुकारलें नाहीं. याच सुमारास इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामध्ये तह होण्याची वाटावाटा सुरू असून या राष्ट्रांच्या समुद्रावरील हालचाली बंद ठेवण्यांत आल्या होत्या ! तेव्हां आतां फक्त आस्ट्रिया व प्रशिया हीं दोन राष्ट्रेच कायतीं एकमेकांशीं झुंज करित होती. परंतु आतां कोणत्याही युरोपियन राष्ट्राचें साहाय्य नसल्यामुळे, आपणास यशःप्राप्तीची यत्किंचितही आशा नाहीं असें वाटून मेरिया थेरेसा तह करण्यास कबूल झाली. अशा रीतीनें १७६३ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत हबर्ट्सबर्ग या ठिकाणीं तह होऊन मेरिया थेरेसा राज्ञीला सॅयलेशिया प्रांतावर फेडरीकचें वर्चस्व कबूल करावें लागलें.

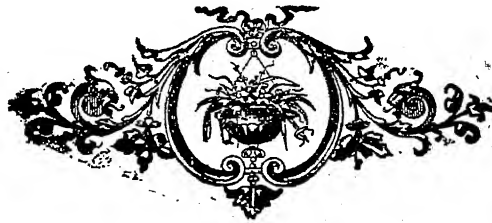
सॅयलेशिया प्रांत आपल्या हस्तगत करून घेतल्यावर यापुढील तेवीस वर्षे फेडरीकनें आपल्या राष्ट्रामध्ये अंतस्थ सुधारणा करण्याकडे खर्च केली. ठिकठिकाणीं नवीन उद्योगधंदे, पेढ्या, कारखाने स्थापन करून आपल्या राष्ट्राची औद्योगिक व व्यापारविषयक बाबींत उन्नति व्हावी म्हणून त्यानें परिश्रम केले. या तेवीस वर्षांच्या

शांततेच्या काळांत बिचाऱ्या पोलीश राष्ट्राच्या कांहीं भागाची आस्ट्रिया व रशिया या दोन राष्ट्रांमध्ये विभागणी होत असतां फ्रेडरीकनें मध्ये पडून पोलंडच्या वर्चस्वाखालीं असलेला प्रशियाचा पश्चिमभाग आपणास मिळविला. या प्रदेशामुळे फ्रेडरीकच्या ताब्यांत पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील असलेले अलग मुलूख एकत्र जोडण्याच्या कामीं फारच मदत होऊन प्रशियाचें एक संघटित राष्ट्र करितां आलें !

अशा रीतीनें फ्रेडरीकच्या अमदानांत प्रॉटेस्टंटपंथीय प्रशिया संस्थानानें, आस्ट्रियावर राज्य करणाऱ्या व नेहमीं बादशाही पदाचा मान

आस्ट्रिया व प्रशिया यांमधील स्पर्धा. मिळवणाऱ्या हॅप्सबर्ग घराण्याशीं टक्कर देऊन त्याचा पराभव केल्यामुळे, या वेळेपासून या दोन

संस्थानांमध्ये जर्मनीमधील वर्चस्वासंबंधानें स्पर्धा उत्पन्न झाली; व सरते शेवटीं शंभर वर्षेपर्यंत अशा प्रकारचा झगडा चालल्यावर १८६६ मध्ये प्रख्यात मुत्सद्दी प्रिन्स बिस्मार्क याच्या मुत्सद्देगिरीनें आस्ट्रियाची जर्मनीच्या राजकारणांतून हकालपट्टी होऊन १८७१ मध्ये प्रशियाच्या नेतृत्वाखालीं संयुक्त जर्मनीचें एक बलाढ्य राष्ट्र स्थापन करण्यांत आलें.



## प्रकरण १३ वें.

### अठराव्या शतकांतील इंग्लंड व फ्रान्स.

सुमन १६८८ मध्ये झालेल्या राज्यक्रांतीने इंग्लंडमध्ये गेली ८० वर्षे राजा व पार्लमेंट यांच्यामध्ये सुरू असलेल्या कलहाचा कायमचाच निकाल लागून पार्लमेंटचें वर्चस्व पूर्णपणे प्रस्थापित करण्यांत आलें ! बुइल्यम व मेरी या प्रॉटेस्टंटपंथीय राज्यकर्त्यांची नेमणूक त्यांच्या वंशपरंपरा हकानें झाली नसून केवळ पार्लमेंटच्याच अधिकारानें करण्यांत आल्यामुळे, या वेळेपासून इंग्लंडच्या राज्यकर्त्यांस आपला अधिकार पार्लमेंट सभेवरच अवलंबून आहे हें कळून चुकलें व इतःपर ते पार्लमेंट सभेच्या तंत्रानें राज्यकारभार चालवूं लागले ! १६८९ मध्ये पास झालेल्या 'बिल ऑफ राइट्स' या कायद्यान्वये पार्लमेंटच्या संमतीशिवाय राजानें राज्यकारभार केल्यास तो बेकायदेशीर होय असें निश्चित होऊन इंग्लंड-मधील राजसत्ता लोकनियंत्रित झाली !

बुइल्यम इंग्लंडमध्ये येतांच २ व्या जेम्स राजानें आयर्लंडमध्ये पळ काढला ( १६८९ ). आयर्लंडमधील लोक रोमनकॅथलीक पंथाचे अनुयायी असल्यामुळे त्यांनीं लागलीच जेम्सचा पक्ष स्वीकारून बुइल्यमच्या विरुद्ध बंड उभारलें. तेव्हां आतां या बंडाचा पुरता बीमोड केल्याखेरीज आपणास आपलें राज्यपद स्थिर करितां यावयाचें नाहीं असें वाटून बुइल्यमनें आपल्या सैन्यानिशीं आयर्लंडमध्ये प्रवेश केला व १६९० च्या जुलै महिन्यांत २ व्या जेम्सच्या हाताखालील सैन्याचा बॉयनेच्या लढाईत पुरता फडशा पाडला. अशा प्रकारें आपला पराभव झाला आहे हें पहातांच २ व्या जेम्सनें बिचाऱ्या आयरिश लोकांस इंग्लिश लोकांच्या ताबडोबत सोडून फ्रान्समध्ये पळ काढला. इकडे बंडखोर आयरिश लोकांना मात्र फारच वाईट रीतीनें वागविण्यांत आलें.

१६०३ सालीं १ला जेम्स राजा, इंग्लंडच्या गादीवर आला त्यावेळीं, आयर्लंड हा इंग्लंडच्या अंकित असलेलाच एक प्रदेश आहे असें समजत असत; परंतु इंग्लंडचें या वेळीं आयर्लंडवर असलेलें वर्चस्व केवळ नांवाचेंच असून त्याच्या अंतस्थ बाबीसंबंधानें इंग्लंडकडून कोणत्याच प्रकारची ढवळाढवळ होत नसल्यामुळें वास्तविक पहातां हा प्रदेश अगदीं स्वतंत्र होता असें म्हणावयास पाहिजे. परंतु १ ला जेम्स गादीवर आल्यावर थोडक्याच वर्षांनीं हा प्रदेश आपल्या ताब्यांत आणण्याचे इंग्लंडच्या राज्यकर्त्यांकडून प्रयत्न होऊं लागले. १६१० मध्ये आयर्लंडमधील अल्स्टर हा परगणा खालसा करण्यांत येऊन तेथें इंग्लिश व स्कॉटिश वसाहती स्थापन करण्यांत आल्या ! तेव्हां अर्थातच तेथील मूळच्या रहिवाशांची त्या परगण्यांतून हकालपट्टी होऊन, इंग्लिश व स्कॉटिश लोकांबद्दल आयरिश लोकांच्या मनांत अढी उत्पन्न झाली !

यानंतर या वसाहतवाल्यांकडून होत असलेल्या अन्यायाच्या व जुलुमाच्या कृत्यांचा प्रतिकार करण्यासाठीं आयरिश लोकांकडून वारंवार दंगेधोपे होऊं लागले. १६४१ मध्ये इंग्लंडांत अंतस्थ युद्ध सुरू असतां आयरिश लोकांनीं इंग्लिश व स्कॉटिश वसाहतवाल्यांवर हल्ला करून त्यांचा नाश केला; परंतु १६४९ मध्ये क्रॉमवेलनें त्यांच्या या कृत्याचा पुरा सूड घेण्यासाठीं बंडखोर आयरिश लोकांची कत्तल करून व अल्स्टरप्रमाणेंच लेन्स्टर व मन्स्टर हे दोन परगणे खालसा करून तेथें नवीन वसाहती स्थापन केल्या. अशाप्रकारें या दोन प्रांतांतून आयरिश लोकांची हकालपट्टी झाल्यावर कॉनॉट या उरलेल्या प्रांताचाच आश्रय केल्यावांचून त्यांस गत्यंतरच नव्हतें ! परंतु आतां १६९० मध्ये बायर्नॉच्या लढाईत ३ऱ्या वुडल्यमनें बंडखोर आयरिश लोकांचा पराभव केल्यानंतर आयर्लंडमधील उरलेला कॉनॉट हा प्रांत देखील खालसा करून तेथील सर्व जमिनी इंग्लिश वसाहतवाल्यांस

देण्यांत आल्या. अशाप्रकारे १६९०नंतर विचाऱ्या आयरिश लोकांस आपल्या स्वतःच्या देशांतलि सर्व जमिनींस मुकावे लागून इंग्लिश जमीन-दारांच्या शेतांत सामान्य मजुराप्रमाणे काबाडकष्ट करून उदरनिर्वाह करणे भाग पडू लागले !

बॉयनेच्या लढाईत पराभूत होऊन पळून गेलेल्या २ व्या जेम्सला फ्रान्सचा राजा १४वा लुई याने आश्रय दिला असल्यामुळे इंग्लंडला अर्थातच फ्रान्सच्या विरुद्ध आपले धोरण जाहीर करावे लागले. या सुमारास १४व्या लुईची राक्षसी महत्त्वाकांक्षा थोपवून धरण्यासाठी, बादशहा, हॉलंड व स्पेन यांनी ऑगजवर्ग या ठिकाणी स्थापन केलेल्या संघास जाऊन मिळण्याचे इंग्लंडने ठरविले.

इंग्लंडचा राजा ३रा वुडल्यम याने अशारीतीने इंग्लंडचे धोरण आंखून १६८९-१६९७ पर्यंत फ्रान्सचे इतर युरोपियन राष्ट्रांबरोबर युद्ध सुरू होते त्या वेळी फ्रान्सविरुद्ध शस्त्र उपसले. यानंतर 'स्पेनच्या गादीवर कोणी यावे' यासंबंधी उपस्थित होणाऱ्या युद्धांत वुडल्यमने लुईच्या विरुद्ध असलेल्या पक्षास सामील होऊन फ्रान्सविरुद्ध तयारी चालविली होती, परंतु मध्यंतरी (१७०२) वुडल्यम मृत्यु पावल्यामुळे, त्याच्यानंतर गादीवर येणाऱ्या अँन राणीस हे युद्ध पुढे चालविणे भाग पडले.

लुईविरुद्ध स्थापन झालेल्या संघांत भाग घेऊन इंग्लिश सेनापति मार्लबरो याने ब्लेनहिम व मॉलपोक या लढायांत अद्वितीय पराक्रम गाजवून फ्रान्सचा पुरता फडशा पाडण्याचा घाट घातला होता, तरी याबद्दल इंग्लंडमधील टोरी पक्षास मुळीच उत्साह वाटला नाही ! या युद्धाच्या पार्श्वी राष्ट्रांत सर्वत्र महागाई होऊन राष्ट्रीय कर्ज एकासारखे वाढत चालल्यामुळे, तह होऊन युद्ध केव्हां एकदांचे थांबते असे त्यांस होऊन गेले होते; व सरते शेवटी विग प्रधानमंडळाचा पाडाव होऊन, राज्यकारभाराची सर्व सूत्रे जेव्हां टोरी प्रधानमंडळाकडे आली तेव्हां कसेही

करून तह घडवून आणण्याचा त्यांनीं विचार केला. या वेळीं दोन्हीही पक्ष युद्धास कंटाळले असल्यामुळे १७१३ मध्ये युट्रेक्ट या ठिकाणीं तह करण्यांत आला. या तहान्वये इंग्लंडला फ्रान्सकडून न्यू फाउंडलंड, नोव्हा स्कॉशिया, हडसन आखातानजीकचा मुलूख व स्पेनकडून जिब्राल्टर व मिनोर्का हीं ठिकाणें मिळाल्यानें इंग्लंडचें समुद्रावरील वर्चस्व प्रस्थापित होण्यास मदतच झाली.

अँनच्या कारकीर्दींत दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट घडून आली व ती गोष्ट म्हणजे इंग्लिश व स्कॉटिश पार्लमेंटचें एकीकरण ही होय. पहिल्या प्रथम कांहीं व्यापारविषयक बाबींसंबंधानें या दोन देशांमध्ये खटका उडण्याचा रंग दिसूं लागला. शेवटीं स्कॉटलंडच्या गादीवर 'हॅनोव्हर घराण्याऐवजीं दुसरें एखादें घराणें आणूं' अशी स्कॉटिश लोकांनीं धमकी दिल्यामुळे स्कॉटलंड व इंग्लंड या दोन्ही देशांतील पार्लमेंट सभांचें एकीकरण झाल्याखेरीज या दोन्ही देशांना एकमेकांविषयीं सहानुभूति वाटावयाची नाही असें वाटल्यामुळे १७०७ मध्ये या दोन्ही राष्ट्रांचें एक संयुक्त पार्लमेंट स्थापन करण्यांत आलें.

१७१४ मध्ये अँन राणी मरण पावली तेव्हां तिच्यानंतर इंग्लंडच्या कायद्यान्वये हॅनोव्हर घराण्यांतील सोफिया हिला इंग्लंडचें राज्यपद मिळावयाचें होतें; परंतु ती १७१३ मध्येच मरण पावली असल्यानें तिचा पुत्र जॉर्ज यास इंग्लंडच्या गादीवर बसविण्यांत आलें. जॉर्जला गादीवर येऊन एक वर्ष होतें तोंच दुसरा जेम्स राजाचा पुत्र, यानें स्वतःस '३ रा जेम्स' असें जाहीर करून इंग्लंडचें राज्यपद घेण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यास इंग्लिश जनतेचें पाठबळ नसल्यानें त्याचा हा प्रयत्न सिद्धीस गेला नाही !

**पहिला जॉर्ज.**

( १७१४-१७२७. )

जॉर्जनें गादीवर येतांच 'टोरी' पक्षाच्या प्रधानांस राजीनामा आबयास लावून 'विग' पक्षाच्या प्रधानभंडळाच्या हातीं राज्यकारभाराचीं सत्रें

दिलीं. १६८८ सालीं झालेल्या राज्यक्रांतीनें सर्व सत्ता राजाच्या हातांतून पार्लमेंटच्या हातांत गेली होती, तरी तिसरा वुइल्यम हा कर्तृत्ववान् राज्यकारभारदक्ष असल्यामुळे त्याच्या अमदानींत हा बदल विशेष व्यक्त झाला नव्हता; परंतु जॉर्जचे लक्ष जर्मनीमधील आपल्या हॅनोव्हर संस्थानाकडेच अधिक असून त्यास इंग्लिश भाषा अवगत नसल्यानें राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे आपल्या प्रधानमंडळाच्या हातांत घावीं लागून त्यांच्याच तंत्राने राज्यकारभार करावा लागल्यामुळे याच्या अमदानींत प्रधानांचे प्रस्थ बरेच माजूं लागले. याखेरीज दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ३ व्या वुइल्यमनें पार्लमेंट नेहमीं आपल्या प्रधानांच्या हुकमतीखालीं रहावे म्हणून पार्लमेंटसमैतील प्रमुख माणसांस प्रधानमंडळाची जागा देण्याचा प्रघात पाडला होता; तो आतां बहुतेक रूढ होऊन, पार्लमेंटमधील प्रबळ पक्षास आपलें राजावर वर्चस्व बसविणें शक्य झालें. याखेरीज राज्यकारभाराच्या सर्व स्वर्चासाठीं एक वर्षाचीच रक्कम मंजूर करण्याचा प्रघात रूढ झाल्यामुळे दरवर्षीं पार्लमेंटसभेची बैठक बोलाविली नाहीं तर राज्यकारभाराचा सर्वच गाढा बंद ठेवल्याप्रमाणें होत असल्यामुळे राजास दरवर्षीं पार्लमेंटची बैठक बोलाविणें भाग पडूं लागलें.

या वेळीं विग पक्षांतील प्रमुख गृहस्थ वॉलपोल याची मुख्य प्रधानाच्या जागेवर नेमणूक झाली असून (१७२१-४२) त्यानें आपल्या कारकीर्दींत इंग्लंडची औद्योगिक व व्यापारविषयक बाबींमध्ये उन्नति होण्यासाठीं बरेच प्रयत्न केले. मध्यंतरी पहिला जॉर्ज राजा मरण पावून (१७२७) त्याचा पुत्र २ रा जॉर्ज हा जरी इंग्लंडच्या गादीवर आला होता, तरी त्याचें धोरण शांततेचेंच असल्यामुळे इंग्लंडला इतक्यांतच कोणत्याही युद्धांत पडावें लागलें नाहीं.

वॉलपोल

१७२१-४२.

परंतु स्पेनकडून स्पॅनिश वसाहतींकडे जाणाऱ्या इंग्लिश मालावर निष्कारण अडचणी उपस्थित

करण्यांत येत असल्यामुळे स्पेनविरुद्ध इंग्लिश लोकमत क्षुब्ध होऊन वॉलपोलला १७३९ मध्ये स्पेनशी, आपल्या स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध युद्ध



जाहीर करणें भाग पडलें. परंतु या युद्धापासून कांहींच फलनिष्पत्ति झाली नाही. यानंतर बादशहा ६ वा चार्लस मरण पावल्यामुळें 'आस्ट्रियाच्या गादीवर कोणी यावें' यासंबंधी युरोपमध्ये युद्ध उपास्थित झालें असून इंग्लंडने फ्रान्स व प्रशिया यांच्याविरुद्ध आस्ट्रियाचा पक्ष स्वीकारिला. वॉलपोलचें धोरण शांततेचें असल्यामुळें त्यास युद्धप्रसंगी नीट कामगिरी बजावितां यावयाची नाही असें इंग्लिश जनतेस वाटून त्यास १७४२ मध्ये राजीनामा देणें भाग पडलें. अशा प्रकारें या युरोपियन युद्धांत इंग्लंडने भाग घेतला होता, तरी १७४८ मध्ये एक्स-ला-शापेल येथें 'एकमेकांनीं एकमेकांचा घेतलेला प्रदेश परत द्यावा' या अटीवर तह करण्यांत आल्यामुळें इंग्लंडला कांहींच मिळालें नाही.

मध्यंतरीं १७४५ मध्ये २ व्या जेम्सचा नातू चार्लस एडवर्ड यानें इंग्लंडचें राज्यपद हस्तगत करण्याच्या इराद्यानें प्रयत्न केला होता. १७४५ च्या जुलै महिन्यांत आपल्या थोड्या अनुयायांसह तो पहिल्यानें स्कॉटलंडमध्ये उतरला. तेथील 'हायलंडर्स' लोकांची सहानुभूति मिळवून त्यानें त्यांच्या साहाय्यानें एडिंबरो शहर हस्तगत केलें. यानंतर लंडन शहर काबीज करण्याच्या इराद्यानें तो डर्बीपर्यंत चालून आला; परंतु १७४६ मध्ये कलोडेन मूर या ठिकाणीं मोठ्या निकराची लढाई होऊन इंग्लिश सैन्यानें 'हायलंडर्स' सैन्याचा पराभव केल्यामुळें त्यास परत फिरणें भाग पडून मोठ्या प्रयासानें युरोपमध्ये पळ काढावा लागला.

इकडे फ्रान्सच्या इतिहासाकडे लक्ष दिल्यास 'स्पेनच्या गादीवर कोणी यावें' यासंबंधीं उपास्थित झालेल्या युद्धांत फ्रान्सचा पराभव झाल्यामुळें, १७१३ पासून फ्रान्सच्या उत्कर्षास उतरती कळाच लागली ! युट्रेक्टचा तह होऊन दोन वर्षे झालीं नाहीत तोंच फ्रान्सचा महत्वाकांक्षी बादशहा १४ वा लुई मरण पावून, त्याच्यानंतर फ्रान्सच्या गादीवर त्याचा पांच वर्षांचा पणतू १५ वा लुई आल्यामुळें, राजा वयांत येईपर्यंत राज्य-

कारभाराचीं सर्व सूत्रें १४ व्या लुईचा पुतण्या ऑर्लेन्सचा फिलीप यानें आपल्या हातांत घेतलीं. फिलीप हा व्यसनी व ऐषआरामांत दिवस काढणारा असल्यामुळें याच्यापासून फ्रान्सला मुळींच फायदा न होतां, फ्रान्सची स्थिति खालावत चालली. परंतु १७२३ मध्ये हा मरण पावल्यावर, अल्पवयी राजाच्या वतीनें, राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें प्रधान-मंडळानें आपल्या हातांत घेतलीं.

१५ व्या लुईच्या अमदानींत फ्रान्सला १७३३ च्या सुमारास युरोपमध्ये 'पोलंडच्या गादीवर कोणी वारस यावें' यासंबंधीं उपस्थित झालेल्या युद्धाची संधि साधून आस्ट्रियाकडून लॉरेन हा प्रांत बळकावतां आला ! हा प्रांत फ्रान्सनें आपल्या राष्ट्रांत सामील करून घेतल्यावर फ्रान्सला आपली पूर्व सरहद्द वाढवतां येऊन, मेटझ, टूल, व्हर्डून या आपल्या ताब्यांत असलेल्या प्रदेशांस बळकटी आणतां आली. यानंतर 'आस्ट्रियाच्या गादीवर कोणी यावें' यासंबंधीं उपस्थित झालेल्या युद्धांत फ्रान्सनें भाग घेतला होता, परंतु त्यापासून फ्रान्सला कांहींच फलनिष्पत्ति झाली नाहीं.

अठराव्या शतकांतील मोठी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामधील समुद्रावर व समुद्रापलीकडे असलेल्या प्रदेशावर कोणाचें वर्चस्व असावें यासंबंधीं उपस्थित झालेली स्पर्धा ही होय ! अशा प्रकारें या दोन राष्ट्रांमध्ये चढाओढ चालली असतां, युरोपमध्ये प्रशिया व आस्ट्रिया या दोन राष्ट्रांमध्ये जर्मनीमध्ये कोणाचें वर्चस्व असावें यासंबंधीं तशीच चढाओढ सुरू होती ! अशा प्रकारें या दोन

इंग्लंड व फ्रान्स  
यांच्यामधील  
स्पर्धा.

राष्ट्रांमध्ये स्पर्धा सुरू असतां, १७५६ च्या सुमारास आस्ट्रियाचा मुख्य प्रधान कान्टझ यानें फ्रान्स व आस्ट्रिया या दोन राष्ट्रांमध्ये तह घडवून आणल्यामुळें अर्थातच इंग्लंडला प्रशियाचा पक्ष

स्वीकारावा लागला ! शेवटीं युरोपमधील प्रमुख राष्ट्रांतील ही स्पर्धा विको-

पोस जाऊन एकदां कायतो सोक्ष मोक्ष करून घेण्यासाठीच कीं काय 'सप्तवार्षिक युद्ध' सुरू झालें.

हें जगढव्याळ युद्ध सुरू झाल्यावर फ्रान्सची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली ! आस्ट्रियास मदत करून प्रशियाशीं टक्कर देण्यासाठीं फ्रान्सला व्हाइन नदीच्या आसमंतात असलेल्या प्रदेशांत आपलें सैन्य पाठवावें लागलें; व त्याचप्रमाणें इकडे समुद्रावर व समुद्रापलीकडे आपल्या ताब्यांत असलेल्या प्रदेशाचें संरक्षण व्हावें म्हणून इंग्लंडशीं झुंज करण्यासाठीं आपलें आरमार जय्यत तयार ठेवावें लागलें ! अशाप्रकारें समुद्रावर व त्याचप्रमाणें जमिनीवर फ्रान्सला एकसमयावच्छेदें करून आपलें लक्ष ठेवावें लागल्यामुळें फ्रान्सची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली ! अशाप्रकारें फ्रान्सवर विकट प्रसंग आला असतां फ्रान्सचा राजा १५वा लुई अगदींच नेमळा असून खुषमस्कच्या लोकांच्याच तंत्रानें राज्यकारभार करीत असल्यामुळें तर फ्रान्सची स्थिति अधिकच खालावत चालली !

फ्रान्समध्ये अशा प्रकारें अनास्था असतां इंग्लंडची स्थिति मात्र फारच समाधानकारक होती. पिटसारख्या कर्तृत्ववान् उत्साही प्रधानाच्या हातीं राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें असल्यामुळें, या युद्धामध्ये इंग्लंडचा जय होणार हें निश्चितच होतें असें म्हणण्यास हरकत नाही ! पिटनें इंग्लंडचें आरमार व लष्कर जय्यत तयार ठेवून हिंडुस्थान व अमेरिका या देशांत असलेलीं फ्रेंच ठाणीं हस्तगत करण्यासाठीं इंग्लंडचें आरमार व लष्कर खालावले. इकडे फ्रेडरिकनें १७५७ मध्ये रॉसबॅक या ठिकाणीं फ्रेंच

सप्तवार्षिक युद्ध  
१७५६-१७६३.

सैन्याचा पराभव केला होता; व त्यानंतर फर्डिनंड ऑफ बर्न्सविक याच्या हातांखालील इंग्लिश सैन्यानें व्हाइन नदीच्या आसपास फ्रेंच सैन्याचां

धुव्वा उडविला असल्यामुळें फ्रान्सची युरोपमधील स्थिति फारच चमत्कारिक झाली ! युरोपमध्ये फ्रेंच सैन्याचा असा पराभव होत असतां १७५९

मध्ये सेनापति वुल्फ याच्या हाताखालील इंग्लिश सैन्याने अमेरिकेमध्ये असलेले फ्रान्सचे केबेक हे मजबूत ठिकाण घेऊन सर्व कॅनडा प्रान्तावर इंग्लंडचे वर्चस्व बसविले. याचप्रमाणे हिंदुस्थानांतही वांदिवाशांच्या लढाईत फ्रेंच सैन्याचा पराभव होऊन त्यांची हिंदुस्थानांतील सत्ताही संपुष्टांत आली. फ्रान्सचा अशा रीतीने समुद्रापलीकडील प्रदेशांत पराभव होत असतां लॅगास व क्विबेरॉन या ठिकाणीं आरमारी लढायांतही फ्रान्सचा पराभव (१७५९) झाल्यामुळे फ्रान्सची समुद्रावरील सत्ता अजीवात नष्ट घेऊन इंग्लंडचे समुद्रावरील वर्चस्व पूर्णपणे प्रस्थापित झाले.

अशाप्रकारे इंग्लंडचा विजय होत असतां दुसरा जॉर्ज बादशहा मरण पावून तिसरा जॉर्ज इंग्लंडच्या गादीवर आला (१७६०). ३ रा जॉर्ज मोठा महत्वाकांक्षी असून राज्यकारभार आपल्याच तंत्राने चालावा असे त्यास वाटत असल्यामुळे, त्याने पीटसारख्या कर्तृत्ववान मुख्य प्रधानास राजीनामा द्यावयास लावून, केवळ आपल्याच तंत्राने चालणाऱ्या लॉर्ड ब्यूट या सरदाराच्या हातीं राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे दिलीं. इकडे

सप्तवार्षिक युद्धांत फ्रान्सचा पूर्ण पराभव होऊन  
 पॅरिसचा तह पॅरिस शहरीं १७६३ मध्ये तह करण्यांत आला.  
 १७६३.

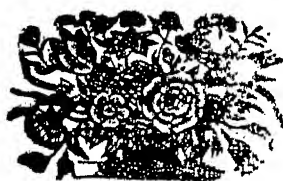
या तहान्वये इंग्लंडला फ्रान्सकडून कॅनडा, मिसी-

सीपी नदीच्या पूर्वेकडील प्रदेश, फ्रान्सच्या ताब्यांत असलेला हिंदुस्थानां-  
 तील बराच मुलूख मिळाला.

अशाप्रकारे 'सप्तवार्षिक युद्धामध्ये' इंग्लंडचा जय होऊन, ब्रिटिश साम्राज्याचे क्षेत्र फारच विस्तृत होऊन कांहीं वर्षे झालीं नाहीं तोंच इंग्लंडला अमेरिका खंडांत असलेल्या आपल्या वसाहतींस मुकावे लागले. १७६५ मध्ये इंग्लंडने अमेरिकेंतील वसाहतींवर 'स्टॅप ऑक्ट' नांवाचा कायदा लादला. परंतु अमेरिकेंतील वसाहतवाल्यांनीं या वेळीं मोठी चळवळ करून, 'आमचे प्रतिनिधि पार्लमेंट सभेमध्ये नसल्यामुळे आम्ही हा देणार

नाहीं ' असें जाहीर केलें. वसाहतींतील लोकमत आपल्याविरुद्ध क्षुब्ध झालें आहे हें पाहून इंग्लंडनें हा कर परत घेतला; परंतु पार्लमेंटला अशा प्रकारें कर बसवितां येतो हें आपलें म्हणणें जाहीर केलें. इंग्लंडचें अशा प्रकारच धोरण पाहून वसाहतींनीं बंड उभारलें

( १७७६ ). तेव्हां या बंडखोर वसाहतवाल्यांचा प्रतिकार करण्यासाठीं इंग्लंडकडून सैन्य येत आहे हें पाहतांच अमेरिकेनें फ्रान्सशीं तह करून फ्रान्सचें साहाय्य मिळविलें. पुढें १७८१ मध्ये 'लॉर्ड कार्नवॉलीस ' यास अमेरिकेचा सेनापति जॉर्ज वाशिंग्टन याला शरण यावें लागल्यामुळें इंग्लंडला १७८३ मध्ये व्हर्सेल्स या ठिकाणीं तह करावा लागून नाइलाजास्तव अमेरिकेतील वसाहतींच्या स्वातंत्र्यास संमति द्यावी लागली !



## प्रकरण १४ वें.

### फ्रान्समधील राज्यक्रान्ति.

स्वतंत्राच्या शतकामध्ये रिशल्यू, मँझरिन, कोलवर्ट व चवदावा लुई यांच्या दीर्घ प्रयत्नाने फ्रान्सचा वैभवसूर्य सर्व युरोपभर प्रामुख्याने प्रकाशित होत होता; परंतु चवदाव्या लुईच्या मृत्यूनंतर (१७१५) कांहीं वर्षे लोटली नाही तोंच, तो वैभवसूर्य अस्तंगत होत आहेसें सर्वास भासूं लागले. सप्तवार्षिक युद्धांत (१७५६-१७६३) फ्रान्सचें युरोपमधील वर्चस्व नाहीसें होऊन त्या राष्ट्रास उतरती कळा लागल्याचीं चिन्हे स्पष्ट दिसूं लागलीं. या युद्धांत जर्मनीमध्ये फ्रान्सच्या नांवाजलेल्या सैन्याचा पराभव झाल्यामुळे फ्रान्सचें लष्करी श्रेष्ठत्व नाहीसें झालें व समुद्रावर इंग्लंडशीं झुंज करतांना फ्रान्सला हार खावी लागल्यामुळे फ्रान्सचें आरमारी वर्चस्व नाहीसें होऊन फ्रान्सच्या वसाहती इंग्लिशांच्या ताब्यांत गेल्या. परंतु युरोपमधील फ्रान्सचें लष्करी व आरमारी वर्चस्व नाहीसें होणें एवढाच या युद्धाचा अनिष्ट परिणाम फ्रान्सला भोगावा लागला असें नव्हे; कारण या युद्धाचा एवढाच अनिष्ट परिणाम असता तर कालांतरानें आपलें नष्ट झालेलें वर्चस्व पुनरपि प्रस्थापित करणें फ्रान्सला शक्य झालें असतें. परंतु या युद्धाच्या समाप्तीच्या वेळीं झालेल्या पॅरिसच्या तहानंतर (१७६३) फ्रान्सची स्थिति इतकी वाईट झाली होती, कीं त्या स्थितीतून तें राष्ट्र पुनरपि पूर्व स्थितीप्रत येणें म्हणजे अगदींच अशक्य गोष्ट आहे असें प्रत्येकास वाटूं लागले.

ज्या वैभवशाली राष्ट्रांने थोडक्याच वर्षांपूर्वी १४ व्या लुईच्या कारकीर्दीत सर्व युरोपवर आपलें वर्चस्व स्थापलें होतें, ज्या राष्ट्रास युरोपमधील इतर राष्ट्रे प्रत्येक बाबतींत अग्रेसरत्वाचा मान देत, ज्या पराक्रमी बादशहाचा-१४ व्या लुईचा-दरबार म्हणजे इतर सर्व राजेरजवाड्यांस

अनुकरणीय गोष्ट होती, ज्या राष्ट्राची लोकसंख्या अडीच कोटी असून दुसऱ्या कोणत्याही प्रमुख राष्ट्रांच्या मानाने अधिक होती, ज्या राष्ट्रांतील लोक उद्योगधंदा व विद्वत्ता यांमध्ये इतर फ्रान्सच्या अवनतीचीं कारणे. राष्ट्रांपेक्षां पुढे होते, त्या वैभवशाली राष्ट्राची 'सप्त-वार्षिक' युद्धांतील पराभवानंतर एकदम अवनति

होऊन पुनरपि हे राष्ट्र पूर्व स्थितीप्रत येणे म्हणजे अगदींच अशक्य गोष्ट आहे असें प्रत्येकास वाटणे म्हणजे खरोखरच आश्चर्य होय ! तेव्हां अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात फ्रान्सची इतकी अवनति होण्याचें कारण काय याचा खोलवर विचार केला, तर आपणास एवढें कबूल करावें लागेल, कीं फ्रेंच लोकांच्या अंतस्थ न्यूनतेमुळे, त्यांच्या स्वाभाविक दुर्बलतेमुळे, किंवा त्यांच्या राष्ट्रीय नेभळेपणामुळे ही अवनति झाली नसून या अवनतीचें कारण आपणास इतरत्र शोधलें पाहिजे, व तें कारण म्हणजे फ्रान्समधील राज्यव्यवस्था व समाजव्यवस्था यांमधील विस्खलितपणा हे होय.

सतराव्या शतकामध्ये रिशल्यू, मॅझेरिन व १४ वा लुई यांच्या अविश्रांत परिश्रमानें राजकारभाराचीं सर्व सूत्रें बादशहाच्या एकंतत्री हातांत गेलीं होती. राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें आपल्या हातांत घेऊन आपल्याच अनियंत्रित सत्तेनें राज्यकारभार चालविण्यास राजा देखील १४ व्या लुई-प्रमाणें कर्तृत्ववान् असावयास पाहिजे; परंतु १४ व्या लुईनंतर फ्रान्सच्या गादीवर येणारा १५ वा लुई राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें आपल्या हातांत घेऊन राज्यकारभार चालविण्यास अगदींच असमर्थ होता व त्यामुळे बादशहाची खुशामत करणारे अमीर उमराव व बादशहावर मोहपाश टाकणाऱ्या स्त्रिया यांच्या हातांत राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें गेलीं. या खुशमस्कच्या माणसांचा डोळा आपली तुंबडी भरण्याकडेच असल्यामुळे आपल्या अधिकाराचा दुरोपयोग करून ते राष्ट्राच्या स्वर्चाने स्वतःचेच सिसे गरम करूं लागले !

१४ व्यां लुईच्या कारकीर्दीत फ्रान्समधील राज्यव्यवस्था विस्ववृद्धित होत होती, त्याचप्रमाणे फ्रान्समधील समाजव्यवस्था देखील हलके हलके विस्ववृद्धित झाली होती. इतर युरोपीयन राष्ट्रांप्रमाणेच फ्रान्सच्या समाज-रचनेचा पाया सरंजामी पद्धतीवर बसविला होता. सरंजामी पद्धत ज्या वेळी पहिल्याप्रथम अस्तित्वांत आली त्यावेळेस धर्माधिकारी व मोठमोठे अमीरउमराव यांना समाजव्यवस्था व देशरक्षण या कामी त्यांच्याकडून होत असलेल्या कामगिरीबद्दल कांहीं विशिष्ट हक्क देण्यांत आले असून त्यांना कर माफ असे. परंतु अठराव्या शतकामध्ये राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें बादशहाच्या हातांत जाऊन पूर्वी अमीरउमराव यांच्याकडून करण्यांत येणाऱ्या सर्व गोष्टी आतां राजा आपल्या अधिकाऱ्यांमार्फत करवून घेई, तरी देखील पूर्वीप्रमाणेच अमीरउमरावांना कर माफ असे. अमीरउमराव, धर्माधिकारी यांच्याकडून राज्यकारभाराची व समाज-व्यवस्थेची कामगिरी करविण्यांत येत नाही तर त्यांना कर माफ काय म्हणून ? असा प्रश्न अर्थातच उपस्थित होई.

अठराव्या शतकांतील फ्रान्सच्या समाजाकडे आपण पाहिलें तर

फ्रान्समधील गरीब  
वर्गांची निकृष्टवस्था.

आपणास तत्काळ दोन वर्ग दिसून येतात. त्यां-

तील गरीब वर्गावर कराचें ओझें लादलेलें असे,

तर दुसरा श्रीमंत व संपन्न वर्ग करापासून अजीबात

मुक्त असे; श्रीमंत व संपन्न वर्गास कांहीं विशिष्ट पिढीजाद हक्क असत तर गरीब वर्गास तसले कांहींच हक्क नसत. परंतु एवढ्यानेच फ्रान्समधील बहुजनसमाजावरील जुलूम संपला असें नव्हे, तर विशिष्ट हक्क असलेल्या अमीरउमराव व धर्माधिकारी या वर्गासच मोठमोठ्या बहुमानाच्या जागा मिळत असून खालच्या वर्गाच्या लोकांना—जरी ते योग्यतेनें कितीही पात्र असले तरी—त्या जागा मिळत नसत !

करापासून मुक्त असलेल्या, व ज्यांना कांहीं विशिष्ट पिढीजाद हक्क असत. अशा वर्गांची लोकसंख्या कांहीं फारशी नव्हती. अमीरउम-



राव यांची फार तर पंचवीस हजार कुटुंबे असून एकंदर लोकसंख्या दीड लाखापेक्षा अधिक नव्हती व याखेरीज धर्माधिकारी वगैरे लोकांची संख्या तितकीच भरेल. म्हणजे फ्रान्सच्या एकंदर अडीच कोटी लोकसंख्येपैकी तीन लक्ष लोकांस विशिष्ट हक्क असून फ्रान्समधील अर्ध्या अधिक जमिनी यांच्या मालकीच्या होत्या; व राहिलेल्या अर्ध्या जमिनीवर फ्रान्समधील सत्त्वादीन कोटींहून अधिक माणसांस आपला गुजारा करावा लागे, व याच बहुजनसमाजास सर्व प्रकारचे कर सरकारांत भरावे लागत ! तेव्हां फ्रान्सच्या या चमत्कारिक स्थितीकडे पाहिले म्हणजे अर्थशास्त्राचे एक नवीनच तत्त्व फ्रान्समध्ये अंमलांत आलेले दिसते, व ते तत्त्व म्हणजे ज्या माणसांस कर देण्याची ऐपत नाही अशा गरीब लोकांकडून कर वसूल करून घेण्यांत येई व ज्यांना वास्तविक पहातां कर देण्याची ऐपत आहे अशा वरिष्ठ व श्रीमान् वर्गांतील लोकांस करापासून मुक्तता मिळे !

तेव्हां फ्रान्समधील अमीरउमराव व धर्माधिकारी या दोन विशिष्ट हक्क असलेल्या वर्गांव्यतिरिक्त तिसऱ्या मध्यम स्थितींतील वर्गाचे लोकांसही मोठमोठ्या हुद्याच्या जागा मिळत नसल्यामुळे त्यांस आपले सर्व कौशल्य दुसऱ्यांकडे खर्च करणे भाग पडले. व्यापारधंदा व वाङ्मयसेवा या गोष्टींकडे हा वर्ग आपले लक्ष घालू लागला. व्यापार व उद्योगधंदा ह्या गोष्टींकडे या वर्गाने आपले सर्व कौशल्य खर्च केल्यामुळे थोडक्याच वेळांत काटकसर करून हा वर्ग अमीरउमराव व धर्माधिकारी या आळशी व निरुद्योगी

फ्रान्समधील  
तिसरा वर्ग.

वर्गापेक्षा श्रीमान् होऊ लागला. अशाप्रकारे केवळ सांपत्तिक बाबतींतच नव्हे, तर विद्वत्ता, ज्ञान, वाङ्मयसेवा या बाबींमध्येही पिढीजाद अमीरउम-

रावांच्या वर्गापेक्षा फ्रान्समधील हा तिसरा वर्ग पुढे येऊ लागला. या तिसऱ्या वर्गाची सुधारणा होतां होतां अठराव्या शतकाच्या शेवटीं शेवटीं फ्रान्सचे सर्व ज्ञान याच वर्गामध्ये साठले आहेसे भासू लागले.

फ्रान्समधील तिसऱ्या वर्गाने आपली सुधारणा करून घेतली होती तरी फ्रान्समधील शेतकरी व कामकरी वर्ग, ज्यांना चवथा वर्ग म्हणत

त्यांची स्थिति फारच शोचनीय होती. कामकरी वर्गास आपली उन्नति करून घेण्याचा कोणताच मार्ग नव्हता ! त्यांच्या वरच्या वर्गांनीं मोठ-मोठे व्यापारी संघ आपल्यापुरतेच निर्माण करून या वर्गास पायाखालीं दडपून ठेवलें होतें, व यांना वर डोकें काढण्यास मुळींच वाव ठेवलेला नव्हता ! परंतु या कामकरी वर्गापेक्षांही शेतकरी वर्गाची फारच कष्टप्रद स्थिति झालेली होती. मोठमोठे जमीनदार या वर्गाकडून आपल्या जमिनीबद्दल भाडें वसूल करीत, धर्माधिकारी चर्चच्या व्यवस्थेसाठीं यांच्या-

फ्रान्समधील  
चवथा वर्ग.

वर डोईजड पट्टी बसवीत, सरकार या वर्गाकडून कराच्या रूपानें पैसे वेई ! अशाप्रकारें निरनिराळ्या रीतीनें या वर्गाकडून इतर सर्व वर्ग पैसे घेत असल्यामुळें दिवसभर ~~काम~~ काम करून देखील रात्रीं कोरडी भाकरी शेतकरी मिळण्याचीही या वर्गास भ्रांत पडूं लागली; व याखेरीज सरंजामी पद्धतीच्या नियमास अनुसरून आणखी कांहीं कर या वर्गास द्यावें लागत ते निराळेच ! तेव्हां फ्रान्समधील चवथ्या वर्गाची अशी कष्टप्रद स्थिति असल्यामुळें या स्थितींतून आपली सुटका कशी होते याचीच फ्रान्समधील चवथा वर्ग नेहमीं विवेचना करीत असे. फ्रान्समधील बहुजनसमाजाची अशी कष्टप्रद स्थिति झाली असतांना त्यांच्या विचारास व आचरणास नवीनच वळण लावणारा एक वर्ग निर्माण झाला व तो वर्ग म्हणजे लेखक व तत्त्ववेत्ते यांचा होय !

अठराव्या शतकांत सर्व युरोपभर नवीन विचारांच्या लाटा पसरूं लागल्या. पूर्वीच्या पिढीजाद चालीरीती, धर्मसंमजुती, आचारविचार, यांवर विचारी लोक टीका करूं लागले. जें युक्तीस पटतें व आधुनिक शास्त्रीय शोधांच्या कसोटीस उतरतें त्यासच मान द्यावयाचा व इतर सर्व गोष्टींस तुच्छ लेखावयाचें अशीच प्रत्येकाची समजूत होत होती. धर्माच्या नांवाखालीं धर्माधिकार्याकडून इतर वर्गांवर होत असलेला जुलूम व त्यांचें स्वतःचें धर्मबाह्य निंद्य आचरण, अमीरउमराव.

वर्गास असलेले विशिष्ट पिढीजाद हक्क, राजसत्तेचा जुलमी बादशहां-  
कडून होत असलेला दुरुपयोग, या सर्वांवर नवीनच निर्माण झालेला  
लेखकवर्ग टीका करू लागला. जरी, पूर्वापार असलेल्या समजुती व  
आचारविचार यांवर युरोपमधील सर्व राष्ट्रांतील विचारी लोकांकडून टीका-  
प्रहार होत होते, तरी या लेखकवर्गातील प्रमुख नांवें फ्रान्समधील होत.  
व्हॉलटेर व रूसो या दोन फ्रेंच लेखकांनी ही मोहीम मोठ्या जोराने  
सुरू केली. व्हॉलटेरचा रोंख त्या वेळच्या धर्म-

फ्रान्समधील लेखक-  
वर्ग व्हॉलटेर व रूसो.

समजुतीवर असल्यामुळे त्याने आपल्या उपरोधिक  
व कडक लेखांनी धर्माच्या नांवाखाली होत अस-  
लेली वेढगळ कृत्ये, धर्माधिकाऱ्यांचे निंद्य वर्तन, लोकांच्या वेढगळ सम-  
जुती व आचारविचार या सर्वांवर आपल्या लेखांनी टीकाप्रहार करून  
लोकांच्या धार्मिक समजुतीत बरीच क्रांति घडवून आणली. व्हॉलटेरने  
आपल्या लेखांनी लोकांच्या धार्मिक समजुती शिथिल केल्या होत्या, परंतु  
रूसोने आपल्या लेखांनी लोकांच्या सामाजिक व राजकीय विचारांत क्रांति  
घडवून आणून फ्रान्सच्या राज्यक्रान्तीसाठी लोकांची मने तयार केली.  
रूसोने आपल्या लेखांत व पुस्तकांत असे प्रतिपादन केले होते की, प्राचीन  
काळीं सर्व लोक एकाच दर्जाचे असून त्या वेळीं श्रीमंत व गरीब, जुलूम  
करणारे व जुलूम करून घेणारे वर्ग अस्तित्वांत नव्हते. त्या वेळीं सर्वत्र  
' शांतता, समता, विश्वबंधुत्व व स्वतंत्रता ' पूर्णपणे नांदत असून समाज  
खरोखरीच सुखी होता. परंतु दुष्ट, स्वार्थी व आपमतलबी माणसांच्या  
प्रेरणेने ती स्थिति नाहीशी होऊन कांहीं थोड्या लोकांनीच स्वतंत्रता बळ-  
कावून इतरांस गुलाम करून सोडले ! समाजांत श्रीमंत व गरीब, जुलूम  
करणारे व जुलूम करून घेणारे वर्ग अस्तित्वांत येऊन बहुजनसमाजास  
आपल्या जन्मसिद्ध हक्कांस मुकावे लागले. सामाजिक बाबीप्रमाणेंच  
राजकीय बाबीमध्येंही कांहीं थोड्या जुलमी लोकांनी राष्ट्रांतील सर्व सत्ता  
आपल्या हातांत घेऊन बहुजनसमाजाची स्वतंत्रता हरण केली. लोकांनी

आपली स्वतंत्रता व आपले राजकीय हक्क सुरक्षित रहावेत म्हणून पहिल्या प्रथम आपली चाकरी करण्यासाठी ' राजा ' हा अधिकारी नेमला. परंतु हलके हलके आपण लोकांचे सेवक आहोंत हें नातें आपमतलबी, स्वार्थी व दुष्ट राजाकडून विसरलें जाऊन आपण लोकांचे धनी, मालक आहोंत अशीच त्याची कल्पना होऊन बसली. त्यानें लोकांचे स्वातंत्र्य व राजकीय हक्क हिरावून घेऊन आपली सत्ता अनियंत्रित केली ! तेव्हां अशा प्रकारें राजानें आपल्या हातांत आलेल्या अधिकाराचा दुरुपयोग केला असल्यामुळे, त्याच्या हातांतील अनियंत्रित सत्ता काढून घेऊन ' राजा ' म्हणजे लोकांचा सेवक आहे, मालक नव्हे ' ही कल्पना पुनरपि त्याच्या मनांत बिंबविणें हें लोकांचें कर्तव्य होय !

अशा प्रकारें व्हालटेर, रूसो वगैरे लेखकांच्या प्रयत्नानें १७८९ च्या पूर्वी बरीच वर्षे फ्रान्समधील लोकांच्या धार्मिक, सामाजिक व राजकीय विचारांत क्रांति झालेली असून, धर्म, समाजव्यवस्था व राजकीय बंधनें यांवरील त्यांच्या पूर्वापार समजुती शिथिल झालेल्या होत्या; व १७८९ सालीं झालेल्या राज्यक्रान्तीनें लोकांच्या मनांतील विचारक्रान्तीस केवळ मूर्त स्वरूप देण्यांत येऊन निरनिराळ्या संस्था व कायदे यांमध्ये ही विचारक्रान्ति गोंवली गेली असेंच म्हणावयास पाहिजे !

श्रीमंत व संपन्न अशा वरिष्ठ वर्गास असलेले विशिष्ट हक्क, कनिष्ठ वर्गांची कष्टप्रद स्थिति, त्यांच्या विचारांस नवीन निर्माण झालेल्या लेखकवर्गाच्या प्रयत्नानें लागलेलें निराळेंच वळण, धर्म, समाजरचना व राजकीय बंधनें यांवरील त्यांच्या पूर्वापार समजुतीमध्ये शिथिलता, या व अशाच प्रकारच्या कित्येक कारणांनीं फ्रान्समधील समाजरचना क्रमाक्रमानें विस्फळित होऊं लागली; व आज नाहीं उद्यां, लवकरच समाजरचना व राज्यव्यवस्था यांचा डोलारा डांसळून पडणार असें

प्रत्येकास भासूं लागलें. अर्थात् असा डोलरा दांसळून पडण्यास हजारों कारणां लागत असतात; परंतु त्यावेळेस फ्रान्सची फ्रान्सची खालावलेली सांपत्तिक स्थिति बरी असती, तर आणखी कांहीं वर्षें हा डोलरा टिकाव धरून राहिला असता असें

म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु सप्तवार्षिक युद्धानंतर फ्रान्सची सांपत्तिक स्थिति अगदींच खालावली. चवदाव्या लुईच्या महत्त्वाकांक्षी लढायांमुळे फ्रान्सला झालेलें बरेंच कर्ज, १५ व्या लुईच्या अमदानांत बेसुमार वाढलें, व १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धाच्या प्रारंभापासून फ्रान्सचा खर्च उत्पन्नाच्या मानानें एकसारखा वाढत गेला. १५ व्या लुईच्या कारकीर्दीत (१७१५-१७७४) नवीन कर्ज काढून खर्च व उत्पन्न यांची कशीतरी तोंडमिळवणी करण्यांत येत असे. परंतु राष्ट्राचें कर्ज अशास्त्रीनें एकसारखें वाढत चालल्यामुळे कोणती तरी महत्त्वाची सुधारणा केल्याखेरीज राष्ट्राची धगडत लागणार नाही असें विचारी लोकांस स्पष्ट दिसूं लागलें !

१५ व्या लुईनंतर त्याचा नातू १६ वा लुई (१७७४-१७९२) गादीवर आला तेव्हां तो केवळ वीस वर्षांचाच होता. त्याची पत्नी मेरिया अँटोने देखील आपल्या पतीप्रमाणेच अल्पवयी होती. आपल्या देशाची स्थिति सुधारावी, व गरीब, गांजलेल्या लोकांस मदत करावी अशी दोघांची इच्छा होती. परंतु आपल्या इच्छेप्रमाणें घडवून आणण्याचें सामर्थ्य मात्र राजा व राज्ञी यांच्या अंगीं नव्हतें ! सोळावा लुई गादीवर आला त्या दिवसापासून फ्रान्समधील राज्यक्रांतीच्या दिवसांपर्यंत—एकंदर पंधरा वर्षे—उत्पन्न व खर्च यांची तोंडमिळवणी कशी करावी याच विवंचनेंत गेली ! खर्च व उत्पन्न यांची तोंडमिळवणी करण्यास दोनच उपाय होते, व ते उपाय म्हणजे दरबारचा बेसुमार वाढलेला खर्च कमी करणें, व विशिष्ट हक्क असलेल्या अमीर उमराव व धर्माधिकारी यांनीं आपले हक्क

फ्रान्सची सांपत्तिक  
स्थिति सुधारण्याचे  
प्रयत्न.

सोडून इतर लोकांप्रमाणें कर देण्यास तयार होणें; हेंच होत ! तेव्हां या सर्व गोष्टींचा विचार करून कांहीं सुधारणा घडवून आणण्यासाठीं लुईनें आपल्या प्रधानमंडळांत कांहीं प्रमुख माणसें घेतलीं. लुईच्या या नवीन प्रधानमंडळांत प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ टर्गो

( १७७४-७६ ) व सांपत्तिक उलाढालीची नीट माहिती असलेला फडणीस नेकर ( १७७८ ते ८१; १७८८ ते ९० ) हीं दोन प्रमुख माणसे होती. या अर्थशास्त्रज्ञांनी आपणाकडून प्रयत्न केला तरी अमीरउमरावांच्या दुराग्रहामुळे त्यांना कोणत्याच बाबतीत सुधारणा करिता येईना; व या वेळीं फ्रेंच राष्ट्रांने इंग्लंडवर सूड घेण्यासाठीं अमेरिकेला स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं केलेल्या युद्धांत ( १७७५-८३ ) बरीच सांपत्तिक मदत केल्यामुळे फ्रान्सचें कर्ज मात्र बेसुमार वाढलें; तें इतकें कीं १७८५ च्या सुमारास फ्रेंच राष्ट्राचें दिवाळें वाजणार असे स्पष्ट दिसूं लागलें ! तेव्हां आतां दुसरा कांहीं उपाय नाही हें पाहून सर्व राष्ट्रांचें, या राष्ट्रीय आपत्तीबद्दल विचार घ्यावा या उद्देशानें १६ व्या लुईने १७८९ च्या मे महिन्यांत पॅरिस शहरां फ्रान्सचें पार्लमेंट-राष्ट्रीय मंडळ-दीडशें वर्षांनंतर पुनः बोलविण्याचें ठराविलें.

फ्रान्सचें हें 'राष्ट्रीय मंडळ' पूर्वीं सरंजामी पद्धत अस्तित्वांत आली त्या वेळेपासून राजास राजकीय बाबतींत सल्ला देण्यासाठीं भरविण्याचा प्रघात असे. इंग्लिश पार्लमेंटमध्ये ज्याप्रमाणें अमीरउमराव व मध्यम स्थितीतील लोक यांच्या निरनिराळ्या सभा आहेत, त्याप्रमाणें फ्रान्सच्या राष्ट्रीय मंडळांत अमीरउमराव, धर्माधिकारी व मध्यम स्थितीतील लोक यांच्या तीन निरनिराळ्या सभा असून प्रत्येक सभा आपलें मत वेगवेगळें व्यक्त करित असे. परंतु गेल्या दीडशें वर्षांत अशाप्रकारची सभा पूर्वीच्या राजांनीं बोलाविली नसून, आपल्या स्वतःच्याच अनियंत्रित सत्तेनें ते राज्यकारभार करित असल्यामुळे, दीडशें वर्षांनंतर पुनरपि बोलविण्यांत आलेल्या सभेचें काम कसें चालवावयाचें, पूर्वीचा प्रघात काय आहे, याची देखील पुष्कळांस विस्मृति पडली असल्यास त्यांत कांहींच नवल नव्हतें !

तेव्हां, हें 'राष्ट्रीय मंडळ' बोलाविण्यांत आल्यावर पाहिला मोठा प्रश्न विचारासाठीं निघाला, तो हा कीं अमीरउमराव व धर्माधिकारी यांना

पूर्वीच्या पद्धतीप्रमाणें निरनिराळ्या सभांतून आपलें मत व्यक्त करण्याचा अधिकार असावा, कीं त्यांनीं मध्यम स्थितींतील लोकांबरोबरच एकाच सभेंत बसून आपलें मत द्यावयाचें ? मध्यम स्थितींतील लोक म्हणूं लागले कीं, हल्लीं जी सभा बोलावली आहे ती 'राष्ट्रीय' आहे, व अमुक एका वर्गाचे प्रतिनिधि म्हणून आपण येथें जमलों नसल्यानें सर्वांनीं एकत्र बसून एकाच सभेंतून आपलें मत व्यक्त करणें इष्ट होय. त्यावेळीं मध्यम-स्थितींतील लोकांच्या प्रतिनिधींची संख्या अमीरउमराव व धर्माधिकारी यांच्या संख्येच्या बरेजेशकी म्हणजे सहाशें असल्यामुळें सर्वांची एकत्र बैठक भरल्यास आपणास आपल्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तें करून घेतां येईल असें मध्यम स्थितींतील लोकांस वाटत होतें. परंतु त्यांच्या सूचनेस अर्थातच अमीरउमराव व धर्माधिकारी यांच्याकडून विरोध आला. एक महिनाभर अशा रीतीनें उभयपक्षांमध्ये या प्रश्नाबद्दल मतभेद झाल्यावर मध्यम स्थितींतील वर्गांनीं असें जाहीर केलें कीं, सध्यां भरविण्यांत आलेली सभा 'राष्ट्रीय' आहे, व या सभेमध्ये एकत्र बसून आमच्या बरोबर 'राष्ट्रीय' प्रश्नांचा विचार करण्यासाठीं अमीरउमराव व धर्माधिकारी यांचे प्रतिनिधि आले नाहीत, तरी आपण 'राष्ट्रीय मंडळांती'ल वाद. त्यांच्याखेरीज सभेचें काम चालवूं. मध्यम स्थितीं-तील लोकांच्या या चमत्कारिक वर्तनानें धावरून

जाऊन पूर्वीच्या पद्धतीनेंच निरनिराळ्या सभांत बसून या राष्ट्रीय मंडळां-तील काम चालविलें पाहिजे, असा लुईनें धाक घातला. परंतु राजाच्या या धाकास न जुमानतां जेव्हां मध्यम स्थितींतील लोकांनीं आपल्याच म्हणण्याप्रमाणें वागण्याचें ठरविलें, तेव्हां लुईनें नरम येऊन अमीर-उमराव व धर्माधिकारी यांना मध्यम स्थितींतील लोकांबरोबर एकाच बैठकींत बसून आपलें मत देण्याचा हुकूम फर्माविला ( १७ जून ). तेव्हां फ्रान्समधील राज्यक्रांति होण्यापूर्वीच फ्रान्समधील सर्व सत्ता बरिष्ठ वर्गाच्या हातची जाऊन ती मध्यम स्थितींतील लोकांच्या हातीं गेली होती असें म्हटलें पाहिजे !

## ✓ राष्ट्रीय मंडळ ( १७८९-१७९१ ).

फ्रान्सच्या सांपत्तिक स्थितीचा विचार करून राष्ट्रांत कोणत्या सुधारणा करणें इष्ट आहे याचा विचार करण्यासाठीं बोलाविण्यांत आलेल्या 'राष्ट्रीय मंडळां'तील प्रतिनिधि स्वदेशाभिमानानें प्रेरित झाले असून फ्रान्सचें खरोखरीच हित इच्छिणारे होते. परंतु त्यांच्यामध्ये असलेल्या एका अवगुणामुळे त्यांच्या सर्व सदिच्छेवर पाणी पडल्यासारखें झालें ! या

सभेंतील बरीच मंडळी प्रत्येक गोष्टीचा केवळ राष्ट्रीय मंडळांतील तात्त्विक दृष्टीनेंच विचार करित असून ती गोष्ट अननुभविक सभासद. व्यवहाराच्या कसोटीस उतरते कीं नाहीं याकडे

दुर्लक्ष करणारी होती. त्यांना अनुभव मुळींच नव्हता. ते आपल्या ज्ञानाचा उपयोग, 'राष्ट्रीय मंडळा'मध्ये आपल्या विद्वत्तेची व ज्ञानाची प्रौढी मिरवून अधिक वक्तृत्व करण्याकडेच करीत !

या 'राष्ट्रीय मंडळां'तील एकंदर बाराशें सभासदांपैकीं कांहीं थोडी मंडळी हलके हलके सर्वांच्या पुढें येऊं लागली; व त्यामध्ये लाफेट, रोबेस-पेअर व मिरॅबो हे प्रमुख होत. लाफेट याचा जन्म सरदारी घराण्यांत झाला होता, तरी त्यानें मध्यम स्थितींतील लोकांवद्दल आपली सहानुभूति दाखविली असून, अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याच्या लढाईत त्या राष्ट्रास बरीच मदत केली होती. रोबेसपेअर याचा धंदा वकिलीचा असून जरी याच्या कल्पना व विचार उन्नत नव्हते, तरी देखील आपला कल लोकांच्या बाजूला

लाफेट, रोबेसपेर  
व मिरॅबो.

आहे असें यानें दर्शविलें होतें. या दोन व्यक्ती-पक्षां मिरॅबो याचे विचार केवळ तात्त्विक नसून ते व्यवहाराच्या कसोटीस उतरतात कीं नाहीं हे

पहाण्याकडे असत. प्रचलित असलेली राजसत्ता उलथून पाडून सर्वत्र बेबंदशाही माजविली म्हणजे लोकांस स्वातंत्र्याचा उपयोग व्यावयास मिळतो असें नव्हे, अशी त्याची मजबूत असल्यामुळे पूर्वीची राज्यपद्धति कायम ठेवून त्यामध्ये अवश्य तत्त्वज्ञाचा सुधारणा



कराव्यात असें त्यास वाटत होतें. परंतु इतर सभासदांवर आपलें म्हणणें जोरदाररीतीनें बिंबवितां न आल्यानें त्यास लोकांचा पुढारी होतां आलें नाहीं. हलके हलके लोकांचा याच्यावरील विश्वास उडत गेला. त्याचा जन्म एका श्रीमान् घराण्यांत झाला असल्यामुळें लोकांस अर्थातच त्याच्या हेतूबद्दल शंका वाटूं लागली; व त्याचें गत आयुष्य शुद्ध नसल्यानें लोक त्याच्या विरुद्ध वाटेल त्या कंड्या पिकवूं लागले !

‘राष्ट्रीय मंडळा’पुढें पहिला महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे राज्यव्यवस्थेंत महत्त्वाच्या सुधारणा करणें हा होय. हा प्रश्न अतिशय महत्त्वांचा असल्यामुळें त्या प्रश्नाचा शांतपणें सर्व बाजूंनीं विचार होणें इष्ट होतें. त्यावेळीं बोलाविण्यांत आलेल्या ‘राष्ट्रीय मंडळा’मध्ये जमीनदार व संपत्तिवान् लोकांचे प्रतिनिधी असल्यानें प्रत्येक गोष्टीचा शांतपणें विचार करण्यांत येईल असें वाटण्यास सबळ कारण होतें. परंतु दुर्दैवानें या राष्ट्रीय मंडळावर माथेफिरू लोकांचा पगडा बसून या सभेकडून महत्त्वाच्या गोष्टींचा शांतपणें विचार होईना ! हलके हलके खालच्या प्रतीचे लोक पुढें येऊं लागून राज्यव्यवस्थेंत सुधारणा करणें म्हणजे सर्व राज्यव्यवस्था मोडून टाकून सर्वत्र बेबंदशाही माजविणें असाच ही मंडळी सर्व सुधारणांचा अर्थ करूं लागली. तेव्हां अशा अननुभाविक व प्रत्येक गोष्टीचा केवळ तात्त्विक दृष्टीनेंच विचार करणाऱ्या लोकांच्या हातांत या सभेचीं सर्व सूत्रें गेल्यामुळेंच आपणास फ्रेंच राज्यक्रान्तीचे अनिष्ट परिणाम झालेले दिसतात !

परंतु या सर्व अनिष्ट परिणामांस राजा व ‘राष्ट्रीय मंडळां’तील सभा-

वॅस्टील तुरुंग फो-  
डण्यांत येतो. १४ जुलै  
१७८९.

सद यांनाच आपण जबाबदार धरिलें पाहिजे; कारण त्यांनीं प्रत्येक गोष्टीचा तडजोडीनें विचार करण्याचा प्रयत्न न करतां, आपल्या हातांत अधिक

सत्ता असावी म्हणून प्रत्येक पक्ष खटपट करूं लागला. अशा प्रकारें राजा व लोकांचे प्रतिनिधी यांच्यामध्ये तीव्र मत-

भेद असल्यामुळे राजाच्या विरुद्ध वाटेल त्या कंड्या पिकू लागल्या. राजा सर्व सत्ता आपल्याच हातांत अनियंत्रित रीतीनें घेण्याचा प्रयत्न करीत असून, सर्वत्र सुलतानी गाजविण्याचा त्याचा विचार आहे, अशा प्रकारच्या त्या कंड्या असल्यामुळे पॅरिसमधील लोक चवताळले. व त्यांनीं १४ जुलै रोजी बॅस्टील तुरुंग फोडून सर्व कैद्यांस मुक्त केलें !

पॅरिसमध्ये झालेल्या प्रकारावरून राजानें धडा घेऊन लोकांच्या विरुद्ध आपल्या सैन्याचा उपयोग करण्याचा विचार त्यानें आतां सोडून दिला. राजाचें असें सौम्य वर्तन पाहून लोकांनींही शांत होऊन जिकडे तिकडे शांतता राखण्यासाठीं 'राष्ट्रसंरक्षक सैन्य' निर्माण करून लाफेट नांवाच्या एका लोकप्रिय सरदारास त्याचा सेनापति केलें. परंतु इतकें जरी झालें तरी या नवीन निर्माण केलेल्या सैन्यास शांतता ठेवतां येईना ! कारण हलके हलके प्रचलित राज्यपद्धतीविरुद्ध सर्वत्र अस्वस्थता माजली असून जुनी घडी पार उलथून देण्याचा फ्रेंच जनतेचा विचार होता; व या जनतेस आंवरणें 'राष्ट्रसंरक्षक सैन्या' स देखील अशक्य होतें !

तें कसें अशक्य होतें हें खालील प्रसंगावरून व्यक्त होईल. आक्टोबर महिन्याच्या सुमारास एक नवीनच अफवा पसरली असून त्यामुळे फ्रान्समधील लोक अधिकच चवताळले. ती अफवा म्हणजे फ्रान्समधील राज्यक्रान्ति सैन्याच्या मदतीनें पार चेंपून टाकून पुनः सर्वत्र अस्मानी-सुलतानी स्थापण्याचा १६ व्या लुईचा विचार आहे; व फ्रान्समध्ये नुकताच पडलेला दुष्काळ १६ व्या लुईनें सर्व धान्य मुद्दाम खरेदी करून पाडण्यांत आला होता, अशी ती अफवा होय ! अशाप्रकारची चमत्कारिक अफवा पसरल्यावर आक्टोबरच्या ५ व्या तारखेस गरिबीनें गांजलेल्या दहा हजार बायका व्हर्सेल्सहून राजाला पॅरिसमध्ये आणण्यासाठीं निघाल्या; व वाटेत त्यांना बरीच मंडळी मिळून ही मोठी टोळी व्हर्सेल्सला दाखल झाली. परंतु देशांत शांतता राखण्यासाठीं निर्माण झालेल्या 'राष्ट्रसंरक्षक सैन्या'चा अधिपति लाफेट

यास या चवताळलेल्या जनतेस अडवतां येईना ! देशांत शांतता राखण्याचें आपलें कर्तव्य बजावण्यास हें 'राष्ट्रसंरक्षक सैन्य' अगदींच असमर्थ होतें ! पॅरिसमधून ही दंगेखोराची टोळी निघाल्यावर कांहीं वेळानें लाफेटनें आपल्या सैन्यासहवर्तमान व्हर्सेल्सला जाण्याचें ठरविलें. तेथें गेल्यावर अर्थातच जिकडे तिकडे गोंधळ माजलेला त्यास आढळून आला, परंतु तेथें आल्यामुळें वादशहा व राज्ञी यांचे प्राण मात्र त्यास मोठ्या शिकस्तीनें वांचवितां आले. लाफेट आपल्या 'राष्ट्रसंरक्षक' सैन्यासह तेथें आला नसता तर पॅरिसच्या चवताळलेल्या जनतेनें वादशहाचा व राज्ञीचा प्राण खात्रीनें घेतला असता !

१६ वा लुई, लोकांचा कैदी बनतो.

लाफेटच्या प्रयत्नानें राजाचे प्राण वांचविण्यांत आल्यावर राजानें व राज्ञीनें आत्तांच्या आत्तां

पॅरिसमध्ये आलें पाहिजे, असें जनतेकडून सांगण्यांत आल्यावर, जनतेच्या मागणीस अनुमोदन दिल्याखेरीज गत्यंतरच नव्हतें ! ता. ६ आक्टोबरला राजाची पॅरिसमध्ये रवानगी करण्यांत आली, व त्यास 'ट्यूलरीज' राजवाड्यांत मोठ्या बंदोबस्तानें कैदी म्हणून ठेवण्यांत आलें ! राजाच्या मागोमाग व्हर्सेल्समध्ये असलेलें 'राष्ट्रीयमंडळ'ही पॅरिसला येऊन दाखल झालें.

ता. ५ व ६ आक्टोबर रोजी घडलेल्या प्रसंगाकडे वारकाईनें पाहिल्यास आपणास असें आढळून येईल कीं, त्या दिवसापासून फ्रान्समधील राजसत्तेचा न्हास झाला असून फ्रान्समधील सर्व सत्ता राजसत्तेविरुद्ध क्रांति करण्यास उद्युक्त झालेल्या फ्रेंच जनतेच्या हातीं गेली होती ! त्या वेळीं प्रसिद्ध होणाऱ्या शेंकडों लहान लहान पत्रकांच्या व चोपड्यांच्या योगानें फ्रेंच जनतेच्या मनाची तयारी होऊन त्यांनीं ही राज्यक्रांति घडवून आणली होती. या नानाविध पत्रकांमध्ये फ्रान्समधील बहुजनसमाजावर येणाऱ्या आपत्तीचें सर्व खापर राजसत्तेवर फोडलें असून अशा प्रकारची चुलमी, अन्यायी व सुलतानी अंमल गाजविणारी राजसत्ता उलथून पाडणें

हें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे असें या पत्रकांत प्रतिपादन केलेलें असे. याच सुमारास निरनिराळे क्लब स्थापन होऊन त्यांमध्ये कांतिकारक जाकोबिन क्लब. कांतिकारक राजकीय बाबींचा सल होत असे. फ्रान्समधील प्रत्येक कॉफीगृहास तें चाललेल्या

राजकीय बाबींच्या ऊहापोहामुळे राजकीय क्लबांचेंच स्वरूप प्राप्त झालेलें होतें. अशा प्रकारच्या निरनिराळ्या क्लबांपैकी 'जाकोबिन क्लब' आपल्या ज्वलज्जहाल कांतिकारक विचारांनीं सर्वांच्या पुढें आला. या क्लबची पहिल्या प्रथम अगदीं लहान पायावर स्थापना झाली असून हलके हलके सर्व फ्रान्सभर या क्लबच्या शाखा पसरूं लागल्या. परंतु दुर्दैवानें थोडक्याच काळांत हा क्लब जहाल कांतिकारक लोकांच्या ताब्यांत जाऊन त्यांच्या विचारांचा पगडा या क्लबवर पडूं लागला. लाफेट व मिरबो या दोन पुढ्यांचें या क्लबवरील वर्चस्व नष्ट झालें व रोबेस्पिरसारख्या माथेफिरू माणसानें या क्लबवर आपलें वजन बसविलें !

फ्रान्समध्ये अशा प्रकारची बेबंदशाही माजली असतां इकडे १७९१ व १७९० हीं दोन वर्षे 'राष्ट्रीय मंडळां' तील सभासदांनीं फ्रान्ससाठीं नवी राज्यव्यवस्था कशी असावी हें ठरविण्यांत घालविलीं. त्यानंतर अमीरउमराव व धर्माधिकारी यांना असलेले विशिष्ट हक्क आतां नवीन राज्यपद्धतींत असावेत कीं नाहीं हा महत्त्वाचा प्रश्न पुढें आला; परंतु या प्रसंगीं या वरिष्ठ वर्गाच्या लोकांनीं मोठ्या उदारतेनें आपणास असलेले विशिष्ट हक्क स्वखुषीनें सोडण्याचें कबूल करून इतर लोकांप्रमाणें कर देण्यास तत्पर असल्याचें जाहीर केलें ( ४ ऑगस्ट ).

फ्रान्समधील नवीन राज्यघटना कशा प्रकारची असावी याबद्दलची चर्चा करण्यामध्ये हें 'राष्ट्रीय मंडळ' गुंतलें होतें. आतां या 'राष्ट्रीय मंडळा'च्या मताप्रमाणें फ्रान्सची नवी राज्यघटना कशाप्रकारची झाली असेल हें कांहीं विषद करून सांगावयास पाहिजे असें नाहीं; कारण

एकतंत्री व अनियंत्रित राज्यपद्धतीने ज्यांचें थोडें फार नुकसान झालें होतें अशाच मंडळींचा या नवीन राष्ट्रीयमंडळांत भरणा असल्यामुळें एकतंत्री राज्यपद्धति काढून टाकून त्या जागीं लोकांच्या पूर्ण संमतीनें चाललेली एखादी राज्यघटना या मंडळींनीं ठराविली असल्यास त्यांत विशेष आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहींच नाही. थोडक्यांत (या नवीन घटनेप्रमाणें राष्ट्रासंबंधीं कायदे करणाऱ्या मंडळास कार्यकारी मंडळावर हुकमत चालविण्याचे अधिकार देण्यांत आले होते. कायदे करणारी सभा एकच असून ती दोन वर्षांनीं बदलावयाची होती. या नवीन राज्यघटनेची रूपरेषा जेव्हां ठराविण्यांत आली त्या वेळीं राष्ट्रीय मंडळांतील एक प्रसिद्ध मुत्सद्दी मिरंबो याचें असें म्हणणें होतें कीं, नवीन राज्यघटनेप्रमाणें अंमलबजावणीच्या खात्यास व त्या खात्यावर मुख्य असलेल्या राजाच्या हातीं फारच थोडे अधिकार देण्यांत आल्यामुळें अंमलबजावणीचें खातें अगदींच कुमकुवत राहील; म्हणून या खात्यास अधिक अधिकार देणें अत्यावश्यक आहे.) परंतु राष्ट्रीय मंडळांतील इतर सभासदांकडून मिरंबोच्या सूचनेस जोराचा विरोध करण्यांत आला व त्याची सूचना नापास झाली. आपली सूचना फेटाळून लावण्यांत आली व आपलें कोणीच ऐकत नाहीं हें पाहून तो फारच कष्टी झाला व सरते शेवटीं १७९१ मध्ये तो मरण पावला. मरतेसमयीं फ्रान्सच्या उत्तरराज्यक्रान्तीसंबंधानें त्यानें केलेलें भाकीत पुष्कळ अंशांनीं खरें ठरलें !

मिरंबोच्या मृत्यूनंतर राष्ट्रीय मंडळांत राजसत्तेचा वाली असा कोणीच नसल्यामुळें राजाची परिस्थिति मात्र उत्तरोत्तर चमत्कारिक होत गेली ! ता. ६ आक्टोबरपासून राजा वास्तविक पहातां 'राष्ट्रीय मंडळा'चा कैदीच झाला असून प्रत्येक बैठकीच्या वेळीं नवीन कायदे करून त्याची सत्ता हिरावून घेतली जात होती. 'राष्ट्रीय मंडळा'नें या नवीन केलेल्या

राजाची चमत्कारिक  
परिस्थिति.

राज्यघटनेप्रमाणे राज्यकारभार चालविणे अगदींच अशक्य आहेसे त्यास वाटू लागले; व मिरंबोच्या मृत्यूनंतर राष्ट्रीय मंडळांत आपली वाजू घेणारा कोणीच नाही हे कळून आल्यामुळे फ्रान्समधून पळून जातां आले तर बरे असे १६ व्या जुईला वाटू लागले.

राजाचा पळून जा-  
ण्याचा प्रयत्न.  
२० जून १७९१.

ता. २० जून पर्यंत राजा आपल्या सर्व कुटुंबासह पळून जाणार आहे हे कोणालाही समजले नव्हते. त्या रात्री फ्रान्समधून पळ काढीत असतां थोड्या-च्या टप्प्याच्या ठिकाणीं थोडे बदलतांना बराच वेळ राजाची खोटी झाली नसती तर त्यास गुप्तपणे फ्रान्समधून पळ काढतां आला असता, परंतु 'सेंट मेनेहोल्ड' या ठिकाणीं थोडे बदलतांना जास्ती खोटी झाल्यामुळे, तेथील लोकांनीं राजास ओळखले, व तेथे त्यास पकडून पुनः पॅरिसला पाठवून देण्यांत आले !

राजाची पुनः पॅरिसला रवानगी करण्यांत आल्यावर 'राष्ट्रीय मंडळां' तील राजसत्तावादी व लोकसत्तावादी सभासदांमध्ये तीव्र वाद-विवाद होऊ लागला. राजसत्ता असल्याखेरीज कोणतीच राज्यघटना ठिकणे शक्य नाही, व राजाच्या हातीं राष्ट्रीय मंडळानें दिलेले अधिकार अगदींच तुटपुंजे असून त्यायोगानें राज्यकारभार चालविणे अगदींच अशक्य वाटल्यामुळे राजानें फ्रान्समधून पळून जाण्याचा प्रयत्न केला, असें राजसत्तावादी सभासद म्हणू लागले. तर उलट लोकसत्तावादी पुढा-

च्यांना राजाच्या पळून जाण्याच्या प्रयत्नामुळे राजास पदच्युत करून फ्रान्समध्ये लोकसत्ताक राज्य स्थापन करण्यासाठीं जोराची चळवळ करण्यास संधि मात्र मिळाली! शेवटीं राजसत्तावादी व

राजसत्तावादी व  
लोकसत्तावादी सभा-  
सदांमध्ये मतभेद.

लोकसत्तावादी सभासदांमधील तंटा विकोपास जाऊन हातघाईचा प्रसंग आला (१७ जुलै); परंतु सरतेसेवटीं राष्ट्रीय मंडळांत राजसत्तावादी सभासदांचे मताधिक्य असल्यामुळे राष्ट्रसंरक्षक सैन्याच्या मदतीने हा दंगा मोडण्यांत

आला. यावेळीं फ्रान्सदेश सोडून जाण्याचा आपला मुळींच विचार नव्हता असें लुईनें जाहीर केल्यामुळे राष्ट्रीयमंडळानें त्यास गादीवर बसविलें, व लुईनें नवीन राज्यघटनेप्रमाणें राजकारभार चालविण्याची गंभीरपणें शपथ घेतली. ता. ३० सप्टेंबरच्या सुमारास राज्यघटनेंत कांहीं किरकोळ सुधारणा करून १७८९ मध्यें लुईनें बोलाविलेल्या 'राष्ट्रीय मंडळा'नें आपखुषीनें आपलें विसर्जन केलें. गेल्या दोन वर्षांत या मंडळानें जरी पुष्कळ चुका केल्या होत्या, तरी त्यांनीं फ्रान्सची नवी राज्यघटना उत्तम रीतीनें सुचविली होती. परंतु या नवीन घटनेप्रमाणें फ्रान्सचा राज्यकारभार सुरळीत चालतो कीं नाहीं हेंच आतां पहावयाचें होतें !!

### कायदे करणारें मंडळ.

(१ आक्टोबर १७९१ ते २१ सप्टेंबर १७९२.)

गेल्या 'राष्ट्रीय मंडळा'नें ठरविलेल्या घटनेप्रमाणें कायदे करण्यासाठीं नवीन 'राष्ट्रीय मंडळा'ची निवडणूक होऊन तिची पहिली बैठक बोलाविण्यांत आली. परंतु जुन्या 'राष्ट्रीय मंडळा'तील सभासदांची स्वार्थत्यागाची कल्पना या वेळीं पार चुकली असून ती उलट राष्ट्रविघातकच ठरली; कारण या नवीन घटनेप्रमाणें निवडण्यांत येणाऱ्या 'राष्ट्रीय मंडळा'तील सभासदांच्या जागेसाठीं उमेदवार म्हणून उभे राहण्याचें, जुन्या, कसलेल्या व अनुभाविक सभासदांनीं आपला स्वार्थत्याग व्यक्त करण्यासाठीं नाकारलें ! तेव्हां या नवीन 'राष्ट्रीय मंडळा'त निवडून आलेले ७४५ सभासद कायदे करण्याच्या कामास अगदींच अननुभाविक होते.

त्यांना राज्यकारभार सुरळीत रीतीनें चालविण्यास कोणत्या गोष्टींची अवश्यकता असते, याची कांहींच माहिती नव्हती. तेव्हां या मंडळापासून राष्ट्राचें हित होण्याऐवजीं, उलट त्यांच्या चमत्कारिक सूचनांप्रमाणें वागल्यास राष्ट्रावर धोका येण्याचाच अधिक संभव होता ! नवीन निवडून आलेल्या

नवीन 'राष्ट्रीय  
मंडळा'चें अननुभाविकत्व.

सभासदांमध्ये 'जॅकोबीन' क्लवांमध्ये ज्यांनीं वक्तृत्वाचें प्रदर्शन केलें होतें, परंतु ज्यांना वास्तविक पहातां राज्यकारभाराची कांहींच माहिती नव्हती अशा लोकांचाच भरणा अधिक होता !

हें नवीन राष्ट्रीय मंडळ जमल्यावर थोडक्याच दिवसांत त्यांत निर-  
निराळे पक्ष अस्तित्वांत येऊं लागले गेल्या राष्ट्रीय मंडळानें तयार केलेली  
घटना कायम ठेवावी असें म्हणणारा एक लहान पक्ष असून त्याचे अनु-  
यायी फारच थोडे होते. याखेरीज इतर सभासदांमध्ये 'माऊंटेन' व 'जिरों-  
डीस्ट' असे दोन पक्ष अस्तित्वांत आले; परंतु फ्रान्समध्ये

राष्ट्रीय मंडळांतील  
निरनिराळे पक्ष.

राजसत्ता नाहींशी करून प्रजासत्ताक राज्यपद्धति  
स्थापन करावी या बाबतींत या दोन्ही पक्षांचें  
एकमत असल्यामुळे तशा प्रकारच्या सूचना राष्ट्रीय

मंडळाच्या बैठकींत जोरानें पुढें येऊं लागल्या. पहिल्या प्रथम या पक्षांतील  
सभासदांनीं, लुईची इच्छा नव्हती तरी त्यास आस्ट्रियाच्या विरुद्ध युद्ध  
जाहीर करण्यास भाग पाडलें.

आस्ट्रियाशीं युद्ध पुकारण्यांत लोकपक्षीय पुढाऱ्यांच्या मनांत दोन  
तीन हेतु साध्य करून घेण्याचें होतें. 'पवित्र रोमन पादशाही'चा बादशहा  
लिओपोल्ड, १६ व्या लुईच्या पत्नीचा भाऊ असून त्यानें फ्रान्समधील  
राज्यक्रान्ति दपटून टाकण्याचें आपलें धोरण प्रशियाच्या संमतीनें  
पिलनिट्झच्या जाहीरनाम्यानें ( १७९१ आक्टोबर ) जाहीर केल्यामुळे  
फ्रान्समधील क्रान्तिकारक पक्षास, आस्ट्रियाचा अर्थातच राग आला होता;  
व त्याखेरीज फ्रान्समधील राज्यक्रान्तीच्या सुरुवातीबरोबर फ्रान्समधील बरेच  
अमीरउमराव, फ्रान्स व आस्ट्रिया यांच्या सरहद्दीवर असलेल्या जार्डन नदी-  
च्या पलीकडे गेले होते व १६ व्या लुईचा भाऊ अर्टास याच्या हाताखालीं  
त्यांनीं बरेच सैन्य जमाविलें असून 'क्रान्तिकारक फ्रेंच जनतेवर आपण  
चांगलाच सूड उगवूं' असें त्यांनीं जाहीर केल्यामुळे त्यांचाही समाचार  
आपणास घेतां येईल असें 'राष्ट्रीय मंडळां'तील प्रजासत्तावादी सभासदांस



वाटू लागलें. या व अशाप्रकारच्या हेतूनें प्रेरित झाल्यामुळें आस्ट्रियाशीं युद्ध सुरू करणें कान्तिकारक व प्रजासत्तावादी सभासदांस अत्यावश्यक गोष्ट वाटूं लागली. जरी या गोष्टीस रोबेसपिअर व दुसरे कांहीं जाकोबीन पुढारी विरुद्ध होते तरी जहाल लोकसत्तावादी पुढाऱ्यांचा 'राष्ट्रीय मंडळावर' पगडा बसून आस्ट्रियाशीं युद्ध करण्याचें एप्रिलच्या २० तारखेस फ्रान्सनें जाहीर केलें.

आस्ट्रियाशीं युद्ध पुकारून एक महिना झाला नाहीं तोंच आस्ट्रियाचा कर्तृत्ववान् बादशहा लिओपोल्ड मरण पावून, त्याचा मुलगा २ रा फ्रॅन्सीस गाद्विर आला ( १७९२-१८३५ ). २ रा फ्रॅन्सीस आपल्या पित्याप्रमाणें कर्तृत्ववान् नसून फ्रान्सच्या राजक्रान्तीशीं टक्कर देण्याची भयंकर जोखीम त्याच्या अंगावर येऊन पडली. फ्रान्सशीं उपस्थित झालेल्या युद्धांत जर फ्रेंच प्रजासत्तावादी लोकांचा जय झाला तर युरोपमधील सर्वच देशांतील राजसत्तेस धोका येईल या भावनेनें या युद्धांत आस्ट्रियाच्या बाजूनें फ्रान्सशीं लढण्यास प्रशियाही तयार झाला. अशा-रीतीनें १७९२ सालीं फ्रान्सच्या राज्यक्रान्तीशीं झुंजण्यास आस्ट्रिया व प्रशिया हीं दोन प्रमुख युरोपियन राष्ट्रे तत्पर झालीं.

आस्ट्रियाशीं लढाई पुकारण्यांत ज्यांनीं प्रमुख भाग घेतला होता, त्या जिराँडीस्ट पक्षानें आपली भलतीच समजूत करून घेतली होती. आस्ट्रियाशीं युद्ध पुकारतांच फ्रान्समधील राज्यक्रान्तीचें अनुकरण करून युरोपमधील इतर सर्व राष्ट्रांतील लोक, आपआपल्या जुलमी राजांस सिंहासनावरून पदच्युत करतील अशी या लोकांची कल्पना चुकीची ठरली ! आपण सर्व मानवजातीस जुलमी राजांच्या सुलतानी अमलापासून सोडवून स्वातंत्र्यसुखाचा आस्वाद घ्यावयास प्रवृत्त करित आहोंत अशी यांनीं आपली भलतीच समजूत करून घेतली होती ! आस्ट्रियाशीं होणाऱ्या युद्धांत आपणास तत्काळ जय मिळेल असें या

पक्षास वाटत होतें, तें खोटें ठरून आस्ट्रियाशीं झालेल्या पहिल्याच चकमकींत कवाईत शिकवून तयार नसलेल्या, व केवळ आयल्या वेळीं तयार ठेवलेल्या फ्रेंच सैन्याचा पराभव झाला. येत्या मे महिन्यांत फ्रान्सवर

फ्रान्सचे पहिले  
अपजय.

स्वारी करण्याचा आस्ट्रिया व प्रशिया या राष्ट्रांचा विचार आहे असें ऐकतांच फ्रान्सवर येऊं पहाणाऱ्या या आपत्तीमुळे सर्वजण हवालदील झाले.

फ्रान्सच्या अपजयाबद्दल भलत्याच बातम्या पसरूं लागल्या! फ्रान्समधील काहीं मंडळी शत्रूस फितुर आहेत अशाच प्रकारच्या त्या अफवा असत ! फ्रेंच सैन्याच्या पराभवाचें सर्व खापर राजाच्या माथ्यावर फोडण्यांत येऊन राजाच्या हेतूविषयीं वाटेल त्या कंड्या लोकांत पसरूं लागल्या. इकडे प्रत्येक दिवशीं प्रशियन सैन्य पॅरीस शहरानजीक येत असल्याच्या बातम्या ऐकून फ्रान्समधील लोकांचें पित्त खवळलें ! अशा वेळीं '१६ व्या लुईच्या केसास फ्रेंच लोकांनीं धक्का लावला तर आपण पॅरीस शहराची जाळून राखरांगोळी करूं' अशी प्रशियन सेनापति ब्रन्सविक यांनं धमकी दिल्यामुळे तर लोकांस राजाबद्दल वाटत असलेल्या त्वेषास सीमाच राहिली नाहीं ! राजा शत्रूस फितुर आहे म्हणूनच त्याच्याबद्दल प्रशियन सेनापतीस सहानुभूति वाटून त्यानें वरील प्रकारचे धमकीचे उद्गार काढले अशी लोकांची समजूत झाल्यामुळे प्रजासत्तावादी पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली, १६ व्या लुईस आपल्या सिंहासनावरून पदच्युत करण्यासाठीं फ्रेंच लोक राजवाड्यावर हल्ला करण्यासाठीं निघाले.

राजाच्या खास हुकमतीखालीं असलेल्या स्विस पलटणीकडून १६ व्या लुईस लोकांची ही बंडाळी मोडतां आली असती, परंतु त्यानें घाबरून जाऊन असा विचार मनांत आणला नाहीं. सकाळीं ८ वाजतां जेव्हां आपला राजवाडा बंडखोर लोकांच्या ताब्यांत जात असल्याचें राजानें पाहिलें, तेव्हां त्यानें घाबरून जाऊन 'राष्ट्रीय मंडळा'चा आश्रय घेतला. या वेळीं स्विस फौजेनें आपली पराकाष्ठा करून लोकांच्या विरुद्ध राजवाड्याचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केला.

फ्रेंच जनतेच्या वरील अत्याचारास 'राष्ट्रीय मंडळा'कडून संमति मिळाली ! या 'राष्ट्रीय मंडळा'ने लागलीच राजाला पदच्युत करण्याचा व हद्दींची राज्यघटना बदलून लोकसत्ताक राज्यपद्धतीची नवीन राज्यघटना तयार करण्यासाठी एक नवीन मंडळ निवडण्याचा ठराव पास करून घेतला. ता. २१ सप्टेंबरपासून हे नवीन मंडळ भरणार होते. अशा रीतीने दहा महिन्यांतच केवळ राजसत्ताच नव्हे, तर पूर्वीच्या 'राष्ट्रीय मंडळा'ने ठरविलेली घटना देखील संपुष्टांत आली !

राजसत्ता नाहीशी झाल्यावर फ्रान्सची राज्यव्यवस्था 'राष्ट्रीय मंडळ' व त्या मंडळाने नेमलेले प्रधानमंडळ यांच्या हातांत जावयास पाहिजे होती ! परंतु पॅरीस शहर या वेळीं स्ववळ-

लोकांराधन करणा-  
ऱ्या मंडळांचा उदय.

लेल्या फ्रेंच जनतेच्या हातीं गेल्यामुळे आपल्या हातांत राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे ठेवून सर्वत्र

शांतता राखणे राष्ट्रीय मंडळास व प्रधानमंडळास कठीण वाटू लागले. या वेळीं बहुजनसमाजाची आराधना करून, त्यांच्या क्रान्तिकारक विचारांस प्रोत्साहन देणारी 'रोबेसपिअर, डॅन्टन, मॅरा' वगैरे मंडळी पुढे येऊ लागली. या पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय मंडळांत 'माऊंटेन' या टोपण नांवाखाली एक जहाल क्रान्तिकारक पक्ष अस्तित्वांत आला असून १० ऑगस्टपासून, म्हणजे ज्या वेळीं फ्रान्समधील राजसत्ता नाहीशी करण्यांत आली, त्या दिवसापासून २१ सप्टेंबरपर्यंत, फ्रान्समधील राज्यव्यवस्थेचीं सर्व सूत्रे या जहाल क्रान्तिकारक पक्षाच्या पुढाऱ्यांच्याच हातीं होती असे म्हटले पाहिजे.

फ्रान्सवर हला करणाऱ्या प्रशियन सैन्यास मार्गे हटविणे हेच काम मुख्यत्वेकरून फ्रेंच लोकांपुढे होते; व या कामी नवीन उद्भूत झालेल्या

माऊंटेन पक्षाने पुढाकार घेतला. राष्ट्रावर संकट

माऊंटेन पक्षाकडून  
फ्रान्सचे संरक्षण.

आले असल्यामुळे इतर सर्व धंदे सोडून सर्व धड-  
धाकट पुरुषांनी शस्त्रापासून आपल्या देशाचा बचाव

करण्यासाठी पुढे यावे असे जाहीर करण्यांत आले. जीवनक्रमास अव-

इयक असणाऱ्या वस्तूव्यतिरिक्त इतर वस्तु तयार करणारे सर्व कारखाने बंद करण्यांत येऊन शस्त्रास्त्रे व युद्धसामग्री यांची पैदास जोराने करण्यांत आली. सैन्यांत दाखल न होणाऱ्या सर्व धडधाकट लोकांस सक्तीने सैन्यांत खेचून आणण्यांत आले. अशा प्रकारे हरप्रयत्न करून या 'माऊंटेन' पक्षाने फ्रान्सच्या आणीबाणीच्या प्रसंगी शत्रूशी तोंड देण्यासाठी मोठी फौज जमा केली.

जिवावर उदार होऊन लढण्यासाठी सर्व फ्रेंच राष्ट्र तयार झाल्यामुळे फ्रेंच सैन्याने व्हाल्मी येथे प्रशियाचा पराभव करून (१७९२ सप्टेंबर) प्रशियन सैन्याच्या पॅरिसकडे जाणाऱ्या ओघास अडथळा घातला व या वेळी प्रशियाचा राजा फ्रेडरीक वुइल्यम याला पोलंडचा आणखी एक लचका तोंडण्याची सुसंधि मिळाल्यामुळे त्याने फ्रान्सशी युद्ध तसेच टाकून आपल्या सैन्यास परत फिरण्याचा हुकूम दिला.

फ्रान्समधील जहाल लोकसत्तावादी कांतिकारक पुढाऱ्यांच्या प्रेरणेने शत्रूचा पराभव झाल्यावर या मंडळींचा डोळा साहजिकच फ्रान्सच्या अंतस्थ स्थितीकडे वळला. या वेळी त्यांच्याकडून जी अनन्वित कृत्ये करण्यांत आली ती नीट समजण्यास आपणांस फ्रान्सच्या त्या वेळच्या स्थितीकडे लक्ष दिले पाहिजे. त्या वेळी फ्रान्समध्ये सर्वत्र बेबंदशाही माजलेली असून सर्व सत्ता थोड्या माणसांच्याच हातांत होती. फ्रान्समधील सैन्यभरतीच्या वेळी राजसत्तावादी मंडळींकडून त्यांना अडथळा येत असून राजसत्तावादी पक्षाच्या अनुयायांची संख्या बरीच असल्याने, दुसऱ्या कोणत्या उपायांनी नाही तरी अनन्वित कृत्ये करून या मंडळीस घाबरविण्याचा डॅन्टन, मॅरा, यांचे अनुयायी प्रयत्न करू लागले. ज्या ज्या माणसांचा राजसत्तावादी पक्षाकडे कल आहे अशी या मंडळीस शंका

पॅरिसमध्ये झालेली  
कत्तल-सप्टेंबर २, ३, ४  
१७९२.

येई, त्या सर्व मंडळीस कैदेत टाकण्याचा या मंडळींनी सपाटा चालविला! थोडक्याच वेळांत तुरुंगांत येणाऱ्या मंडळींची संख्या एकसारखी वाढू लागून तुरुंग कैद्यांनी चिकार भरून जाऊ लागले; तेव्हा तुरुंगांत असलेल्या कैद्यांची सरसहा कत्तल करून तुरुंग पुनः रिकामे

करण्यांत येत ! या मंडळींनीं सप्टेंबर २, ३, ४ तारखेस केलेल्या अन-  
न्वित कृत्यांचीं वर्णनें ऐकलीं म्हणजे अंगावर शहारे येतात ! या तीन  
दिवसांत दोन हजार निरपराधी माणसांचे खून करण्यांत आले ! थोड-  
क्यांत सांगावयाचें म्हणजे फ्रान्समधील सर्व सत्ता खून करण्यास उद्युक्त  
झालेल्या सशस्त्र टोळींच्या हातीं गेली होती ! अंगावर शहारे आण-  
णाऱ्या या भयंकर कृत्याचा प्रतिकार करण्याचा कोणाकडूनही प्रयत्न  
झाला नाहीं ! पॅरिसमधील सर्व लोक हें हिडीस कृत्य मुकाट्यानें  
पहात होते !!

### राष्ट्रीय मंडळ.

( २१ सप्टेंबर १७९२ ते २६ आक्टोबर १७९५. )

ता. २१ सप्टेंबर रोजीं नवीन ' राष्ट्रीय मंडळ ' नेमण्यांत आल्या-  
वर खुनी लोकांचें औट घटकेचें राज्य संपुष्टांत आलें. नवीन भरलेल्या  
राष्ट्रीय मंडळानें पहिल्याच बैठकींत फ्रान्सचें राष्ट्र  
फ्रेंच राष्ट्र लोकसत्ताक असल्याचें जाहीर केलें. प्रशियन  
लोकांचा व्हाल्मी येथें याच सुमारास पराभव झाला  
होता व आणखी कांहीं दिवसांनीं आस्ट्रियाचा लिली येथें पराभव झाल्या-  
मुळें परकीय शत्रूपासून फ्रान्सची त्या वेळेपुरती तरी सुटका झाली. त्या-  
नंतर फ्रेंच सैन्यानें सॅक्सनी प्रांतावर हल्ला करून जार्डन नदीच्या आस-  
मंतांतील प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतला; व नोव्हेंबरमध्ये आस्ट्रियाच्या  
ताब्यांत असलेला नेदर्लंडमधील मुलूख मिळविला. अशा रीतीनें परकीय  
शत्रूवर जय मिळाल्यावर आपल्या अंतस्थ स्थितीसंबंधानें विचार करण्या-  
साठी या 'राष्ट्रीय मंडळ'स सवड मिळाली.

फ्रान्समधील सर्व सत्ता आतां या नवीन भरलेल्या ' राष्ट्रीय  
मंडळ'च्या हातीं असून फ्रान्सची भवितव्यता यांच्याच हातीं

होती. त्या मंडळामध्ये एकंदर ८०० सभासद असून त्यांतील प्रत्येकजण कट्टा लोकसत्तावादी होता. परंतु त्यांच्यामध्ये देखील थोड्याफार मत-वैचित्र्याने निरनिराळे पक्ष उत्पन्न होऊन दोन पक्ष प्रामुख्याने पुढे आलेले

राष्ट्रीय मंडळांतील  
दोन पक्ष-जिराँ-  
डीस्ट व माऊन्टेन.

होते. ते दोन पक्ष म्हणजे 'जिराँडीस्ट' व 'माऊन्टेन' हे होत. याखेरीज दुसरा एक 'प्लेन' नांवाचा लहानसा पक्ष असून तो कधी पहिल्या तर कधी दुसऱ्या पक्षास जाऊन मिळे. गेल्या सप्टेंबर माहि-

न्यांत स्वतंत्रतेच्या व लोकसत्ताक राज्यपद्धतीच्या नांवाखाली जीं अन-  
न्वित कृत्ये करण्यांत आलीं, तशाप्रकारचीं कृत्ये पुनः होऊं नयेत म्हणून  
व्यवस्थित कायदे करून राज्यकारभाराची घडी नीट बसविल्यास फ्रान्सचें  
आपणास हित साधतां येईल असें 'जिराँडीस्ट' पक्षास वाटत होतें. यांच्या-  
पेक्षां 'माऊन्टेन' पक्षाचीं मते थोडीं भिन्न असत. फ्रान्सचें शत्रूपासून  
संरक्षण करणें हें आपलें पहिलें कर्तव्य असल्यामुळें त्याकामीं लोकांच्या  
स्वतंत्रतेवर घाला घालण्याची पाळी आली तरी बेहेत्तर असें या पक्षास  
वाटत असे ! राष्ट्रापुढें व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याची मुळीच किंमत नाहीं असें  
हा पक्ष प्रतिपादन करी !

माऊन्टेन व जिराँडीस्ट या दोन पक्षांमधील तीव्र मतभेद १६ व्या  
लुईच्या चौकशीच्या वेळीं निदर्शनास आला. १० ऑगस्टपासून बाद-  
शहास व त्याच्या कुटुंबास कैदी म्हणून अटकेंत ठेवण्यांत आलें  
होतें. १७९२ च्या डिसेंबर महिन्यांत पदच्युत बादशहास चौकशीसाठीं

१६ व्या लुईस फ्रांसी  
देण्यांत येतें-२१  
जानेवारी १७९३.

न्यायासनासमोर उभे करण्यांत आलें. १६ व्या  
लुईच्या वतीनें रदबदली करून त्यास होणारी  
शिक्षा माफ करण्यासाठीं 'जिराँडीस्ट' पक्षानें  
सटपट केली; परंतु लोकांच्या तंत्रानें चालणाऱ्या

'माऊन्टेन' पक्षास राजाची चौकशी होऊन त्यास शिक्षा होणें अत्यावश्यक  
वाटत होतें; व राष्ट्रीय मंडळांत या पक्षाचे अनुयायी बरेच असल्यामुळें

लुई कैपे-फ्रान्सचा माजी बादशहा १६ वा लुई-यास न्यायासनासमोर चौकशीसाठी आणविण्यांत आले व त्याच्यावरील आरोप शाबित झाल्यामुळे त्यास फांशीची शिक्षा सांगण्यांत आली ! ता. २१ जानेवारी १७९३ मध्ये लुईचें शीर गिलटीनवर लटकून लागलें !

१६ व्या लुईस फांशीं देण्यांत आल्यावर युरोपमधील सर्व राष्ट्रांस फ्रेंच जनतेबद्दल तिटकारा वाटून लागून फ्रान्समधील क्रांतिकारक मंडळीशीं झुंजण्यास युरोपियन राष्ट्रांचा पहिला मोठा संघ स्थापन झाला. या संघाशीं तोंड देण्यासाठीं फ्रान्सनें फेब्रुवारीमध्ये इंग्लंड व हॉलंड, व मार्च-

फ्रान्सच्या विरुद्ध  
युरोपियन राष्ट्रांचा पहिला  
संघ-१७९३.

मध्ये स्पेन यांच्याशीं लढाई पुकारली. मार्चच्या

२३ तारखेस ' पवित्र रोमन पातशाहीत ' मोडणाऱ्या सर्व राष्ट्रांनीं फ्रान्सशीं युद्ध जाहीर केलें.

अशा रीतीनें एप्रिल महिन्याच्या सुमारास हा युद्धाचा वणवा पूर्वीप्रमाणे केवळ ऑस्ट्रिया व प्रशिया या दोन देशांपुरताच मर्यादित न रहातां सर्व युरोपखंडभर भडकला, व या वणव्यापासून आपल्या राष्ट्रांचें संरक्षण करण्याची भयंकर जोखीम फ्रान्सवर येऊन पडली. २१ मार्चमध्ये फ्रेंच सैन्याचा नीरविनडेन या ठिकाणीं पराभव होऊन फ्रेंच सैन्यास माघार घ्यावी लागली. या पराभवामुळे फ्रान्सवर चोहोकडून चालून येणाऱ्या शत्रूशीं टक्कर देण्यासाठीं फ्रान्सनें अटोकाट प्रयत्न करणें अत्यावश्यक आहे, व असा प्रयत्न केल्याखेरीज फ्रान्सची कांहीं धडगत नाहीं हें मात्र निदर्शनास आलें.

फ्रान्सवर सर्व बाजूंनीं येत असलेल्या परचक्राशीं तोंड देऊन राष्ट्रांत स्वस्थता राखण्यासाठीं नऊ सभासदांचें एक मंडळ स्थापन करण्यांत आलें. परंतु हें मंडळ स्थापते वेळीं व या मंडळाच्या हातीं कोणते अधिकार असावेत, हें ठरविते वेळीं जिराँडीस्ट व माऊंटेन या दोन

'जिराँडीस्ट' पक्षाचा  
पंडांव.

पक्षांमधील मतभेद विकोपास जाऊन हातघाईचा प्रसंग आला. दोन्ही पक्षांस आपल्या राष्ट्रांचें हित व्हावें, असें मनापासून वाटत होतें; परंतु तें हित

साध्य होण्यास कोणते उपाय योजावयाचे याबद्दल मात्र दोन्ही पक्षांमध्ये

मतभेद होता. जिराँडीस्ट पक्षानें मोठमोठालीं भाषणें केलीं व अंतःस्थ स्थिति सुधारून व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर राष्ट्राकडून घाला न घालण्याचा प्रयत्न केला तरच बिघडलेली घडी नीट बसण्याचा संभव आहे, असें प्रतिपादन केलें. परंतु माऊंटेन पक्ष म्हणूं लागला कीं, सध्यां विकट परिस्थिति उत्पन्न झालेली आहे, राष्ट्रावर चोहोंकडून परचक्र येत आहे, तेव्हां या वेळीं मोठमोठालीं भाषणें करून व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या गप्पा मारण्यांत कांहींच हंशील नाहीं, तर सार्वजनिक सुरक्षितता स्थापण्यासाठीं व परचक्राशीं तोंड देण्यासाठीं नेमण्यांत आलेल्या मंडळास या वेळीं सर्वच अधिकार देणें इष्ट आहे ! माऊंटेन पक्षाचें असें म्हणणें असून आपल्या विरुद्ध पक्षाचा पाडाव करण्यासाठीं या पक्षाकडून एक सशस्त्र टोळी सज्ज ठेवण्यांत आली, व आपल्या हेतूच्या आड येणारास वाटेला तें करून जगांतून नाहीसें करून टाकण्याचा या टोळीस हुकूम देण्यांत आला. अशारीतीनें माऊंटेन पक्षाची संमति मिळाल्यावर या टोळीनें राष्ट्रीय मंडळाच्या बैठकीच्या वेळीं सभागृहावर हल्ला केला व ता. २ जून १७९३ रोजीं जिराँडीस्ट पक्षाचे पुढारी पकडून नेऊन त्यांपैकीं ३१ जणांना अटकेंत ठेवले !

राष्ट्रीय मंडळांत माऊंटेन या ज्वलज्जहाल क्रान्तिकारक पक्षावर, जिराँडीस्ट या नेमस्त पक्षाचा असलेला थोडाबहुत दाब वरील कृतीनें नाहीसा झाल्यामुळें त्यांच्या या पुढील अनन्वित कृत्यास तर सीमाच राहिली नाही ! वाटेला तें करून फ्रान्सचें शत्रूपासून संरक्षण करणें एवढाच एक हेतु या पक्षापुढें होता; व तो साध्य करण्यासाठीं त्यांनीं जीं हिडिस व

माऊंटेन पक्ष प्रबळ होतो.

अंगावर शहारे आणणारीं कृत्यें केलीं, तीं पाहिलीं म्हणजे १७९२ च्या सप्टेंबर महिन्यांत फक्त तीनच दिवसांत जे २००० खून पडले त्या प्रसंगाची आठवण होते. पण त्यावेळीं तें हिडिस काम फार तर ४-५ दिवसच टिकलें, परंतु या माऊंटेन पक्षाचें वर्चस्व एक वर्षभर टिकलें असल्यानें



या वेळीं फ्रेंच राष्ट्रांने या खुनी सत्ताधारी मंडळास आपलें स्वातंत्र्यच विकून या सुलतानी अनियंत्रित व जुलमी अशा सत्तेच्या अंमलाखालीं गुलामगिरीपेक्षांही अधिक गुलामगिरीच निमूटपणें पतकरली असेंच म्हणावयास पाहिजे !

### जुलमी व सुलतानी राज्यव्यवस्था.

( ता. २ जून १७९३ ते २७ जुलै १७९४ )

ता. २ जून १७९३ रोजीं फ्रान्समधील राष्ट्रीय मंडळ माऊंटेन पक्षाच्या ताब्यांत गेल्यावर ' सार्वजनिक सुरक्षितता स्थापण्यासाठीं एक १२ सभासदांची नवी कमिटी नेमण्यांत येऊन या कमिटीकडे राष्ट्रांतल सर्व अंमलबजावणीचे अधिकार देण्यांत आले. या कमिटींत आपल्या कर्तबगारीनें नव्हे तर इतर वाममार्गांनीं मॅरा व रोबेसपिअर हीं माणसें पुढें येऊन, या कमिटीनें सार्वजनिक सुरक्षिततेच्या नांवाखालीं जीं अनन्वित कृत्ये केलीं, त्या सर्व कृत्यांशीं या गृहस्थांचीं नांवें प्रामुख्यानें संलग्न असत. राष्ट्रांत सुरक्षितता राखण्याचें जबाबदारीचें काम या कमिटीकडे सोंपविण्यांत आल्यामुळे, आपलें काम चोख व्हावें म्हणून या कमिटीनें खालील उपाय योजले. पहिल्याप्रथम केवळ संशयावरून अटकेंत ठेवण्याचा कायदा करण्यांत आला. या कायद्याच्या प्रभावानें या कमिटीस वाटेत त्या माणसास नुसत्या संशयावरून अटकेंत ठेवतां येथें शक्य झालें !

सार्वजनिक सुरक्षित-  
तेच्या कमिटीची काम  
करण्याची चोख पद्धत !

राज्यक्रान्तीविरुद्ध ज्या माणसांचा कल आहे असा या मंडळास संशय येई त्या सर्व माणसांस तात्काळ तुरुंगांत खेंचण्यांत येई. अशारीतीनें थोडक्याच वेळांत सर्व तुरुंग कैद्यांनीं भरून जात ! व मग ते रिकामे करण्याची मोठी जबाबदारी या मंडळावर पडल्यामुळे, पकडलेल्या लोकांची झटपट चौकशी करण्यासाठीं एक न्यायासन (!) मुद्दाम स्थापन करण्यांत आलें. पहिल्या पहिल्यानें नीट चौकशी करून मग

शिक्षा देत आहों असा आव आणण्याचा प्रयत्न करण्यांत येत असे. परंतु नंतर तसें कांहीं भासविण्याची या कोर्टास आवश्यकता न वाटून बऱ्याच कैद्यांना एकदम न्यायासनासमोर (!) उभे करून व त्यांचीं नुसतीं नांवें वाचून झाल्यावर चौकशी करण्याचा नुसता फार्सही न करतां फांशीची शिक्षा सांगण्यांत येई ! या न्यायकोर्टाकडून सर्वासच फांशीची शिक्षा सांगण्यांत येत असल्यामुळे एक नवी खाटिक शाळा स्थापण्याची अवश्यकता वाटू लागली ! अशा प्रकारें प्रत्येक गोष्टीचा तांतडीनें योग्य निकाल लावून सार्वजनिक सुरक्षितता (!) स्थापन करण्याचें मोठें जबाबदारीचें काम हें बारा लोकांचें मंडळ मोठ्या आस्थेनें करित होतें ! !

या कमिटींत मॅरा नांवाचा गृहस्थ फारच खुनशी असून त्याच्याच सल्ल्यानें या कमिटीकडून वरील अनन्वित प्रकार चालत असत असें म्हणण्यास हरकत नाही. या दुष्ट माणसाचा वध केला तर फ्रान्समध्ये सध्यां सार्वजनिक सुरक्षितता या नांवाखालीं चाललेलीं अनन्वित कृत्ये थांबतील अशा समजुतीनें चार्लोटी कार्डे नांवाच्या नॉर्मंडीमध्ये राहणाऱ्या एका तरुण मुलीनें त्या दुष्ट माणसाच्या घरीं शिरून त्याचा वध केला. मॅराचा आपण वध केल्यास आपणास सुनी म्हणून फांशी देण्यांत येईल हें या मुलीस समजत नव्हतें असें नाही, परंतु असल्या भीतीस न जुमानतां तिनें मॅराचा वध करून आपलें डोकें गिलटीनवर अडकावून दिलें !

सार्वजनिक सुरक्षितता स्थापण्यासाठीं निर्माण झालेल्या कमिटीनें आपल्या कारकीर्दींत इतर अनन्वित कृत्यांबरोबर १७९३ च्या आक्टोबर महिन्यांत राशी मेरिआ अँटोनी हिच्यावर वाटेर ते आरोप लावून तिला न्यायासनासमोर उभें केलें; व पूर्ण चौकशी करून तिला देखील फांशीची शिक्षा सांगण्यांत आली ! !

फ्रान्समध्ये सध्यां प्रचलित असलेली सुलतानी व जुलमी राजसत्ता फार दिवस टिकणें शक्य नव्हतें. जहाल क्रांतिकारक पक्षाच्या हातांत सर्व सत्ता होती तरी त्या पक्षामध्ये लवकर फूट होऊन दोन्ही तट एक-

मेकांवर उठतील असें अनुमान करण्यास जागा होती. १७९३ च्या ऑगस्ट महिन्यांत जहाल कांतिकारक पक्षांत फूट पडल्याचीं चिन्हे स्पष्ट दिसूं लागलीं. या पक्षांतून निघालेला जो ज्वलज्जहाल पक्ष होता, त्यानें

माऊन्टेन पक्षांतील  
दुफळी.

हेबर्ट नांवाच्या पुढाऱ्याच्या नेतृत्वाखालीं जमून पॅरिस शहराची सर्व सत्ता आपल्या हातीं घेतली. रोमन कॅथलीक धर्माविरुद्ध या पक्षाचें मत असल्यामुळे त्यांनीं एक निराळाच पंथ काढला व त्यास ' विचारप्रधान धर्म ' असें नांव दिलें; व आपल्या नवीन पंथास कोणत्याही प्रकारचा अडथळा होऊं नये म्हणून ज्यामध्ये जुन्या धर्माचें प्रतिपादन करण्यांत येत असे अशीं सर्व चर्चेस बंद ठेवण्याचे हुकूम सोडले.

हेबर्टांस्ट पक्षाचा  
पाडावा-मार्च १७९४.

पूर्वीच्या रोमन कॅथलीक धर्माविरुद्ध या पक्षानें शस्त्र उचलल्यामुळे धर्माभिमानी व अडाणी लोकांकडून या नवीन पंथ स्थापणाच्या पक्षास विरोध करण्यांत

येऊन या पक्षाविरुद्ध लोकमत व्यक्त होऊं लागलें. या संधीचा फायदा घेऊन रोबेसपियर यानें जुन्या धर्माच्या लोकांची कड घेतली व या पक्षास हाणून पाडण्याची खटपट चालविली. शेवटीं त्याच्या प्रयत्नास यश येऊन १७९४ च्या मार्च महिन्यांत रोबेसपियरच्या प्रयत्नानें सार्वजनिक सुरक्षितता ठेवण्यासाठीं निर्माण झालेल्या कमिटीनें हेबर्टच्या सर्व अनुयायांस पकडून फांशी दिलें. हेबर्टच्या पाडावानंतर डॅन्टन नांवाच्या एका प्रसिद्ध व्यक्तीचा देखील नाश करण्याची रोबेसपियरची खटपट सुरू झाली. वास्तविक पहातां डॅन्टन यानेंच माऊन्टेन हा पक्ष अस्तित्वांत आणून १७९२ मध्ये परचक्रापासून फ्रान्सचें संरक्षण केलें होतें. डॅन्टन हा एक मोठा मुत्सद्दी होता; व केवळ याच्याच प्रयत्नानें आणीबाणीच्या वेळीं फ्रान्सची धडगत लागली होती. फ्रान्सचें परचक्रापासून संरक्षण झाल्यानंतर आतां फ्रान्सच्या अंतर्व्यवस्थेसंबंधी लोकहिताच्या दृष्टीनें कांहीं मह-

त्वाच्या सुधारणा केल्या पाहिजेत असें त्यास वाटूं लागलें. सार्वजनिक सुरक्षिततेच्या कमिटीनें आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग केलेला त्यास पहावेना ! देशांतील बहु-जनसमाज या जुलुमी राज्यपद्धतीनें अगदींच गांजून गेलेला पाहून त्यास फारच वाईट वाटे !

डॅन्टनच्या मनांतून प्रचलित राज्यपद्धतींत सुधारणा करण्याचें घाटत आहे व त्यास सध्यां अस्तित्वांत असलेल्या ' सार्वजनिक सुरक्षितता ' ठेवण्यासाठीं निर्माण झालेल्या कमिटीची कामागिरी आवडत नाहीं हें रोबेसपियरच्या लक्षांत येतांच, डॅन्टन व त्याचे अनुयायी यांना जितक्या लवकर या जगांतून नाहींसें करतां येईल तितकें बरें असें वाटून रोबेसपियर व त्याचा साथीदार सेंट जस्ट हे त्या उद्योगास लागले. डॅन्टनसारखा प्रमुख मुत्सद्दी एक हांचा डोक्यांआड झाला, म्हणजे आपल्या महत्त्वाकांक्षेस वाव मिळेल व आपणास आपल्या इच्छेप्रमाणें वाटेल त्या गोष्टी करतां येतील असें त्यास वाटत होतें. रोबेसपियरच्या प्रयत्नास थोडक्याच दिवसांत यश येऊन हेबर्टप्रमाणेंच डॅन्टनसारख्या प्रसिद्ध मुत्सद्द्यास व पुढाऱ्यास देखील अखेर गिलटीनला बळी पडावें लागलें. अशारीतीनें आपल्या मार्गांत असलेला हा शेवटचा मोठा कांटा काढून टाकल्यावर रोबेसपियरनें आपला महत्त्वाकांक्षेचा मार्ग सुकर करून ठेवला ! परंतु डॅन्टनसारख्या प्रसिद्ध मुत्सद्द्यास रोबेसपियरनें फांशी दिल्यावर, त्याच्या मनांत फ्रान्समधील सर्व सत्ता आपल्या हातांत घेऊन सर्वत्र सुलतानी गाजविण्याचा विचार आहे कीं काय असें लोक आपापसांत कुजबुजू लागलें यांत काहींच नवल नव्हतें !

आपल्या सर्व प्रतिस्पर्ध्यांस एकामागून एक नाहींसें केल्यावर आतां आपल्या मार्गांत कसलीच आडकाठी उरली नाहीं हें रोबेसपियरला कळून चुकलें. आतां त्याला सहजरीतीनें फ्रान्सची सर्व सत्ता आपल्या हातांत घेतां आली असती. पॅरिसची म्युनिसिपालिटी, जाकोबिन क्लबचे

अनुयायी, राष्ट्रीय मंडळ, सार्वजनिक सुरक्षिततेची कमिटी, या सर्वांवर त्याची हुकमत चालत असून त्याचा प्रत्येक शब्द झेलण्यास ही सर्व मंडळी तत्पर असत. रोबेसपिअरनें जरी सर्वांवर आपली छाप बसाविली होती तरी आपल्या हातांत सर्व सत्ता घेऊन राज्यकारभार व्यवस्थित रीतीनें हांकण्याची अकल मात्र त्याच्या अंगीं नव्हती. त्यानें आपल्या

सर्व प्रतिस्पर्ध्यांस एकामागून एक डोळ्यांआड रोबेसपिअरचें केल्यावर, संशयास्पद लोकांच्या चौकशीसाठीं वर्चस्व. नेमण्यांत आलेल्या कोर्टांत कांहीं बदल केला. हा

फेरफार करण्यांत आल्यावर फांशी जाणाऱ्या लोकांची संख्या एकसारखी वाढूं लागली. त्यानें या कोर्टाच्या घटनेंत नवीन फेरफार करण्यापूर्वीं दीड महिन्यांत या कोर्टाकडून ५७७ लोकांस फांशी देण्यांत आलें होतें; परंतु नवीन फेरफार झाल्यावर या कोर्टानें १३५६ माणसांस पुढील दीड महिन्यांत फांशी दिलें. रोबेसपिअरच्या या जुलमी कृत्यानें, कोणत्या वेळीं आपणास केवळ संशयावरून पकडण्यांत येऊन फांशी जावें लागेल याची कोणासच कल्पना नव्हती ! फ्रान्समधील जनता हवालदील झालेली होती ! रोबेसपिअरच्या सुलतानी अंमलाचा प्रत्येकासच तिटकारा आला होता ! या गोष्टीचा त्याच्या बऱ्याच शत्रूंनीं फायदा घेऊन रोबेसपिअरला जगांतून नाहीसें केल्यास आपल्यावरील व सर्व फ्रेंच जनतेवरील आपत्ति टळेल असें वाटून त्यांनीं रोबेसपिअरचा वध करण्याचा ऋट रचिला. शेवटीं रोबेसपिअरच्या शत्रूंच्या प्रयत्नास यश येऊन २७ जुलै १७९४ रोजीं राष्ट्रीय मंडळानें त्यास फांशीची शिक्षा सांगितल्यावर लागलीच दुसऱ्या दिवशीं या खुनी माणसाचें—रोबेसपिअरचें—शिर गिलटिनवर लटकावण्यांत आलें !!

**नेमस्त क्रांतिकारक पक्षाची राज्यव्यवस्था.**

( २७ जुलै १७९४ ते २६ ऑक्टोबर १७९५. )

रोबेसपिअर व त्याचे साथीदार यांच्याबरोबर एक वर्षभर टिक-

लेल्या जुलमी राज्यव्यवस्थेचाही शेवट लागला व आतां सुरळीत राज्य-  
व्यवस्था प्रस्थापित करण्याची प्रत्येकास अवश्यकता वाटूं लागली. गेल्या  
वर्षीच्या जुलमी राज्यव्यवस्थेत ज्यांचा थोडा फार हात होता अशी बरीच  
मंडळी सध्यांही राष्ट्रीय मंडळांत होती; तरी देखील त्यांनीं आतां आपण  
व्यवस्थित व न्यायी राज्यव्यवस्थेचे प्रवर्तक आहोंत असें आपणावर पांघ-  
रून घेऊन गेल्या वर्षी करण्यांत आलेल्या सर्व कृत्यांचें खापर ही मंडळी  
रोबेसपियर व त्याचे अनुयायी यांच्या माथ्यावर  
नेमस्त विचारांचा पगडा, फोडूं लागली. फ्रान्सची राज्यव्यवस्था आतां  
नेमस्त पक्षाच्या राष्ट्रीय मंडळाच्या हातांत गेल्या-

पासून सुरळीत व व्यवस्थित राज्यपद्धति सुरू होण्याचीं चिन्हें दिसूं लाग-  
ल्यामुळे त्यांना बऱ्याच लोकांचें पाठबळ मिळूं लागलें. हलके हलके  
पूर्वीच्या जुलमी राज्यव्यवस्थेच्या सर्व दुष्ट साधनांचा नायनाट करण्याचा  
उपक्रम सुरू झाला. पहिल्या प्रथम क्रांतिकारक व दंगेधोपे करणाऱ्या  
मंडळीस आश्रय देणारी पॅरिसची म्युनिसिपालिटी मोडून टाकण्यांत आली;  
त्यानंतर संशयास्पद माणसांची चौकशी करण्यासाठीं निर्माण करण्यांत  
आलेल्या कोर्टांचें उच्चाटन करण्यांत आलें. सार्वजनिक  
सुरक्षिततेच्या कमिटीचे बरेच अधिकार कमी झाले व आतां  
पुनः ज्वलज्जहाल क्रांतिकारक पक्षाचा पगडा बसूं नये म्हणून  
ठिकठिकाणचे जाकोबिन क्लब बंद करण्यांत आले. अशा रीतीनें पूर्वी-  
च्या राज्यपद्धतीचीं पाळेमुळे खणून टाकल्यामुळे आतां पुनः फ्रान्समध्ये  
बेबंदशाई माजणार नाही असें सर्वांस वाटूं लागलें.

गेल्या वर्षी फ्रान्समध्ये असलेल्या जुलमी राज्यपद्धतीस व त्या  
अमदानींत झालेल्या जुलमी व अनन्वित कृत्यांबद्दल त्या राज्यव्यवस्थेस  
दोष देत असतां त्या अमदानींत 'सार्वजनिक सुरक्षिततेसाठी' नेमलेल्या

कमिटीकडे मात्र आपण दुर्लक्ष करतां कामा नये. फ्रान्सविरुद्ध इतर युरोपियन राष्ट्रांनीं स्थापलेल्या संघापासून या कमिटीनें फ्रान्सचें संरक्षण केलें होतें, इतकेंच नव्हे तर शत्रूच्या प्रदेशावर चाल करून बराच मुलूसही काबीज केला होता. या सर्व गोष्टी लक्षांत येण्यासाठीं आपणास त्या युद्धाकडे विहंगमदृष्टीनें पाहिलें पाहिजे. १७९३ च्या सुमारास फ्रेंच सैन्यानें कसा तरी टिकाव धरला होता; परंतु १७९४ मध्ये सार्वजनिक सुरक्षिततेच्या कमिटीतील लष्करी तज्ज्ञ जो कानों यानें फ्रेंच सैन्याची नीट जमवाजमव करून व त्यास योग्य प्रकारें कुमक पोहोचवून शत्रूच्या प्रदेशांत लढाई नेऊन शत्रूची पिछेहाट केली. १७९४ च्या मोहिमेंत झुडॉनच्या हाताखालीं फ्रेंच सैन्यानें फ्लुरस येथें शत्रूचा पराभव करून ( २६ जून ) बेलजमच्या सर्व मुलखावर आपलें वर्चस्व प्रस्थापित केलें. इकडे फ्रेंचांच्या दुसऱ्या तुकडीनें हॉलंड देश आपल्या वर्चस्वाखालीं आणला.

फ्रान्सनें ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांत असलेला बेल्जम प्रांत जिंकल्यावर तेथें एक फ्रान्सच्या धर्तीवर लोकसत्ताक राज्य स्थापन करून त्यास 'बेटे-व्हियन लोकसत्ताक' असें नांव दिलें. फ्रेंच सैन्यानें केलेल्या या विलक्षण पराक्रमामुळे फ्रान्सविरुद्ध स्थापन झालेला युरोपियन राष्ट्रांचा पहिला संघ नाहीसा होऊन शत्रुपक्षाकडील कांहीं राष्ट्रे तह करण्यास तयार झालीं. फ्रान्समध्ये आतां जुलमी राज्यपद्धति नाहीशी होऊन सुरळीत राज्यपद्धति स्थापन झाली होती; व फ्रान्सला आतां युद्ध पुढें चालवावयाचें नसल्यामुळे १७९५ मध्ये प्रशिया व स्पेन या राष्ट्रांशीं बैसूले या ठिकाणीं तह करण्यांत आला. त्यानंतर थोडक्याच दिवसांत टस्कनीच्या संस्थानिकानेंही फ्रान्सशीं तह केल्यामुळे फ्रान्सची स्थिति आतां पूर्वीप्रमाणें धोक्याची राहिली नाही; कारण आतां फ्रान्सविरुद्ध ऑस्ट्रिया व इंग्लंड हींच काय तीं दोन राष्ट्रे टक्कर देण्यासाठीं तत्पर होती.

प्रशिया व स्पेन  
यांच्याशीं तह—  
१७९५.

मध्यंतरी 'राष्ट्रीय मंडळ' फ्रान्ससाठीं एखादी सुव्यवस्थित राज्य-घटना तयार करण्याच्या कामीं गुंतलें होतें. या मंडळाकडून राज्यघटनेचें काम होत असतां, प्रचलित राज्यव्यवस्था उलथून पाडण्यासाठीं १ एप्रिल, २० मे. व ६ ऑक्टोबर रोजीं जाकोबिन क्लबनें चिथावल्यामुळें

नेपोलियन बोना-  
पार्ट राष्ट्रीय मंडळाचें  
संरक्षण करतो.

दंगेधोपे झाले; तरी मोठ्या शिकस्तीनें हे दंगे मोडण्यांत आले. ता. ६ ऑक्टोबर रोजीं झालेल्या दंग्याच्या वेळीं, हा दंगा मोडण्याचें काम नेपोलियन बोनापार्ट नांवाच्या एका तरुण पुरुषाकडे सोंपविण्यांत आलें होतें. तरुण नेपोलियननें यापूर्वीं ट्रूलोन येथें आपलें शौर्य दाखविलें होतें व आतां देखील हा दंगा तत्काळ मोडून टाकण्याचे कामीं त्यानें आपल्या अंगची कर्तबगारी सर्वांच्या निदर्शनास आणली. अशा रीतीनें फ्रान्सच्या राजकारणांत या तरुण पुरुषाचा प्रवेश होऊन त्यास आपली कर्तबगारी सर्व जगाच्या निदर्शनास आणण्याची संधि मिळाली !

मध्यंतरीं राष्ट्रीय मंडळानें नवीन सुव्यवस्थित राज्यघटना तयार केली व २६ ऑक्टोबर रोजीं आपलें विसर्जन करून घेतलें. या नवीन राज्यघटनेप्रमाणें राष्ट्रांतील अंमलबजावणीचें खातें पांच सभासदांच्या एका मंडळाकडे-डिरेक्टरीकडे-सोंपविलें असून कायदे करण्यासाठीं एक राष्ट्रीय मंडळ स्थापन करण्यांत आलें. या मंडळाचे दोन भाग असून एकांत सामान्य लोकांचे पांचशें प्रतिनिधी व दुसऱ्यांत बड्या लोकांचे प्रतिनिधी असत.





## प्रकरण १५ वें.

### फ्रान्सचें लोकसत्ताक राज्य व नेपोलियन.

इंग्लंड, ऑस्ट्रिया व सार्डीनिया या फ्रान्सच्या उरलेल्या शत्रूंचा पाडाव करून फ्रान्सचें वर्चस्व अबाधित करावें असा नुकत्याच स्थापन झालेल्या डिरेक्टरीचा विचार होता. परंतु फ्रान्सजवळ आरमार नसल्यामुळें इंग्लंडचा पराभव करणें अगदींच अशक्य होतें. परंतु ऑस्ट्रियाशी युद्ध जाहीर केल्यास तशी कांहीं अडचण नाही हें पाहून जर्मनीत व इटलीत असलेल्या ऑस्ट्रियाच्या मुलखावर एकसमयावच्छेदें करून हल्ला करण्याचें डिरेक्टरीनें योजलें. जर्मनीकडील स्वारी मोठी महत्त्वाची असल्यामुळ झुडान व मोरो या दोन प्रसिद्ध सेनापतींच्या हाताखालीं नांवाजलेलें सैन्य देऊन या दोन सेनापतींस जर्मनीच्या मोहिमेवर पाठविण्यांत आलें. इटलीकडील स्वारी इतकी महत्त्वाची नसल्यामुळें नेपोलियनच्या हाताखालीं साधारण प्रतीचें तीस हजार सैन्य देऊन त्याची या मोहिमेवर रवानगी करण्यांत आली. परंतु नेपोलियननें आपल्या हिंमतीवर इटलीमधील ऑस्ट्रियन सैन्याचा पराभव करून डिरेक्टरीच्या अंदाजाविरुद्ध इटलीतील पराक्रमामुळेंच या मोहिमेचा शेवट लावला.

इटलीमध्ये नेपोलियनास ऑस्ट्रिया व पिडमॉंट या दोन्ही सैन्यांचा तें सैन्य दुष्पट होतें तरी—पराभव करावयाचा होता. तेव्हां नेपोलियननें या दोन्ही सैन्यांस, तीं सैन्ये एकत्र होण्यापूर्वीच, निरनिराळ्या ठिकाणीं गांठून त्यांचा पूर्ण मोड केला. त्यानंतर नेपोलियननें ट्युरीनच्या किल्ल्यापर्यंत अकस्मात् चाल केली व सार्डीनियाच्या राजास तह करावयास लावून सेव्हाय व नीस हे दोन प्रांत मिळविले ( मे १७९६ ); नंतर लाग-

लीच त्यानें आपला मोर्चा लाँबर्डीकडे वळविला त्या प्रांतांतून ऑस्ट्रियन सैन्यास हांकून लावलें. नेपोलियनच्या या नेपोलियनची इटली-वरील मोहीम. पराक्रमामुळें इटलींतील पोप व इतर राजेरजवाडे बरेच हवालदील होऊन त्याच्याशीं तह करण्यास कबूल झाले. इटलींतील संस्थानिक नेपोलियनचें वर्चस्व कबूल करीत असतां ऑस्ट्रियन सैन्यानें पुनः उचल घेऊन नेपोलियनचा पराभव करून आपला प्रांत परत मिळविण्याचें योजलें. परंतु नेपोलियननें एकदम चाल करून अरकोला व रिव्होली या दोन ठिकाणीं ऑस्ट्रियन सैन्याचा पूर्ण पराभव करून, तो थेट व्हिएन्ना शहराच्या तटापाशीं येऊन द्यासल झाला.

नेपोलियनच्या या अचानक हल्ल्यामुळें बादशहा दुसरा फ्रॅन्सीस तर चकितच झाला व आतां तह केल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं हें ओळखून १७९७ च्या आक्टोबर महिन्यांत कॅम्पो फोर्मियो येथें तहास कबूल झाला. या तहान्वयें ऑस्ट्रियानें आपल्या ताब्यां-कॅम्पो फोर्मियोचा तह-१७९७. तील बेल्जमचा मुख्य फ्रान्सला दिला, इटलीमध्ये फ्रान्सचें वर्चस्व कबूल केलें, अयोनियन बेटें फ्रान्सच्या ताब्यांत ठेवण्याची संमति देऊन, फ्रान्सची उत्तरसीमा हार्डिन नदीपर्यंत असण्यास मान्यता दिली; ऑस्ट्रियाला व्हेनीसचें लोकसत्ताक राज्य, इस्ट्रियामधील व्हेनीसचा प्रांत, डाल्मेशिया, अडीजपर्यंत मुख्य मिळाला. इटलीमध्ये नेपोलियननें जिंकलेल्या लाँम्बर्डी व जेनोआ या संस्थानांचीं 'सिसाल्पिन' व 'लिगूरियन' अशीं दोन लोकसत्ताक राज्यें फ्रान्सच्या नमुन्यावरहुकूम स्थापण्यांत येऊन त्यावर फ्रान्सचें वर्चस्व प्रस्थापित करण्यांत आलें.

वरील जय मिळवून नेपोलियन फ्रान्समध्ये परत आला तेव्हां त्याचा मोठा गौरव करण्यांत आला. नेपोलियनच्या पराक्रमानें फ्रान्स-

च्या सर्व शत्रूंचा पराभव होऊन फ्रान्सला स्वस्थता मिळाली होती; इतकेंच नव्हे, तर केवळ एका मोहिमेंत नेपोलियनचा गौरव. यानें फ्रान्सच्या वर्चस्वाखाली विस्तृत मुख्य आणून फ्रान्सचा दरारा सर्वत्र पसरला असल्यामुळे 'राष्ट्रीय योद्धा' म्हणून त्याचा गौरव होऊ लागला.

आपल्या पराक्रमानें नेपोलियन फ्रान्समध्ये एवढा प्रसिद्धीस येईल असें त्याच्याविषयीं लहानपणीं कोणीच भाकीत केलें नसतें ! फ्रान्सच्या दक्षिणेस असलेल्या कार्सिका बेटांत १७६९ सालीं त्याचा जन्म झाला. याच वेळीं हें बेट जेनोआ संस्थानाकडून फ्रान्सने घेतलें असून, त्या बेटावर आपलें वर्चस्व पूर्णपणें बसविण्याचा फ्रान्सचा प्रयत्न चाललेला होता. यावेळीं नेपोलियन लहान असून त्यास फ्रेंच लोकांच्या कृतीबद्दल मोठा तिटकारा वाटे, व त्याच्या सर्व बाल्यावस्थेंत फ्रेंच लोकांबद्दलचा त्याचा तिटकारा कायम राहिला. फ्रान्समधील राज्यक्रान्तीनें नेपोलियनची महत्त्वाकांक्षा जागृत झाली, व आपल्या आंगच्या लष्करी कौशल्यानें पुढें येण्यास त्यास वाव मिळाला.

नेपोलियनचें  
पूर्ववृत्त.

पहिल्याप्रथम टूलॉनच्या वेढ्याच्या वेळीं व दुसऱ्यांनदां पॅरिस शहरीं झालेल्या दंग्याच्या वेळीं आपल्या आंगच्या हिंमतीनें तो पुढें आला; व आतां तर आस्ट्रियाच्या राजाकडून कॅम्पो फोर्मियो हा तह करविण्यास नेपोलियनचे एकट्याचे परिश्रम कारणीभूत झाल्यामुळे नेपोलियनबद्दल सर्व फ्रेंच लोकांस साहजिकच आदर वाटूं लागला.

फ्रान्समध्ये डिरेक्टरी स्थापन झाल्यापासून थोडक्याच काळांत फ्रान्सनें इंग्लंडखेरीज आपल्या सर्व शत्रूंचा पराभव केला होता; परंतु इंग्लंडचा मात्र आपणास पराभव करितां येत नाहीं ही गोष्ट त्यांना स्वस्थता देत नव्हती ! १७९८ च्या सुमारास इंग्लंडचा पराभव कसा करावयाचा, याविषयीं वाटाघाट करण्यांत आली. फ्रान्सजवळ बलाढ्य आरमार नसल्यामुळे इंग्लंडवर हल्ला करितां येणें शक्य नव्हतें. तेव्हां इंग्लंडवर

प्रत्यक्षरीतीनें हल्ला करितां आला नाहीं, तरी अप्रत्यक्षरीतीनें इंग्लंडचा पराभव करण्याचें डिरेक्टरीनें ठरविलें. इंग्लंडच्या ताब्यांत असलेलीं ठिकाणें व वसाहती यांवर हल्ला करून तीं काबीज केल्यास अर्थातच

इंग्लंडला इजिप्तमध्ये  
शह देण्याचा नेपोलियन-  
नचा घाट १७९८.

इंग्लंडला पराभव कबूल करावा लागेल असें वाटून गुप्तरीतीनें एक लहानसें आरमार तयार करून त्याचें आधिपत्य नेपोलियनला देण्यांत आलें.

फ्रान्सकडून चाललेल्या तयारीची वार्ता इंग्लिश आरमाराचा सेनापति नेल्सन यास मिळून फ्रान्सच्या प्रत्येक हालचाली तो डोळ्यांत तेल घालून पाहूं लागला. परंतु नेल्सनला चुकवून १७९८ सालीं नेपोलियनला इजिप्तमध्ये आपल्या सैन्यानिशीं जातां आलें. इजिप्त हा प्रांत त्यावेळीं तुर्कस्थानच्या ताब्यांत असून लष्करी दृष्टीनें फारच महत्त्वाचा होता. इजिप्तवर वर्चस्व स्थापल्यावर हिंदुस्थान व पूर्वेकडील प्रदेश यांवर हल्ला करून इंग्लंडला शह देतां येईल असें नेपोलियनला वाटत होतें. अशारीतीनें इजिप्तवरील वर्चस्व लष्करीदृष्टीनें फारच महत्त्वाचें असल्यामुळें नेल्सनला जेव्हां नेपोलियनच्या हालचालीची वार्ता समजली तेव्हां तो तत्काळ इजिप्तकडे आपल्या आरमारासह निघाला. परंतु नेल्सन तेथें जाण्यापूर्वीच नेपोलियननें इजिप्तची राजधानी अलेक्झांड्रा या शहरीं उतरून फ्रेंच सैन्याचा तळ दिला होता. तेव्हां आतां काय करावें असा नेल्सनला विचार पडला; परंतु त्यानें न डगमगतां, फ्रेंच आरमाराचा आपणास पराभव करितां आला तर नेपोलियनच्या हाताखालील फ्रेंच सैन्याचा व फ्रान्सचा संबंध तुटेल व नेपोलियनला फ्रान्सकडून वरचेवर कुमक मिळणार नाहीं असें वाटून त्यानें आपला मोर्चा फ्रेंच आरमाराकडे वळविला व ता. १ ऑगस्ट रोजीं अबूकर आखातांत फ्रेंच आरमाराचा पाडाव केला. फ्रेंच आरमाराचा व नेपोलियनचा संबंध तुटल्यामुळें युरोपचा व नेपोलियनचा संबंध तुटल्यासारखेंच झालें !

अशारीतीनें नेल्सननें नेपोलियनचे दळणवळणाचे मार्ग बंद ठेवल्यावर नेपोलियनला कुमक मिळण्याचें बंद झालें. परंतु तशा स्थितींतही

नेपोलियनने १७९८ साली 'पिरामिड्स'च्या लढाईत इजिप्शियन लढ-  
व्या सैन्याचा पराभव करून नाईल नदीच्या आसपासच्या सर्व प्रांतावर  
आपला अंमल बसविला व लागलीच दुसऱ्याच वर्षी त्याने सीरिया प्रांता-  
वर स्वारी केली. फ्रान्सशी आपला तुटलेला संबंध

नेपोलियनची इजिप्त-  
मधील मोहीम फसते.

पुनः प्रस्थापित करावा म्हणून एकर नांवाचे आर-  
मारी बंदर आपल्या ताब्यांत घेण्याचा त्याने प्रयत्न

केला; परंतु त्याच्या प्रयत्नास यश आले नाही. इकडे त्याच्या सैन्यांत  
प्लेगची साथ उद्भवल्यामुळे बरेच शिपाई मृत्युमुखी पडू लागले. तेव्हां  
मनांत कधी होऊन नेपोलियनने परत इजिप्तकडे आपला मोर्चा फिरविला;  
व आपले सैन्य तेथेच सोडून तांतडीने फ्रान्समध्ये परत जाण्याचा तो  
विचार करू लागला. ता. २२ ऑगस्ट १७९९ रोजी इंग्लिश आरमा-  
राची नाकेबंदी चुकवून नेपोलियन आपल्या कांहीं अनुयायांसह ९ ऑक्टो-  
बर रोजी 'फ्रेजस' या ठिकाणी येऊन उतरला. नेपोलियन फ्रान्समध्ये  
आल्यावर फ्रेंच जनतेने त्याचा मोठा गौरव केला !

नेपोलियन इजिप्तच्या मोहिमेमध्ये असतांना इकडे आस्ट्रिया व  
रशिया ही दोन राष्ट्रे इंग्लंडकडून पैशाची कुमक मिळाल्यामुळे, फ्रान्सशी  
लढण्यासाठी तत्पर झालेली होती ! तेव्हां फ्रान्सविरुद्ध युरोपियन राष्ट्रांचा  
हा दुसरा संघ निर्माण झाला, त्यावेळी इटलीमध्ये दिग्विजय गाजविणाऱ्या

फ्रान्सविरुद्ध युरो-  
पियन राष्ट्रांचा दुसरा  
संघ-१७९९.

नेपोलियनला येतांना पाहून सर्व राष्ट्रास उमेद  
आली ! इटलीमध्ये ज्याप्रमाणे नेपोलियनने एका मोहि-  
मेंत फ्रान्सचे वर्चस्व स्थापून आस्ट्रियाचा मोड केला,  
त्याप्रमाणे आतां देखील हा योद्धा फ्रान्सचे शत्रू-

पासून संरक्षण करील असे सर्वांस वाटू लागले ! नेपोलियनचा योग्य गौरव  
करण्यासाठी त्याची पॅरीस शहरापर्यंत मोठी मिरवणूक काढण्यांत आली !  
नेपोलियनची ही मिरवणूक चालली असतां इजिप्तमध्ये नेपोलियनच्या  
सैन्याची नाकेबंदी झाली असल्यामुळे नेपोलियनला मोठ्या शिकस्तीनेच

आपल्या कांहीं अनुयायांसह फ्रान्समध्ये परत येण्यास सांपडलें ही वार्ता देखील कोणास नव्हती !

परंतु आतां फ्रान्सविरुद्ध इतर युरोपियन राष्ट्रांनीं युद्ध जाहीर केलें असल्यामुळें सर्व राष्ट्रांस नेपोलियनच आतां आपला त्राता आहे असें वाटल्यास नवल नव्हतें ! नेपोलियनच्या शौर्याची सर्व राष्ट्रांस खात्री पटलेली होती व आतां डिरेक्टरी मंडळांतील सभासदांमध्ये असलेली फूट पाहून नेपोलियनलाच सर्वजण आपला पुढारी समजू लागले !

आपल्यावर सर्व राष्ट्रांचा विश्वास आहे, व आपणास लोकांचें पाठबळ आहे हें कळून चुकल्यावर आपणास डिरेक्टरी मंडळ तत्काळ मोडून टाकतां येऊन सर्व सत्ता आपल्या हातांत घेतां येईल असें नेपोलियनला साहजिकच वाटूं लागलें ! आपला हेतु सिद्धीस नेण्याचा प्रयत्न करीत असतां, पांचशें सभासदांच्या कायदे करणाऱ्या सभासदांकडून त्यांस विरोध करण्यांत आला, परंतु नेपोलियनच्या मदतीस फ्रेंच सैन्य तत्पर असल्यामुळें त्यास या कार्मी विशेष कांहींच अडथळा आला नाहीं. अशा रीतीनें ९ नोव्हेंबर १७९९ मध्ये डिरेक्टरीची सत्ता संपुष्टांत आली !

कॉन्सलर राज्यपद्धति.

( १७९९-१८०४ ).

नेपोलियननें डिरेक्टरीची सत्ता उलथून पाडल्यावर त्यास पाहिजे तशी फ्रान्सच्या राज्यव्यवस्थेची घटना तयार करून त्यांमध्ये स्वतःस महत्त्वाची जागा घेतां येणें शक्य होतें ! गेलीं दहा वर्षे फ्रान्समध्ये चाललेल्या बेबंदशाहीस कंटाळून पुनरपि केंद्रीभूत झालेली राज्यव्यवस्था स्थापन झाल्यास लोकांस हवीच होती. 'स्वातंत्र्य, समता, विश्वबंधुत्व' हीं तत्त्वे प्रतिपादन करणाऱ्या क्रान्तिकारक मंडळीच्या जुलमी राज्यपद्धतीचा लोकांस तिटकारा वाटूं लागला होता; व पुनरपि १४ व्या लुईप्रमाणें नेपोलियननें जरी आपली सत्ता अनियंत्रित व केंद्रीभूत केली तरी गेल्या दहा वर्षांतल्या बेबंदशाहीपेक्षां ती फार बरी असें सर्वास वाटूं

लागलें ! डिरेक्टरी उलथून पाडल्यावर, पूर्वीच्या रोमन साम्राज्यांतील केंद्रीभूत झालेल्या पद्धतीचें फ्रान्समध्ये अनुकरण करावें, व कॉन्सल-लोकप्रतिनिधि-या नात्यानें सर्वत्र आपला दरारा बसवावा असें नेपोलियनला वाटूं लागलें; व आपल्या कांहीं मित्रांचा सल्ला घेऊन फ्रान्समध्ये तसली राज्यपद्धति स्थापण्याचें त्यानें निश्चित केलें. परंतु अशी केंद्रीभूत झालेली राज्यव्यवस्था स्थापन करतांना लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीस अजीवात फांटा देणें योग्य नव्हे असें वाटून कायदे करण्यासाठीं 'ट्रिब्युनेट' व 'कायदे करणारें मंडळ' अशा दोन सभा निर्माण करण्यांत आल्या. परंतु या सभांस देण्यांत आलेल्या अधिकारावरून या सभा केवळ दिखाऊच आहेत असा कोणीही तर्क केला असता ! कारण, 'ट्रिब्युनेट' या सभेस आपल्या पुढें येणाऱ्या प्रत्येक प्रश्नाबद्दल चर्चा करण्याचाच अधिकार असून मत देण्याचा अधिकार नव्हता, व त्यांच-प्रमाणें 'कायदे करणारें मंडळ' या सभेस आपल्यापुढें येणाऱ्या प्रत्येक प्रश्नावर चर्चा करण्याचा अधिकार नसून फक्त मत देण्याचाच अधिकार होता. अशा प्रकारें या दोन्ही सभांची सत्ता निरनिराळ्या मार्गांनीं हिरावून घेतल्यामुळें या सभांचें कांहींच वजन पडणें शक्य नव्हतें ! फ्रान्समधील अंमलबजावणीच्या खात्यावर या सभांची हुकमत अशा रीतीनें केवळ दिखाऊच असल्यामुळें नेपोलियनला, कॉन्सल ( लोकांनीं निवडलेला मुख्य अधिकारी ) या पदाबद्दल बादशाहा हें पद सहज धारण करितां येण्यासारखें होतें !

परंतु सध्यां फ्रान्सच्या अंतर्व्यवस्थेपेक्षां इतर राष्ट्रांशीं तोंड देणें फ्रान्सला जरूर होतें. या नवीन होणाऱ्या युद्धाच्या प्रारंभीच रशियानें युरोपियन राष्ट्रांच्या संघांतून आपलें नांव काढून घेतल्यामुळें फ्रान्सला

आतां फक्त आस्ट्रिया व इंग्लंड यांच्याशींच युद्ध करावयाचें होतें. १७९६ च्या वेळच्या परिस्थिती-  
इटलीमध्ये नेपो-  
लियनची दुसरी स्वारी.

प्रमाणें सध्यांही फ्रान्सची परिस्थिति होती, तेव्हां  
आस्ट्रियावर जर्मनींत व इटलींत एकदम स्वारी करण्या-

चा त्यानें निश्चय केला. मोरो नांवाच्या प्रसिद्ध सेनापतीच्या हाताखालीं बरेंच सैन्य देऊन त्यास नेपोलियननें जर्मनीमध्ये असलेल्या आस्ट्रियाच्या मुलुखावर स्वारी करण्यासाठीं पाठविलें, व इटलीमधील आस्ट्रियाचें पुनरपि प्रस्थापित झालेलें वर्चस्व नष्ट करण्यासाठीं तो स्वतः इटलीच्या मोहिमेवर निघाला. आपल्या सैन्यानिशीं जोरानें चाल करून त्यानें अकस्मात् रीतीनें आस्ट्रियन सैन्याच्या पिछाडीवर हल्ला करून शत्रूस सेंट बर्नार्डच्या चिंचोळ्या घाटामध्ये अडकावून ठेवलें. नंतर लागलीच मरेंगो येथील लढाईत ( १४ जून १८०० ) त्यानें आस्ट्रियन सैन्याचा पूर्ण पराभव करून इटलीवर आपलें वर्चस्व बसविलें. या खेपेसही आस्ट्रियाचा राजा व पवित्र रोमन पातशाहीचा बादशहा २ रा फ्रॅन्सीस यास फ्रेंच सैन्याचें श्रेष्ठत्व कबूल करावें लागलें. ल्यूनेव्हीलच्या तहांत त्यानें कॅपो-फोर्मीयोच्या तहांतील सर्व अटी कबूल करून व्हाईन नदीच्या पश्चिमेचा मुलूख फ्रान्सला दिला. या तहानें पुनरपि फ्रान्सचें इटलीवर वर्चस्व स्थापलें जाऊन 'सिसलपीन' व 'लिगुरियन' हीं दोन लोकसत्ताक संस्थानें फ्रान्सच्या हुकूमतीखालीं आलीं.

ल्यूनेव्हीलचा  
तह-१८०१.

अशारीतीनें आस्ट्रियाचा पराभव केल्यावर फ्रान्सविरुद्ध स्थापन झालेल्या संधापैकीं एकटें इंग्लंड राष्ट्र कायतें फ्रान्सकडून पराभूत झालेलें नव्हतें. तेव्हां इंग्लंडसारख्या आरमारी राष्ट्रास पराभूत कसें करावयाचें हा नेपोलियनपुढें मोठा प्रश्न होता ! फ्रान्सचें आरमार ही कामागिरी बजाविण्यास अगदींच असमर्थ होतें, व पुनः इजिप्तमध्ये शिरून शत्रूस शह देण्याचा प्रयत्न सिद्धीस जाणार नाहीं असें त्यास वाटूं लागलें ! तेव्हां इंग्लंडचा पराभव करणें सध्यां शक्य नसल्यामुळें इंग्लंडशीं तह करावा व आपली अंतस्थ सुधारणा करून राष्ट्रांतील अव्यवस्था दूर करावी

अमीन्सचा  
तह १८०२.



असें वाटून 'एकमेकांचीं घेतलेलीं ठिकाणें परत मिळावीत' अशा अटीवर १८०२ मध्ये त्यानें अमीन्स येथें इंग्लंडशीं तह केला.

गेलीं दहा वर्षे शत्रूशीं एकसारखी झुंज करावी लागल्यामुळे फ्रान्सला स्वस्थता मिळाली नव्हती. परंतु आतां स्वस्थता मिळाल्यावर नेपोलियनला फ्रान्सच्या अंतर्व्यवस्थेंत पाहिजे त्या सुधारणा करून घेणें शक्य झालें. गेल्या दहा बारा वर्षांत फ्रान्सच्या राज्यव्यवस्थेची व अंतर्व्यवस्थेची

फ्रान्सच्या अंतर्व्यवस्थेंत महत्त्वाच्या सुधारणा.

घडी पार विस्कटून गेली असल्यानें राज्यकारभाराचा गाढा सुव्यवस्थित रीतीनें पुनः सुरू करण्याच्या कामीं मोठमोठ्या खंबीर मुत्सद्यांनीं देखील हात टेंकले असते. फ्रान्सच्या अंतर्व्यवस्थेंत सुधा-

रणा करणें म्हणजे फ्रान्सच्या सर्व खात्यांचीच नवीन पायावर उभारणी करण्यासारखें होतें. परंतु इतकें अवघड काम होतें, तरी देखील नेपोलियननें शांतपणें सर्व गोष्टींचा विचार करून ज्या सुधारणा अमलांत आणल्या त्यायोगें फ्रान्सच्या राज्यक्रान्तीनें बिघडलेली घडी त्यानें नीट बसविली.

पहिल्याप्रथम नेपोलियननें राज्यव्यवस्थेसंबंधीं केलेल्या सुधारणांचा आपण विचार करूं. गेल्या दहा वर्षांत फ्रान्सच्या राज्यव्यवस्थेच्या कारभारांत सर्वत्र गोंधळ माजून राहिला होता. हा गोंधळ नाहींसा करून टाकण्यासाठीं नेपोलियननें फ्रान्सचे सारखे विभाग करून त्या प्रत्येकावर

केंद्रीभूत झालेली राज्यव्यवस्था.

सुभेदार (प्रिफेक्ट) नेमले. या अधिकाऱ्यांची नेमणूक खुद्द नेपोलियनकडून होत असून त्यांना आपल्या सुभ्यांच्या राज्यव्यवस्थेसंबंधानें सर्व

प्रकारचे अधिकार देण्यांत आले होते. अशाप्रकारची केंद्रीभूत झालेली राज्यव्यवस्था अमलांत येऊन फ्रान्समधील गोंधळ जरी नाहींसा झाला तरी त्यामुळे फ्रेंच राज्यक्रान्तीनें जनतेच्या मनांत उद्भूत झालेल्या स्वराज्याच्या कल्पना मात्र चेपून गेल्या ! परंतु यावेळीं फ्रेंच जनतेस स्वरा-

ज्याची नसली तरी सुराज्याची अवश्यकता असल्यामुळे नेपोलियनच्या या व्यवस्थेने त्यांना स्वस्थता मिळाली असें म्हणण्यास हरकत नाही ! यानंतर नेपोलियनने फ्रान्सला कॅथलीक चर्चच्या अंमलाखाली पुनरपि आणण्याचा निश्चय केला. गेल्या राज्यक्रांतीमुळे फ्रान्समधील कॅथलीक चर्चची सत्ता संपुष्टांत आली होती. चर्चची सर्व मालमत्ता जप्त करून धर्माधिकार्यांस सरकारने चर्चच्या व्यवस्थेसाठी ठेवण्यांत आलेले अंमलदार बनविले होते. फ्रान्समध्ये पुनः रोमन कॅथलीक पंथाची स्थापना केल्यास आपणास फ्रान्समधील बहुजनसमाजाचें पाठबळ मिळेल असें वाटून नेपोलियनने पोपशी यासंबंधाने बोलणें लावून चर्चसंबंधी सर्व व्यवस्था कायम केली. राज्यक्रांतीच्या अमदानीत सरकारजप्त झालेली सर्व मालमत्ता सरकारच्या पूर्णपणें ताब्यांत आली व याबद्दल सरकार-कडून चर्चच्या व्यवस्थेसंबंधी सर्व खर्च सोसण्यांत यावा असें ठरले. याखेरीज धर्माधिकारी नेमण्याचा अधिकार मात्र नेपोलियनने आपल्या हांती ठेवला. अशाप्रकारे सर्वस्वी सरकारवर अवलंबून असलेली, परंतु नांवाला मात्र पोपशी संबंध असलेली चर्चव्यवस्था पुनरपि फ्रान्समध्ये स्थापन झाली !

परंतु वरील सर्व सुधारणांपेक्षां ज्यायोगें नेपोलियनचें नांव अजरामर राहिल अशा महत्त्वाच्या गोष्टी म्हणजे त्यानें 'न्यायखात्यांत केलेली सुधारणा' व 'कोड नेपोलियन' या नांवाचे सर्व कायदे एके ठिकाणी व्यवस्थितरीतीने संगृहीत केलेला ग्रंथ याच होत ! सर्व खात्यांपेक्षां न्याय-

कोड  
नेपोलियन.

खात्यांत तर विलक्षण गोंधळ माजलेला होता; परंतु १८०४ मध्ये नेपोलियनने देशांतील सर्व ठिकाणचे, व असंबद्ध असलेले कायदे एके ठिकाणी सुव्यवस्थित रीतीने 'कोड नेपोलियन' या ग्रंथांत संगृहीत करून न्यायखात्यांतील गोंधळ नाहीसा केला. रोमन पातशहा जस्टीनियन ( ५२७-५६५ ) याच्या वेळेपासून अशाप्रकारे देशांतील सर्व कायदे एकत्र ग्रथित करण्याचा प्रयत्न कोणीच केलेला नव्हता !

फ्रान्सच्या अंतर्व्यवस्थेसंबंधी वर सांगितलेल्या सुधारणा करून व त्या सुधारणांस योग्य फळें आलेलीं पाहून नेपोलियन थांबला असता तर त्यास फ्रान्सचें एक संघटित, सुव्यवस्थित व बलाढ्य राष्ट्र बनवितां आलें असतें. परंतु वर सांगितलेली अंतस्थ सुधारणा करून व त्याचीं फळें स्वस्थपणें चाखीत बसणें नेपोलियनला आवडलें नाहीं ! प्राचीनकाळीं अलेक्झांडर बादशहानें केलेले पराक्रम आपणही करून सर्व पृथ्वी पादा-  
 क्रांत करावी व रोमन पातशाहीचा पराक्रमी  
 नेपोलियन ' बादशहा ' बादशहा जो ऑगस्टस त्याच्याप्रमाणें आपली कीर्ति  
 असा किताब धारण दिगंत पसरवी अशी नेपोलियनची महत्त्वाकांक्षा  
 करतो-२ डिसेंबर होती ! १८०० मध्यें डिरेक्टरीची सत्ता उलथून  
 १८०४. पाडल्यावर त्यानें ' कॉन्सल ' अथवा ' लोकांनीं

निवडलेला मुख्य अधिकारी ' असा किताब धारण करून आपल्या हातांत राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें केंद्रीभूत केलेलीं होती ! परंतु ' कॉन्सल ' या किताबानें त्याचें समाधान होईना ! तेव्हां वस्तुतः पहातां तो नांवानें नसला तरी खरोखरीच फ्रान्सचा बादशहा होता, तरी आपल्या अंगावर असलेलें कॉन्सल या पदवीचें पांघरूण काढून टाकून १८०४ च्या मे महिन्यांत त्यानें फ्रेंचांचा बादशहा असा बहुमानदर्शक किताब धारण केला; व त्याच वर्षीं डिसेंबर महिन्यांत मोठ्या समारंभानें पॅरिस शहरीं ' नॉट्रेडेम ' या चर्चमध्ये आपणास व आपली पत्नी जोसेफीन हिला मोठ्या थाटानें राज्याभिषेक करून घेतला ! अशा रीतीनें गेलीं पांच वर्षे फ्रान्समध्ये नांवाला असलेली ' लोकसत्ताक राज्यपद्धति ' नाहींशी होऊन आतां पुनरपि केंद्रीभूत झालेली ' राजसत्ता ' प्रस्थापित झाली !

फ्रेंच पातशाही.

( १८०४-१८१५ )

फ्रान्समधील लोकसत्ताक राज्य नष्ट होऊन नेपोलियनच्या राज्याभिषेकानें तेथें राज्यसत्ता स्थापन झाल्यावर फ्रान्सवर अब-

लंबून असणाऱ्या सर्व लोकसत्ताक राज्यांचेही अस्तित्व संपुष्टांत येऊन तेथे राजसत्ता स्थापन करण्यांत आली ! फ्रान्सच्या प्रयत्नांने ह्या निरनिराळ्या लोकसत्ताक राज्यांतील जनतेस स्वराज्याचे हक्क मिळाले होते, परंतु आतां खुद्द फ्रान्समधील लोकांनीं जेव्हां राजसत्तेचें जूं आपल्या मानेवर घेण्याचें कबूल केलें, तेव्हां अर्थातच फ्रान्सवर अवलंबून असलेल्या व फ्रान्सच्या नमुन्यावरहुकूम निर्माण करण्यांत आलेल्या प्रजासत्ताक संस्थानांतील लोकांनीं राजसत्तेचें जूं आपल्या मानेवर घेण्यावांचून गत्यंतर नव्हतें. नेपोलियनच्या आज्ञेनें हॉलंडमध्ये स्थापण्यांत आलेलें 'बेटेव्हियन लोकसत्ताक राज्य' मोडण्यांत येऊन हॉलंडच्या गादीवर नेपोलियनचा भाऊ लुई बोनापार्ट यास बसविण्यांत आलें. त्याचप्रमाणें इटलीमध्ये स्थापन झालेलें 'सिसलपीन' लोकसत्ताक राज्य मोडून टाकण्यांत आलें व इटलीमध्ये राजसत्ता स्थापण्यांत येऊन नेपोलियननें १८०५ च्या मे महिन्यांत स्वतःस मीलन येथें राज्याभिषेक करून घेतला !

नेपोलियननें अशाप्रकारें लोकसत्ताक राज्यें मोडून तेथें आपल्या नातलगंस बसविण्याचा सपाटा चालविला, तेव्हां त्याच्या हेतूबद्दल युरोपियन राष्ट्रांच्या मुत्सद्यांस साहाजिकच शंका येऊं लागली. जगांत शांतता रहावी असा नेपोलियनचा हेतु नसून सर्व जग पादाक्रांत करण्याचीच त्याची महत्त्वाकांक्षा आहे, व आपली महत्त्वाकांक्षा सफल होण्यासाठीं योग्य संधीचीच तो मार्गप्रतीक्षा करीत आहे अशी सर्वास शंका येऊं लागली. १८०३ च्या सुमारास नेपोलियननें 'बोलाँग' येथें इंग्लंडवर हल्ला करतां यावा म्हणून आरमार बांधण्यांस सुरुवात केलेली पाहून ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं नेपोलियनविरुद्ध ऑस्ट्रिया व रशिया या दोन राष्ट्रांशीं फ्रान्सविरुद्ध संघ स्थापन करण्याविषयीं बोलणें लावलें. नेपोलियनला या गोष्टीची वार्ता लागतांच त्यानें इंग्लंडवर आरमारी हल्ला करण्याचा विचार सोडून देऊन युरोपमधील इतर राष्ट्रांचा समाचार घेण्याचा निश्चय केला; व लागलीच त्यानें मोरव्हिया प्रांतावर स्वारी करून 'अस्ट्रेलिट्झ' येथें ऑस्ट्रिया व रशिया यांच्या संयुक्त सैन्याच्या पराभव केला ( डिसें.

फ्रान्सविरुद्ध युरो-  
पियन राष्ट्रांचा तिसरा  
संघ- १८०५.

१८०५), व ऑस्ट्रियाचा राजा २ रा फ्रॅन्सीस यास दांतीं वृण घेऊन तह करावयास लावले ! या प्रेसबर्गच्या तहानें आस्ट्रियास व्हेनीस प्रांतास मुकावें लागलें व तदनंतर तो प्रांत इटलीच्या राज्यास जोडण्यांत आला. तद्वतच ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांतील ट्रॉल हा प्रांत बव्हेरियाच्या संस्थानिकास देण्यांत आला. याचवेळीं बव्हेरिया व वर्टेमबर्ग हीं दोन दक्षिणेकडील जर्मन संस्थानें 'पवित्र रोमन पातशाहीपासून' अलग करण्यांत येऊन त्यांचीं स्वतंत्र राज्यें बनावण्यांत आलीं. हीं दोन जर्मन संस्थानें स्वतंत्र झाल्यास जर्मनीं-तील आस्ट्रिया व प्रशिया यांचें वाढलेलें प्रस्थ कमी होईल असें वाटून नेपोलियननें व्हाईन नदीच्या आसपास असलेल्या लहान लहान संस्थानांचा एक राष्ट्रीय संघ केला व त्या संघाचें स्वातंत्र्य रक्षण करण्याची स्वतःकडे हमी घेतली ( १८०६ ) !

नेपोलियनच्या नेतृत्वाखालीं हा संघ स्थापन झाल्यावर अर्थातच जर्मनीच्या व ' पवित्र रोमन पातशाही'च्या घटनेंत मोठी कान्ति झाली. दक्षिण व पश्चिम जर्मनींतील संस्थानांनीं, पातशाहीपासून अलग असलेला आपला स्वतःचा संघ निर्माण करून फ्रेंच नेपोलियनचें वर्चस्व कबूल केल्यावर आज हजार वर्षे सर्व जर्मनीवर हुकमत चालविणाऱ्या ' पवित्र रोमन पातशाही'चें अस्तित्वच नष्ट झाल्यासारखें झालें ! रोमन साम्राज्याच्या निरनिराळ्या घटकावयवांनीं आपलें स्वातंत्र्य प्रस्था-

पवित्र रोमन  
साम्राज्याचा  
अस्त-१८०६.

पित केल्याची वार्ता कानीं येतांच बादशहा २ रा फ्रॅन्सीस यानें 'पवित्र रोमन साम्राज्याचा बादशहा' हा नामधारी किताब टाकून देऊन 'आस्ट्रियाचा बादशहा' असा नवीनच अपरिचित किताब धारण केला !

नेपोलियनच्या प्रेरणेनें स्थापन झालेल्या संघामुळे प्रशियाच्या जर्मनीमधील वर्चस्वास बाध येऊं लागला. १७९६ सालीं झालेल्या बैस्लेच्या तहानंतर प्रशियानें आपल तटस्थ धोरण ठेवून फ्रान्सविरुद्ध स्थापन झालेल्या युरोपियन राष्ट्रांच्या संघांत भाग घेतला नव्हता. परंतु आतां नेपो-

लियननें राशिया व ऑस्ट्रिया या दोन बलाढ्य राष्ट्रांचा पुरा मोड केला असल्यामुळें प्रशियाच्या तटस्थपणाची कांहींच नेपोलियनचें प्रशि- अवश्यकता नव्हती, व आतां युरोपियन राष्ट्रांचा याशीं युद्ध-१८०६. पराभव झाल्यामुळें प्रशियाचें वर्चस्व कमी करण्याची ही उत्तम संधि आहे हें जाणून नेपोलियननें प्रशियाशीं युद्ध जाहीर केलें ( १८०६ ).

नेपोलियननें आतांपर्यंत केलेल्या मोहिमेपेक्षां १८०६ मधील मोहीम विशेष प्रसिद्ध आहे. एका महिन्याच्या आंत त्यानें प्रशियन सैन्याचा 'येना'च्या लढाईत पराभव करून बर्लिन शहरांतून प्रशियाचा राजा फ्रेडरीक वुइल्यम यास हाकून लावलें, तेव्हां आपल्या कांहीं थोड्या सैन्यानिशीं फ्रेडरीक वुइल्यम राशियाच्या आश्रयास गेला. आतांपर्यंत नेपोलियननें सव मध्ययुरोपवर आपलें वर्चस्व प्रस्थापित केलें होतें; परंतु आतां राशियाचा बादशहा अलेक्झांडर ( १८०१-१८२५ ) यानें फ्रेडरीक वुइल्यमला आश्रय दिल्यामुळें राशियाचा समाचार घेण्यासाठीं नेपोलियननें राशियावर स्वारी करण्याचा निश्चय राशिया विरुद्ध मोहिम- १८०७. केला. १८०७ मध्यें फ्रीडलंड या ठिकाणीं राशियन सैन्यावर जय मिळविल्यावर राशियाचा बादशहा

अलेक्झांडर तह करण्यास तयार झाला.

अलेक्झांडरला नेपोलियनबद्दल बराच आदर वाटत होता, व आतां फ्रीडलंडच्या लढाईत राशियन सैन्याचा पराभव झाल्यावर तहाची वाटाघाट करण्यासाठीं जेव्हां दोन्ही बादशहांची निमेन नदीमध्ये एका लहानशा बोटामध्यें भेट झाली त्या वेळीं नेपोलियनची तेजस्वी मूर्ति व लोकोत्तर बुद्धिमत्ता यांची छाप अलेक्झांडरवर सहाजिकच बसली ! या दोन बादशहांच्या मुलाखतीच्या वेळीं प्रशियाचा राजा फ्रेडरीक वुइल्यमही हजर होता. त्यावेळीं झालेल्या मुलाखतीचें पर्यवसान टिलसीटच्या तहामध्यें झालें. या तहान्वयें राशियास फ्रान्सकडून आपला गमावलेला सर्व मुलूख परत

मिळून प्रशियास मात्र आपल्या अर्ध्या मुलुखास मुकावें लागलें. नेपोलियननें एल्ब व न्हाईन या दोन नद्यांमधील नवीन मिळालेल्या मुलुखाचें 'वेस्टफॅलीयाचें राज्य' असें एक नवीन-च राज्य निर्माण करून आपल्या 'जिरोमे' या भावास त्याचा राजा केलें; व त्याचप्रमाणें प्रशियाच्या ताब्यांतील पोलंडच्या मिळालेल्या मुलुखाचें वार्सिचें एक संस्थान बनवून तें सॅक्सनीच्या संस्थानिकाच्या ताब्यांत देऊन त्यास 'राजा' ही पदवी दिली. अशा रीतीनें प्रशियाचें जर्मनीमधील वर्चस्व नाहींसें झाल्यानें तें राष्ट्र एखाद्या दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या प्रतीच्या राष्ट्राच्या स्थितीप्रत आलें !

टिलसीटच्या तहानें घडून आलेली मोठी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे नेपोनियन व अलेक्झांडर यांच्यामधील स्नेहसंबंध ही होय ! नेपोलियननें पश्चिम युरोपवर आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करावें व अलेक्झांडरनें पूर्व युरोपकडे आपलें लक्ष पुरवावें असें या दोन बादशहांमध्ये झालेल्या तहांत ठरून सर्व युरोपखंडावर यांचें पूर्ण वर्चस्व प्रस्थापित होणार असें वाटूं लागलें.

अशाप्रकारें टिलसीटच्या तहाच्या वेळीं नेपोलियन वैभवाच्या अत्युच्च शिखराप्रत पोहोचला असून त्यानें सर्व युरोपवर आपलें वर्चस्व स्थापलें होतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं ! नेपोलियनचें वर्चस्व. तो आतां फ्रान्सचा बादशहा असून इटलीचें राज्यपद त्यानें स्वतःकडेच घेतलेलें होतें; व

याशिवाय न्हाइन नदीच्या आसपास असलेल्या जर्मन संस्थानांच्या संघाचें नेतृत्व त्याच्याकडेच असून स्वीझर्लंडचें हेलवेटिक लोकसत्ताक राज्य त्याच्याच हुकमतीखालीं होतें ! याखेरीज हॉलंड, वेस्टफॅलिया, नेपल्स वगैरे राज्यांवर त्यानें आपल्या नातलग्नांस बसविलें असल्यामुळे तीं राज्ये

अप्रत्यक्ष रीतीनें त्याच्या अंमलाखालीं होती. अशा रीतीनें पश्चिम व मध्ययुरोपवर त्याचें वर्चस्व असून पूर्वेकडे आपलें वर्चस्व स्थापणाऱ्या अलेक्झांडरशीं त्याचा स्नेहसंबंध होता. अशारीतीनें जवळ जवळ सर्व युरोपवर त्यानें आपलें वर्चस्व स्थापलें होतें तरी नेपोलियनसारख्या महत्त्वाकांक्षी बादशहाच्या मनांत अजून एक गोष्ट लागून राहिली होती; व ती गोष्ट म्हणजे इतकें सर्व झालें तरी पश्चिमेकडील एका लहानशा बेटांतील राष्ट्रांनें—इंग्लंडनें—आपलें वर्चस्व कबूल केलें नव्हतें हीच होय !

इंग्लंडचा पराभव करून त्यास आपलें वर्चस्व कबूल करावयास लावावें अशी नेपोलियनची बरेच दिवसांपासूनची महत्त्वाकांक्षा होती; व ती महत्त्वाकांक्षा साध्य करण्यासाठीं योग्य संधि मिळण्याची तो मार्ग-  
 नेपोलियनची  
 महत्त्वाकांक्षा.  
 प्रतीक्षा करीत होता. अमीन्सच्या तहानंतर एका वर्षांनंतर इंग्लंड व फ्रान्स यांमध्ये वैमनस्य उपस्थित झालें; व ऑक्टोबर १८०५ मध्ये नेपोलियन व्हिएन्ना-  
 कडे कूच करीत असतां नेल्सननें ट्रॅफलगरजवळ फ्रान्स व स्पेन या संयुक्त आरमाराचा पराभव केला होता. या ठिकाणीं ब्रिटिश आरमारास जय संपादन करून दिल्यावर नेल्सन मरण पावला. फ्रान्स व स्पेन या संयुक्त आरमाराचा पराभव झाल्यावर इंग्लंडशीं समुद्रावर झुंज करण्यास कोणतेंच आरमार धजावत नसे. आज व्हिएन्ना तर उद्यां सेंटपीटर्सबर्ग अशा रीतीनें नेपोलियन आपल्या फौजेनिशीं कूच करीत असल्यामुळे सर्व लोक नेपोलियनला घाबरून जात; तरी नेपोलियनची हुकमत जमिनीवरच चालत असल्यानें ती उत्तर समुद्राच्या किनाऱ्यावर येतांक्षणीं थबके. समुद्रावर इंग्लंडच्या आरमाराशीं टक्कर देण्यास फ्रान्सचें आरमार अगदींच असमर्थ होतें. तेव्हां इंग्लंडसारख्या समुद्रवेष्टित



छोट्या राष्ट्रास जेरीस आणण्यासाठी काय करावें हें त्यास समजेना !

इंग्लंडचा व्यापार-  
विषयक कोंडमारा  
करण्याचा प्रयत्न.

इंग्लंडचें समुद्रावरील वर्चस्व व्यापारावर व त्या व्यापारानें पोसलेल्या आरमारावर अवलंबून आहे, तेव्हां इंग्लंडचा परदेशांशीं असलेला व्यापारच बंद ठेवण्याचा आपण प्रयत्न केला तर इंग्लंडचें समुद्रावरील वर्चस्व नष्ट होईल या समजुतीनें त्यानें इंग्लंडचा व्यापारविषयक बाबतीत कोंडमारा करण्याचा बेत केला ! १८०६ मध्ये नेपोलियन बर्लिन शहरीं असतांना इंग्लिश माल फ्रेंच किंवा फ्रान्सच्या हुकमतीखालीं असलेल्या कोणत्याही राष्ट्रांतील बंदरामध्ये न येऊं देण्याविषयीं व कोठें सांपडल्यास तो जप्त करून टाकण्याविषयीं त्यानें फर्मान सोडलें. यानंतर टिलसीट येथें रशियाचा बादशहा अलेक्झांडर याच्या संमतीनें युरोपमधील प्रत्येक राष्ट्रांनें आपल्या फर्मानाप्रमाणें चालून इंग्लंडचा व्यापारविषयक कोंडमारा करण्यांत यावा असें ठरविलें. नेपोलियनच्या या फर्मानास ' जशास तसें ' या न्यायानें प्रत्युत्तर देण्यासाठीं युरोपच्या सर्व बंदरांवर नाकेबंदी करून बाहेरून युरोपियन राष्ट्रांस कोणताच माल जाऊं द्यावयाचा नाहीं असें इंग्लंडनें ठरविलें ! समुद्रावर इंग्लंडचें वर्चस्व असल्यामुळे अर्थातच इंग्लंडला युरोपची नाकेबंदी करितां येऊन नेपोलियनचें फर्मान मात्र त्याच्या स्वतःच्याच गळ्यांत आलें !

इंग्लंडशीं व्यापार करण्यास प्रतिबंध करण्यासाठीं नेपोलियननें सोडलेल्या फर्मानापासून त्याच्या सत्तेस उतरती कळा लागली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. नेपोलियनच्या फर्मानामुळे युरोपचा परराष्ट्रांशीं असलेला व्यापार इंग्लंडच्या नाकेबंदीनें थांबला व सर्वत्र दुष्काळ पडण्याची चिन्हे दिसूं लागली. सर्व लोक हवाल-

दील झाले. अशी युरोपमधील प्रत्येक राष्ट्राची स्थिति झाल्यामुळे या सर्व अनर्थपरंपरेचा उत्पादक जो नेपोलियन त्याच्या-  
नेपोलियनच्या फर्माना- विरुद्ध प्रत्येक राष्ट्र मनांतल्या मनांत जळ-  
मुळे त्याच्या सत्तेस फळूं लागलें. प्रत्येक राष्ट्राच्या मनांत नेपोलि-  
उत्तरी कळा लागते. यनची सत्ता उलथून पाडण्याचा विचार एक-  
समयावच्छेदेकरून आला तर त्याच्याशीं टक्कर  
देण्याचें सामर्थ्य नेपोलियनच्या अंगीं नव्हतें.

नेपोलियनच्या फर्मानाविरुद्ध आपली नाखुषी दाखविण्याचें धारिष्ट्य पहिल्याप्रथम छोट्या पोर्तुगालनें केलें. नेपोलियनला ही वार्ता समजतांच पोर्तुगीज बंदरें आपल्या ताब्यांत घेण्यासाठीं त्यानें पोर्तुगालमध्ये सैन्य रवाना केलें. या सैन्याशीं टक्कर देण्याचें सामर्थ्य लहानशा पोर्तुगालमध्ये नसल्यानें पोर्तुगालच्या राजानें ब्राझीलकडे पळ काढला.

पोर्तुगाल नंतर स्पेन देशही पूर्णपणें आपल्या हुकमतीखालीं आणवा असें नेपोलियनला वाटूं लागलें. फ्रान्स व स्पेन या दोन देशांचे संबंध १७९५ पासून विशेष सलोख्याचे होते. स्पेनचा राजा चार्लस यानें नेपोलियनशीं सख्य संपादन केलें असून, नेल्सन्च्या विरुद्ध ट्रॅफल्गर येथें लढण्यासाठीं आपलें आरमारही त्यानें फ्रान्सच्या ताब्यांत दिलें होतें; व त्या लढाईत त्याच्या आरमाराचा विध्वंस झाला. अशा रीतीनें स्पेननें स्वतःचें नुकसान करूनही फ्रान्सला मदत केली होती, तरी देखील स्पेनचें राज्य पूर्णपणें आपल्या हुकमतीखालीं आणण्याचा विचार नेपोलियननें सोडला नाहीं. १८०८ च्या सुमारास स्पेनचा राजा व राजपुत्र यांच्यामध्ये चाललेल्या कलहाचा फायदा घेऊन त्या कलहाचा योग्य निकाल लावण्यासाठीं त्यानें त्या पितापुत्रांस फ्रान्समध्ये बोलाविलें; व तेथें आल्यावर त्या दोघांनाही स्पेनच्या गादीवरील आपला हक्क सोडण्यास लावले. अशा रीतीनें स्पेनचें राज्य बळकावून त्यावर आपला भाऊ जोसेफ यास बसविलें व स्पेनच्या ताब्यांत असलेला नेपल्स हा प्रांत आपल्या मेव्हण्याच्या ताब्यांत दिला !

नेपोलियनची ही अन्यायाची व जुलमाची कृति पाहून नेपोलियन-विरुद्ध सर्व स्पेन राष्ट्रास तिडकारा वाटू लागला. स्पेनमधील स्वदेशामिमानी शूर वीरांस अर्थातच नेपोलियनच्या या अरेरावीच्या कृत्याची चीड येऊन त्यांनीं गनिमी काव्याच्या पद्धतीनें फ्रेंच सैन्याचा पुरा मोड करून आपल्या मानेवरील फ्रेंच सत्तेचें जूं झुगारून देण्याचें ठरविलें ! अशाप्रकारें १८०८ च्या मे महिन्याच्या सुमारास नेपोलियनवर चोहोंकडून अनर्थपरंपरा कोसळूं लागली व या अनर्थपरंपरेस आणखी भर घालण्यासाठींच कीं काय इंग्लंडनें या वेळीं स्पेनला मदत करण्याचें ठरविलें. फ्रान्सशीं समुद्रावर टक्कर घावी असा इंग्लंडचा विचार होता, परंतु फ्रान्सच्या आरमाराच्या कमकुवतपणा-मुळें इंग्लंडशीं समुद्रावर दोन हात करण्याचें नेपोलियनला धाडस झालें नाहीं. तेव्हां आतां जमिनीवरच नेपोलियनशीं युद्धप्रसंग करण्याचा इंग्लिश सैन्यानें विचार केला. १८०८ च्या मे महिन्यांत पोर्तुगाल व स्पेन या दोन राष्ट्रांस मदत करण्यासाठीं इंग्लंडहून सैन्य रवाना करण्यांत आलें. फ्रान्सविरुद्ध अशारीतीनें युरोपियन राष्ट्रे एकामागून एक उठत असल्यामुळें यावेळीं नेपोलियनला रशियाच्या स्नेहसंबंधाची फारच अवश्यकता होती; म्हणून त्यानें १८०८ आक्टोबरमध्ये अलेक्झांडरची भेट घेतली व रशियाकडून आपणास धोका येणार नाहीं अशी तजवीज करून घेतल्यावर तो स्वतः स्पेनच्या मोहिमेवर निघाला. त्यानें लागलीच स्पॅनिश सैन्यास डोंगराळ मुलखांत हांकून लावून इंग्लिश सैन्यास स्पेनच्या बाहेर पळ काढण्यास लावले; व तो स्पेनमधून फ्रान्सकडे जाण्यासाठीं निघाला. नेपोलियन स्पेनमधून गेला नाहीं तोंच स्पॅनिश सैन्य जमाव करून दऱ्याखोऱ्यांतून व डोंगराखाली उतरलें; व इंग्लिश सैन्यही स्पेनच्या किनाऱ्यावर दाखल झालें. स्पॅनिश सैन्याचा पुरा मोड झाला नसून तें पुनः युद्ध करण्यास तत्पर झालें आहे ही बातमी ऐकतांच त्याची तळव्याची आग मस्तकास जाऊन पोहेंचली पण नेपोलियनला यावेळीं ऑस्ट्रियाकडील मोहिमेवर स्वतः जाण्याचें असल्यामुळें त्यानें दुसऱ्या एका सेनापतीच्या हाताखाली

बरेच सैन्य देऊन त्यास स्पेनमध्ये रवाना केलें. यावेळीं इंग्लिश सैन्याचें आधिपत्य ' ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन ' या नांवाजलेल्या सेनापतीस देण्यांत आलें असून त्यानें तर फ्रान्सचा पिच्छा पुराविण्याचाच विडा उचलला होता. स्पेनमध्ये नेपोलियनविरुद्ध व सर्व युरोपियन राष्ट्रांचें स्वातंत्र्य हरण करून त्यांना गुलाम बनवून टाकण्याच्या त्याच्या महत्त्वाकांक्षेविरुद्ध स्पॅनिश लोक मोठ्या शौर्यानें बंड करीत आहेत, ही वार्ता इतर युरोपियन राष्ट्रांस समजतांच त्यांच्या मनांतही नेपोलियनविरुद्ध बंड करण्याची स्फूर्ति झाली, व हलके हलके युरोपांतील प्रत्येक राष्ट्र योग्य संधि मिळण्याची मार्गप्रतीक्षा करूं लागलें. नेपोलियन स्पेनच्या

आस्ट्रिया बंड करण्यास उद्युक्त होतो—  
१८०८.

मोहिमेंत गुंतला आहे, ही संधि पहातांच १८०८ च्या सुमारास बंड करण्याची ऑस्ट्रियानें तयारी चालविली. ही वार्ता नेपोलियनला मिळाल्यामुळें स्पॅनिश व इंग्लिश सैन्याचा पुरा मोड करण्यापूर्वीच त्यास आपल्या फौजेनिशीं ऑस्ट्रियाकडे कूच करावें लागलें.

१८०९ च्या सुमारास स्पॅनिश व इंग्लिश सैन्यानें फ्रेंच सैन्यास जेरीस आणलें आहे असें समजतांच नेपोलियनविरुद्ध जर्मनीमधील सर्व संस्थानांस प्रवृत्त करण्याचा आस्ट्रियानें प्रयत्न केला; परंतु त्या वेळीं आस्ट्रियाच्या प्रयत्नास यश आलें नाहीं. आस्ट्रियास इतर जर्मन संस्थानांकडून मदत न मिळाल्यामुळें नेपोलियननें सहजरीतीनें आस्ट्रियाचा वंशामच्या लढाईत मोड करून त्यास चवथ्यांदां तह करावयास भाग पाडलें. व्हिएन्ना येथील तहानें आस्ट्रियास आणखी आपल्या कांहीं मुलखास मुकावें लागलें. नेपोलियनला या वेळीं आस्ट्रियाचा सर्वच प्रांत आपल्यास जोडून आस्ट्रियाचें राज्यच मोडून टाकतां आलें असतें, परंतु त्यावेळच्या एकंदर राजकीय परिस्थितीवरून दुबळ्या झालेल्या आस्ट्रियास जिवंत ठेवणेंच नेपोलियनला इष्ट वाटलें.

नेपोलियनने आस्ट्रियाचे राज्य कां खालसा केलें नाहीं हें नीट समजण्यास आपणास रशियाकडे नजर टाकली पाहिजे. टिलसीटच्या तहानें पश्चिमयुरोपवर आपलें वर्चस्व स्थापावें असें ठरल्यानें अर्थात्च त्या दिशेकडे अलेक्झांडरच्या महत्वाकांक्षेस कांहींच वाव नव्हता ! व त्यानंतर अलेक्झांडरच्या संमतीनें सर्व युरोपियन राष्ट्रांच्या बंदरांतून इंग्लिश मालास बहिष्कार घालण्याचें ठरविल्यामुळें रशियास फारच अडचण सोसावी लागली. याशिवाय अलेक्झांडर यानें रशियन राज-कन्येबद्दल नेपोलियनच्या मागणीस अनुमोदन दिलें होतें, परंतु त्याप्रमाणें कांहींच करण्याचा अलेक्झांडरचा विचार नाहीं हें पाहून नेपोलियनला अलेक्झांडरचा राग आला. रशियाचा बादशहा आपला शत्रु होऊन

अलेक्झांडर व नेपो-  
लियन यांच्यामध्ये  
वितुष्ट भेत्तें.

आपणां दोघांमध्ये वैमनस्य आल्यास त्यास आस्ट्रियाच्या मदतीची फारच आवश्यकता वाटत होती. तेव्हां आस्ट्रियाचें राज्य जरी त्यास पूर्णपणें नाम-शेष करितां आलें असतें तरी नेपोलियननें तसें कांहींच न करितां आस्ट्रियाशीं सख्य संपादन केलें व आस्ट्रियाच्या राजाची मुलगी 'मेरिया लुईसी' हिला मागणी घातली ! १८१० मध्ये नेपोलियननें आपल्या पहिल्या पत्नीस-जेसेफीनला-आपल्या राणीपदावरून काढून प्रसिद्ध हॅप्सबर्ग घराण्यांतील राजकन्येशीं-मेरिया लुईसी-मोठ्याच्याटानें विवाह केला.

अलेक्झांडर व नेपोलियन यांच्यामधील वितुष्ट हलके हलके वाढत गेलें व १८१० च्या सुमारास या दोन बादशहांमध्ये मोठा खटका उडण्याची चिन्हें दिसूं लागलीं. ऑल्डेनबर्ग या संस्थानांतील राजा अलेक्झांडरचा जवळचा आत्त असून त्याचें राज्य नेपोलियननें खालसा केलें व

नेपोलियनची रशि-  
यांतील मोहीम-  
१८१२.

पश्चिम गॅलिशिया हा प्रांत खालसा करून तो प्रांत वार्साच्या संस्थानिकास दिलेला पाहून अलेक्झांडर चवताळला ! ३१ डिसेंबर १८१० मध्ये त्यानें एक जाहीरनामा काढून नेपोलियनच्या आग्रहावरून आपलें घोषण जाहीर केलें. झारनें काढलेला जाहीरनामा

पाहून नेपोलियनला अर्थात्च राग आला व त्यानें १८१२ च्या सुमारास आपलें सैन्य जमा करून रशियाची सोड मोढण्याच्या इराद्यानें त्यानें स्वतः रशियाच्या मोहिमेचें आधिपत्य घेतलें. यावेळीं नेपोलियन-जवळ पांच लाख सैन्य असून त्यांमध्ये नेपोलियनच्या विस्तृत साम्राज्यां-तील प्रत्येक राष्ट्राचे लोक होते ! या अवाढव्य सैन्याच्या मदतीनें नेपो-लियनला पहिल्याप्रथम एकसारखे जय मिळत गेले; व सप्टेंबर महिन्यांत तर नेपोलियननें रशियाची राजधानी जें मास्को शहर तें काबीज करण्याचा घाट घातला !

आपणास रशियाचा पूर्ण पराभव करितां येऊन झार अलेक्झांडर यास दांतीं तृण घेऊन शरण येण्यास लावतां येईल अशी नेपोलियनची कल्पना होती ! रशियन लोकांकडून आपणास आपल्या महत्त्वाकांक्षेंत अडथळा यावयाचा नाहीं असें त्यास वाटत होतें. परंतु स्पेनप्रमाणें रशियां-

मास्को शहरास  
आग.

तील लोकही जिवार उदार होऊन लढण्यास तत्पर होते. नेपोलियन आपल्या सैन्यानिशीं मास्को शहरानजीक आला नाहीं तोंच माघार घेणाऱ्या रशियन सैन्यानें पूर्वीं ठरल्याप्रमाणें त्या शहरास आग लावून तें पार उध्वस्त करून टाकलें ! मास्को शहर हातांतून जाणें म्हणजे फ्रेंच सैन्यानें लढाईत पूर्ण पराभव झाला असें कबूल करण्यासारखेंच होय ! त्यावेळेस भर हिंवाळा असल्यामुळे मास्कोखेरीज फ्रेंच सैन्यास विश्रांति घेण्यासारखें दुसरें स्थळच नव्हतें; व आतां तर रशियन सैन्यानें त्या शहरास आग लावून दिली असल्यामुळे फ्रेंच सैन्यानें आतां हिंवाळ्यासाठीं आश्रयास कोठें जावयाचें हा नेपोलियनपुढें प्रश्न पडला ! तेव्हां आतां परत फिरल्या-खेरीज गत्यंतरच नाहीं हें जाणून परत फिरण्याबद्दल नाइलाजास्तव त्यानें आपल्या सैन्यास हुकूम दिला. भर हिंवाळ्यांत पुढें जातां येणें शक्य नसल्यामुळे परत फिरणाऱ्या पांच लाख सैन्याचे काय हाल झाले असतील.

हें वर्णन करतां येणें शक्य नाही ! जिकडे तिकडे बर्फाचे पर्वतप्राय डोंगर असून त्यांमधून जातांना कित्येक फ्रेंच सैनिक नेपोलियनच्या सैन्याचे मृत्युमुखीं पडत ! वाटेंत या अवाढव्य फ्रेंच सैन्यास अन्नसामुग्री मिळण्याची पंचाईत पडत

असल्यानें आपली भूक शमविण्यासाठीं घोड्याच्या मांसावर देखील रहाण्याची त्यांच्यावर पाळी आली ! अशारीतीनें मोठ्या कष्टानें हें अवाढव्य सैन्य दरकूच दरमजल करीत चाललें असतां अडीअडचणीच्या ठिकाणीं ' कोझॅक ' लोकांच्या लहान लहान टोळ्या त्यावर हल्ला करून त्यास त्रास देत ! अशा प्रकारें फ्रेंच सैन्य मोठ्या कष्टानें परत येत असतां खुद्द फ्रान्समध्ये बराच गोंधळ माजला आहे अशी बातमी समजतांच नेपोलियन ५ डिसेंबर रोजीं आपलें सैन्य मार्गे ठेऊन आपल्या थोड्या अनुयायांसह फ्रान्समध्ये दाखल झाला. यानंतर कांहीं दिवसांनीं मोठ्या जय्यत तयारी-निशीं गेलेल्या पांच लाख सैन्याचा थोडासा अवशेष परत फ्रान्सला येऊन ठेपला !

राशियावरील मोहिमेंत नेपोलियनच्या अवाढव्य सैन्याचा विनाश झालेला पाहून इतर युरोपियन राष्ट्रांतील मुत्सद्दी व देशाभिमानी लोक आपल्या राष्ट्रांतील लोकांस नेपोलियन विरुद्ध उद्युक्त करूं लागले. आपलें

नेपोलियनविरुद्ध  
सर्व युरोपियन राष्ट्रे  
उठतात.

स्वातंत्र्य परत मिळविण्याची हीच संधि आहे, व ही संधि गमविल्यास आपल्या मानेवरील परकीयांच्या दास्यत्वाचें जूं कायमचेंच बसणार, तेव्हां आतां राष्ट्रांतील प्रत्येक व्यक्तीनें आपल्या राष्ट्रासाठीं,

आपल्या स्वातंत्र्यासाठीं, परकीय सत्तेच्या मगरमिठींतून आपली सुटका करून घेण्यास तत्पर झालें पाहिजे अशा प्रकारचीं मते प्रत्येक युरोपियन राष्ट्रांतील देशभक्त आपल्या देशबांधवांस प्रतिपादन करूं लागले. अशा रीतीनें नेपोलियनची सत्ता उलथून पाडण्याचा प्रत्येक राष्ट्र विचार करीत असतां नेपोलियनविरुद्ध चळवळ करण्यामध्ये प्रशियानें पुढाकार घेतला.

टिलसीटच्या तहानें प्रशियाच्या सत्तेचा पुरा न्हास होऊन त्याची दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या प्रतीच्या एखाद्या बारक्या संस्थानाप्रमाणें स्थिति झालेली होती; परंतु त्या तसल्या स्थितीतूनही आपण पुनः पूर्वस्थितीप्रत येऊन जर्मनीमध्ये आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करूं अशी आशा प्रशिया-मधील मुत्सद्यांनीं सोडून दिलेली नव्हती ! येनाच्या लढाईत नेपोलियनकडून प्रशियन सैन्याचा पराभव झाल्यानंतर स्टार्न, हार्डेनबर्ग वगैरे देशभक्तांनीं प्रशियाच्या दुर्बळ राजाच्या मंत्रिमंडळांत आपला शिरकाव करून घेतला. मंत्रिमंडळांत हे नवीन देशभक्त मुत्सद्दी आल्यावर त्यांनीं प्रशियांतील गुलामगिरी मोडून टाकली व कवाईत करून शिकविलेलें राष्ट्रीय सैन्य निर्माण केलें. प्रशियामध्ये अशा प्रकारच्या राष्ट्रीय सुधारणा चालल्या असतां, जेव्हां नेपोलियनच्या अवाढव्य सैन्याचा रशियाच्या बर्फाळ प्रदेशांत नाश झाल्याची बातमी प्रशियाच्या मुत्सद्यांस लागली, तेव्हां त्यांच्या आनंदास सीमाच राहिली नाहीं ! नेपोलियनवर सूड घेण्याची हीच योग्य संधि आहे असें प्रशियांतील प्रत्येक माणसास वाटूं लागलें; व सूड उगविण्यास रशियाच्या झारची मदत अत्यावश्यक आहे असें वाटून १८१३ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत प्रशिया व रशिया यांच्यामध्ये तह होऊन लागलीच मार्च महिन्यांत फ्रान्सशीं युद्ध पुकारण्यांत आलें.

१८१२ सालच्या मोहिमेचा असा कष्टप्रद शेवट झालेला पाहून दुसऱ्या कोणत्याही माणसाचें अंतःकरण निराशमय झालें असतें, परंतु नेपोलियनची कांहीं तशी स्थिति झाली नाहीं ! निराशा हा शब्दच जणू काय त्यास माहीत नव्हता ! प्रशिया व रशिया या दोन राष्ट्रांनीं आपल्या विरुद्ध तह केला आहे अशी बातमी त्यास समजतांच त्यानें हरप्रयत्न करून सैन्य जमा केलें; व १८१३ च्या एप्रिल महिन्यांत आपल्या या नवीन सैन्यानिशीं प्रशिया व रशिया यांचा समाचार घेण्याच्या उद्देशानें तो जर्मनीच्या मध्यभागीं येऊन दाखल झाला. ता. ३ मे रोजी 'लट्झेन'



येथें व २० मे रोजी ' वॅटझेन ' येथें त्यास प्रशियन सैन्याचा पराभव करितां आला तरी पूर्वी येना व फ्रीडलँड या ठिकाणीं मिळविलेल्या जयाच्या मानानें वरील लढायांचें महत्त्व कमीच ठरेल ! कारण नेपोलियनला जरी वरील दोन्हीं ठिकाणीं जय मिळाला होता तरी त्याला शत्रूचा पुरता मोड न करतां आल्यामुळें, पराभवानंतरही प्रशियन सैन्य नीट व्यवस्थेनें सॅय-लेशिया प्रांतांत येऊन दाखल झालें.

या वेळीं रशिया व प्रशिया या संयुक्त सैन्याचें व नेपोलियनच्या सैन्याचें बल बहुतेक सारखें असल्यामुळें आस्ट्रिया ज्या बाजूला जाऊन मिळेल त्या पक्षास तात्काळ जय मिळेल असें दिसूं लागलें ! आस्ट्रियानें आपणास मदत करावी म्हणून दोन्ही पक्ष आपापल्याकडून पराकाष्ठा करीत होते. त्यावेळीं आस्ट्रियाचा मुख्य प्रधान प्रख्यात मुत्सद्दी मेटर्निच याचा युद्ध न करतां दोन्ही पक्षांमध्ये तह घडवून आणण्याचा विचार होता; परंतु त्यानें सुचविलेल्या तहाच्या कांहीं कलमांचा नेपोलियननें धिःकार केल्यामुळें मेटर्निचनें प्रशिया व रशिया यांचाच पक्ष स्वीकारण्याचें ठरविलें. आस्ट्रिया

लिपझीकची लढाई-  
ऑक्टोबर १८१३.

आपल्या पक्षास मिळाल्यावर अर्थातच प्रशिया व रशिया या दोन राष्ट्रांस जोर आला; व रशियन, प्रशियन व ऑस्ट्रियन सैन्यानें नेपोलियनला चोहों बाजूंनीं घेरून टाकण्याचें ठरविलें ! नेपोलियनच्या दीड लाख फौजेस शत्रूच्या अडीच लाख सैन्याशीं टक्कर घ्यावयाची होती ! ता. १६ ऑक्टोबरपासून तीन दिवसपर्यंत लिपझीक या शहरानजीक दोन्ही सैन्यांची निकराची लढाई होऊन त्यांत नेपोलियनचा पुरा मोड झाल्यानें त्यास आपल्या थोड्या सैन्यानिशीं व्हाइन नदीच्या पलीकडे पळ काढल्यावांचून गत्यंतरच नव्हतें ! लिपझीकच्या लढाईत नेपोलियनचा मोड झाल्यामुळें जर्मनीवरील त्याचें वर्चस्व नष्ट झालें इतकेंच नव्हे तर आतां

खुद्द फ्रान्स देशाचें तरी त्यास संरक्षण करतां येतें कीं नाहीं अशीही शंका वाटूं लागली !

नोव्हेंबरच्या ९ व्या तारखेस फ्रँकफोर्ट येथें संयुक्त राष्ट्रांनीं नेपोलियनशीं तहाचें बोलणें लावलें. या तहामध्यें संयुक्त राष्ट्रांनीं मोठ्या उदारतेनं फ्रान्सच्या पूर्वापार असलेल्या चतुःसीमा कबूल केल्या होत्या.

संयुक्त राष्ट्रांकडून  
घालेली तहाची सूचना  
नेपोलियन फेंटाळून  
लावतो.

उत्तरेकडे व्हाइन नदी, पूर्वेकडे आल्प्स पर्वत व दक्षिणेकडे पिरनीज पर्वत वगैरे फ्रान्सच्या सीमा असाव्यात असें त्यांनीं बोलणें लावलें. परंतु नेपोलियनसारख्या महत्त्वाकांक्षी पुरुषास आपला पराभव झाला होता तरी संयुक्त राष्ट्रांनीं आपल्या राष्ट्राच्या

अशा सीमा सुचविणें न आवडून त्यानें त्या सूचना फेंटाळून लावल्या ! तेव्हां आतां दुसरा कांहीं इलाज नाहीं हें पाहतांच फ्रान्सवर स्वारी करून नेपोलियनला पदच्युत करण्याचें संयुक्त राष्ट्रांनीं ठरविलें. इतकें झालें तरी नेपोलियननें आपला धीर खचूं दिला नाहीं. आपल्याकडून सैन्याची जय्यत तयारी राखण्याचा त्यानें प्रयत्न केला; परंतु संयुक्त सैन्य अवाढव्य असल्यामुळें नेपोलियनच्या सैन्याचें कांहींच चाललें नाहीं. ता. ३१ मार्च रोजीं उत्तरेकडून संयुक्त सैन्य पॅरिसच्या तटाजवळ येऊन दाखल झालें व फ्रेंच सेनापति सूट याचा स्पेनमध्ये पराभव झाल्यानें लॉर्ड वेलिंग्टन आपल्या सैन्यानिशीं दक्षिणेकडून पॅरीस शहरानजीक येत होता. अशा प्रकारें आपल्या सर्व सैन्याचा मोड झाला आहे व शत्रुसैन्य पॅरिसच्या तटाजवळ आलें असून त्यास प्रतिबंध करण्यास आपण असमर्थ आहोंत हें

नेपोलियन राज्यपद  
सोडतो—६ एप्रिल  
१८१४.

पाहून ता. ६ एप्रिल १८१४ रोजीं नेपोलियननें आपण राज्यपद सोडलें असल्याचें जाहीर केलें ! लांगलींच संयुक्त सैन्यानें नेपोलियनला कैद करून एल्बा बेटांत ठेवण्याचें ठरविलें; व नंतर फ्रान्सची

काय व्यवस्था करावयाची याविषयी संयुक्त राष्ट्रांतील मुत्सद्दी विचार करूं

लागले. फ्रान्सच्या गादीवर पूर्वीच्या बोरबोन लुईस, १८ वा लुई म्हणून बसविण्यांत येऊन १७९२ मध्ये फ्रान्सच्या पॅरिसचा तह १८१४. वर्चस्वासाठीं असलेला सर्व मुलूख त्याच्या ताब्यांत

देण्यांत आला.

गेल्या वीस वर्षांत युरोपमध्ये चाललेल्या धुमश्चक्रीने विस्त्रवळित झालेल्या युरोपियन राष्ट्रांची पुनरापि व्यवस्थित रीतीने कशी मांडणी करावयाची याचा विचार करण्यासाठीं व्हिएन्ना शहरीं सर्व युरोपियन राष्ट्रांची परिषद भरली होती ! या महत्त्वाच्या बैठकीसाठीं युरोपमधील सर्व प्रमुख राष्ट्रांतील मुत्सद्दी आपापल्या राष्ट्रांच्या वर्तानें हजर होते ! अशाप्रकारें युरोपची नवी मांडणी कशी करावयाची याबद्दल या परिषदेमध्ये वाटाघाट सुरू असतां, नेपोलियन एल्बा बेटांतून निसटून फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर उतरला असल्याची अनपेक्षित बातमी या परिषदेपुढें येऊन थडकली !

एल्बा बेटांतून निसटल्यावर पुनः एकदां संयुक्त राष्ट्रांशीं निकराची टक्कर देण्याचा नेपोलियनचा विचार होता. फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर नेपोलियन दाखल झाला आहे हें पाहतांच त्याचे पूर्वीचे जीवावर उदार होऊन लढणारे कितीतरी सैनिक त्यास येऊन मिळाले. नेपोलियनला पकडून आणण्यासाठीं १८ व्या लुईने पाठविलेला मार्शल ने ह्या सरदाराच्या डोळ्यांत नेपोलियनची तेजस्वी मूर्ति पाहतांच आनंदाश्रु आले, व त्यास आपण कोणत्या कामासाठीं येथें आलों आहोंत याची पार विस्मृति पडून, तो नेपोलियनपुढें हात जोडून उभा राहिला ! नेपोलियनने आपल्या लोकोत्तर सामर्थ्याने आपली सर्वांवर छाप बसवून सर्वास आपलें अंकित करून सोडलें ! इकडे फ्रान्सच्या गादीवर बसलेला १८ वा लुई यानें नेपोलियनविरुद्ध लढण्यास आपले सैनिक तयार नाहींत हें पाहतांच फ्रान्समधून पळ काढला, व जगद्विजयी नेपोलियनने फ्रेंच लोकांच्या आनंदकल्होळांमध्ये पुनः पॅरिस शहरीं प्रवेश केला ! अशाप्रकारें पॅरिस शहरीं नेपोलियन

आला आहे ही बातमी ऐकतांच संयुक्त राष्ट्रांनीं आपापलीं सैन्यें फ्रान्सकडे चोहोंकडून रवाना केलीं; नेपोलियनच्या विरुद्ध सर्व युरोपियन राष्ट्रे चालून आलीं असतां जय मिळविणें नेपोलियनला अर्थात्तच शक्य नव्हतें! फ्रेंच सैन्य जिवावर उदार होऊन लढत असल्यामुळें नेपोलियनला एखाद दुसऱ्या लढा-

फ्रान्सवर संयुक्त राष्ट्रांचीं  
सैन्यें तुटून पडतात  
१८१५.

ईत काचित् जय मिळे; परंतु सरते शेवटीं या सैन्यापुढें नेपोलियनचा टिकाव न लागून त्यास हार खावी लागणार हें उघड दिसत होतें !

बेलजममध्ये ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन याच्या हातां-  
खालीं इंग्लिश व जर्मन सैन्य तयार असून या सैन्याच्या मदतीसाठीं ब्रॅचसें प्रशियन सैन्य घेऊन मार्शल ब्लचर येत होता. फ्रान्सच्या उत्तर सरहद्दीवर जमत चाललेल्या या सैन्याशीं टक्कर देण्याचा नेपोलियननें विचार केला. आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें मोठी चपळाई करून त्यानें ब्लचरच्या हाताखालील प्रशियन सैन्यास एकटें गांठून त्याचा १८ जून रोजीं ' लिम्बी ' येथें मोड केला. यानंतर त्यानें आपल्या हाताखालील मार्शल गुशी या सरदाराच्या हाताखालीं तीस हजार सैन्य देऊन त्यास प्रशियन सैन्याचा पाठलाग करण्यासाठीं पाठवून दिलें व तो स्वतः १८ जून रोजीं वेलिंग्टनशीं तोंड देण्यासाठीं निघाला.

वाटर-लू जवळ एक मजबूत ठिकाण पाहून त्या ठिकाणीं वेलिंग्टन फ्रेंच सैन्याशीं टक्कर देण्यासाठीं तळ देऊन राहिला होता. नेपोलियननें

वेलिंग्टनवर जोराचा हल्ला करून त्यास तेथून  
वाटरलूची लढाई-१८  
जून १८१५.

हांकून लावण्याची बरीच खटपट केली. परंतु त्यास या कामीं यश आलें नाहीं. संबंध दिवसभर

दोन्ही पक्षांची बरोबरी असतांना सायंकाळच्या सुमारास अकस्मात् शीतीनें ब्रिटिश सैन्यास प्रशियन सैन्य आपल्या मदतीस येत असल्याचें समजलें. एकीकडून प्रशियन सैन्य व दुसरीकडून ब्रिटिश सैन्य यांच्यामध्ये नेपोलियन सांपडल्यामुळें त्याचा पुरा मोड झाला. या परा-

भवानंतर नेपोलियनने पॅरिसकडे पळ काढून आपण राज्यपदाच्या त्याग केला असल्याचें जाहीर केलें !

फ्रान्समधून अमेरिकेला पळून जाण्याचा प्रयत्न करित असतांना नेपोलियनला पकडण्यांत आलें व त्यास मोठ्या बंदोबस्तानें सेंट हेलेना बेटांत ठेवण्यांत आलें. या ठिकाणीं नेपोलियन १८२१ पर्यंत जिवंत होता !

इकडे पुनः फ्रान्सच्या गादीवर नेपोलियनला घाबरून पळून गेलेल्या १८ व्या लुईस बसविण्यांत आलें !



## प्रकरण १६ वें.

### राज्यकर्त्यांच्या प्रतिगामी धोरणाविरुद्ध चळवळी.

क्वार्टरलूच्या लढाईत नेपोलियनचा पराभव होऊन त्याची मोठ्या बंदोबस्तानें सेंट हेलेना बेटांत खानगी झाल्यावर हिऐन्ना येथें जमलेल्या युरोपियन राष्ट्रांतील प्रतिनिधींना युरोपची नवी मांडणी स्वस्थपणें करतां आली ! त्यावेळेस झालेल्या एकंदर वादविवादा-  
कडे, व त्या परिषदेनें केलेल्या नवीन मसुद्याकडे  
व्हिएन्ना येथें भर- पाहिलें असतां, फ्रान्समधील राज्यक्रान्तीनें उत्पन्न  
लेली युरोपियन झालेल्या एकराष्ट्रीयत्वाच्या व लोकनियंत्रित राज्य-  
राष्ट्रांची परिषद.

पद्धतीच्या कल्पना पार चेंपून टाकून पुनरपि १७८९ च्या पूर्वीची परिस्थिति युरोपमध्ये प्रस्थापित करावी असें तेथें जमलेल्या मुत्सद्दांचें धोरण दिसत होतें. गेल्या वीस वर्षांत युरोपमध्ये चाललेल्या धुमश्र्वक्रीचा सर्वास वीट आला होता, व ज्या फ्रेंच राज्य-क्रान्तीच्या प्रेरणेनें व ज्या राज्यक्रान्तीमध्ये उत्पन्न झालेल्या नवीन कल्पनेनें ही धुमश्र्वक्री चाललेली होती, त्या कल्पना व ते विचार पार चेंपून टाकून पूर्वीची स्थिति प्राप्त करून घेण्यासाठीं युरोपियन राष्ट्रांचा कल जावा यांत कांहींच नवल नव्हतें ! परंतु फ्रेंच राज्यक्रान्तीच्या पूर्वीची स्थिति प्राप्त करून घेण्यासाठीं या परिषदेस एकराष्ट्रीयत्वाच्या व उदार धोरणाच्या कल्पनेस अर्थातच फांटा धावा लागला ! या परिषदेमध्ये निरनिराळ्या प्रमुख युरोपियन राष्ट्रांतून जे मुत्सद्दी आले होते, त्यांमध्ये ऑस्ट्रियाचा मुख्य प्रधान मेटर्निच यानें प्रमुख भाग घेतला असून आपलें वजन सर्वांवर बसविलें होतें; व याच्याच प्रेरणेनें मुख्यतः त्या परिषदेचें धोरण ठराविण्यांत आलें होतें असें म्हणण्यास हरकत नाही.

व्हिएन्ना येथें भरलेल्या परिषदेनें एकराष्ट्रीयत्वाच्या व उदार राज्य-पद्धतीच्या विरुद्ध खटपट करून पूर्वीच्या जुलमी बादशहांच्या घराण्यांतील पुरुषांस, त्या त्या राष्ट्रांच्या गादीवर बसविण्याचा प्रयत्न केला तरी या परिषदेचें धोरण नवीन विचारांनीं प्रेरित झालेली जनता मुकाट्यानें मान्य

परिषदेचें  
प्रतिगामी धोरण.

करील असा संभव दिसत नव्हता ! ' स्वातंत्र्य, समता, विश्वबंधुत्व, एकराष्ट्रीयत्व व लोकनियंत्रित राज्यपद्धति ' या व अशा प्रकारच्या कल्पना फ्रान्समधील राज्यक्रान्तीच्या काळांत उद्भूत होऊन त्या सर्व युरोपियन राष्ट्रांतील जनतेमध्ये पसरलेल्या असल्यामुळे या कल्पनांच्या विरुद्ध आपलें धोरण व्यक्त करणाऱ्या परिषदेवर चोहोंकडून टीकाप्रहार आज नाहीं उद्यां होऊन त्या धोरणाविरुद्ध प्रत्येक राष्ट्रांतील जनता चळवळ करील असें स्पष्ट दिसत होतें !

व्हिएन्ना येथें भरलेल्या परिषदेनें पहिल्याप्रथम विजयी झालेल्या राष्ट्रांचा गेल्या बीस वर्षांत गमावलेला प्रदेश मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. ऑस्ट्रिया व प्रशिया या दोन राष्ट्रांस आपला पूर्वीचा सर्व प्रदेश मिळाला इतकेंच नव्हे तर थोडा जास्तच मुलूख मिळाला. ऑस्ट्रियाचें इटलीवर वर्चस्व कायम झालें, व प्रशियाला पश्चिम जर्मनीमधील कांहीं प्रांत मिळाला. आस्ट्रिया व प्रशिया यांच्या मुलखांतून पोलंडपैकी कांहीं भाग तोडण्यांत येऊन पोलंडचें राज्य निर्माण करण्यांत आलें व त्याचें राज्यपद रशियाचा द्वार अलेक्झांडर यास देण्यांत आलें. इंग्लंडला ढाच लोकांच्या दक्षिण आफ्रिकेतील वसाहती मिळाल्या. अशा रीतीनें नेपोलियनचा पाडाव करण्यामध्ये ज्या ज्या राष्ट्रांनीं प्रमुख भाग घेतला होता त्या त्या राष्ट्रांस आपल्या कामगिरीबद्दल थोडाफार मोबदला मिळाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

मोठमोठ्या राष्ट्रांची अशा प्रकारे व्यवस्था केल्यावर पोलंड, इटली, जर्मनी वगैरे विखळित असलेल्या प्रदेशाची नीट व्यवस्था ठराविण्याच्या कामी मात्र या परिषदेस बऱ्याच अडचणी आल्या. बराच वादविवाद झाल्यावर पोलंडवर सनदशीर पद्धतीने राज्य करण्याचे अलेक्झांडरने कबूल केले. इटलीमध्ये मात्र राज्यक्रान्तीच्या पूर्वीची परिस्थिति निर्माण करण्याचे या परिषदेने ठराविले. नेपल्सचे राज्य ( दोन सिसलीचे राज्य ) बोरबोन घराण्यांतील एका पुरुषास देण्यांत आले; पोपला पुनः चर्चच्या हुकमतीखाली असलेला सर्व प्रदेश मिळाला; टस्कनीचे राज्य हॅप्सबर्ग घराण्यांतील वारसास देण्यांत आले; पिडमांट व जेनोआचे प्रजासत्ताक राज्य हीं दोन्ही राज्ये एकत्र करून ते सार्डिनियाच्या राजाच्या ताब्यांत देण्यांत आले व इटलीमधील व्हेनीस व लॉबडी हे सुपीक प्रांत ऑस्ट्रियाच्या वर्चस्वाखाली असण्याचे ठरले. इटलीच्या द्वीपकल्पांत पार्मा, मोडेना, ल्युका वगैरे लहान लहान स्वतंत्र संस्थाने होती तरी एकंदरीने इटलीमध्ये ऑस्ट्रियाचेच वर्चस्व होतें असें म्हटलें पाहिजे.

नेपोलियनच्या धुमश्रुक्तीने जर्मनीचा एकदरीत फायदाच झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही ! जर्मनीवर आपले नांवापुरतेच वर्चस्व गाजविणाऱ्या 'पवित्र रोमन पातशाही'चा विनाश झाला असून जर्मनीतील पूर्वी असलेली ३०० संस्थानांची संख्या कमी होऊन ३९ संस्थानेच जीव धरून होती. संयुक्त जर्मनीचे एक संघटित राज्य स्थापन करावे असें प्रशियन पुढारी स्टार्न यास वाटत होते; परंतु त्याच्या कल्पनेप्रमाणे जर्मनीचे एक संघटित राष्ट्र स्थापन करण्याऐवजी लहान लहान संस्थानांचे अस्तित्व कायम ठेवण्याचे प्रख्यात मुत्सद्दी मेटर्निच याचे धोरणच शेवटीं अमलांत आणलें गेलें ! कारण जर्मनीमध्ये जोपर्यंत ऑस्ट्रिया व प्रशिया हीं दोन प्रतिस्पर्धी संस्थाने आहेत, तोपर्यंत जर्मनीच्या एकराष्ट्रीयत्वाच्या कोणत्याच कल्पनेस मूर्त स्वरूप देणें शक्य नव्हतें. तेव्हां संयुक्त जर्मनीचे एक राष्ट्र स्थापण्याऐवजी जर सर्व जर्मन संस्थानांचा एक निराळाच संघ



निर्माण करतां आला तर बरें असें वाटून एक संघ स्थापण्यांत आला. या संघातर्फे काम करण्यासाठीं फ्रँकफर्ट येथें एक प्रतिनिधिमंडळ बोलाविण्यांत येऊन जर्मनीतील ३९ संस्थानांना त्या सभेंत प्रतिनिधी पाठविण्याची विनंति करण्यांत आली. परंतु या प्रतिनिधींना विशेष असे कोणतेच अधिकार देण्यांत न आल्यामुळे त्या प्रतिनिधि-सभेस कांहींच करतां येणें शक्य नसल्याने त्यांची बैठक व तेथील भाषणें म्हणजे निव्वळ फार्सच उडत असे !

व्हिएन्ना शहरें भरलेल्या सर्वराष्ट्रीय परिषदेचें धोरण कशा प्रकारचें होतें हें आपण पाहिलेंच आहे. या धोरणाप्रमाणें प्रत्येक गोष्ट अमलांत आणण्यासाठीं व या धोरणाच्या विरुद्ध जाण्याचा कोणीं प्रयत्न केल्यास त्यास शासन करण्यासाठीं रशिया, ऑस्ट्रिया व प्रशिया या तिघां प्रतिगामी राष्ट्रांतील बादशहांनीं आपापसांत तह केला. या तहाप्रमाणें व्हिएन्ना येथें भरलेल्या परिषदेनें ठरविलेल्या घटनेविरुद्ध जर कोणत्या राष्ट्रांनें आपली नाखुषी दर्शविली व चळवळ करण्याचा प्रयत्न केला तर या तिघां बादशहांनीं ती चळवळ चेपून टाकण्याचें ठरविलें.

नेपोलियनच्या पाडावानंतर ऑस्ट्रिया, प्रशिया व रशिया यांच्या बादशहांनीं अरेरावी पद्धतीनें ठरविलेल्या धोरणाविरुद्ध नाखुषी दर्शवून त्याविरुद्ध चळवळ करण्याचा जर कोणीं प्रयत्न केला असेल तर तो स्पेननेंच होय ! व्हिएन्ना येथील परिषदेनें स्पेनच्या गादीवर पूर्वीच्या बोरबोन घराण्यांतील ७ वा फर्डिनंड यास बसविलें होतें. गादीवर आल्यावर

स्पेनमधील  
चळवळ.

फर्डिनंडनें आपल्या वाढवाडिलांप्रमाणें सर्व सत्ता अनियंत्रितपणें आपल्या हातांत घेण्याची खटपट सुरू केली; व स्पॅनिश देशभक्तांनीं १८१२ मध्ये तयार केलेली राज्यघटना पार मोडून टाकली ! त्यानंतर नेपोलियनच्या अमदानींत स्पेनमध्ये करण्यांत आलेल्या सर्व सुधारणा नाहीशा करून,

देशहितदक्ष देशभक्तांचा छळ करण्याचा उपक्रम फर्डिनंडने सुरू केला. अशा रीतीने आपल्या प्रतिगामी धोरणाप्रमाणे आचरण करीत असतां १८२० च्या सुमारास फर्डिनंडने सर्व सत्ता आपल्या एकतंत्री हातांत घेऊन लोकमत पायासालीं तुडाविण्याचा प्रघात पाडला ! फर्डिनंडची वरील जुलमी कृत्ये पाहून त्याच्याविरुद्ध बंड करण्यासाठी स्पॅनिश देशभक्त उद्युक्त झाले ! आपल्याविरुद्ध स्पेनमधील प्रत्येक मनुष्य उठत आहे हे पाहून फर्डिनंड जरा नरम आला व त्याने घाबरून जाऊन १८१२ सालीं स्पॅनिश देशभक्तांनी केलेली घटना कबूल करून त्याप्रमाणे वागण्याचे अभिवचन दिले.

स्पेनच्या जनतेने आपल्या राजाकडून लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीच्या घटनेप्रमाणे वागण्याचे अभिवचन घेऊन फार दिवस झाले नाहीत तोंच तशाप्रकारची चळवळ नेपल्समध्येही सुरू झाली. नेपल्सच्या गादीवर अस-

लेल्या बोरबोन घराण्यांतील दुसऱ्या एका फर्डिनंडास तेथील लोकांनी घाबरवून टाकून लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीच्या घटनेप्रमाणे राज्य करण्याचे अभिवचन घेतले.

स्पेन व नेपल्स येथे घडून आलेल्या प्रकारामुळे आस्ट्रियाचा मुख्य प्रधान मेटर्निच यास अर्थातच राग आला; व त्याने सर्व युरोपियन राष्ट्रांतील मुत्सद्यांची सभा बोलावली. या परिषदेत वर सांगितलेल्या चळवळीची उद्देख करून त्या हाणून पाडण्याचे आपले कर्तव्य आहे असे त्याने प्रतिपादन केले. नेपल्स व स्पेन येथील चळवळी हाणून पाडण्याचा युरोपांतील मोठमोठ्या राष्ट्रांतील मुत्सद्यांनी प्रयत्न केला नाही; तर ही चळवळीची लाट युरोपमधील प्रत्येक राष्ट्रांत जाऊन पुनः युरोपमध्ये

मोठी धुमश्रुती सुरू होईल व युरोपवर अनर्थपरंपरा कोसळेल असें मेट-  
 निचनें प्रतिपादन केलें. मेटनिचच्या म्हणण्याचा  
 लोकपक्षीय चळवळी हाणून पाडण्याचा प्रयत्न. युरोपियन राष्ट्रांतील मुत्सद्यांवर परिणाम होऊन  
 ह्या चळवळी हाणून पाडण्याचा ठराव पास झाला;  
 व नेपल्समधील चळवळ हाणून पाडण्याचें काम  
 ऑस्ट्रियाकडे सोंपविण्यांत आलें !

ऑस्ट्रियन सैन्याविरुद्ध टिकाव धरण्याचें सामर्थ्य नेपल्समधील  
 लोकांच्या अंगीं मुळींच नव्हतें ! ऑस्ट्रियन सैन्य दाखल होतांच तेथील  
 लोकपक्षीयांचा पाडाव होऊन नेपल्समधील राजा फर्डिनंड, याच्या  
 हातीं पुनरापि अनियंत्रित सत्ता देण्यांत आली.

लोकपक्षीय पुढाऱ्यांकडून सुरू होणाऱ्या चळवळी दडपून टाक-  
 ण्याच्या पहिल्याच प्रयत्नांत सहजरीत्या यश मिळाल्यामुळे मेटनिचला  
 आनंद झाला; व आतां स्पेनमधील राजकारणांतही हात घालण्याची त्यास  
 साहजिकच इच्छा झाली. १८२२ मध्ये व्हेरोना येथें भरलेल्या परिषदेत  
 स्पेनमधील चळवळ मोडून टाकण्याचें काम फ्रान्सकडे सोंपविण्यांत आलें.  
 फ्रान्सच्या मदतीनें पुनः स्पेनमध्ये अनियंत्रित राज्यपद्धति स्थापण्यांत  
 आली; व या विजयोत्सवासाठीं फर्डिनंडनें तेथील बऱ्याच लोकपक्षीय  
 पुढाऱ्यांस फांशी दिलें !

अशा रीतीनें पश्चिम युरोपमधील राष्ट्र आपल्या राज्यकर्त्यांचें जुलमी  
 जूं आपल्या मानेवर घेत असतां पश्चिमेकडील एका लहानशा राष्ट्रनें  
 स्वातंत्र्यासाठीं व स्वराज्यासाठीं मोठी चळवळ सुरू केली, व हें लहानसें राष्ट्र  
 म्हणजे ग्रीक राष्ट्रच होय ! १८२१ च्या सुमारास आटोमन टर्कीच्या  
 जुलमी अमलाखालीं असलेल्या या लहानशा राष्ट्रानें टर्कीच्या सुलतानाचें  
 जूं आपल्या मानेवरून झुगारून देण्याचा प्रयत्न केला. ग्रीक राष्ट्राच्या या  
 कुत्त्यानें सुलतानास त्वेष येऊन त्यानें मोठ्या क्रूरतेनें वीस हजार ग्रीक

लोकांचा आपल्या सैनिकांकडून वध करविला; परंतु ग्रीक राष्ट्रांने सुल-  
तोनांच्या या जुलमी कृत्यानें भेदरून न जातां  
ग्रीस देशांतील क्रांति-  
कारक चळवळ.  
आपल्या स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नांत खंड पडूं  
दिला नाहीं.

ग्रीक राष्ट्र ख्रिश्चन असून आपल्या महमदी धर्माच्या जुलमी राज्य-  
कर्त्यांविरुद्ध स्वराज्यप्राप्तीसाठीं प्रयत्न करीत होतें, तरी बरेच दिवस  
युरोपियन ख्रिश्चन राष्ट्रें त्याच्या मदतीस धांवून गेलीं नाहींत. सरतेशेवटीं  
१८२६ च्या सुमारास इंग्लंडच्या परराष्ट्रीय प्रधानानें रशियाचा बादशहा  
निकोलस ( १८२५-१८५५ ) यास ग्रीकच्या वतीनें आपणाबरोबर  
मध्यस्ती करण्यासाठीं वळाविलें. त्यानंतर लागलीच फ्रान्सनें देखील ग्रीक  
लोकांच्या वतीनें मध्यस्ती करण्याचें कबूल केलें. परंतु इंग्लंड, फ्रान्स  
व रशिया या राष्ट्रांनीं मध्यस्ती केली असतांना देखील जेव्हां ग्रीक  
लोकांना स्वराज्याचे हक्क देण्याचें टर्कीनें नाकारलें तेव्हां या तीन  
युरोपियन राष्ट्रांच्या संयुक्त आरमारांनीं टर्कीच्या आरमाराचा नॅव्हीरीनो  
या ठिकाणीं पुरा मोड केला ( १८२७ ). ग्रीक लोकांच्या स्वराज्यप्राप्ती-  
च्या प्रयत्नांत त्यांस यश मिळावें म्हणून युरोपांतील कितीतरी लोकांनीं  
आपसुषीनें ग्रीक सैन्यांत आपलीं नांवें दाखल केलीं होतीं !

ग्रीक लोकांना स्वराज्य दिल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं हें टर्कीच्या  
सुलतानास कळून चुकलें; परंतु सुलतानाकडून या कामीं विलंब होत आहे  
हें पाहून रशियानें टर्कीच्या डॅन्यूब नदीच्या आसपास असलेल्या प्रदेशावर  
स्वारी केली व टर्कीच्या सुलतानास अँड्रिआनोपलचा तह ( १८२९ )  
करण्यास भाग पाडलें. या तहानें टर्कीच्या सुलतानानें बाल्कन द्वीपकल्पां-  
तील, सर्बिया, मोल्दोव्हिया, वॉलेचिया या प्रमुख प्रांतावर ख्रिश्चन  
गव्हर्नर ठेवण्याचें वचन देऊन ग्रीक राष्ट्राचें स्वातंत्र्य कबूल केलें. त्यानंतर  
युरोपियन राष्ट्रांची एक मोठी परिषद लंडन शहरीं भरविण्यांत आली व  
त्या ठिकाणीं बव्हेरियाचा राजपुत्र ऑटो यास ग्रीकचें राज्यपद देण्याचें

उराविण्यांत आले. आटो हा ग्रीसचा पहिला राजा असून त्याने १८६२ पर्यंत राज्य केले.

व्हिएन्नाची परिषद भरल्यापासून स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नांत ग्रीक राष्ट्राच्या प्रयत्नास अग्रस्थान दिले पाहिजे. ग्रीक राष्ट्रांने अनेक अडचणींस न जुमानतां जुलमी राज्यकर्त्यांची सत्ता झुगारून देऊन आपले स्वातंत्र्य मिळविले. ग्रीक राष्ट्राच्या या उदाहरणावरून युरोपमधील इतर राष्ट्रेही घडा घेतात कीं काय हेच आतां पाहिले पाहिजे.

वाटर्ल्च्या लढाईत नेपोलियनचा पराभव झाल्यावर फ्रान्सच्या तत्कावर दुसऱ्यांदां १८ व्या लुईस बसविण्यांत आले. लुईबरोबर फ्रान्समधून नेपोलियनच्या अमदानींत पळून गेलेले बरेच अमीरउमरावही आतां परत आले. पण गेल्या वीस वर्षांत बदललेल्या परिस्थितीवरून या अमीर-

फ्रान्समधील  
चळवळ.

उमरावांनीं कांहींच घडा घेतलेला नव्हता ! फ्रान्समधील राज्यक्रान्तीच्या पूर्वी ज्याप्रमाणें आपणास वाटेले तसें वागतां येत होतें, तसें आतांही वागतां

येईल अशी त्यांची समजूत होती ! परंतु फ्रान्सच्या गादीवर बसलेला १८ लुई दूरदर्शी होता. आतां बदललेल्या परिस्थितीप्रमाणें आपणास वागलें पाहिजे हें त्याच्या लक्षांत आले. लोकमतास मान न देतां त्यांच्या आकांक्षा चेपून टाकण्याचा जर आपण प्रयत्न केला तर त्याचा परिणाम अनिष्ट होईल हें त्यास कळून चुकलें; व म्हणून त्यानें सनदशीर पद्धतीनें राज्य करण्याचें कबूल करून फ्रान्समध्ये कायदे करण्यासाठीं ' लॉर्ड लोकांची ' व ' मध्यम स्थितीतील लोकांची ' अशा दोन सभा स्थापन केल्या.

१८ व्या लुईच्या अमदानींत सर्व कांहीं सुरळीत चाललेलें होतें; परंतु अठराव्या लुईनंतर ( १८२४ ) जेव्हां त्याचा भाऊ १० वा चार्लस गादीवर आला, तेव्हां लवकरच फ्रान्समध्ये अनर्थपरंपरा कोसळणार अशीं चिन्हे दिसू लागलीं. १० व्या चार्लसविषयी लोकांना तिटकारा वाटत

होता तर इकडे अमीरउमराव मात्र त्याचें विनाकारण देव्हारें माजवीत

१० व्या चार्लसची  
जुलमी राज्यपद्धति.

होते ! चार्लसनें गादीवर आल्यावर आपल्या खुष-  
मस्कऱ्या अमीरउमरावांस खुष करण्यासाठीं, व  
गेल्या राज्यक्रांतीच्या वेळीं त्यांच्या झालेल्या नुक-

सानीची भरपाई करण्यासाठीं १० कोटी फ्रँक रक्कम त्यांना देण्यासाठीं  
मंजूर करून घेतली ! त्यानंतर देशांतील छापसाने व विश्वविद्यालये यांची  
मुस्कटदाबी करण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला. इतक्या थरावर गोष्ट  
गेली तेव्हां चार्लसच्या कुत्यांस पाठबळ देण्याचें फ्रान्समधील कॉमन्स सभेनें  
नाकारलें. कामन्स सभेचें असें उद्दाम वर्तन पाहून १८३० मध्यें कामन्स सभा  
बंद करण्यांत आली. त्यानंतर फ्रेंच जनतेस अप्रिय असलेल्या पॉलिग्नॅक  
नांवाच्या मुख्य प्रधानाच्या संमतीनें चार्लसनें पार्लमेंटची संमति न घेतां  
आपल्याच अधिकारानें जाहीरनाम्यांच्या द्वारे मतदार लोकांची संख्या  
पुष्कळ कमी करून छापसान्यांची मुस्कटदाबी केली ! अशा रीतीनें चार्ल-  
सनें राष्ट्रांत असलेली पार्लमेंटची सत्ता पार झुगारून देऊन सर्व सत्ता  
आपल्या अनियंत्रित हातांत घेतली.

चार्लसच्या या जुलमी कुत्याचा सर्वासच त्वेष आला. फ्रान्समधील  
सर्व तरुण मंडळी रस्त्यांतून टोळ्या करून हिंडूं लागली ! प्रधानमंडळ व

फ्रान्समधील क्रान्ति-  
कारक चळवळ

१८३०.

राजा यांस पदच्युत करण्याविषयीं सर्वजण बोलूं  
लागले ! आतां पुनः फ्रान्समध्ये पूर्वीप्रमाणेंच  
बेवंदशाही माजते कीं काय असा रंग दिवूं  
लागला ! राजा व प्रधानमंडळ यांच्याविरुद्ध उठ-

लेल्या फ्रेंच जनतेस आंवरून धरण्यास फ्रान्समधील लष्कर अगदींच  
असमर्थ होतें !

फ्रान्समध्ये वरील प्रकारानें सर्वत्र अंदाधुंदी माजली असल्यामुळें  
आतां काय करावें हा विचार लोकपक्षीय पुढाऱ्यांवर पडला. फ्रान्समध्ये  
पुनः स्वस्थता राहून व्यवस्थित राज्यपद्धति असावी असें सर्वासच वाटत.

होतें. परंतु १० व्या चार्लसच्या हातून लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीचा पुरस्कार होण्याचें कांहींच चिन्ह न दिसल्यामुळें त्यास पदच्युत करून फ्रान्सचें राज्यपद बोरबोन घराण्यांतील ' लुई फिलिपी ' नांवाच्या पुरुषास देण्याचें पुढारी मंडळींनीं ठरविलें. लुई फिलिपी यानें लुई फिलिपी यास पूर्वी फ्रेंच राज्यक्रान्तीच्या वतीनें राजपक्षीय लोकां-राज्यपद देण्यांत येतें. विरुद्ध लढण्यांत भाग घेतला होता व त्यावेळीं

आपला कल लोकांच्या बाजूला आहे असें त्यानें दर्शविलें असल्यानें त्यास राज्यपद देण्यांत आल्यास त्याच्याकडून लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीस विरोध ब्हावयाचा नाहीं अशी सर्वांची खात्री होती. फ्रान्समधील नेमस्त पुढाऱ्यांकडून त्यास राज्यपद स्वीकारण्याबद्दल विनंति करण्यांत आल्यावर लुईनें पहिल्याप्रथम आपणास राज्यपद नको असल्याचा बहाणा केला; परंतु सरतेशेवटीं लोकसभेनें आपणास राज्यपद देऊं केल्यास आपण तें स्वीकारूं असें त्यानें कबूल केलें. थोडक्याच दिवसांनीं भरलेल्या लोकसभेनें लुई फिलिपी यास राज्यपद देण्याचा ठराव पास केला; व ' लुईनें फ्रेंचांचा राजा ' असा किताब धारण करून लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीनें राज्यकारभार चालविण्याचें अभिवचन दिलें. फ्रेंच लोकांचा वरील निर्धार पहातांच १० व्या चार्लसचें धावें दगाणलें व त्यानें एकदम राज्यपदाचा त्याग करून फ्रान्समधून पाय काढला.

१८३० च्या जुलै महिन्यांत फ्रान्समध्ये घडून आलेल्या राज्यक्रान्तीची बातमी लागलीच चोहोंकडे पसरली; व फ्रान्सचें अनुकरण करून आपापल्या राष्ट्रांतील जुलमी अनियंत्रित राज्यपद्धति हाणून पाडण्याची प्रत्येक राष्ट्रांतील जनतेस आशा वाटूं लागली. १८३० मध्ये युरोपियन राष्ट्रांनीं एकामागून एक फ्रान्सचें अनुकरण करून राज्यकारभारांत लोकप्रतिनिधींचा शिरकाव करण्याची खटपट सुरू केली.

व्हिएन्ना येथील परिषदेकडून कोणत्या राष्ट्राचें विशेष नुकसान झालें असेल तर तें बेल्जमचेंच होय ! बेल्जममधील लोकांची इच्छा काय

आहे याची नुसती विचारपूस देखील न करतां हॉलंडच्या राष्ट्रांशीं हें राज्य जखडून टाकून या नवीन झालेल्या राज्यास नेदरलंडचें राज्य असें नांव देण्यांत येऊन ऑरेंज घराण्यांतील एका पुरुषास तेथील राजपद देण्यांत आलें. व्हिएन्ना येथील परिषदेनें ठरविलेल्या या घटनेस, बेल्जममधील लोकांचा पहिल्यापासूनच विरोध होता. हॉलंडसारख्या बारक्या

बेल्जममधील  
राज्यक्रान्ति.

राष्ट्रांनें आपणावर हुकमत चालावावी हें बेल्जममधील जनतेस न आवडून आपणास स्वतंत्र राज्यकारभार देण्याविषयीं त्यांनीं मागणी केली. परंतु

हॉलंड व बेल्जम या संयुक्त राज्यावरील राजा वुडल्यम यानें जेव्हां बेल्जममधील लोकांची मागणी नाकरली, तेव्हां बेल्जममधील जनतेनें फ्रेंच लोकांचें अनुकरण करून बंड करण्याचें ठरविलें. बेल्जममधील बंडानें युरोपियन राष्ट्रांची लंडन शहरीं एक परिषद भरून त्यांनीं बेल्जमची कायमची व्यवस्था करण्याचें ठरविलें. त्यावेळेस रशिया, प्रशिया, आस्ट्रिया येथील बादशहांना आपापल्या राज्यांतील चळवळींकडे लक्ष पुरवावयाचें असल्यामुळे, इंग्लंड व फ्रान्स या राष्ट्रांनीं बेल्जमवद्दल ठरविलेल्या व्यवस्थेस अनुमति दिल्यावांचून गत्यंतर नव्हतें ! तेव्हां सर्व राष्ट्रांनीं बेल्जमचें

बेल्जमचें एक स्वतंत्र  
राष्ट्र निर्माण होतें  
१८३०.

स्वातंत्र्य कबूल करून, बेल्जमचा प्रदेश युद्धक्षेत्रन समजण्याविषयीं हमी दिली. बेल्जमचें स्वातंत्र्य कबूल केल्यावर बेल्जमची अंतर्व्यवस्था कशाप्रकारची असावी, हें ठरविण्यासाठीं बेल्जममधील लोकांची

एक 'काँग्रेस' बोलाविण्यांत आली ( १८३० नोव्हेंबर ). या बैठकींत बेल्जममध्ये लोकनियंत्रित राज्यपद्धति असावी असें ठरवून 'सॅक्स-कोबर्ग' च्या जर्मन संस्थानांतील लिओपोल्ड या राजपुत्रास तेथील राज्यपद स्वीकारण्याविषयीं बोलाविलें. लिओपोल्ड जरी परकीय होता, तरी त्यानें कुशल रीतीनें राज्यकारभार करून ( १८३१-१८६५ ) बेल्जममधील लोकांचें प्रेम संपादन केलें.



व्हिएन्नाच्या परिषदेनें बेल्जमप्रमाणें जर्मनी व इटली या दोन प्रदेशांची तेथील जनतेचा मुळींच विचार न घेतां आपणास पाहिजे तशी व्यवस्था लावली असल्यामुळें, १८३० मधील बेजल्ममधील लोकांचे प्रयत्न पाहून या दोन प्रदेशांतील जनता देखील राज्यकारभारांत लोकांचा हात असावा अशी मागणी करील असें वाटूं लागलें !

जर्मनीमध्ये आस्ट्रिया व प्रशिया हीं दोन प्रमुख संस्थानें असून जर्मनींतील राजकारण येथील राज्यकर्त्यांच्या धोरणावरच अवलंबून असे. प्रशिया व आस्ट्रिया येथील लोकांना आज बरींच वर्षे अनियंत्रित राज्य-पद्धतीच्या अंमलाखालीं रहाण्याची संवय असल्यानें तेथील लोकांनीं १८३० सालीं फ्रान्सचें अनुकरण करण्याचा प्रयत्न केला नाही. परंतु जर्मनींतील इतर लहान लहान संस्थानांतील लोकांच्या मनांत नवीन आशा उद्भूत होऊन आपापल्या संस्थानांच्या कारभारांत भाग देण्याची लोकांनीं राजांकडे मागणी केली. या वेळीं लोकांच्या मागणीचा या

लहान लहान संस्थानांच्या राज्यकर्त्यांकडून योग्य विचार झाल्यानें तेथील लोकांना आपापल्या संस्थानांच्या राज्यकारभारांत थोडाफार भाग मिळाला. अशा रीतीनें १८३२ च्या सुमारास जर्मनींतील आस्ट्रिया व प्रशिया या दोन बलाढ्य

संस्थानांतील जनतेखेरीज इतर संस्थानांच्या लोकांस राज्यकारभारांत भाग मिळाला असें म्हणण्यास हरकत नाही.

१८२० मध्ये नेपल्समधील चळवळीचा आस्ट्रियाकडून पूर्ण मोड झाल्याची आठवण इटालियन लोक अजून विसरले नव्हते ! तेव्हां १८३० मध्ये इतर युरोपियन राष्ट्रांची चळवळ पाहून इटलीमध्ये कसल्याच प्रकारची चळवळ झाली नाही ! इटलीमध्ये चळवळ झाल्यास तिचा बीमोड करतां यावा म्हणून मेटर्निचनें लॉबर्डोमध्ये आस्ट्रियन सैन्य जय्यत तयार ठेवलें होतें !

युरोपमध्ये १८३० च्या सुमारास झालेल्या चळवळी पोलंडमध्ये याच सुमारास झालेल्या दंग्याच्या मानाने अगदींच क्षुद्रक होत ! व्हिएन्नाच्या परिषदेने आस्ट्रिया व प्रशिया यांकडून मिळालेला पोलंडचा प्रदेश रशियाच्या हवाली केला होता हे आपण पाहिलेच आहे. रशियाचा झार अलेक्झांडर याने पोलंडचे एक वेगळे राज्य स्थापन करून तेथील लोकांस बरेच हक्कही दिले होते ! परंतु मानी पोलिश लोकांस एवढ्याने समाधान होईना ! रशियाचा बादशहा अलेक्झांडर जिवंत होता तोंपर्यंत पोलंडमध्ये कांहीं विशेष असंतोष माजला नाही ; परंतु १८२५ सालीं अलेक्झांडर मृत्यु पावून त्याचा भाऊ गादीवर आला, तेव्हां त्याच्या उद्दाम वर्तनाने सर्वत्र असंतोष माजू लागला, १८३० सालीं सर्व युरोपियन राष्ट्रांतून चळवळी झालेल्या पाहून पोलिश लोकांनाही, रशियाच्या मगरमिठीतून सुटण्याची हीच योग्य संधि आहे, असे वाटू लागले ! १८३० च्या नोव्हेंबर महिन्यांत कांहीं तरुण पुढ्यांच्याच्या चिथावणीवरून पोलिश पोलंडमधील दंगा लोकांनी बंड उभारले, व त्यांनीं पोलंडचे सर्व १८३०. राज्य आपल्या ताब्यांत घेतले.

आपल्या अंकित असलेल्या पोलिश लोकांनीं बंड केलेले पाहून क्रूर निकोलस अर्थातच चवताळला व त्याने तेथील बंडाचा मोड करण्यासाठीं आपले सैन्य रवाना केले. कवाईत शिकवून तयार असलेल्या अवाढव्य रशियन सैन्यापुढे पोलस लोकांचे कांहींच चालेना ! रशियन सैन्याच्या मदतीने पोलंडमधील दंगा मोडल्यावर आतां पुनरपि असा दंगा करण्याची संधिच पोलस लोकांना मिळू न देण्याचे झार निकोलसने ठरविले. पोलंडचे विभक्त असे लहानसे राज्यच मोडून टाकण्यांत येऊन, अवाढव्य रशियन साम्राज्याचा पोलंड हा एक प्रांतच करून टाकण्यांत आला ! पोलंडमध्ये पोलिश भाषेऐवजीं रशियन भाषा वापरावी, त्यांचा रोमन कैथलीक धर्म मोडून टाकून, सर्वांनीं ग्रीक चर्चचे अनुयायी व्हावे

अशा प्रकारचीं फर्मानें निकोलसनें सोडलीं ! निकोलसच्या वरील जुलमी कृत्यानें पोलिश राष्ट्राचें अस्तित्वच नाहीसें झालें असें म्हणण्यास हरकत नाही. रशियानें पोलंडला आपला गुलाम करून सोडलें; परंतु इतकें जरी झालें तरी पोलिश लोकांच्या मनांतील अढी मात्र रशियाला नष्ट करतां आली नाही ! पुनरपि आपलें स्वातंत्र्य आपणास मिळावितां येईल अशी पोलिश लोकांनीं आपली आशा कधींच सोडली नाही ! व सध्यांच्या महायुद्धानंतर तर त्यांची आशा सफल होण्याचा रंग दिसत आहे. {



## प्रकरण १७ वें.

### १८४८ मधील क्रान्तिकारक चळवळी.

सन १८३० मध्ये लुई फिलिपी यास फ्रान्सच्या तत्कावर बस-विल्यावर कांहीं वर्षे फ्रान्समधील एकंदर राज्यव्यवस्था बरी चालली होती असें म्हणण्यास हरकत नाही. लुई फिलिपी धोरणी व दूरदर्शी असून पूर्वीच्या कोणत्याच घराण्याबद्दल यास अभिमान वाटत नसल्याने याच्या कारकीर्दीत फ्रान्समध्ये अस्वस्थता माजणार नाही असा संभव दिसत होता. परंतु लुई गादीवर येऊन कांहीं वर्षे लोटलीं नाहीत तोंच फ्रान्समध्ये चार निरनिराळे पक्ष अस्तित्वांत आले; व त्यांपैकीं तीन पक्षांस प्रस्तुतच्या राजाबद्दल यत्किंचितही आदरभाव वाटत नसल्याचें दिसून आलें. हे चारपक्ष म्हणजे, नेपोलियनच्या घराण्याबद्दल ज्यांना अभिमान वाटत असे बोनापार्टिस्ट पक्षाचे लोक, दुसरा ज्यांना बोरबोन घराण्याबद्दल सहानुभूति वाटते असा पक्ष, व तिसरा फ्रान्समध्ये लोकसत्ताच असणें इष्ट आहे असें वाटणाऱ्या लोकांचा पक्ष, असे तीन पक्ष लुई फिलिपीच्या विरुद्ध असून चवथ्या पक्षास मात्र लुईच्या विरुद्ध कांहींच म्हणावयाचें नसल्यामुळें या पक्षाकडेच आपली सहानुभूति आहे असें त्यास नाइलाजास्तव दाखवावें लागे. तेव्हां फ्रान्सच्या एकंदर परिस्थितीकडे पाहिल्यास आपल्या तात्काळ लक्षांत येईल कीं, कांहीं थोड्या मंडळीखेरीज लुईला कोणाचाच पाठिंबा नव्हता.

एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभापासून भांडवलवाल्या वर्गाचा सर्वत्र उदय होत होता, असें म्हणण्यास हरकत नाही. या वर्गाच्या प्रेरणेनें देशांत चोहोंकडे लहान लहान धंदे निर्माण झाले व कामकरी वर्गाची वाढ होऊं

कामकरीवर्गाची  
वाढ.

लागली. मोठमोठ्या शहरांमध्ये चोहोंकडून कामकरी गोळा होऊं लागले. शिक्षणामुळें त्यांच्या अंगीं असलेल्या ज्ञानांत भर पडून या वर्गातील लोकांनीं आपले कामकरीसंघ निमाणे केले, व 'राजकीय हक्कां'साठीं या वर्गातील

लोक प्रयत्न करू लागले. अशा रीतीनें भांडवलवाले वर्ग व कामकरी वर्ग यांच्यामध्ये चढाओढ सुरू झाली. लुईच्या वेळीं या दोन वर्गांतील चढाओढ अगदींच नवीन असल्यामुळे, ही चढाओढ थांबविण्यासाठीं कोणते उपाय योजावे हें लुईला न समजल्यास त्यांत कांहींच आश्चर्य नव्हतें ! ही चढाओढ सुरू असतां दुसराच एक 'समाजसत्तावादी' नांवाचा पक्ष निर्माण होऊन, त्याच्या प्रयत्नांनें लोकांत नवीन चमत्कारिक मतें पसरूं लागलीं. तेव्हां या लोकांची चळवळ थांबविण्यासाठीं लुईला अर्थातच त्यांच्याविरुद्ध कडक उपाय योजावे लागले; परंतु त्यामुळे या पक्षांतील लोकांस लुईबद्दल तिटकारा मात्र वाढूं लागून ही मंडळी लुईच्या विरुद्ध असलेल्या लोकसत्तावादी पक्षास जाऊन मिळूं लागली ! अशा रीतीनें लुई जरी धोरणी होता, तरी त्यास निरनिराळ्या पक्षांची सहानुभूति संपादन करतां आली नाहीं.

लुई फिलीपीं याचा कल मध्यमस्थितींतील वर्गाकडे होता व त्यामुळे या वर्गांतील लोकांसच बहुदा मंत्रिमंडळांत जागा मिळे. कायदे करणाऱ्या मंडळांतही याच पक्षाचा भरणा असून, गीझो व टॅअर हे पुरुष उदयास आले. केवळ राजकीय बाबतींतच नव्हे, तर वाङ्मयसेवा व इतर बाबी यांमध्येही या पुढाऱ्यांस मोठा मान होता. हलके हलके गीझो व टॅअर हे प्रतिस्पर्धी होऊन प्रधानमंडळांत प्रमुख जागा पटकावण्याबद्दल एकमेकांविरुद्ध प्रयत्न करू लागले. लुईच्या विरुद्ध जे तीन पक्ष होते, त्यांचा या दोन प्रमुख पुढाऱ्यांकडून तिटकारा होत असल्यामुळे, दोघांमध्ये वितुष्ट होण्याचें वास्तविक पहातां कांहींच कारण दिसत नव्हतें ! परंतु फ्रान्सच्या पार्लमेंटसाठीं उमेदवार निवडणाऱ्या मतदार लोकांची संख्या वाढवावी कीं नाहीं याबद्दल या दोन प्रमुख मुत्सद्यांमध्ये वितुष्ट आलें. फ्रान्सच्या त्या वेळच्या मतदार लोकांच्या संख्येकडे पाहिलें म्हणजे ही संख्या वाढविणें जरूर आहे असें आपल्या तत्काळ निदर्शनास येईल. फ्रान्समध्ये एकंदर तीन कोट लोकसंख्या होती, तरी केवळ श्रीमंत लोकांसच मत

देण्याचा अधिकार असल्यामुळे अवघ्या दोन लक्ष लोकांसच मतदार होता येत असे. तेव्हां अशाप्रकारची चमत्कारिक स्थिती नाहीशी करून मतदार लोकांची संख्या वाढवावी असें टॅअरचें म्हणणें होतें.

१८४८ च्या सुमारास गीझो हा मुख्य प्रधान होता; मतदार लोकांची संख्या वाढविण्याच्या बाबतींत त्याचें टॅअरला मुळींच पाठबळ नव्हतें. गीझोचा संकुचित स्वभाव व त्याचें अनुदार धोरण, अर्थात्च टॅअर व त्याचे अनुयायी यांना आवडलें नाहीं; व लोकमत आपल्या बाजूचें करण्यासाठीं त्यांनीं प्रयत्न चालविला. त्यांनीं ठिकठिकाणीं सभा भरवून गीझोच्या धोरणाबद्दल निषेध व्यक्त केला. १८४८ मध्ये फेब्रुवारीच्या

गीझोच्या विरुद्ध  
लोकमत क्षुब्ध होतें.  
१८४८.

२२ व्या तारखेस, मतदार लोकांच्या संख्येंत वाढ करणें जरूर आहे, व त्यावेळच्या मंत्रिमंडळाचें धोरण अनिष्ट आहे, हें दर्शवून त्याचा निषेध करण्यासाठीं पॅरिस शहरीं एक जंगी सभा भरविण्यांत आली. परंतु अशाप्रकारची सभा भरवून देऊन आपला निषेध सर्वांनीं करावा हें गीझो यास इष्ट न वाटल्यानें पोलिसच्या मदतीनें पॅरिसमधील लोकांची ही जंगी सभा मोडून टाकण्यांत आली; पण या त्याच्या कृत्यानें लोकांस त्याच्याबद्दल अधिक संताप वाटूं लागला ! गीझोच्या विरुद्ध असलेल्या लोकांच्या टोळ्या, पॅरिसमधील रस्त्यांवरून हिंडूं लागून 'गीझोला मुख्य प्रधानाच्या जागेचा राजीनामा द्यावयास लावा' असें म्हणूं लागल्या.

गीझोच्या विरुद्ध लोकमत बरेंच क्षुब्ध झालेलें आहे हें पाहून, दुसऱ्याच दिवशीं ( २३ फेब्रुवारी ) लुईनें गीझोचें प्रधानमंडळ मोडून टाकून कोणकोणत्या सुधारणा करणें इष्ट आहे यासंबंधानें वाटाघाट करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु मध्यंतरीं शहरांत शांतता रहावी या हेतूनें दंगेखोर लोकांवर सैनिकांकडून गोळ्या झाडण्यांत आल्यामुळे राजाच्या तडजोडीच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून लोक अधिकच चवताळले ! मोठमोठालीं घरे उध्वस्त

करून टाकण्यांत आलीं, व ड्युलरीज राजवाड्याभोंवतालीं सशस्त्र लोकांचा

लुई फिलिपी फ्रान्स- गराडा पडला ! तेव्हां आतां इतःपर फ्रान्समध्ये  
मधून पळ काढतो राहिल्यास आपलाच प्राण जावयाचा असें वाटून  
२४ फेब्रु. १८४८. २४ फेब्रुवारी १८४८ मध्ये लुई फिलिपीनें

फ्रान्समधून पळ काढला.

यावेळीं फ्रेंच पार्लमेंटमधील सभासदांनीं धैर्य दाखविलें असतें, तर फ्रान्समधील राजसत्ता नष्ट झाली नसती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. लुईच्या ऐवजीं त्याच्या नातवास फ्रान्सच्या गादीवर बसवितां आलें असतें. परंतु दंगेखोर मंडळींनीं फ्रान्सच्या पार्लमेंटगृहावर हल्ला करून सभागृहांत प्रवेश करितां क्षणीं सभासदांनीं यत्किंचित्ही चिकाटी न दाखवितां तेथून पळ काढला ! तेव्हां दंगेखोर मंडळींचा पुढारी लॅमर-टाईन यानें लागलीच फ्रेंच राष्ट्र लोकसत्ताक झाल्याचें जाहीर केलें.

अशा रीतीनें २४ फेब्रुवारी रोजीं लोकसत्तावादी लोकांनीं जय मिळविला खरा; परंतु या जयानंतर या पक्षामध्ये एकजूट न रहातां, समाजसत्तावादी पक्ष इतर पक्षांतून फुटून, या पक्षानें आपल्या नवीन व चमत्कारिक मागण्या लोकांच्या पुढें मांडल्या. या पक्षाच्या प्रेरणेनें 'राष्ट्रीय कार-खाने' काढण्याची अवश्यकता सरकारास वाटूं लागून; ज्या लोकांना इतरत्र काम मिळत नाहीं अशा लोकांना राष्ट्रीय कारखान्यांत काम मिळवून देण्याची व्यवस्था अमलांत आणली गेली.

समाजसत्तावादी  
पक्षाच्या चमत्कारिक  
मागण्या.

मध्यंतरीं, फ्रान्समध्ये स्थापन झालेल्या नवीन लोकसत्ताक राज्य-पद्धतीची व्यवस्थित घटना ठरविण्यासाठीं नवीन 'राष्ट्रीय मंडळ' बोलाविण्यांत आलें. मे महिन्याच्या सुमारास या मंडळाची बैठक होऊन, फ्रान्समधील राज्यव्यवस्था या मंडळानें पहिल्याप्रथम आपल्या हातीं घेतली. या नवीन राष्ट्रीय मंडळांत लोकसत्ताक पक्षाचे पुरस्कर्ते बरेच असल्या-

मुळें, समाजसत्तावादी पक्षानें सुचविलेल्या, व व्यवहाराच्या कसोटीस न उतरणाऱ्या योजना या पक्षास न आवडून, सुव्यवस्थित अशी राज्य-घटना लोकसत्तावादी पक्षास स्वस्थपणें करतां आली. सैन्याच्या मदतीनें कांहीं चळवळ्या लोकांस तुरुंगांत टाकण्यांत येऊन, समाजसत्तावादी लोकांच्या प्रेरणेनें स्थापन करण्यांत आलेले राष्ट्रीय कारखाने बंद करण्यांत आले !

आपण राष्ट्रांत घडवून आणलेल्या महत्त्वाच्या सुधारणा नामशेष करण्याचा प्रयत्न लोकसत्ताक पक्षांतील पुढारी राष्ट्रीय मंडळांत आपलें मताधिक्य स्थापन करून करीत आहेत हें पाहून समाजसत्तावादी पुढार्यांची तळव्याची आग मस्तकास जाऊन पोहेंचली ! आतां तडजोडीनें या प्रश्नाचा निकाल लागत नाही हें पाहून समाजसत्तावादी पुढार्यांनीं हातधाईचा प्रसंग आणला ! तीन दिवसपर्यंत पॅरिसमधील रस्त्यावर दोन्ही पक्षांच्या झटापटी होऊन रक्ताचा पूर वाहूं लागला ! अवघ्या तीन दिवसांत दहा हजार माणसें मृत्युमुखीं पडलीं ! सरतेशेवटीं या झटापटींत समाजसत्तावादी पक्षाचा पूर्ण पाडाव होऊन लोकसत्तावादी पक्षाचा विजय झाला !

समाजसत्तावादी पक्षाचें हें बंड मोडण्यांत आल्यावर लोकसत्ताक राज्यपद्धतीचा पुरस्कार करणाऱ्या 'राष्ट्रीयमंडळा'नें फ्रान्सची एक नवीन राज्यघटना तयार केली. 'राष्ट्रांतील कायदे करण्यासाठीं एकच सभा

फ्रान्समधील लोक-  
नियंत्रित राज्यपद्धतीची  
घटना-१८४८.

असावी, राष्ट्रांतील प्रत्येक इसमास निवडणुकीच्या वेळीं मत देण्याचा अधिकार असावा, अंमल-बजावणीच्या खात्यावर एक अध्यक्ष लोकांकडून निवडण्यांत येऊन त्याचा अधिकार चार वर्षे

टिकावा' अशाप्रकारची ही नवीन घटना होती.

'राष्ट्रीय मंडळा'कडून अशाप्रकारची घटना तयार करण्यांत आल्यावर, या नवीन लोकसत्ताक राज्याचा अध्यक्ष निवडण्यासाठीं, ता. १० डिसेंबर १८४८ रोजीं मते मागविण्यांत आलीं. थोड्याच दिवसांपूर्वीं



समाजसत्तावादी पक्षांनं केलेल्या बंडाचा बीमोड 'कॅव्हेगनॅक' नांवाच्या पुढाऱ्याने केला असल्यामुळे सर्वांच्या वतीने त्यासच फ्रान्सच्या प्रजासत्ताक राज्याच्या अध्यक्षत्वाचा मान मिळणार असे सर्वांस वाटत होते, परंतु फ्रान्स-

लुई नेपोलियन मधील जनतेकडून मते मागविण्यांत आल्यावर, फ्रान्सच्या लोकसत्ताक फ्रान्सचा जगविख्यात बादशहा नेपोलियन बोना- राज्याचा अध्यक्ष होतो. पार्ट, याचा पुतण्या लुई नेपोलियन यासच अधिक मते मिळालीं असल्याचें आढळून आलें ! तेव्हां

-१८४८.

सर्वानुमते फ्रान्सच्या प्रजासत्ताक राज्यावर त्याची नेमणूक झाली ! लुईस फ्रेंच जनतेकडून हा जो मान मिळाला होता, तो त्याच्या स्वतःच्या कर्तव- गारीने मिळाला नसून, बादशहा नेपोलियन बोनापार्ट याच्याबद्दल फ्रेंच जनतेस वाटत असलेला आदरभाव नष्ट झाला नसल्यामुळेच मिळाला होता असे म्हणण्यास हरकत नाही ! लुई नेपोलियनला आतां फ्रान्सचें अध्यक्षपद मिळालें होतें व सर्व सत्ता त्याच्या हातांत आल्यामुळे लुई आपलें अध्यक्षपद झुगारून देऊन योग्य संधि सांपडतांच बादशाही पद स्वीकारतो कीं काय हेंच आतां पहावयाचें होतें !

१८३० मध्ये सर्व युरोपियन राष्ट्रांतून राज्यकर्त्यांच्या प्रतिगामी धोरणाविरुद्ध चळवळी करण्यांत आल्या होत्या, तरी त्यावेळेस ही चळ- वळीची लाट जर्मनी व इटली या दोन विस्त्रुत असलेल्या देशांमध्ये पसरली नसून, येथील जनतेनें राज्यकर्त्यांची अनियंत्रित सत्ता निमूटपणें मान्य केली होती ! १८२२ सालीं नेपल्समधील चळवळ आस्ट्रियन सैन्यानें चेंपून टाकल्याचें उदाहरण इटलीपुढें असल्यानें इटलीमध्ये कांहींच गडबड झाली नाही; त्याप्रमाणें जर्मनीतील आस्ट्रिया व प्रशिया या प्रमुख व बलाढ्य संस्थानांतील जनतेस आज कितीतरी वर्षे अनियंत्रित राज्यपद्धतीच्या अमलाखाली राहण्याची संवय असल्यामुळे १८३० च्या सुमारास इतर युरोपियन राष्ट्रांचें उदाहरण पाहून या दोन संस्थांतील जनतेस चळवळ करण्याची स्फूर्ति झाली नसल्यास कांहींच नवल नव्हतें. १८३० नंतर

जर्मनी व इटली या दोन देशांतील कवि व लेखक यांच्या प्रेरणेनें जनतेच्या मनांत लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीच्या कल्पना प्रादुर्भूत होऊन, संधि सांपडल्यास आपल्या मनांतील विचाराप्रमाणें कृति घडवून आणण्याची लोकांच्या मनाची तयारी झाली होती. तेव्हां १८४८ मध्ये पॅरीस शहरीं झालेली राज्यक्रान्ति पाहून जर्मनी व इटली येथील लोकांसही तशाच प्रकारची क्रान्ति आपापल्या देशांत घडवून आणण्याविषयी प्रेरणा झाल्यास नवल नाहीं !

१८४८ च्या मार्च महिन्याच्या सुमारास क्रान्तिकारक चळवळीची लाट जर्मनीमध्ये पसरून, जर्मनीतील इतर लहान लहान संस्थानांप्रमाणेंच, आस्ट्रिया व प्रशिया या दोन प्रतिगामी धोरणाच्या संस्थानांतील जनतेनेंही चळवळ करून आपापल्या संस्थानांत अनियंत्रित राज्यपद्धति नष्ट करून, लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीचे बरेच हक्क मिळविले. व्हिएन्ना व बर्लिन येथील प्रतिगामी धोरणाच्या राज्यकर्त्यांनीं आपल्या जनतेस राज्यकारभारांत भाग घेण्याचे कांहीं हक्क दिलेले पाहून, संयुक्त जर्मनीचें एक संघटित राष्ट्र स्थापन झाल्यास फार इष्ट होईल असें जर्मनीमधील कांहीं राष्ट्राभिमानी पुरुषांस वाटूं लागलें; व ती इष्ट गोष्ट साध्य करून घेण्याची पूर्वतयारी म्हणून सर्व जर्मन संस्थानांतील लोकपक्षीय प्रतिनिधींचें एक संयुक्त पार्लमेंट स्थापन करण्याची अवश्यकता त्यांना वाटूं लागली.

जर्मन लोकपक्षीय पुढाऱ्यांच्या प्रेरणेनें अशाप्रकारचें पार्लमेंट १८४८ च्या मे महिन्यांत फ्रँकफोर्ट येथें भरविण्यांत आलें. जर्मन भाषा बोलणाऱ्या

फ्रँकफोर्ट येथें जर्मन  
पार्लमेंटची स्थापना  
-मे १८४८.

प्रत्येक पुरुषास, या पार्लमेंटमधील सभासदाच्या निवडणुकीसंबंधानें मत देण्याचा अधिकार देण्यांत आला होता. १८४८ मध्ये अशा रीतीनें फ्रँकफोर्ट येथें स्थापन झालेल्या पार्लमेंटमध्ये, जर्मनीतील

नांवाजलेल्या लोकपक्षीय पुढाऱ्यांचा भरणा झाला असून, 'सर्व जर्मन संस्थानांचें एकीकरण करून संयुक्त जर्मनीचें एक संघटित राष्ट्र स्थापन

च्चावें' अशी प्रत्येक सभासदाची मनापासूनची इच्छा होती ! परंतु आपलें ह्मण कार्य त्वरित घडवून आणण्यास नुसती इच्छा किंवा उत्साह असून भागत नाही, तर तें कार्य घडवून आणण्यास सरतेशेवटीं शारीरिक सामर्थ्यावरच अवलंबून रहावें लागतें हें जर्मन लोकपक्षीय पुढाऱ्यांच्या नीट लक्षांत आलें नाहींसें दिसतें ! फ्रँकफोर्ट येथें भरविण्यांत आलेल्या संयुक्त

जर्मन पार्लमेंटचें  
दुर्बलत्व.

जर्मन पार्लमेंटच्या मार्गांत, जर्मनीतील आस्ट्रिया व प्रशिया या दोन प्रतिगामी धोरणाच्या बलाढ्य संस्थानांकडून कांहींच अडथळे न आल्यामुळें, संयुक्त जर्मन राष्ट्र स्थापन करण्याची महत्त्वाकांक्षा लवकर सफल होईलसें जर्मन राष्ट्राभिमानी पुरुषांस वाटूं लागलें; परंतु आस्ट्रिया किंवा प्रशिया यांपैकीं एखाद्या संस्थानानें फ्रँकफोर्ट येथें असलेल्या जर्मन पार्लमेंटच्या सल्ल्याप्रमाणें वागण्याचें नाकरल्यास, त्या संस्थानास आपल्या इच्छेप्रमाणें वागावयास लावण्याचें सामर्थ्य कांहीं जर्मन पार्लमेंटच्या हातीं नव्हतें ! व अशाप्रकारचें सामर्थ्य नसल्यामुळें फ्रँकफोर्ट येथील पार्लमेंट असून नसून सारखेंच होतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं ! तें कसें तें खालील प्रसंगावरून विशद होईल.

श्लेझविग व होलस्टेन हे दोन प्रांत जटलंड द्वीपकल्पाच्या दक्षिण भागांत मोडत असून, तेथील लोकवस्ती मुख्यत्वेकरून जर्मन लोकांचीच आहे ! १८४८ च्या सुमारास हे दोन प्रांत डेन्मार्कच्या राजाच्या ताब्यांत असून, त्यानें तेथील जनतेस जर्मन कायद्याप्रमाणें व रीतिरिवाजाप्रमाणें राहण्याची मुभा दिलेली होती ! १८४४ च्या सुमारास, डेन्मार्कच्या राजास पुत्रसंतान नसल्यामुळें डेन्मार्कच्या राजघराण्यांतील पुरुषवंश संपुष्टांत येऊन डेन्मार्कच्या कायद्याप्रमाणें, डेन्मार्कचें राज्य व त्याबरोबर वरील दोन्ही प्रांत स्त्रीवारसाकडे जाणार असा रंग दिसूं लागला ! परंतु जेव्हा घराण्यांतील पुरुषवंश संपुष्टांत आल्यास कनिष्ठ घराण्यांतील पुरुष-

श्लेझविग व होल-  
स्टेन यांसंबंधी प्रश्न.

वंशांतील वारसासच राज्यपद देण्यांत यावें, असा जर्मन कायदा असल्यामुळे, श्लेझविग व होलस्टेन या दोन प्रांतांतील लोकांनी, डेन्मार्कच्या कायद्याप्रमाणें राज्यपद कोणास मिळावें यासंबंधी केलेली व्यवस्था आपणास मान्य नसल्याचें प्रदर्शित केलें !

श्लेझविग व होलस्टेन या दोन प्रांतांतील जर्मन जनतेचें वरील प्रकारचें मत पाहून, डेन्मार्कच्या राज्यांत व या दोन प्रांतांत पुढें कांहीं वितुष्ट येऊं नये म्हणून डेन्मार्कच्या राजानें १८४६ च्या सुमारास एक जाहीरनामा प्रसिद्ध करून वारसहक्कासंबंधी डेन्मार्कचेच नियम या दोन प्रांतांसही लागू असल्याचें जाहीर केलें. या जाहीरनाम्याविरुद्ध श्लेझविग व होलस्टेन या दोन प्रांतांतील लोकमत बरेंच क्षुब्ध झालें व तेथील जनतेनें १८४८ मध्यें सर्व युरोपभर चाललेल्या क्रान्तिकारक चळवळींचा फायदा घेऊन डेन्मार्कच्या राजाविरुद्ध बंड उभारलें इतकेंच नव्हे तर फ्रँकफोर्ट येथें नुकत्याच स्थापन झालेल्या जर्मन राष्ट्रीय पार्लमेंटकडे आपणास मदत करण्याविषयीं विनंति केली. आपल्या जर्मन बांधवांच्या या हांकेंकडे फ्रँकफोर्ट येथें भरलेल्या जर्मन राष्ट्रीय पार्लमेंटला अर्थात्च दुर्लक्ष्य करितां येईना ! या दोन प्रांतांतील लोकांच्या विनंतीचा जमन पार्लमेंटकडून विचार करण्यांत येऊन, श्लेझविग व होलस्टेन दोन प्रांतांस डेन्मार्कच्या मगरमिठींतून सोडविण्याची कामगिरी प्रशिया व उत्तरेकडील कांहीं जर्मन संस्थानें यांच्यावर सोंपविण्यांत आली ! यावेळीं प्रशियानें कसलीच नाखुषी न दर्शवितां जर्मन पार्लमेंटच्या इच्छेप्रमाणें ही कामगिरी मोठ्या आनंदानें पतकरली व डेन्स लोकांचा पराभव केला. तेव्हां डेन्स लोकांनीं चवताळून जाऊन प्रशियावर सूड घेण्यासाठीं बाल्टिक-समुद्रांत असलेल्या प्रशियन आरमाराचा विध्वंस करून टाकला. आपल्या आरमाराचा विध्वंस झालेला पाहून आतां काय करावें असा प्रशियास विचार पडला ! डेन्मार्कशीं असलेलें युद्ध पुढें चालविल्यास आपलें नुक-

सान होऊन जर्मनीमधील आपलें वर्चस्व बरेंच कमी होईल असें वाटून प्रशियाच्या राजास डेन्मार्कशीं तह करणेच इष्ट प्रशिया, डेन्मार्कशीं तह करितो-१८४८ ऑगस्ट. वाटलें व फ्रँकफोर्ट येथील जर्मन पार्लमेंटचा मुळींच विचार न घेतां प्रशियानें १८४८ च्या ऑगस्टमध्ये डेन्मार्कच्या राजाशीं वेगळा तह केला व श्लेझविग व होलस्टेन हे दोन प्रांत डेन्मार्कच्या ताब्यांत देण्याचें कबूल केलें !

प्रशियाच्या राजाचें हें उद्दामपणाचें कृत्य पाहून ' जर्मन राष्ट्रीय पार्लमेंट ' मधील सभासदांस अर्थातच राग आला; व प्रशियाच्या या कृत्याबद्दल त्यास योग्य शिक्षा देण्यांत येणें इष्ट आहे असें सर्व सभासदांस वाटूं लागलें. परंतु शांतपणें विचार केल्यावर प्रशियास योग्य शिक्षा करण्यास फ्रँकफोर्ट येथील पार्लमेंट अगदींच असमर्थ आहे हें सर्वांच्या लक्षांत आलें, व शेवटीं नाइलाजास्तव या पार्लमेंटकडून एक ठराव पास करण्यांत येऊन प्रशियाच्या कृत्यास अनुमति दर्शविण्यांत आली ! पार्लमेंटच्या या कृत्यानें, 'राष्ट्रीय जर्मन पार्लमेंट'ची दुर्बलता मात्र सर्वांच्या निदर्शनास येऊन जर्मनीमधील संस्थानांनीं या पार्लमेंटची नांवापुरती असलेली सत्ताही झुगारून दिली !

१८४८ मध्यें सर्व युरोपभर चालेल्या क्रान्तिकारक चळवळी पाहून इटलीमधील लहान लहान संस्थानांतील जनतेस आपल्या मानेवर असलेलें पारतंत्र्याचें जूं फेंकून देण्याची ईर्ष्या उत्पन्न झाली ! आस्ट्रियाची राजधानी व्हिएन्ना येथील लोक राज्यकारभारांत लोकमताचा शिरकाव व्हावा म्हणून आपल्या बादशहाविरुद्ध चळवळ करित आहेत अशी बातमी

येतांच, आस्ट्रियाच्या जुलमी अंमलाखाली असलेल्या व्हेनिस व मिलन या दोन इटालियन संस्थानांनी एकदम आपलें स्वातंत्र्य जाहीर करून आपल्या संस्थानांत असलेल्या आस्ट्रियन सैन्यास हाकून लावले. अशा प्रकारचा दिग्विजय केल्यावर इटलीमधील आस्ट्रियाचें वर्चस्व समूळ नष्ट करण्याच्या कामी आपणास मद्दत करावी, अशी या दोन छोट्या संस्थानांनी इटलीमधील इतर संस्थानांस व सार्डिनियाचा राजा चार्ल्स आल्बर्ट यास विनंति केली. या वेळीं व्हेनिस व मिलन प्रमाणेंच क्रान्तिकारक चळवळींची लाट इटलीमधील सर्व संस्थानांत पसरली असल्यामुळे टस्कनी, रोम, सिसली व इतर इटालियन संस्थानांतील जनतेकडून, व्हेनिस व मिलन या दोन संस्थानांनी सुरू केलेल्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या प्रयत्नास पाठिंबा मिळाला व आस्ट्रियाशीं टक्कर देण्यासाठीं इटालियन संस्थानांतील फौजा व्हेनिस व मिलन या संस्थानांच्या मदतीस धांवून गेल्या !

इटालियन द्वीपकल्पाची आस्ट्रियाच्या मगरमिठीतून सुटका व्हावी या हेतूनें आस्ट्रियाशीं दोन हात करण्यास उद्युक्त झालेल्या संयुक्त इटालियन सैन्याचें आधिपत्य सार्डिनियाचा राजा चार्ल्स आल्बर्ट यास देण्यांत आलें होतें. चार्ल्स आल्बर्टचें घराणें फार प्राचीन असून आज किती तरी शतके इटलीमध्ये मोडणाऱ्या सार्डिनिया बेटावर या घराण्यानें राज्य केलें होतें. चार्ल्स आल्बर्टनें आपल्या संस्थानांतील जनतेस राज्यकारभारांत बराच भाग दिला असून, इटालियन लोकांच्या राष्ट्रीय आकांक्षेबद्दल सहानुभूति दर्शविली असल्यानें, सर्व इटालियन देशभक्तांस चार्ल्स आल्बर्ट व त्याचें घराणें यांबद्दल आपलेपणा वाटावा यांत नवल नाहीं !

संयुक्त इटालियन सैन्याचें आधिपत्य स्वीकारून आस्ट्रियन सैन्याशीं दोन हात करण्यासाठीं चार्ल्स आल्बर्ट कूच करीत असतां कस्टोझा शहरानजीक ता. २६ जुलै रोजी आस्ट्रियन सैन्याशीं गांठ पडून त्यांत दुर्दैवेंकरून

इटालियन सैन्याचा मोड झाला व आस्ट्रियन सैन्य पुनः मीलनमध्ये शिरलें ! आपणास पराभव खावा लागल्यामुळे कधी होऊन चार्ल्सने राज्यपदाचा त्याग केला, व त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा व्हिक्टर २ रा इमॅन्यूएल १८४९ च्या मार्चमध्ये सार्डिनियाच्या गादीवर आला ! त्यावेळची एकंदर परिस्थिति पाहून आस्ट्रियाविरुद्ध जय मिळाविणें सध्यां तरी अशक्य आहे हें कळून येतांच व्हिक्टर इमॅन्यूएलने आस्ट्रियाशीं तहाचें बोलणें लावलें. या वेळीं आस्ट्रियाला आपल्या

सार्डिनिया व आस्ट्रिया  
यामधील तह मार्च-  
१८४९.

साम्राज्यांतील इतर प्रांतांतील चळवळीकडे लक्ष देणें अत्यावश्यक असल्यानें, व्हिक्टर इमॅन्यूएलकडून आलेल्या तहाच्या बोलण्यास मान्यता दर्शवावी लागली. या तहाच्या कलमान्वये

सार्डिनिया व पिडमांट या संस्थानांचा राजा इमॅन्यूएल यास आस्ट्रियाला बरीच खंडणी मात्र द्यावी लागली !

सार्डिनिया-पिडमांटच्या राजाचा पराभव करून आस्ट्रियानें पुनरपि लॉबर्डो व व्हेनिस या दोन संस्थानांवर आपली सत्ता बसविली ! इटलींतील क्रान्तिकारक चळवळीचा अशा रीतीनें शेवट होऊन पुनरपि इटलीवर आस्ट्रियाचें वर्चस्व स्थापलें गेलें ! परंतु इटालियन लोकांच्या स्वराज्य-प्राप्तीचा पहिला प्रयत्न फसल्यानें एका गोष्टीबद्दल मात्र सर्वांच्या मनांत जाणीव उत्पन्न झाली; व ती गोष्ट म्हणजे 'इटलींतील सर्व संस्थानांनीं एक-जुटीनें व एकसमयावच्छेदेंकरून जर इटलीच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं प्रयत्न केला, तरच तो प्रयत्न सिद्धीस जाण्याची कांहीं आशा आहे' हीच ती जाणीव होय !

व्हेनिस व मीलन येथील क्रान्तिकारक चळवळ ज्याप्रमाणें आस्ट्रियन बादशहाकडून चेपून टाकण्यांत आली; तद्वतच टस्कनी, नेपल्स येथील क्रान्तिकारक चळवळी देखील तेथील प्रतिगामी धोरणाच्या राज्यकर्त्यांकडून मोडून टाकण्यांत आल्या ! परंतु रोममधील चळवळ कांहीं सहज रीतीनें चेपून टाकतां आली नाही.

१८४८ मध्ये ९वा पायस नांवाचा पोप रोमच्या संस्थानावर अधिष्ठित होता. पायसनं आपल्या कारकीर्दीत पुष्कळ चांगल्या सुधारणा करून लोकप्रियता संपादन केली होती. त्यानं आपल्या संस्थानांतील जनतेस राज्यकारभाराचे बरेच हक्कही दिलेले होते. परंतु १८४८ च्या सुमारास व्हेनिस, मिलन व सार्डिनिया वगैरे संस्थानांनी आस्ट्रियाविरुद्ध उभारलेल्या बंडास पोपनं मदत करावी, असा रोममधील जनता पोपला

आग्रह करूं लागतांच तसें करणें इष्ट नव्हे, असें

पोपची चमत्कारिक  
परिस्थिति.

पोपला वाटूं लागलें. ख्रिश्चन धर्माचे आपण मुख्या-

ध्यापक असतां एका ख्रिश्चन राष्ट्राविरुद्ध दुसऱ्या

ख्रिश्चन राष्ट्रांस मदत करणें बरें नव्हे असें पोप प्रतिपादन करूं लागला ! परंतु पोपची ही विचारसरणी रोममधील जनतेस मुळींच पटली नाहीं ! इटलीमधील पोप संयुक्त इटलीच्या राष्ट्रीय युद्धास मदत करत नाहीं, हें पाहून रोममधील जनतेस पोपबद्दल तिटकारा व तिरस्कार वाटूं लागला; व पोपला आपल्या गादीवरून पदच्युत करण्याचे प्रयत्न रोममधील जनतेकडून उघड उघड सुरू करण्यांत आले. तेव्हां आपल्या जनतेचें हें कृत्य पाहून घाबरून जाऊन पोपनं नेपल्समध्ये पळ काढला ( २४ नोव्हेंबर १८४८ ). रोम शहरांतून पोपनं पळ काढतांच रोमचें संस्थान क्रान्तिकारक पक्षाचा पुढारी मॅझिनी याच्या ताब्यांत आलें व त्यानं लागलींच रोमशहरी लोकसत्ताक राज्य स्थापन झाल्याचें जाहीर केलें.

मॅझिनीच्या या कृत्याचा सर्व युरोपभर गवगवा झाला. ख्रिश्चन लोकांच्या धर्मगुरूस मॅझिनीनं रोम शहरांतून हांकून लावलेलें पाहून रोमन कॅथलीक पंथाचे राजेरजवाडे व लोक खवळून गेले ! फ्रान्समधील रोमन कॅथलीक धर्माच्या जनतेस व सर्व युरोपियन राजेरजवाड्यांस खूष करण्याची ही चांगली संधि आहे असें वाटून, फ्रान्सच्या लोकसत्ताक राज्याचा अध्यक्ष नेपोलियन यानं पोपचा पक्ष उचलला व मॅझिनीच्या सैन्यास रोम शहरांतून हांकून लावण्यासाठीं फ्रेंच सैन्यरवाना केलें. १८४९



मध्ये नेपोलियनच्या फ्रेंच सैन्याने, मॉझिनी व गॅरिबाल्डी यांच्या नेतृत्वाखाली असलेल्या इटालियन सैन्याचा पराभव करून त्या सैन्यास रोममधून हांकून लावले, व पोपला पुनः रोममधील गादीवर प्रस्थापित केले.

इटलीमधील क्रान्तिकारक चळवळींचा अशा प्रकारे प्रतिकार ~~चालवला~~ असतां आस्ट्रियाच्या विस्त्रळित साम्राज्यांत बंडाळी सुरू झाली. आस्ट्रियाचे साम्राज्य म्हणजे अठरा धान्यांचे कडबोळे होते असे म्हणण्यास हरकत नाही. आस्ट्रियाची राजधानी जी व्हिएन्ना, तेथील जर्मन जनतेने बंडाळी सुरू करतांच या विस्त्रळित साम्राज्यांतील इतर लोकांनी देखील जर्मन लोकांचेच अनुकरण करण्याचा उपक्रम सुरू केला. व्हिएन्ना शहरी

जर्मन लोकांनी बंड उभारून कांहीं दिवस झाले नाहीत तोंच, प्रेग शहरांत स्लाव्ह लोकांनी, बुडापेस्ट शहरांत हंगेरियन लोकांनी व मिलन व व्हेनिस येथे इटालियन लोकांनी आस्ट्रियाविरुद्ध एकसमयावच्छेदेंकरून बंड उभारले ! तेव्हां आतां आस्ट्रियन साम्राज्यांतील; जर्मन, स्लाव्ह, हंगेरियन व इटालियन लोकांनी निरनिराळ्या ठिकाणी ही बंडाळी सुरू केल्यामुळे आस्ट्रियन साम्राज्याची चार शकले तात्काळ होतील असे वादू लागले ! परंतु आस्ट्रियन सैन्य जय्यत तयार असल्यामुळे आस्ट्रियाच्या बादशहास हे अठरा धान्यांचे कडबोळे तसेच आपल्या मगरमिठीत राखतां आले !

सैन्याच्या मदतीने प्रेगमधील स्लाव्ह लोकांची, व्हिएन्नामधील जर्मन लोकांची व व्हेनिसमधील इटालियन लोकांची बंडाळी तत्काळ मोडून टाकण्यांत आली ! परंतु हंगेरीतील बंडाळी मोडून टाकण्याच्या कामी मात्र आस्ट्रियास बराच त्रास पडला !

हंगेरीचे राज्य आजपर्यंत बरीच शतके आस्ट्रियाच्या हॅप्सबर्ग घराण्याच्या ताब्यांत होते, तरी त्यास हंगेरियन लोकांचा स्वाभिमान

कांहीं नष्ट करतां आला नाही. १८४८ मध्ये कॉश्ट नांवाचा पुढाऱ्याच्या नेतृत्वाखालीं हंगेरियन लोकांनीं आपल्या राष्ट्रास आस्ट्रियन साम्राज्याच्या इतर राष्ट्रांशीं जखडून न टाकतां स्वराज्याचे हक्क देण्याविषयीं आस्ट्रियाच्या बादशहाकडे मागणी केली, परंतु बादशहाकडून त्यांची मागणी फेटाळून लावण्यांत आल्यावर हंगेरियन लोकांनीं बुडापेस्ट येथें बंड उभारलें ! बुडापेस्ट येथील बंडाचा बीमोड करण्यासाठीं आस्ट्रियन बादशहानें एक लक्ष सैन्य तत्काळ रवाना केलें.

या वेळीं कॉश्टच्या नेतृत्वाखालीं असलेल्या हंगेरियन सैन्यानें कल्पनातीत कामगिरी बजाविली होती असें म्हणण्यास हरकत नाही. आस्ट्रियाच्या नांवाजलेल्या सैन्याशीं लढून हंगेरियन सैन्यानें आस्ट्रियन सैन्याचा पूर्ण पराभव केला होता, व आतां हंगेरियन लोकांच्या आकांक्षेप्रमाणें त्यांना पूर्णपणें स्वराज्याचे हक्क आस्ट्रियन बादशहाकडून मिळतील असें वाटूं लागलें होतें; परंतु या वेळीं हंगेरियन लोकांचा पुढारी कॉश्ट यानें मोठी चूक करून धिमेपणें स्वराज्य प्राप्त करून घेण्याची संधि व्यर्थ दवडली

असें म्हणावयास पाहिजे. आस्ट्रियन सैन्यावर राशियाच्या मदतीनें हंगेरीमधील बंडाळी मोडण्यांत येते-१८४९. आपण मिळविलेल्या जयानें चढून जाऊन कॉश्टनें लागलीच हंगेरीचें स्वातंत्र्य जाहीर केलें (१८४९ एप्रिल). हंगेरीनें आस्ट्रियाविरुद्ध केलेलें बंड यशस्वी ठरून हंगेरियन लोकांनीं आपलें स्वातंत्र्य जाहीर केलेलें पाहतांच राशियाचा बादशहा निकोलस यास धास्ती पडली ! आपण यावेळीं आस्ट्रियास मदत केली नाही, तर ही चळवळीची लाट हंगेरीस लागून असलेल्या आपल्या साम्राज्यांत पसरून, आपले लोकही बंडाळी करतील असें वाटून निकोलसनें आस्ट्रियास मदत करण्याचें ठराविलें. राशियाकडून मदत मिळतांच आस्ट्रियास जोर आला; व पश्चिमेकडून आस्ट्रियन सैन्य व पूर्वेकडून राशियन सैन्य यांच्यामध्ये हंगेरियन सैन्य कोडलें गेल्यानें त्या

सैन्यास शरण गेल्यावांचून गत्यंतरच नव्हतें ( ऑगस्ट १८४९ ). अशा प्रकारें हंगेरींतील मॅंगेआर या स्वाभिमानी लोकांस पुनरपि आस्ट्रियाचें जूं आपल्या मानेवर निमूटपणें घेणें भाग पडलें !

श्लेशविग व होलस्टेनच्या प्रकरणांत प्रशिया सारंस्थ्या बलाढ्य संस्थानास आपल्या हुकमतीखालीं वागावयास लावण्यास फ्रँकफोर्ट येथें भरलेलें संयुक्त जर्मनीचें पार्लमेंट कसें असमर्थ होतें हें आपण पाहिलेंच आहे. व्हिएन्ना व बर्लिन येथें १८४८ च्या सुमारास क्रान्तिकारक चळवळी सुरू होत्या तरी प्रशियानें या पार्लमेंटची सत्ता धाब्यावर बसविण्यास मार्गें-पुढें पाहिलें नाहीं, तर आतां क्रान्तिकारक चळवळीचा पूर्ण बीमोड झाल्यावर प्रशिया किंवा इतर जर्मन संस्थानें या पार्लमेंटची सत्ता कितपत मान्य करतील हें तर स्पष्टच दिसत होतें ! अशाप्रकारें या संयुक्त पार्लमेंटची दुर्बलता व्यक्त झाली होती तरी सर्व जर्मनीचें एकीकरण करण्याची आशा या संयुक्त पार्लमेंटनें कांहीं सोडली नाहीं ! १८४८ च्या डिसेंबर महिन्याच्या सुमारास या पार्लमेंटनें सर्व जर्मन संस्थानांचें राष्ट्रीय एकीकरण करण्याच्या इराद्यानें एक घटना तयार केली, व आतां फक्त या संयुक्त जर्मन राष्ट्राचें बादशाही पद कोणास द्यावयाचें हाच प्रश्न या पार्लमेंट समेपुढें होता ! जर्मनींतील आस्ट्रिया किंवा प्रशिया या दोन बलाढ्य संस्थानांपैकी कोणास तरी हा मान मिळावयाचा होता ! फ्रँकफोर्ट येथें असलेल्या जर्मन पार्लमेंटमध्ये बादशहाचें पद कोणास द्यावयाचें यासंबंधानें मोठा कडाव्याचा वादविवाद होऊन, नानाविध जातिनीं मिश्र असलेल्या आस्ट्रिया-पेक्षां प्रशियामध्येच जर्मन लोकांचा भरणा अधिक आहे म्हणून प्रशियाच्या राजासच जर्मनीचें बादशाही पद अर्पण करण्याचा ठराव पास झाला. या ठरावाप्रमाणें हें बादशाही पद अर्पण करण्यासाठीं पार्लमेंटसभेतर्फे एक शिष्टमंडळ जेव्हां प्रशियाचा राजा ३ रा वुइल्यम याजकडे आलें तेव्हां फ्रेडरीक वुइल्यमनें दूरवर विचार करून हें बादशाही पद स्वीकारण्याचें नाकारलें ! फ्रँकफोर्ट येथें असलेल्या लोकनिर्वात्रित राज्यपद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांकडून मिळत असलेलें हें बादशाही पद स्वीकारलें तर हलके हलके

प्रशियामधील आपली सत्ता देखील कमकुवत होईल; व याखेरीज आपण या बादशाही पदाचा स्वीकार केल्यास आस्ट्रिया युद्ध करण्यास प्रवृत्त होईल असे वाटून फ्रेडरीकने बादशाही पदाचा स्वीकार केला नाही.

अशाप्रकारे संयुक्त जर्मनपार्लमेंटकडून अर्पण करण्यांत आलेल्या पादशाहीपदाचा स्वीकार करण्याचे फ्रेडरीक बुझल्यमकडून नाकारण्यांत आल्यावर या पार्लमेंटची नांवापुरती असलेली सत्ताही संपुष्टांत आली असे म्हणण्यास हरकत नाही ! संयुक्त जर्मन पार्लमेंट आपणास मदत करील या आशेवर गरीब बिचाऱ्या श्लेझविग होलस्टेन या प्रांतांतील लोकांनी बंड उभारले होते ; परंतु या पार्लमेंटचे अस्तित्वच संपुष्टांत आल्यावर या प्रांतांतील लोकांच्या प्रयत्नास कोणीकडूनही सहानुभूति मिळेल ! १८४८ मध्ये प्रशियाने डेन्मार्कशी तह करून या प्रांतास मदत करण्याचे नाकारले होते, तरी देखील डेन्मार्कविरुद्ध या प्रांतांतील लोकांची चळवळ थांबली नव्हती. १८४९ मध्ये प्रशियाने पुनः या प्रांताच्या वतीने डेन्मार्कशी युद्ध सुरू केले ! तेव्हा या दोन प्रांतांसंबंधी काय तो कायमचा निकाल करून टाकण्यासाठी इंग्लंड व

श्लेझविग व होल-  
स्टेन हे प्रांत डेन्मार्कशी  
जखडून टाकण्यांत  
येतात-१८५०.

रशिया या दोन राष्ट्रांस मध्यस्ती करावी लागली. १८५० मध्ये सर्व गोष्टींचा विचार करण्यासाठी लंडन शहरी एक सर्वराष्ट्रांची परिषद भरून, हे दोन प्रांत डेन्मार्कच्या राज्याशी कायमचे जखडून टाकण्याचे ठरले ! फ्रॅंकफोर्ट येथे स्थापन झालेल्या संयुक्त जर्मन पार्लमेंटकडून आपणास मदत मिळेल या आशेवर विश्वास ठेवल्यामुळे या दोन प्रांतांवरील पारतंत्र्याचे जोखड अधिकच कायम झाले ! पण, पुनः योग्य संधि सांपडल्यास आपल्या स्वातंत्र्यासाठी प्रयत्न करण्याची संधि तेथील लोक मोठ्या उत्कंठेने वाहू लागले ! !

अशाप्रकारे १८४८ मध्ये सर्व युरोपभर क्रान्तिकारक चळवळी उत्पन्न होऊन लोकनिर्यत्रित राज्यपद्धति स्थापण्याचे प्रयत्न करण्यांत आले; परंतु सरतेशेवटीं ते प्रयत्न निष्फळ ठरून ठिकठिकाणच्या राज्यकर्त्यांनीं आपापल्या देशांवरील राजसत्तेची मगरामिठी अधिकच दृढ केली ! आपले प्रयत्न निष्फळ झालेले पाहून ठिकठिकाणच्या देशभक्तांची निराशा झाली; तरी त्यांच्या या वेळच्या पराभवांमुळे एक गोष्ट मात्र त्यांच्या चांगली निदर्शनास आली, व ती गोष्ट म्हणजे 'संघटित प्रयत्न व तो प्रयत्न अधिक लवकर सिद्धीस जाण्यासाठीं आपला मनगटाचा जोर साध्य केल्याखेरीज आपणास यश मिळणार नाही' हीच होय !



## प्रकरण १८ वें.

### इटलीचें एकीकरण.

इ. स. १८६१ मध्ये इटलीचें एकीकरण होऊन संयुक्त इटलीचें राज्यपद सार्डिनिया-पिटमॉडचा राजा व्हिक्टर इमान्यूल् यांस देण्यांत आलें ! आपल्या स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं इटालियन संस्थानांकडून जे प्रयत्न करण्यांत आले, त्या प्रयत्नांस फ्रान्सचा बादशहा तिसरा नेपोलियन याची मदत मिळाली नसती, तर आस्ट्रियाच्या मगरमिठीतून इटलीची सुटका करून संयुक्त इटलीचें राज्य स्थापन करणें इटालियन देशभक्तांस अगदींच अशक्य झालें असतें ! तेव्हां इटलीचें एकीकरण होऊन संयुक्त इटलीचें एक संघटित राष्ट्र स्थापन करण्यासाठीं कसकसे प्रयत्न करण्यांत आले, हें नीट समजण्यास आपणास फ्रान्सकडे व फ्रान्सचा १८४८ मधील प्रेसिडेंट लुई नेपोलियन याच्या महत्त्वाकांक्षेकडे लक्ष देणें अत्यावश्यक आहे !

फ्रान्सच्या लोकसत्ताक राज्यावर प्रेसिडेंट म्हणून लुई नेपोलियनची निवडणूक ( १८४८ डिसें. ) झाल्यावर त्याच्याबद्दल केलेलें भाकीत अखेर खरें ठरलें ! लुई आपल्या चुलत्याप्रमाणेंच फ्रान्समध्ये पुनः राजसत्ता स्थापन करण्याचा प्रयत्न करील असें सर्वास वाटत होतें. फ्रान्सच्या अध्यक्षाच्या जागेवर येतांक्षणीं लुई नेपोलियननें इटलीमध्ये सैन्य पाठवून

गॅरीबाल्डी व मॅझिनी यांनीं रोममध्ये नुकतेंच स्थापन केलेलें प्रजासत्ताक राज्य मोडून टाकलें. त्यानंतर फ्रान्सच्या राज्यव्यवस्थेंत बरीच ढवळाढवळ करून आपल्या हातांत अनियंत्रित सत्ता

वेण्याचा त्याचा प्रयत्न सुरू झाला; व १८५२ मध्ये त्यानें मोठ्या थाटानें स्वतः बादशाही किताब धारण केला ! यावेळीं त्यानें आपल्या हातांत

लुई नेपोलियन  
बादशाही पद  
धारण करतो.

अगदी अनियंत्रित सत्ता न घेतां, लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीचा आपण अंगीकार केला आहे हें दाखविण्यासाठीं राष्ट्रांतील कायदे करण्यासाठीं दोन सभा ( सीनेट व राष्ट्रीय सभा ) स्थापन केल्या; परंतु या सभांच्या हातीं फारच थोडी सत्ता ठेवण्यांत आल्यामुळें या दोन सभा असून नसून सारख्याच होत्या असें म्हणावयास पाहिजे !

बादशहाचें पद धारण केल्यावर आपल्या चुलत्याप्रमाणें, मोठमोठी शौर्याचीं कृत्यें करून फ्रेंच लोकांकडून लोकप्रियता संपादन करावी, व युरोपियन राजकारणांत हात घालून आपल्या राष्ट्रास युरोपियन राष्ट्रांमध्ये प्रमुख स्थान प्राप्त करून द्यावें असें त्यास वाटूं लागलें. परराष्ट्रीय राजकारणांत हात घालण्याची संधि मिळण्यास त्यास फार दिवस वाट पहावी लागली नाहीं ! रशियाचा झार निकोलस हा महत्त्वाकांक्षी असून दक्षिण व पूर्वेकडे आपलें साम्राज्य विस्तृत करून भूमध्यसमुद्र व पॅसिफिक

क्रीमियन युद्ध-  
१८५४

महासागर यांवर आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करावें अशी त्याची मनीषा होती. दक्षिणेकडे आपलें वर्चस्व स्थापण्याचा मार्गांत त्यास टर्कीचा अडथळा येणार होता ! तेव्हां आतां टर्कीचें राष्ट्र आपणास गिळंकृत करावयास सांपडावें या हेतूनें झार निकोलसनें 'टर्कीचें राष्ट्र आतां वृद्धावस्थेप्रत पोहोंचलें असून फार दिवस जिवंत रहाणें शक्य नाहीं' असा विलक्षण शोध लावून टर्कीच्या साम्राज्याचे आपणच कायते एकटे वारस आहोंत अशी आपली समजूत करून घेतली ! इतकेंही करून टर्कीचें राष्ट्र मृत होईपर्यंत वाट पहाण्याची रशियाच्या झारला अवश्यकता न वाटून, झार निकोलसनें टर्कीचा काहीं प्रांत बळकाविला; व टर्कीच्या साम्राज्यांतील ग्रीक ख्रिश्चन धर्मीय लोकांचे आपण संरक्षक आहोंत हें मान्य करण्यासाठीं टर्कीच्या सुलतानाकडे बोलणें लावलें ! झारच्या या अरेरावीपणाचा अर्थातच टर्कीच्या सुलतानानें निषेध केला ! आपल्या न्याय्य (!) मागणीचा निषेध झालेला पाहून रशियानें ~~बोस्नेव्हिया~~ प्रांतावर स्वारी केली (जून १८५३). रशियाच्या या हाल-

चालीकडे इंग्लंड व फ्रान्स हीं राष्ट्रे डोळ्यांत तेल घालून पहात होतीं. भूमध्यसमुद्रांत राशियासारख्या बलाढ्य राष्ट्राचा प्रवेश झाल्यास इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या हितसंबंधांस जबरदस्त धोका येण्याचा संभव असल्यामुळे, भूमध्यसमुद्रावर टर्कीचें कमकुवत मोहरें जिवंत ठेवण्याचें फ्रान्स व इंग्लंड या राष्ट्रांनीं ठराविलें; व रशियाला मोल्डेव्हिया प्रांतांतून आपलें सैन्य परत नेण्याविषयीं विनंति करण्यांत आली ! परंतु टर्कीची राजधानी जें कॉन्स्टँटिनोपल शहर तें हस्तगत करून भूमध्यसमुद्रावर आपलें वर्चस्व स्थापन करावें अशी रशियाची फार दिवसांपासूनची महत्त्वाकांक्षा असल्यानें, फ्रान्स व इंग्लंड या राष्ट्रांनीं केलेल्या सूचनांकडे झार निकोलसनें दुर्लक्ष केलें ! तेव्हां अर्थातच आपल्या हितसंबंधाचें संरक्षण करण्यासाठीं इंग्लंड व फ्रान्स या राष्ट्रांनीं टर्कीला मदत करण्याचें ठरवून रशियाविरुद्ध शस्त्र उपसलें ( मार्च १८५४ ).

१८५४ मधील रशियन मोहिमेचा पराभव झाला. डॅन्यूब नदीच्या आसमंतात असलेले किल्ले काबीज करण्याचे रशियाचे प्रयत्न फसले जाऊन टर्कीच्या सैन्याकडून त्यांना माघार घ्यावी लागली. १८५४ मध्ये

सेबॅस्टोपलचा वेढा—  
१८५५.

फ्रेंच व इंग्लिश सैन्ये रणांगणावर दाखल होऊन त्यांनीं क्रीमियन द्वीपकल्पांतील रशियाच्या ताब्यांत असलेला सेबास्टोपल नांवाचा भक्कम किल्ला काबीज करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु एक वर्षभर रशियन वीरांनीं कांहीं दाद दिली नाहीं व शेवटीं मोठ्या शौर्यानें एक वर्षभर किल्ला लढवून तो सरतेशेवटीं शत्रूच्या ताब्यांत थावा लागला. हा किल्ला पडल्यावर तर रशियाची अगदींच निराशा झाली; व १८५५ च्या मार्च महिन्यांत झार निकोलस मरण पावून त्याच्यानंतर गादीवर येणाऱ्या दुसऱ्या अलेक्झांडरच्या ( १८५५-८१ ) मनांत युद्ध पुढें चालवावयाचें नसल्यामुळे रशिया



तह करण्यास कबूल झाला. १८५६ मध्ये पॅरीस शहराी झालेल्या तहान्वये रशियाला आपला सेबास्टपूल किल्ला परत मिळाला; पॅरीसचा तह— १८५६. परंतु रशियाने टर्कीच्या साम्राज्यांतील कोणत्याही प्रदेशाबद्दल कसलेही हक्क न सांगण्याचे कबूल केले.

काळ्या समुद्रावर कोणत्याही राष्ट्राचे स्वामित्व नसल्याचे ठरले व तो सर्व राष्ट्रांस खुला असल्याचे ठरून टर्कीचे स्वातंत्र्य जाहीर करण्यांत आले !

क्रीमियाच्या लढाईत भाग घेऊन आपल्या पॅरीस शहराी या युद्धाचा तह घडवून आणण्यांत लुई नेपोलियनने फ्रान्स राष्ट्रास पुनरपि श्रेष्ठपदाप्रस चढविले होते असे म्हणण्यास पाहिजे. परंतु या युद्धांत हात घालून समाधान न झाल्यामुळे इटलीच्या राजकारणांत हात घालून आपले युरोपमधील प्रस्थ बरेच माजवावे असे नेपोलियनला वाटू लागले ! व अशाप्रकारची संधि नेपोलियनला १८५८ च्या सुमारास अनायासेच मिळाली !

१८४८ पासून सार्डिनिया-पिटमॉंटचा राजा व्हिक्टर इमान्यूएल हाच संयुक्त इटलीचा पुढारी आहे असे इटालियन देशभक्तांस वाटत होते. परंतु त्याच्या नेतृत्वाखाली इटलीच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी कोणते उपाय योजावयाचे याबद्दल इटालियन मुत्सद्यांमध्ये मतभेद असे. परंतु सुदैवाने १८५० च्या सुमारास काहूर नांवाचा एक प्रख्यात मुत्सदी त्याच्या मंत्रिमंडळांत येऊन त्याच्या सल्ल्याने इटालियन लोकांच्या राष्ट्रीय आकांक्षा सफल झाल्या.

प्रख्यात मुत्सदी काहूर याचे असे म्हणणे होते की, इटलीतील लॉंबडी व व्हेनिस यांवर आपले वर्चस्व स्थापून इटलीमधील इतर जुलमी राजेरजवाड्यांस आपल्या घोरणाप्रमाणे वागावयास लावणाऱ्या आस्ट्रियाचा, इटलीच्या एकीकरणाच्या मार्गांत अडथळा आहे; व आस्ट्रियाचा,

पराभव करण्यास सार्डिनिया-पिडमांटचें राज्य व इतर इटालियन संस्थानें

अगदींच असमर्थ असल्यानें दुसऱ्या कोणत्यातरी  
 सार्डिनिया व फ्रान्स राष्ट्राची मदत घेतल्याखेरीज सार्डिनियाला जय  
 यांमध्यें तह-१८५८. मिळणें शक्य नाहीं, असें वाटत असल्यामुळें

त्यानें १८५८ मध्यें फ्रान्सचा बादशहा लुई नेपोलियन याच्याशीं तह  
 केला. सार्डिनिया व फ्रान्स या राष्ट्रांमधील तह कोणत्या उद्देशानें घडवून  
 आणण्यांत आला हें आस्ट्रियाच्या लक्षांत येतांच, सार्डिनियानें आपलें  
 सैन्य कमी करावें असें आस्ट्रियांकडून फर्माविण्यांत आलें. आस्ट्रियाच्या  
 आज्ञेप्रमाणें आपलें सैन्य कमी करण्याचें सार्डिनियानें नाकारतांच आस्ट्रि-  
 यानें सार्डिनियावर स्वारी केली; व काहूरच्या मनीषेप्रमाणें आस्ट्रियाशीं  
 लवकरच युद्ध उपस्थित झालें ( एप्रील-१८५९ ).

अशा रीतीनें आस्ट्रियाशीं युद्ध उपस्थित झाल्यावर १८५८ च्या  
 तहाप्रमाणें फ्रान्सनें सार्डिनियास मदत केली. १८५९ च्या मे  
 महिन्यांत फ्रान्स व सार्डिनिया यांच्या संयुक्त फौजेनें मॅगेन्टा व सॉल-

फेरिनो या दोन ठिकाणीं आस्ट्रियन सैन्याचा पुरा  
 मोड करून त्यास लांबडीमधून हांकून लावलें.  
 १८५९.

सार्डिनियानें मिळविलेल्या या जयामुळें सर्व इटलीभर

आनंदोत्सव सुरू झाले. नेपोलियनबद्दलही सर्वास आदर वाटूं लागला; व  
 आतां आल्प्स पर्वत उतरून आस्ट्रियन सैन्याचा पुरा मोड करण्यासाठीं  
 नेपोलियन आस्ट्रियन सैन्यावर छापा घालील असें सर्वास वाटूं लागलें ! परंतु  
 इटालियन लोकांच्या मनीषेप्रमाणें नेपोलियननें कांहींच कृति केली नाहीं  
 इतकेंच नव्हे तर सार्डिनियाची मुळींच संमति न घेतां शत्रूशीं व्हिला-फ्रँका  
 येथें ११ जुलै रोजीं निमूटपणें तह केला. त्यावेळची इतर परिस्थिति पाहून  
 आस्ट्रियाशीं तह करणें आपल्या राष्ट्रास अधिक श्रेयस्कर आहे असें नेपोलि-  
 यनला वाटत होतें. इटालियन लोकांच्या आकांक्षेप्रमाणें संयुक्त इटलीचें एक  
 बलाढ्य राष्ट्र स्थापन झाल्यास त्यापासून आपल्या राष्ट्रास धोका येईल,

व याखेरीज व्हाईन नदीच्या बाजूने प्रशिया आस्ट्रियाच्या वतीने आपणा-  
 वर स्वारी करण्यास उद्युक्त होईल अशी नेपो-  
 सार्डिनियाचा आस्ट्रि-  
 याशीं तह- १८५९  
 नोव्हेंबर. अचानक रीतीने आस्ट्रियाशीं केलेल्या तहामुळे  
 सार्डिनियाची स्थिति मात्र फारच चमत्कारिक  
 झाली. आस्ट्रियाशीं युद्ध चालविण्यास एकटें सार्डिनियाचें राष्ट्र अगदींच  
 असमर्थ असल्यामुळे आस्ट्रियाशीं तह केल्यावांचून गत्यंतरच नव्हतें !  
 तेव्हां १८५९ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत आस्ट्रियाशीं केलेल्या तहान्वये  
 सार्डिनियाला लॉबर्डो हा प्रांत मिळून, व्हेनिस हा प्रांत मात्र आस्ट्रियाच्या  
 हवालीं करावा लागला; व गेल्या युद्धांत नेपोलियननें सार्डिनियाला मदत  
 केल्यामुळे फ्रान्स व सार्डिनिया-पिटमॉंटच्या सरहद्दीवर असलेले सेव्हॉय व  
 नीस हे दोन प्रांत फ्रान्सला यावे लागले ( १८६० ).

अशा रीतीने १८६० च्या सुमारास इटलीच्या उत्तरेकडील लॉबर्डो  
 प्रदेश सार्डिनियाच्या ताब्यांत आल्यावर इटलीचा एकीकरणाचा मार्ग  
 बराच सुलभ होईलसें काहूरल वाटूं लागले. संयुक्त इटलीच्या एकीकरणा-  
 च्या मार्गांत आड येणाऱ्या इटलीमधील लहान लहान संस्थानांमधील जुलमी  
 राज्यकर्त्यांचा मोड करण्याचा काहूरनें निश्चय केला. दक्षिण इटलीमध्ये

सिसली व नेपल्स  
 हीं संस्थानें गॅरीबाल्डी  
 आपल्या ताब्यांत घेतो  
 -१८६०.

असलेलें नेपल्समधील जुलमी संस्थानिकाचें राज्य  
 मोडून टाकण्याबद्दल काहूरनें गॅरीबाल्डीस प्रोत्सा-  
 हन दिलें. गॅरीबाल्डीनें आपल्या हाताखालील एक  
 हजार राष्ट्रभक्त सैन्यानिशीं १८६० च्या मे महि-  
 न्यांत सिसली बेटांत प्रवेश करून तेथील बोरबोन  
 घराण्याची जुलमी राजसत्ता उलथून पाडली ! सप्टेंबर महिन्याच्या सुमा-  
 रास नेपल्सवर स्वारी करून तेथील राजा पळून जातांक्षणीं गॅरीबाल्डीनें तें  
 संस्थान सार्डिनिया-पिटमॉंटच्या संस्थानास जोडल्याचें जाहीर केलें.  
 गॅरीबाल्डीनें हीं दोन जुलमी राजांचीं संस्थानें उलथून पाडल्याची बातमी

ऑब्रिया संस्थानांत पसरली, व तेथील लोकांनीं आपल्या जुलमी राजा-  
विरुद्ध चळवळ सुरू केली तेव्हां गॅरीबाल्डीनें तेथेंही आपल्या सैन्यानिशीं  
हल्ला करून तेथील जुलमी राजसत्ता मोडून टाकली. इकडे काहूरनें सार्डि-  
निया-पिडमाँटच्या सैन्याच्या मदतीनें पोपचें संस्थान हस्तगत केलें होतें.

अशा प्रकारें १८६१ च्या सुमारास ईशान्येकडे आस्ट्रियाच्या  
ताब्यांत असलेला व्हेनीस हा प्रांत व इटालीच्या मध्यभागीं फ्रेंच सैन्याच्या  
संरक्षणाखालीं असलेलें रोम शहर या दोन ठिकाणांखेरीज सर्व इटालियन  
द्वीपकल्प सार्डिनिया-पिडमाँटच्या राजाच्या हातांत होतें असें म्हणण्यास हरकत  
नाहीं ! तेव्हां आतां ह्या दोन संस्थानांवर हल्ला करून तीं इतक्यांतच काबीज  
करावीत असें गॅरीबाल्डीचें म्हणणें होतें ; परंतु तसें केल्यास आस्ट्रिया  
व फ्रान्स यांचें इतक्यांतच विनाकारण वैर संपादन करावें लागेल  
असें काहूरचें म्हणणें पडल्यामुळें, व्हिक्टर इमान्युलला तो विचार  
तूर्त सोडून द्यावा लागला. तेव्हां आतां सार्डिनियाच्या ताब्यांत  
असलेल्या इटलीचें एकीकरण करणेंच तूर्त इष्ट आहे असें इटालियन  
देशभक्तांस वाटून पिडमाँटची राजधानी ट्युरीन येथें संयुक्त इटलीचें

व्हिक्टर इमान्युल  
संयुक्त इटलीचा  
राजा होतो-१८६१.

पार्लमेंट १८६१ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत पहिल्या  
प्रथम बोलाविण्याचें ठरलें. इटालियन देशभक्तांच्या  
आकांक्षा आतां बहुतेक फलद्रूप झाल्यानंतर हें  
पार्लमेंट बोलाविण्यांत येत असल्यामुळें तेथील

एकंदर देखावा मोठा थाटाचा होऊन सर्वानुमतें संयुक्त इटलीचें  
राज्यपद व्हिक्टर इमान्युल यास अर्पण करण्यांत आलें. व्हेनिस  
व रोम हीं दोन ठिकाणें आतां काबीज करावीत अशा गॅरीबाल्डीच्या  
एकसारख्या सूचना येत होत्या, परंतु तसें केल्यास संयुक्त इटलीच्या राष्ट्रास  
इतक्यांतच आस्ट्रिया व फ्रान्स या दोन प्रबळ राष्ट्रांकडून धोका  
येण्याचा संभव आहे असें वाटून, योग्य संधि मिळेपर्यंत  
वाट पाहण्याचें व्हिक्टर इमान्युलनें ठरविलें. १८६१ च्या

जून महिन्यांत प्रख्यात मुत्सद्दी काहूर हा जरी मरण पावला होता, तरी इटलीच्या राजानें काहूरचें धोरणच पुढें चालविण्याचें ठरविलें ! संयुक्त इटलीच्या राजास आस्ट्रियाशीं दोन हात करून व्हेनिस प्रांत इटलीच्या राजास जोडण्याची योग्य संधि सांपडण्यासाठीं मार्गप्रतीक्षा करण्याचा फार वेळ कांहीं थांबावें लागलें नाहीं. १८६६ च्या सुमारास आस्ट्रिया व प्रशिया या दोन संस्थानांतील जर्मनीमधील वर्चस्वासंबंधीं फार दिवस धुमसत असलेला मतसराग्नि प्रदीप्त होऊन युद्ध सुरू झालें ! तेव्हां आतां आस्ट्रियावर शस्त्र उपसण्यास ही संधि बरी आहे असें वाटून इटलीनें प्रशियाबरोबर तह करून दक्षिणेकडून आस्ट्रियावर हल्ला करण्याचें ठरविलें. परंतु डुईवानें यावेळीं कस्टोझाच्या लढाईत ( जून १८६६ ) इटालियन सैन्याचा पराभव झाला, व ऑडिआटिक समुद्रांत लिसा बंदरानजीक असलेल्या इटालियन आरमाराचा पूर्ण फडशा पाडण्यांत आला ! परंतु तिकडे उत्तरेकडे, सॅडोवाच्या लढाईत प्रशियन सैन्यानें आस्ट्रियन सैन्याचा पूर्ण फडशा पाडल्यामुळें इटलीला वरील पराभवाचे परिणाम भोगावे लागले नाहींत ! प्रशियाकडून आस्ट्रियाचा पूर्ण पराभव झाल्यामुळें तह केल्यावांचून आस्ट्रियाला गत्यंतरच नव्हतें. या तहान्वये आल्पस् पर्वताच्या दक्षिणेकडे असलेला व्हेनिस प्रांत संयुक्त इटलीस मिळून १८६६ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत मोठ्या विजयश्रीनें व्हिक्टर इमान्यूल राजानें प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध असलेल्या व्हेनिस शहरां प्रवेश केला.

आतां फक्त रोम शहरच इटलीच्या राजाच्या ताब्यांत यावयाचें राहिलें होतें, परंतु तें शहर या वेळीं फ्रेंच सैन्याच्या संरक्षणाखालीं असल्यानें रोमवर हल्ला केल्यास फ्रान्सशीं इतक्यांतच टक्कर घावी लागेल या भीतीनें तसें न करतां योग्य संधि सांपडेपर्यंत थांबण्याचें व्हिक्टर इमान्यूलनें ठरविलें. रोममधील रोमन लोकांनाही संयुक्त इटलीला मिळावेंसें वाटत होतें, परंतु फ्रेंच सैन्याच्या भीतीनें त्यांना तसें करतां येईना ! योग्य संधि मिळण्याची मार्गप्रतीक्षा करीत रोममधील जनताही स्वस्थ

बसली होती ! व्हिक्टर इमान्यूल व रोमन जनता यांना फार दिवस कांहीं योग्य संधि सांपडण्यासाठीं थांबावें लागलें नाहीं. १८७० मध्ये फ्रान्स व

संयुक्त जर्मनी यांच्यामध्ये मोठें युद्ध उपास्थित होऊन, नेपोलियन बादशहास रोम शहरीं असलेलें फ्रेंच सैन्य पॅरीस शहराच्या संरक्षणासाठीं बोलाविणें

रोम शहर इटलीच्या  
ताब्यांत घेतें—  
१८७०.

भाग पडलें. रोममधून फ्रेंच सैन्याचा तळ हालल्यावर,

लागलीं व्हिक्टर इमान्यूलनें आपलें सैन्य पाठवून रोम शहर काबीज केलें. संयुक्त इटलीच्या या कृत्याचा पोपनें निषेध केला ! परंतु विजयश्री मिळविणाऱ्या इटालियन सैन्यानें पोपच्या राजवाड्यास हात न लावतां त्यास सुरक्षित ठेवलें. त्या शहरीं जरी पोपचें वास्तव्य होतें, तरी सर्व इटालियन जनतेच्या इच्छेवरून इतिहासप्रासिद्ध पुरातन, वैभवशाली रोमशहरास संयुक्त इटलीच्या राजधानीचा मान देण्यांत आला !



## प्रकरण १९ वें.

### संयुक्त जर्मनी.

सन् १८४८ मध्ये प्रशियाच्या राजाकडून तेथील जनतेस राज्य-कारभाराचे कांहीं हक्क मिळाले होते. हे हक्क जरी तुटपुंजे होते, तरी लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीच्या कल्पनेचा स्वीकार प्रशियासारख्या प्रतिगामी राष्ट्रांने केलेला पाहून, संयुक्त जर्मन पार्लमेंट स्थापन करण्याची कल्पना निघून १८४८ मध्येच त्यास मूर्त स्वरूप देण्यांत आले. फ्रँक-फोर्ट येथे संयुक्त जर्मन पार्लमेंट स्थापन झाल्यावर संयुक्त जर्मनीचे एक संघटित राष्ट्र स्थापन करण्याची कल्पना बळावली ! फ्रँकफोर्ट येथे स्थापन झालेल्या पार्लमेंटकडून संयुक्त जर्मन राष्ट्र स्थापन करण्याच्या प्रयत्नास कितपत यश आले हें आपण पाहिलेंच आहे. १८४८ मध्ये बोलावण्यांत आलेल्या पार्लमेंटला जर्मनीतील कोणत्याच संस्थानिकांचें पाठबळ नसल्यामुळे त्यावेळचा प्रयत्न फसला होता; परंतु जर्मनीतील एखाद्या बलाढ्य संस्थानाकडून अशा प्रकारच्या प्रयत्नास पाठबळ मिळालें तर हा प्रयत्न यशस्वी झाला असता यांत संदेह नाही ! १८५८ मध्ये प्रशियाच्या गादीवर आलेल्या बुइल्यमने अशाप्रकारें संयुक्त जर्मनीचे एक संघटित राष्ट्र स्थापन करण्याची खटपट सुरू केली.

आपल्या मनांतील सर्व हेतु साध्य करून घेण्यासाठीं आपणास सैन्याच्या मदतीची फारच आवश्यकता आहे हें कळून चुकल्यामुळे आपलें सैन्य क्वार्डित शिकवून उत्कृष्ट रीतीने तयार ठेवण्याचा बुइल्यमने उपक्रम सुरू केला ! परंतु आपलें प्रशियन सैन्य जय्यत तयार ठेवण्याच्या मार्गीत एक अडचण उपस्थित झाली. प्रशियाच्या पार्लमेंटमध्ये शांततावादी सभासदांचें मताधिक्य असून, त्यांनीं लष्करी खर्चासाठीं जादा रक्कम मंजूर करण्याचें साफ नाकारलें ! परंतु बुइल्यम हा पार्लमेंटकडून संमति

न मिळाल्यास धाबरून जाणारा पुरुष नव्हता ! पार्लमेंटची संमति मिळत नाही, तर पार्लमेंटच्या संमतीखेरीज आपणास इष्ट वाटत असलेली लष्करी सुधारणा घडवून आणण्यासाठी पैसे खर्च करण्याचें ठरवून, प्रिन्स बिस्मार्क नांवाच्या एका पुरुषास त्याने आपल्या प्रधानमंडळांत बोलावून मुख्य प्रधानाची जागा दिली ( १८६२ ). प्रिन्स बिस्मार्क हा मुत्सद्दी असून

प्रिन्स बिस्मार्क. राजसत्तेचा कट्टा पुरस्कर्ता होता. प्रिन्स बिस्मार्कची

मुख्य प्रधानाच्या जागेवर नेमणूक झाल्यावर पार्लमेंटची सत्ता हलके हलके संपुष्टांत येऊन सर्व सत्ता राजाच्या हातीं आली ! यावेळीं डेन्मार्कच्या राज्यांत कांहीं गडबड झाल्यामुळे सर्व जर्मन संस्थानांचें लक्ष तिकडे वेधलें.

१८६३ मध्ये डेन्मार्कचा राजा ७ वा फ्रेडरीक मरण पावल्यावर, सर्व युरोपियन राष्ट्रांच्या संमतीने त्याच्यानंतर ९ वा स्त्रिश्चन गादीवर आला.

श्लेझविग व होल्स्टेन या राजाबद्दल डेन्मार्कप्रमाणेच श्लेझविग व होल्स्टेन या दोन प्रांतांनीं आपली मान्यता दर्शविली होती; परंतु डेन्मार्कच्या राजानें एक जाहीरनामा काढून हे दोन प्रांत डेन्मार्कच्या राज्याशीं एक-

जीव केल्याचें जाहीर करतांच, या दोन प्रांतांमधील जर्मन प्रजेनें आपला निषेध व्यक्त केला. या वेळीं १८४८ प्रमाणें त्या दोन प्रांतांच्या वतीनें जर्मनीतील सर्व संस्थानांनीं भाग घ्यावा असें सर्व जर्मन लोक म्हणूं लागले. तेव्हां डेन्मार्कच्या राजकारणांत हात शिरकविण्याची ही संधि न दवडण्यासाठीं प्रिन्स बिस्मार्क या मुत्सद्दानें आपल्या बाजूला आस्ट्रियाचें मन वळविलें, व १८६४ च्या जानेवारी महिन्यांत प्रशिया व आस्ट्रिया या राष्ट्रांनीं डेन्मार्कवर सवारी केली. ऑक्टोबर महिन्याच्या सुमारास डेन्मार्कचा पूर्ण पराभव होऊन त्यास श्लेझविग व होल्स्टेन हे दोन प्रांत प्रशिया व आस्ट्रिया या राष्ट्रांच्या ताब्यांत बाबे लागले.



हे दोन प्रांत हस्तगत झाल्यावर या प्रांतांची वांटणी कशी करावयाची हा विकट प्रश्न अर्थातच पुढें आला ! या दोन प्रांतांना पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन या दोन प्रांतांचें एक लहानसें संस्थान बनविण्याचा विचार करणें आस्ट्रिया व प्रशिया या राष्ट्रांस इष्ट वाटलें नाहीं, तर हे दोन्ही प्रांत आपणास मिळावे असें प्रशियाचा मुख्य प्रधान प्रिन्स बिस्मार्क यास वाटूं लागलें. जर्मनीमध्ये आपलें वर्चस्व स्थापन करावें अशी आस्ट्रिया व प्रशिया या दोन राष्ट्रांमध्ये बरेच दिवसांपासूनची चुरस होती; व या दोन प्रांतांच्या वांटणीत जर कोणाला अधिक भाग मिळाला, तर त्या संस्थानांचें जर्मनीमध्ये वर्चस्व वाढेल अशी या दोन राष्ट्रांस भीति वाटत होती ! तेव्हां या दोन प्रांतांच्या वांटणी-संबंधानें आस्ट्रिया व प्रशिया यांमध्ये कलह उत्पन्न झाल्यास कांहींच नवल नाहीं. इतकेंच नव्हे तर अशाप्रकारचा कलह उत्पन्न करून आस्ट्रियाचा नक्षा कमी करावा अशी प्रशियाचा प्रख्यात मुत्सद्दी प्रिन्स बिस्मार्क याची इच्छा होती ! तेव्हां हा हेतु साध्य करून घेण्यासाठीं १८६६ च्या मार्च महिन्यांत प्रशियानें इटलीशीं तह केला; व त्यानंतर आस्ट्रियानें प्रशियाविरुद्ध जर्मनीतील लहान लहान संस्थानांबरोबर तह केला. अशाप्रकारें जर्मनीमधील हीं दोन प्रमुख संस्थानें १८६६ च्या जून महिन्याच्या सुमारास एकमेकांवर हल्ला करण्यासाठीं सज्ज झाली ! जर्मनीमध्ये कोणाचें वर्चस्व असावें या-संबंधानें शंभर वर्षांपूर्वी फ्रेडरीक धी ग्रेट व मेरिया थेरेसा यांच्यापासून चालत आलेल्या चुरसीचा एकदां कायतो सोक्षमोक्ष करून घ्यावा असें दोन्ही पक्षांस वाटत होतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

आतां यावेळीं प्रशियाचा राजा वुइल्यम यानें अर्वाचीन पद्धतीनें

कवाईत शिकवून तयार ठेवलेल्या सैन्याची खरी किंमत कळून आली.

प्रशिया व आस्ट्रिया  
यांच्यामधील निकराचें  
युद्ध-संडोवाची लढाई  
१८६६.

प्रशियाचें सैन्य आपल्या शत्रूशीं लढण्यासाठीं तत्काळ तयार झालें. प्रशियन सेनापति मोल्टके यानें आपल्या सैन्याची नीट रचना करून बोहेमिया प्रांतांतील सडोवा शहरानजीक आस्ट्रियन सैन्य कोडून धरून ३ जुलै रोजीं आस्ट्रियन सैन्याचा पुरा फडशा पाडला. इटलीमध्ये आस्ट्रियन सैन्यानें इटालियन सैन्याविरुद्ध कस्टोझाच्या लढाईत जरी जय मिळविला होता, तरी आस्ट्रियन सैन्याचा मुख्य भाग प्रशियाच्या ताब्यांत सांपडल्यामुळें इटलीमधील जयाचें कांहींच महत्त्व नव्हतें ! संडोवाच्या लढाईत पूर्ण पराभव झाल्यामुळें १८६६ च्या ऑगस्टमध्ये प्रेग शहरां तह केल्यावांचून आस्ट्रियाला गत्यंतर नव्हतें.

प्रेगच्या तहानें जर्मनीच्या राजकारणांतून आपला संबंध काढून घेण्याचें आस्ट्रियानें कबूल करून प्रशियानें केलेल्या नवीन घटनेस आपण मान्यता दर्शवूं असें आस्ट्रियानें कबूल केलें. याखेरीज इटलीमधील व्हेनिस हा प्रांत संयुक्त इटलीच्या स्वाधीन करावा लागून, श्लेझविग व होलस्टेन हे दोन्ही प्रांत विनश्र्ति प्रशियाच्या ताब्यांत देण्याचें आस्ट्रियाला मान्य करावें लागलें.

अशा रीतीनें जर्मनींतील आस्ट्रियाचें महत्त्व कमी केल्यावर प्रिन्स बिस्मार्कनें आस्ट्रियाच्या इतर जर्मन संस्थानांबरोबर तह केला. बव्हेरिया वर्टेम्बर्ग व इतर दक्षिण जर्मनींतील संस्थानें यांच्याकडून खंडणी वसूल करून घेतली, परंतु प्रशियाच्या विरुद्ध असलेल्या हॅनोव्हर, नॅस वगैरे कांहीं संस्थानांचें स्वातंत्र्य हिरावून घेण्यांत येऊन तीं प्रशियाच्या राज्यास जोडण्यांत आली !

अशा रीतीनें दक्षिण जर्मनींतील संस्थानांची वाट लावल्यावर मेन नदीच्या उत्तरेकडे असलेल्या संस्थानांचा प्रशियाच्या नेतृत्वाखालीं एक संघ स्थापन करण्यांत आला. यावेळीं बिस्मार्कनें दक्षिणेकडील संस्थानांना या संघाचे

उत्तरेकडील जर्मन संस्थानांचा संघ, प्रिन्स बिस्मार्ककडून स्थापण्यांत येता.

घटकावयव होण्यास भाग पाडलें नाहीं. दक्षिणेकडील संस्थानांमध्ये रोमन कॅथलीक पंथ प्रचलित असल्यामुळें, प्रशियासारख्या प्रॉटेस्टंट पंथीय संस्थानांच्या नेतृत्वाखालील संघांत सामील होण्यास दक्षिणेकडील संस्थानें कचरतील असें

प्रिन्स बिस्मार्कला वाटत होतें. जर्मनीकडे नजर टाकल्यास उत्तरेकडे प्रशियाच्या नेतृत्वाखालीं असलेला उत्तर जर्मन संस्थानांचा बलाढ्य संघ व दक्षिण जर्मनीमध्ये बव्हेरिया, वर्टेम्बर्ग, वेडन, हीस हीं चार एकमेकांपासून अलग असलेलीं संस्थानें दिसून येतील. परंतु १८७० मध्ये फ्रँको-जर्मन युद्धाच्या वेळीं व हें युद्ध झाल्यानंतर स्थापन झालेल्या संयुक्त जर्मनी या राष्ट्राचा पाया प्रिन्स बिस्मार्कनें उत्तर जर्मन संस्थानांचा प्रशियाच्या नेतृत्वाखालीं एक बलाढ्य संघ स्थापन करण्याच्या वेळींच घातलेला होता असें म्हणावयास पाहिजे.

तेव्हां १८७० मध्ये उपस्थित झालेल्या फ्रँको-जर्मन युद्धामुळें जर्मनीचें कसें एकीकरण झालें तें नीट समजण्यासाठीं फ्रान्स व जर्मनी यांच्यामध्ये वितुष्ट येऊन फ्रँको-जर्मन युद्ध कसें सुरू झालें हें पहाणें जरूर आहे.

फ्रान्सचा बादशहा नेपोलियन यानें १८५९ मध्ये आस्ट्रियावर मिळविलेला जय आपण पाहिलांच आहे. त्यावेळीं नेपोलियननें पूर्ण वैभव संपादन केलें असून सर्व इटालियन देशभक्तांस त्याजबद्दल आदर वाटत होता; परंतु यानंतर नेपोलियननें आस्ट्रियाचा पुरा मोड करण्याचें ठाकून सार्डीनियाच्या राजाची संमति घेतल्याखेरीज शत्रूशीं अचानक तह केलेला पाहून तर नेपोलियनची इटलीमधील लोकप्रियता कमी होत गेली; व

याखेरीज खुद्द रोम शहरीं पोपच्या संरक्षणासाठीं म्हणून फ्रेंच सैन्य जघ्यत असल्यामुळें तर इटालियन लोकांना त्याच्याबद्दल तिटकाराच वाटूं लागला होता! अशा वेळीं अमेरिकन राज्यकारणांत नसता हात घालण्याची

नेपोलियन अमेरिकन  
राज्यकारणांत हात  
घालतो-१८६३.

त्यास बुद्धि झाली ! अमेरिकेंतील मेक्सिको संस्था-  
नांतील अंतस्थ राज्यकारणांत हात घालून त्यानें  
तें दुर्बल लोकसत्ताक राज्य मोडून टाकलें; व

१८६३ सालीं आस्ट्रियाच्या वादशहाचा भाऊ  
मॅक्सिमिलीन यास तेथील राज्यपद देऊन, मेक्सिकोमध्ये राजसत्ता  
स्थापन करण्याचा नेपोलियननें प्रयत्न केला ! नेपोलियनच्या या कृत्याचा  
सर्व अमेरिकन लोकांस तिटकारा वाटून अमेरिकेंत त्यावेळीं चाललेलीं  
आपापसांतील लढाई संपतांच 'युनायटेड स्टेटस्'नें नेपोलियनला अमेरि-  
कन राज्यकारणांत ढवळाढवळ न करण्याची ताकीद दिली. तेव्हां आतां  
दुसरा कांहीं इलाज नाही हें पाहून नेपोलियननें आपलें फ्रेंच सैन्य अमे-  
रिकेंतून परत बोलाविलें. फ्रेंच सैन्य मेक्सिकोंतून जातांक्षणीं बिचाऱ्या  
मॅक्सिमिलीन राजास मात्र अमेरिकन लोकांनीं पकडून फांशीं देऊन  
( १८६७ ) मेक्सिकोमध्ये पुनः लोकसत्ताक राज्य स्थापन केलें ! इकडे  
१८६६ च्या सुमारास फ्रेंच सैन्य अमेरिकेंत असल्यामुळें प्रशिया व  
आस्ट्रिया यांच्यामधील युद्धाच्या वेळीं नेपोलियनला तटस्थ रहावें लागून  
प्रशियाला आस्ट्रियाविरुद्ध मोठा जय संपादन करितां आला ! नेपोलियनचें

फ्रान्स व प्रशिया  
या राष्ट्रांमध्ये  
वितुष्ट येतें.

असें म्हणणें होतें कीं, प्रिन्स बिस्मार्कनें आपणास या  
युद्धाच्या वेळीं तटस्थ राहण्याबद्दल विनंति केल्या-  
मुळेंच आपण तटस्थ राहिलों होतो, तेव्हां आपल्या  
या कामगिरीबद्दल प्रशियानें लक्झेम्बर्ग हा प्रांत पूर्वीं

कबूल केल्याप्रमाणें देणें इष्ट होय ! नेपोलियननें त्या प्रांताबद्दल बिस्मार्कशीं  
बोलणें करितांच, 'आपण अशा प्रकारचें कधींच वचन दिलें नव्हतें' असें  
प्रिन्स बिस्मार्ककडून सांगण्यांत येऊन नेपोलियनच्या या मागणीचा सर्व

जर्मन संस्थानांकडून धिक्कार करण्यांत आला ! त्यानंतर लागलीच १८६७ सालीं लंडन शहरीं सर्व राष्ट्रांची एक परिषद भरविण्यांत येऊन ' लक्ष्म्वर्ग ' हा प्रांत स्वतंत्र असल्याचें ठरविण्यांत आलें.

इकडे नेपोलियनची स्थिति मात्र चमत्कारिक झाली ! लक्ष्म्वर्ग-सारख्या जर्मनीमध्ये मोडल्या जाणाऱ्या जर्मन संस्थानाबद्दल नेपोलियनने मागणी करून तें संस्थान आपल्या राज्यास जोडण्याची इच्छा प्रदर्शित केली असल्यानें सर्व जर्मन जनतेस नेपोलियनबद्दल तिटकारा वाटूं लागला; त्याचप्रमाणें ' आस्ट्रो-प्रशिया ' युद्धाच्या वेळीं नेपोलियननें तटस्थ राहून व्हाइन नदीच्या पलीकडील मुरूख काबीज करण्याचा संधि व्यर्थ गमावली म्हणून फ्रेंच जनताही नेपोलियनला दोष देऊं लागली ! अशाप्रकारें आस्ट्रो-प्रशियन युद्धांत आस्ट्रियाच्या वतीनें प्रशियाशी युद्ध करण्याची संधि आपण व्यर्थ गमावली म्हणूनच आपणावर चोहोंकडून टीकाप्रहार होत आहेत हें लक्षांत येतांच पुनः संधि सांपडल्यास प्रशियाशी युद्ध करून आपल्या नांवावरचा कळंक धुवून टाकण्याचा नेपोलियननें निश्चय केला ! नेपोलियनच्या मनांत कोणते विचार चालले असतील, व संधि सांपडल्यास तो आपणावर सूडही घेण्यास मगें पुढें पाहणार नाही हें प्रशियाचा मुत्सद्दी प्रिन्स बिस्मार्क यासही कळून चुकलें ! तेव्हां अशाप्रकारें दोन्ही राष्ट्रांमध्ये एकमेकांविषयीं कलुषित मत असल्यामुळे एखादें कारण सांपडतांच हीं दोन राष्ट्रे एकमेकांवर शस्त्र उपसण्यास तत्पर होतील असें स्पष्ट दिसूं लागलें !

१८७० मध्ये स्पेनचा राजा मरण पावून स्पेनच्या गादीस कोणीच वारस नसल्यानें स्पॅनिश पार्लमेंटनें होहेनझोलार्न घराण्यांतील ' लिओपोल्ड ' यास राज्यपद देऊं केलें. राजपुत्र लिओपोल्ड हां

फ्रँको-जर्मन युद्धास  
निमित्तकारण.

प्रशियाचा राजा वुइल्यम याचा नातलग असल्यामुळे स्पेनच्या गादीवर त्याच्या निवडणुकीसंबंधानें पॅरिस शहरीं बरीच खळबळ उठून गेली ! आपल्या विरुद्ध ही खळबळ

पाहून लिओपोल्डने स्पेनचें राज्यपद नाकारलें; परंतु नेपोलियनचें एवढ्यानेच समाधान न होतां पुनः कधींही 'लिओपोल्डकडून स्पेनचें राज्यपद स्वीकारतां येणार नाहीं' अशाबद्दलचें अभिवचन प्रशियाचा राजा बुझल्यमं यानें यावें अशी मागणी केली. प्रशियाचा राजा बुझल्यमं यानें नेपोलियनच्या या अरेरावी मागणीचा निषेध करितांच नेपोलियननें फ्रेंच पार्लमेंटच्या पूर्ण संमतीनें १९ जुलै १८७० रोजीं प्रशियाशीं युद्ध जाहीर केलें !

दक्षिणेकडील जर्मन संस्थानांना प्रशियाच्या वर्चस्वाबद्दल वैमनस्य वाटत असल्यामुळे तीं संस्थानें या युद्धामध्ये आपल्या बाजूला मिळतील असें नेपोलियनला वाटत होतें; परंतु त्या संस्थानांनीं या वेळीं प्रशियाला दगा न देतां आपापलीं सैन्ये प्रशियाच्या वतीनें लढण्यासाठीं रवाना केलीं. अशा रीतीनें १८७० सालीं फ्रान्सशीं लढण्यासाठीं एकटेंच प्रशियाचें संस्थान उद्युक्त झालें नसून आज कितीतरी शतकांनीं सर्व जर्मन राष्ट्रच आपल्यांतील कलह विसरून उद्युक्त झालें होतें !

ऑगस्ट महिन्याच्या प्रारंभीच जर्मन फौजा तयार होऊन त्यांनीं फ्रान्सवर एकदम स्वारी केली. ता. ६ ऑगस्ट रोजीं प्रशियाचा राजपुत्र फ्रेडरीक याच्या हाताखालील जर्मन सैन्याची, मार्शल मॅकमोहन याच्या

फ्रँको-जर्मन युद्ध

-१८७०.

हाताखालील फ्रेंच सैन्याशीं बर्थ येथें गांठ पडून

फ्रेंच सैन्याचा पुरा मोड झाला, व आल्सास् प्रांत

जर्मनीच्या ताब्यांत आला. फ्रेंच सैन्याची दुसरी

तुकडी लॉरेन प्रांतांत असून, मेटझच्या किल्ल्याचा आश्रय धरून होती. जर्मन सेनापति मोल्टके याच्या मनांतून फ्रेंच सैन्य तेथेंच कोंडून धरावयाचें असल्यामुळे त्यानें १८ ऑगस्ट रोजीं ग्रॅवेलोटी येथें फ्रेंच सैन्याचा पराभव करून मेटझ किल्ल्यास गराडा दिला ! मेटझच्या वेढ्यासाठीं अर्धें सैन्य ठेवून तो बाकीच्या अर्ध्या सैन्यानिशीं मॅकमोहन्चा पाठलाग करण्यासाठीं पुढें जाण्यासाठीं निघाला.

ता १ सप्टेंबर रोजी सेडननजीक मॅकमोहनच्या सैन्याची पुनः जर्मन-सैन्याशी गांठ पडली. या वेळीं अवाढव्य जर्मन सैन्याशीं टक्कर देणें अगदींच अशक्य झाल्यामुळे मॅकमोहनला आपल्या सैन्यासहवर्तमान शत्रूस शरण जाणें भाग पडलें. या वेळीं बादशहा नेपोलियन मॅकमोहनबरोबर असल्यामुळे त्यास कैद करून व्हाईन नदीच्या उत्तरेकडे मोठ्या बंदोबस्तानें पाठाविण्यांत आलें; व विजयी जर्मन सैन्य सप्टेंबर महिन्याच्या शेवटीं पॅरीस शहरानजिक येऊन दाखल झालें.

मध्यंतरीं पॅरीस शहरां बराच गोंधळ माजून राहिला होता. सेडन-नजीक फ्रेंच सैन्य व बादशहा नेपोलियन शत्रूस शरण गेल्याची बातमी ऐकतांच पॅरीसमधील जनतेनें नेपोलियनचा धिक्कार केला व फ्रान्समधील राजसत्ता उलथून पाडून फ्रान्समध्ये लोकसत्ताक राज्य स्थापन झाल्याचें जाहीर केलें ( ४ सप्टेंबर ). या वेळीं गॅबेटा नांवाच्या पुढाऱ्यानें इतर पुढाऱ्यांच्या मदतीनें शत्रूशीं युद्ध चालविण्यासाठीं ' राष्ट्रसंरक्षक मंडळ ' स्थापन केलें.

गॅबेटानें आपल्या हाताखालील फ्रेंच सैन्याच्या मदतीनें शत्रूपासून पॅरीस शहराचें संरक्षण करण्याचा मोठ्या शौर्यानें प्रयत्न केला; परंतु प्रशियाच्या कवाईत शिकवून तयार असलेल्या सैन्यापुढें गॅबेटाच्या अननुभाविक सैन्याचा टिकाव लागला नाहीं. २८ जानेवारी १८७१ रोजी मेटझचा किल्ला पडल्याची हकीकत समजतांच फ्रेंच सैन्याचा धीर खचला, व पॅरीस शहराची अन्नसामुग्रीवांचून उपासमार होत असल्यामुळे शत्रूस शरण गेल्यावांचून गत्यंतरच राहिलें नाहीं. १८७१ च्या फेब्रुवारीच्या प्रारंभीं फ्रेंच सैन्य शत्रूस शरण गेल्यानंतर जर्मनीनें फ्रान्सकडून अलसाक व लारेन हे दोन्ही प्रांत व वीस कोटी पौंड खंडणी मिळविली.

फ्रान्सप्रमाणें या युद्धानें जर्मनीच्या अंतस्थ व्यवस्थेमध्येही मह-

त्वाच्या सुधारणा घडून आल्या ! उत्तर व दक्षिण जर्मन संस्थानांच्या संघटित प्रयत्नानें हा विजय संपादन करण्यांत संयुक्त जर्मनीची आल्यामुळें उत्तर व दक्षिण जर्मन संस्थानांचें एक स्थापना-१८७१ संघटित राष्ट्र निर्माण करण्याची इच्छा सर्वासच वाटूं लागून जर्मन सैन्य फ्रान्समध्ये विजय संपादन करीत असतांनाच, २८ जानेवारी १८७१ रोजी व्हर्सेल्स शहरामध्येच प्रशियाचा राजा वुइल्यम यास ' जर्मन बादशहा ' असा किताब देण्यांत आला.

यानंतर संयुक्त जर्मनीच्या राज्यघटनेचा एक मसुदा तयार करण्यांत आला. या घटनेप्रमाणें जर्मनीचें एक संयुक्त राष्ट्र स्थापन करण्यांत आलें. संयुक्त जर्मनीसाठीं कायदे करणारें एक मंडळ असून त्यांत बुंडे-सूराथ व राइसटॉग असे दोन भाग असत. जर्मनींतील एकंदर पंचवीस संस्थानांनीं बुंडेसूराथ या वरच्या सभेसाठीं प्रतिनिधी पाठवावयाचे असून राइसटॉग सभेसाठीं जर्मन जनतेनें निवडलेले प्रतिनिधी येत असत. बुंडे-सूराथ व राइसटॉग या दोन सभांमार्फत संयुक्त जर्मन राष्ट्रासाठीं कायदे करण्यांत येत असून प्रशियाचा राजा हा जर्मन बादशहा या नात्यानें सर्व कायद्यांची अंमलबजावणी करी ! जर्मनींतील एकंदर संस्थानांपैकीं प्रशियाचें संस्थान सर्वापेक्षां फारच मोठें व बलाढ्य असून, त्या संस्थानाच्या राजासच जर्मन बादशहा होण्याचा मान मिळत असल्यामुळें जर्मनीमधील सर्व धोरण प्रशियाच्या धोरणाप्रमाणेंच ठरविण्यांत येई ! याखेरीज प्रशियाच्या राजास आपला मुख्य प्रधान ( चान्सेलर ) नेमण्याचा व त्यास वाटेळ त्यावेळेस आपल्या जागेवरून काढण्याचा अधिकार असून जर्मनींतील ' कायदे करणाऱ्या मंडळास ' प्रधानमंडळांतील मंत्री कोणत्याही तऱ्हेनें जबाबदार नसल्यानें जर्मनींतील मंत्रिमंडळाची सत्ता लोकनियंत्रित नसून हें मंत्रिमंडळ बादशहाच्याच हुकमानें राज्यकारभार करी !

जर्मनीशीं तह करण्यांत आल्यावर फ्रान्सची अंतस्थ स्थिति फार चमत्कारिक होऊन फ्रान्सवर पुनः अनर्थपरंपरा कोसळते कीं काय असें



वाटू लागलें. गॅबेटानें फ्रान्समध्ये प्रजासत्ताक राज्य स्थापन केल्याचें जाहीर केल्यानंतर फ्रान्सच्या राज्यव्यवस्थेची घडी नीट बसण्यापूर्वी, पॅरिसमधील कित्येक चळवळ्या माथेफिरू लोकांस पॅरीसमध्ये पुनः बेवंदशाहीच असणें इष्ट वाटून, त्यांनीं फ्रान्समध्ये नुकतेंच

फ्रान्समधील  
चमत्कारिक  
परिस्थिति.

स्थापन झालेलें प्रजासत्ताक राज्य मोडून टाकलें व पॅरीस शहर दोन महिनेपर्यंत ( एप्रिल ते मे-१८७१ ) आपल्या ताब्यांत घेतलें. अशा प्रकारें फ्रान्समधील परिस्थिति फारच चमत्कारिक झाली असतांना टायर नांवाच्या एका कर्तृत्ववान् देशभक्तास फ्रान्सच्या प्रजासत्ताक राज्याचें अध्यक्षपद देण्यांत आलें ! टायर ह्यानें पॅरीस शहरांतील बेवंदशाही मोडून टाकण्यासाठीं मार्शल मॅकमोहनच्या हाताखालीं वरेंच सैन्य पाठविलें. हें सैन्य पॅरीस शहरां दाखल होतांच

पॅरीस शहराच्या भर रस्त्यावर चळवळ्या फ्रान्समध्ये सुव्यवस्थित लोकांची व मॅकमोहनच्या हाताखालील फ्रेंच लोकसत्ताक राज्य सैन्याची निकराची लढाई होऊन त्यांत चळवळ्या स्थापण्यांत येतें. माथेफिरू लोकांचा पूर्ण मोड झाला. अशा रीतीनें पॅरीसमधील दंगा मोडल्यानंतर, चळवळ्या लोकांनीं

गेल्या अंदाधुंदीच्या काळांत पॅरीस शहराची केलेली राखरांगोळी दुरुस्त करून पुनः तेथें पूर्ववत् लोकसत्ताक राज्याची प्राणप्रतिष्ठा करण्यांत आली. टायर्स व मॅकमोहन यांच्या प्रयत्नानें फ्रान्समध्ये स्थापन झालेलें हें लोकसत्ताक राज्य भक्कम पायावर उभारलें गेलें असून त्याची उत्तरोत्तर भरभराट होत गेली !

१८७० सालीं फ्रँको-जर्मन युद्धाच्या वेळीं युरोपियन राष्ट्रे तटस्थच होती ! १८६६ सालीं प्रशियाकडून आपल्या झालेल्या पराभवाचा सूड घेण्यासाठीं या युद्धांत आपण भाग घ्यावा असें ऑस्ट्रियाचा बादशहा फ्रँन्सीस जोसेफ यास एकवार वाटलें; परंतु आपल्या साम्राज्यांतील

अंतःस्थ बाबीकडे त्यास लक्ष पुरावावयाचें असल्यामुळे फ्रँको-जर्मन युद्धाच्या वेळीं तटस्थ राहिल्यावांचून त्यास गत्यंतरच नव्हतें ! १८६६ सालीं प्रशियाकडून जर्मन राजकारणांतून ऑस्ट्रियाची हकालपट्टी झाल्यावर

आपलें विस्खळित असलेलें साम्राज्य चिरस्थायी करण्यासाठीं, आपल्या साम्राज्याच्या अंतस्थ रचनेंत महत्त्वाच्या सुधारणा करणें इष्ट आहे असें फ्रँन्सीस जोसेफला वाटूं लागलें. लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीचा अंगीकार केल्याखेरीज आपलें अठरा धान्यांचें कडबोळें असलेलें साम्राज्य टिकावयाचें नाहीं हें त्यास कळून चुकलें. आस्ट्रियन साम्राज्यांत मोडणाऱ्या हंगेरियन लोकांना विशिष्ट राजकीय हक्क देणें त्यास अत्यावश्यक वाटूं लागून ही महत्त्वाची सुधारणा घडवून आणण्यासाठीं त्यानें आपल्या साम्राज्याचे आस्ट्रिया व हंगेरी असे दोन विभाग करून, परराष्ट्रीय राजकारण व लष्करी व आरमारी व्यवस्था या बाबींखेरीज इतर बाबींमध्ये हीं दोन्ही राष्ट्रे पृथक् केलीं ! अशा रीतीनें सांप्रत आस्ट्रिया व हंगेरी या दोन्ही देशांतील कायदे कौन्सिलें व राज्यपद्धति निरनिराळी असून, आस्ट्रिया-हंगेरीच्या सम्राटास व्हिएन्ना शहरीं आस्ट्रियाचा बादशहा व बुडापेस्ट शहरीं हंगेरीचा राजा असे दोन किताब देण्यांत येतात. १८६७ सालीं आस्ट्रिया-हंगेरीच्या साम्राज्यांत अशा महत्त्वाच्या सुधारणा घडवून आणल्यावर आजपर्यंत हें साम्राज्य सर्व लोकांच्या कल्पनेबाहेर व्यवस्थित रीतीनें टिकलें आहे ! परंतु या साम्राज्यांत स्लाव्ह लोकांची बरीच संख्या असून हंगेरियन लोकांप्रमाणेंच आपणासही साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य द्यावें असें यांचें म्हणणें आहे ! आजपर्यंत स्लाव्ह लोकांच्या या मागणीकडे आस्ट्रियानें दुर्लक्ष केलें होतें, परंतु सांप्रतच्या महायुद्धानंतर या लोकांस स्वराज्याचे हक्क द्यावे लागतात कीं काय हेंच पाहावयाचें आहे !



## प्रकरण २० वें.

### गेल्या शतकांतील इंग्लंड व रशिया.

नेपोलियनची सत्ता उलथून पाडण्याचे कामी मोठ्या चिकाटीने व दृढनिश्चयाने ग्रेटब्रिटनप्रमाणे दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रास आपले सर्व सामर्थ्य खर्च करून लढावे लागले नाही ! तेव्हां अर्थातच १७९३ पासून १८१५ पर्यंत नेपोलियनशी चाललेल्या युद्धाचा शेवट झाल्यावर फ्रेंच राज्यक्रान्तीपासून उत्पन्न झालेल्या कल्पनांचा व विचारांचा बीमोड करण्याकडे त्यावेळचे ब्रिटिश प्रधान मंडळ उद्युक्त व्हावे यांत कांहींच नवल नव्हते ! या वेळी लॉर्ड कॅसलरे, ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन वगैरे प्रतिगामी मुत्सद्यांच्या नेतृत्वाखाली असलेल्या टोरीपक्षाच्या हातीं राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रे असून, राजकीय, धार्मिक व व्यापारविषयक सुधारणा करण्यासंबंधी येणाऱ्या सर्व सूचना फेंटाडून लावण्याचा या पक्षाने उपक्रम सुरू केला.

युरोपमधील ऑस्ट्रिया, प्रशिया व रशिया या राष्ट्रांकडून लावण्यांत आलेल्या प्रतिगामी धोरणाविरुद्ध चळवळी होऊन त्यांनीं केलेली व्यवस्था हाणून पाडण्याचा ज्याप्रमाणे युरोपियन जनतेने प्रयत्न केला, तशाच प्रकारचा प्रयत्न इंग्लंडमध्ये देखील होऊन, राजकीय, धार्मिक व व्यापारविषयक सुधारणा करण्याकडे प्रधानमंडळाचे लक्ष वेधण्यासाठी ब्रिटिश जनताही खटपट करील असे स्पष्ट दिसू लागले.

ब्रिटिश जनतेकडून सुचविण्यांत आलेल्या सर्व सुधारणांपैकी धार्मिक बाबतीतच सुधारणा करणे इष्ट आहे असे पहिल्याप्रथम प्रतिगामी धोरणाच्या प्रधानमंडळास वाटू लागले. १६८९ मध्ये पास झालेल्या 'टॉलरेशन' कायद्यामुळे लोकांस कोणत्याही धर्माप्रमाणे वागण्याची मुभा मिळाली होती; परंतु त्यावेळी 'टेस्ट ॲक्ट' रद्द न झाल्यामुळे त्यांना सरकारांत कोण-

त्याही हुद्याच्या जागा मिळत नसत. तेव्हां इंग्लंडच्या एपिस्कोपेलियन धर्मपंथाव्यतिरिक्त असलेल्या धर्मपंथाच्या अनुयायांवर असलेला हा अन्याय दूर करण्यासाठी १८२८ सालीं पार्लमेंटचें मून वळविण्यांत येऊन 'टेस्ट-अॅक्ट' रद्द करण्यांत आला; व त्यामुळें मेथॉडिस्ट, बॅप्टिस्ट वगैरे निर-निराळ्या धर्मपंथांच्या अनुयायांस पूर्णपणें ब्रिटिश नागरिकत्वाचे हक्क मिळाले !

परंतु वरील सुधारणांमुळें रोमन कॅथलीक धर्माच्या अनुयायांस मात्र टेस्ट अॅक्ट रद्द झाला तरी पूर्णपणें ब्रिटिश नागरिकांचे हक्क मिळवितां येईनात ! कारण सरकारी कोणत्याही हुद्याची जागा पतकरतांना प्रत्येक माणसास पोपची सत्ता आपणास मान्य नसल्याची शपथ घ्यावी लागे; व अशा प्रकारची शपथ घेणें म्हणजे आपला रोमन कॅथलीक पंथच सोडण्यासारखें या पंथाच्या अनुयायांस होऊन जाई. त्यावेळचें प्रॉटे-स्टंटपंथीय ब्रिटिश पार्लमेंट, रोमन कॅथलीक पंथाच्या अनुयायांस ब्रिटिश नागरिकत्वाचे हक्क देण्यास उद्युक्त झालें नसतें, परंतु आयर्लंडमधील डानि-अल ओकोनेल या पुढाऱ्यानें रोमन कॅथलीक लोकांच्या वतीनें आयरिश रोमन कॅथलीक लोकांस पूर्णपणें ब्रिटिश नागरिकत्वाचे हक्क मिळवून देण्याबद्दल जोराची चळवळ सुरू केल्यामुळें ब्रिटिश पार्लमेंटला रोमन कॅथलीक धर्माच्या लोकांस आपला धर्मपंथ न सोडतांना देखील सरकारी हुद्याची जागा मिळवितां यावी म्हणून सवड ठेवण्यांत आली. पहिल्या-प्रथम रोमन कॅथलीक लोकांच्या या चळवळीकडे ब्रिटिश टोरी प्रधान-मंडळानें दुर्लक्ष केलें होतें, परंतु जेव्हां ड्यूक ऑफ वेलिंग्टनला आढळून आलें कीं, आपल्या पुढाऱ्यास पाठबळ देण्यासाठीं सर्व आयरिश रोमन कॅथलीक जनता तयार असून वेळ पडल्यास राज्यक्रांतिही घडवून आण-ण्यास ही जनता मार्गे पुढें पहाणार नाही, तेव्हां आयरिश लोकांच्या म्हणण्याकडे लक्ष देऊन १८२९ सालीं 'आयरिश रिलीफ बिल' पास

करण्यांत येऊन सर्व आयरिश रोमन कॅथलिक पंथाच्या लोकांना आपला धर्मपंथ न सोडतां कोणत्याही सरकारी हुद्याच्या जागा खुल्या करण्यांत आल्या.

१८२८ व १८२९ सालीं झालेल्या धार्मिक सुधारणेनंतर राजकीय बाबतींतही सुधारणा करण्याच्या सूचना पार्लमेंटसभेपुढें वारंवार येऊ लागल्या; व १८३० मध्ये पार्लमेंटची नवीन निवडणूक होऊन जेव्हां ' विंग ' पक्षाकडे ब्रिटिश साम्राज्याचीं सर्व सूत्रें गेलीं तेव्हां या पक्षाच्या उदार, धोरणी, प्रागतिक प्रधानमंडळास राजकीय बाबतींत सुधारणा करणें अत्यावश्यक आहेसं वाटून, पहिल्याप्रथम पार्लमेंटमधील सभासदांच्या निवडणुकीसंबंधाच्या प्रश्नाचा विचार करण्याचें प्रधानमंडळानें ठरविलें.

अठराव्या शतकांतील पार्लमेंटसभेसाठीं कोणत्या पद्धतीनें व कोणकोणत्या ठिकाणाहून कसकसे सभासद निवडण्यांत यावे याबद्दल त्या वेळच्या परिस्थितीप्रमाणें व्यवस्था ठरविण्यांत न आल्यामुळे इंग्लंडचें पार्लमेंट बहुजनसमाजाकडून निवडण्यांत येत नसून तें कांहीं थोड्या मूठभर लोकांकडूनच निवडण्यांत येत होतें असें म्हटल्यास त्यांत मुळींच अतिशयोक्ति नाही ! पार्लमेंटसभेमध्ये कोणकोणत्या ठिकाणाहून कसकसे प्रतिनिधि यावेत याबद्दलची घटना तीन शतकांपूर्वीं ठरविण्यांत आली असून, त्यामध्ये हल्लींच्या परिस्थितीस अनुसरून कांहींच फेरबदल करण्यांत आला नव्हता. गेल्या तीन शतकांमध्ये इंग्लिश समाजांत केवढा तरी बदल होऊन औद्योगिक व व्यापारविषयक क्रांति घडून आलेली होती ! पूर्वीं भरभराटीस असलेलीं शहरे सांप्रत ओसाड पडलीं असून, जेथें लहान लहान खेडी होती त्या ठिकाणीं औद्योगिक व व्यापारविषयक

कान्तीमुळे मोठमोठी शहरें निर्माण झालीं होती. परंतु गेल्या दोन तीन शतकांत पूर्वीच्या पद्धतींत कांहींच बदल करण्यांत न आल्यामुळे सांप्रतकाळीं ऐश्वर्यसंपन्न असलेल्या शहरांस पार्लमेंटसभेसाठीं एकही प्रतिनिधि पाठविण्याचा अधिकार नसून, हल्लीं ओसाड पडलेल्या शहरांस मात्र बरेच प्रतिनिधि पाठविण्याचा हक्क असे !

अशा प्रकारें १८३० सालीं भरलेल्या पार्लमेंटसभेपुढें जेव्हां या निवडणुकीमध्ये हल्लींच्या परिस्थितीस अनुसरून बदल करण्याचें बिल प्रागतिक पक्षाकडून आलें, तेव्हां त्यावेळीं प्रतिगामी पक्षाकडून या बिलास जोराचा विरोध करण्यांत आला. परंतु यावेळीं पार्लमेंटमध्ये उदार-मताभिमानी प्रागतिक पक्षाचें मताधिक्य असल्यामुळे त्यांना १८३२ मध्ये हें बिल पास करून घेतां आलें.

१८३२ मध्ये पास झालेल्या रिफार्म बिलानें मध्यम स्थितीतील सुखवस्तु लोकांचाच इंग्लंडच्या राज्यकारभारांत शिरकाव झाला असून, राष्ट्रांतील कामकरी व व्यापारी वर्ग यांच्या हातांत कांहींच सत्ता न आल्यामुळे आज नाहीं उद्यां या वर्गाकडून आपला राज्यकारभारांत शिरकाव करून घ्यावा अशाबद्दलच्या सूचना येणार असें स्पष्ट दिसूं लागलें.

१८६० च्या सुमारास अशा प्रकारच्या सूचना आल्यामुळे, १८३२ च्या रिफार्म बिलास पुस्ती म्हणून १८६७ व १८८० सालीं नवीन कायदे पास करण्यांत आल्यानें, १८८४ नंतर ब्रिटिश राज्यकारभाराचें द्वार इंग्लंड-मधील प्रत्येक सुबुद्ध नागरिकास खुलें झालें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं !

पार्लमेंटच्या निवडणुकीसंबंधानें सुधारणा चालल्या असतां इतर बाबींसंबंधानेंही सुधारणा होत होत्या, त्यांपैकी देशांत येणाऱ्या धान्या-

संबंधाने करण्यांत आलेल्या कायद्यांस अग्रस्थान दिलें पाहिजे. परदेशांतून येणाऱ्या धान्यावर जबर जकात ठेवून देशांत उत्पन्न होणाऱ्या धान्याचें संरक्षण करण्यासंबंधाचे सर्व कायदे १८४४ मध्ये रद्द करण्यांत आले. धान्यासंबंधी पूर्वी अस्तित्वांत असलेल्या कायद्यामुळे गरीब वर्गाचें बरेंच नुकसान होत असून श्रीमंत वर्गाचा मात्र फायदा होत होता. परंतु ते सर्व कायदे आतां रद्द करून टाकण्यांत आल्यानें गरीब लोकांस स्वस्त दरानें सुबलक धान्य मिळूं लागलें. रिचर्ड कॉवडेन नांवाच्या एका गृहस्थाच्या प्रयत्नांनंच हे धान्यासंबंधी कायदे रद्द करण्यांत येऊन हलके हलके संरक्षित व्यापारपद्धतीचा त्याग करून खुल्या व्यापाराचें तत्त्व इंग्लंडनें अंमलांत आणलें. व या तत्त्वाचा अंगीकार केल्यापासून इंग्लंडची व्यापारविषयक उत्तरोत्तर भरभराट होत गेली.

अशाप्रकारें आपल्या अंतस्थ बाबीसंबंधानें महत्त्वाच्या सुधारणा करून १९ व्या शतकामध्ये इंग्लंडनें आपली भरभराट करून घेतली, परंतु एका प्रश्नासंबंधी मात्र प्रमुख ब्रिटिश मुत्सद्यांमध्ये मतभेद असल्यामुळे तो प्रश्न आतांपर्यंत तसाच धुमसत राहिला. हा प्रश्न म्हणजे आयर्लंड-संबंधाच होय. ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं आतांपर्यंत आयर्लंडच्या धार्मिक बाबीकडेच लक्ष देऊन त्यांच्या राजकीय बाबींच्या सूचनांकडे दुर्लक्षच केलें होतें.

सतराव्या शतकामध्ये आयर्लंडचें राज्य इंग्लंडला जोडण्यांत आल्यापासून तेथील बहुतेक सर्व जमिनी इंग्लिश लोकांनीं आपल्या ताब्यांत घेतल्या होत्या. आयर्लंडमधील जमिनी आयरिश लोकांच्या मालकीच्या नसल्यामुळे, मोठमोठ्या इंग्लिश लॉर्डींच्या जमिनीवरच काबाडकष्ट करून त्यांना आपलें पोट भरावें लागे. अशारीतीनें कांहीं

वर्षे गेल्यावर १८०१ सालीं आयर्लंडचें पार्लमेंट

आयर्लंडसंबंधी प्रश्न. इंग्लंडच्या पार्लमेंटला जोडण्यांत येऊन आयरिश लोकांना स्वराज्याचे थोडेफार हक्क देण्यांत आले.

परंतु असल्या तुटपुंज्या हक्कांनीं आयरिश लोकांचें समाधान न होतां

अधिक हक्क मिळविण्याची त्यांची इच्छा वाढत गेली. इंग्लंडच्या कॉमन्स-सभेमध्ये असलेल्या आयरिश पक्षास मुख्यत्वेकरून दोन गोष्टी साध्य करून घ्यावयाचा होत्या; व त्या गोष्टी म्हणजे ' इंग्लिश लॉर्ड्‌च्या शेतां-वर काबाडकष्ट करणाऱ्या आयरिश शेतकऱ्यांस त्या जमिनी मिळवून देणे, व आयरलंडचे एक स्वतंत्र पार्लमेंट स्थापन करून त्या पार्लमेंटतर्फे आयरलंडचा राज्यकारभार चालविणे,' याच होत ! प्रख्यात मुत्सद्दी ग्लॅड-स्टन यांच्या नेतृत्वाखाली असलेल्या लिबरल पक्षाने आयरलंडच्या न्याय्य मागणीकडे लक्ष देऊन ब्रिटिश पार्लमेंटकडून आयरलंडच्या जमिनीसंबंधाचे कांहीं कायदे पास करून घेतले; तरी आयरलंडला ब्रिटिश साम्राज्या-न्तर्गत स्वराज्याचे पूर्ण हक्क न मिळाल्यामुळे आयरिश लोकांचे मुळीच समाधान झाले नाही. यानंतर आयरलंडला ' होमरूल ' किंवा स्वराज्य देण्याचा ठराव ग्लॅडस्टन याने पुढे आणला होता, तरी पार्लमेंटसभेत या सूचनेविरुद्ध मताधिक्य असल्यामुळे तो फेटाळून लावण्यांत आला ! अशा प्रकारे आयरलंडला ' होमरूल ' देण्याबद्दल ब्रिटिश पार्लमेंटने आपली कधीच मान्यता दर्शविली नव्हती ! सध्यां युरोपमध्ये भडकलेल्या महा-युद्धाच्या वेळीं आयरिश लोकांनी आपणास कायावाचामनेंकरून मदत करावी म्हणून आयरलंडला ' होमरूल ' देण्याचे ब्रिटिश मुत्सद्यांनी आश्वासन दिले आहे ! या आश्वासनाप्रमाणे सांप्रतच्या युद्धसमाप्तीनंतर आयरलंडला पूर्ण स्वराज्य मिळून आयरलंडची अंतर्व्यवस्था पाहण्यासाठीं ढब्लिन येथे एक आयरिश पार्लमेंट निर्माण होईल अशी आशा बाळग-ण्यास हरकत नाही !

एकोणिसाव्या शतकांत इंग्लंडच्या भरभराटीकडे लक्ष देतांना इंग्लंडने जगाच्या पांचही खंडांत स्थापन केलेल्या वसाहतींकडे दुर्लक्ष करून चालावयाचे नाही. कॅनेडा, आस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, साउथ आफ्रिका वगैरे ठिकाणी ब्रिटिश लोकांच्या मोठमोठ्या वसाहती असून आशियाखंडांतील ३२ कोटी लोकवस्तीचा विस्तृत हिंदुस्थान देश इंग्लंड-



च्या अंकित आहे. इंग्लंडने गेल्या चार शतकांमध्ये हिंदुस्थानावर वर्चस्व प्रस्थापित करून पांचही खंडांतील आपल्या वसाहती कशा प्रस्थापित केल्या याबद्दलची हकीकत पुढील प्रकरणीं सांगण्याचें योजलें आहे. जगाच्या एक पंचमांश भागावर, पांचही खंडांत पसरलेल्या साम्राज्यामुळे इंग्लंडवरील जबाबदारीही तशीच वाढली आहे. आपल्या अवाढव्य, विस्तृत साम्राज्याचें परकीय शत्रूंपासून संरक्षण करणें अत्यावश्यक असल्यामुळे गेल्या शतकांतील इंग्लंडचा आरमारी खर्च बेसुमार वाढला !

एकोणिसाव्या शतकामध्ये इंग्लंडच्या आशियाखंडांतील मुलखास रशियाकडून धोका येण्याचा बराच संभव होता. या बलाढ्य शत्रूपासून भूमध्यसमुद्रांतून आपल्या पूर्वेकडील मुलखाकडे जाणाऱ्या मार्गास धोका पोहचूं नये म्हणून इंग्लंडला किमियन युद्धांत भाग घेऊन ( १८५४-५६ ) रशियाशीं झुंज करून टर्कीचें नादान मोहरें जिवंत ठेवावें लागलें. रशियाचा कॉन्स्टॅटिनोपलकडे आज कितीतरी दिवसांचा डोळा असून भूमध्यसमुद्रावर हुकमत चालविणारें कॉन्स्टॅटिनोपल शहर हस्तगत करण्यासाठींच रशियानें टर्कीवर हल्ला केला होता, परंतु त्यावेळीं इंग्लंड

रशियाचा  
बागुलबोवा.

डोळ्यांत तेल घालून रशियाच्या हालचालीकडे  
पहात असल्यामुळे रशियाचा त्यावेळचा प्रयत्न

सिद्धीस गेला नाही. कॉन्स्टॅटिनोपलप्रमाणेंच आशियाखंडांतही आपलें वर्चस्व स्थापून हिंदुस्थानचा सुपीकं मुलूख गिळंकृत करावा अशी रशियाची महत्त्वाकांक्षा असल्यामुळे, या रशियन बागुलबोवाच्या भीतीनें ब्रिटिश मुत्सद्यांस हिंदुस्थानच्या वायव्येकडील अफगणिस्थान, इराण वगैरे बारक्या बारक्या राष्ट्रांशीं सख्य करावें लागून रशियाच्या महत्त्वाकांक्षेस अडथळा आणावा लागला.

एकोणिसाव्या शतकांत युरोप व आशिया या दोन्ही खंडांत रशियाचें बरेंच प्रस्थ माजत चाललें होतें. सोळाव्या शतकांत रशियास तार्तरीच्या सुलतानाचें दास्यत्व पतकरावें लागलें असून तेथील आचारविचार

पौर्वात्य पद्धतीचे असत. परंतु १७ व्या शतकांत पीटर धी ग्रेटच्या अम-  
दानीत ( १६८९-१७२५ ) रशियानें आपल्या राज्यांत शिरलेलें पौर्वात्य  
वळण टाकून देऊन युरोपियन सुधारणा व आचारविचार यांचा स्वीकार

रशियाचें  
पूर्ववृत्त.

केला. पीटर धी ग्रेटनें सर्व युरोपखंडभर प्रवास  
करून आपल्या माहितीचा व अनुभवाचा फायदा  
आपल्या राष्ट्रास करून देऊन रशियास अर्वाचीन

पद्धतीचें एक युरोपियन राष्ट्र बनविलें. पुढें कॅथरार्इन धी ग्रेट या राज्ञीच्या  
अमदानीत ( १७६२-१७९५ ) रशियानें युरोपियन राजकारणांत हात  
घालून पोलंडचे लचके तोडण्यांत भाग घेतला होता; व तदनंतर पहिल्या  
आलेक्झांडरच्या कारकीर्दीत ( १८०१-१८२५ ) नेपोलियनची सत्ता  
उलथून पाडण्यामध्ये रशियानें पुढाकार घेतला होता. १८२५ पासून  
आतांपर्यंत तर दक्षिणेकडे आपलें साम्राज्य विस्तृत करून टर्कीचा विध्वंस  
करावयाचा व पूर्वेकडे आशियाखंडांत आपलें वर्चस्व स्थापन करावयाचें  
अशी रशियन झारची महत्वाकांक्षा होती !

रशिया व टर्की यांमधील वरचेवर उपास्थित होणाऱ्या वैमनस्याचें  
कारण नीट लक्ष्यांत येण्यासाठीं टर्कीच्या साम्राज्याकडे आपणास दृष्टि  
फेंकली पाहिजे. चवदाव्या व पंधराव्या शतकांत आटोमन टर्कसू नांवाच्या

टर्कीचें  
साम्राज्य.

महमदी धर्मीय लोकांनीं पूर्व-रोमन पादशाहीचा  
विध्वंस करून टर्कीचें साम्राज्य स्थापन केलें व  
कॉन्स्टंटिनोपल ही आपली राजधानी केली. हलके

हलके टर्कीचें साम्राज्य विस्तृत होऊन युरोपचा दक्षिण व पूर्वभाग, आफ्रि-  
केचा उत्तर किनारा, सीरिया, आशिया मायनर वगैरे प्रदेश टर्कीच्या अम-  
लाखालीं आणण्यांत आले. या टर्कीच्या सम्राटास सुलतान अशी पदवी  
असून त्याच्या हातांत अनियंत्रित सत्ता असे. त्याच्या हातांखालील साम्रा-  
ज्याच्या निरनिराळ्या प्रांतांवरील अधिकाऱ्यास ' पाछा ' अशी पदवी  
असून सुलतानाच्या हुक्मानें ते अधिकार गाजवीत असत. टर्कीच्या अम

लाखालीं असलेल्या निरनिराळ्या प्रांतांचें एक संघटित राष्ट्र स्थापन करून तेथील भिन्न धर्मीय लोकांस कांहीं राजकीय हक्क देण्याचा टर्कीनें मुळींच प्रयत्न केला नाहीं.

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून टर्कीच्या जुलमी व अनियंत्रित अधिकारामुळे त्याच्या ताब्यांत असलेल्या ख्रिश्चन प्रजाजनावर अत्याचार होऊं लागला. युरोपच्या दक्षिणेकडे व पूर्वेकडे असलेल्या प्रदेशांतील ख्रिश्चन लोक स्लाव्ह व ग्रीक जातीचे असत ! ग्रीस व त्याच्या आसपासचा प्रांत यांमध्ये ग्रीक लोक रहात असून,

ख्रिश्चन  
प्रजाजनावर  
जुलूम.

‘स्लाव्ह’ लोकांच्या सर्वस्व, रुमानियन्स, बल्गेरियन्स, ‘मॉन्टेनिग्रन्स’ वगैरे टोळ्या टर्कीच्या अमलाखालीं असलेल्या बाल्कनद्वीपकल्पांत रहात होत्या. सरतेशेवटीं आपल्या महमदी धर्मीय राज्यकर्त्यांकडून होणाऱ्या जुलमास कंटाळून ग्रीक व स्लाव्ह लोकांनीं एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं प्रयत्न करण्याचा उपक्रम सुरू केला. टर्कीच्या अमलाखालीं असलेल्या बाल्कनद्वीपकल्पांतील स्लाव्ह लोकांची व रशियन लोकांची एकच जात असल्यामुळे रशियाकडून त्यांच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या प्रयत्नास सहानुभूति मिळत गेली ! दक्षिणेकडे आपलें वर्चस्व स्थापन करून भूमध्यसमुद्रावर हुकमत गाजवावी अशी रशियाची फार दिवसांपासूनची महत्त्वाकांक्षा असल्यान बाल्कन संस्थानांस आपली सहानुभूति दाखविण्यासाठीं म्हणून टर्कीच्या साम्राज्यावर मारक प्रहार करण्याचा रशियानें उपक्रम केला.

१८२१ सालीं आपल्या जुलमी राज्यकर्त्यांची सत्ता उलथून पाडून आपल्या राष्ट्रास स्वातंत्र्य मिळविण्याचा प्रयत्न पहिल्या प्रथम ग्रीक राष्ट्रांनें केला ! १८२७ च्या सुमारास ग्रीक लोकांच्या प्रयत्नास इंग्लंड व फ्रान्स या राष्ट्रांचें साहाय्य मिळून लागलीच नॅव्हरीनो येथें टर्कीच्या आरमाराचा विध्वंस करण्यांत आला. त्यानंतर १८२७ मध्ये रशियानें या युद्धांत ग्रीकला मदत केल्यानें टर्कीचा पराभव होऊन त्यास ग्रीकचें स्वातंत्र्य

कबूल करावे लागले. १८२९ च्या सुमारास रशियाने टर्कीला अँड्रियानोपल येथे तह करावयास लावून 'टर्की'च्या साम्राज्यातील सव्हिया मोल्डेव्हिया, वायलेछिया या प्रांतांस स्वराज्याचे कांहीं हक्क देण्याचे टर्कीकडून कबूल करून घेतले.

टर्कीचे साम्राज्य अशा रीतीने विखलित करून आपली महत्त्वाकांक्षा लवकरच पूर्ण करून घेतां येईल अशी झार निकोलस ( १८२५-

रशियाच्या झारची  
महत्त्वाकांक्षा.

१८५५ ) यास आशा वाटू लागली. टर्कीच्या साम्राज्याचा आतां वृद्धापकाळ झाला असून ते फार दिवस जिवंत टिकणे शक्य नाही असे झार निकोलसला वाटून विचाराच्या टर्कीस वृद्धापकाळच्या वेदना सोसावयास लावण्यापेक्षां त्याचा एकदम नाश करून टाकणेच बरे असा पोक्त विचार करून, निकोलसनने कांहीं कारण नसतांना १८५३ मध्ये एकदम टर्कीच्या मुलखावर स्वारी केली ! टर्कीच्या साम्राज्याचा वृद्धापकाळ झाला असून ते फार दिवस जिवंत टिकणे शक्य नाही हे जरी रशियन झारचे अनुमान कदाचित् खरे असले, तरी त्या साम्राज्याचे वारस आपणच आहोत अशी रशियन झारने स्वतःची खोटीच समजूत करून घेतली होती ! रशियाची ही चुकीची समजूत दुरुस्त करण्यासाठीं इंग्लंड व फ्रान्स या दोन राष्ट्रांनी क्रिमियन युद्धांत टर्कीस मदत करण्याचे ठरविले, व युरोपियन राष्ट्रांच्या या मदतीमुळेच रशियन झारची महत्त्वाकांक्षा त्यावेळेस सफल झाली नाही.

यानंतर कांहीं वर्षे बाल्कनद्वीपकल्पांत कांहींच गडबड झाली नाही. परंतु १८७५ च्या सुमारास टर्किश सुभेदारांच्या जुलमी वर्तनामुळे बॉस्निया प्रांतांत दंगा झाला. यावेळीं बॉस्नियन लोकांनी टर्कीच्या विरुद्ध बराच टिकाव धरला होता, परंतु

बॉस्निया प्रांतांतील  
दंगा.

आपणास बॉस्निया प्रांतांतील दंगा लवकर मोडता आला नाही तर ही चळवळीची लाट आपल्या अंमलाखाली असलेल्या सर्व ख्रिश्चन प्रांतांमध्ये पसरेल असे वाटून टर्की-

च्या सुलतानानें, वाटेला तें करून हा दंगा मोडण्याचा आपल्या सैनिकांस हुकूम दिला. टर्कीच्या सुलतानाकडून अशा प्रकारचा हुकूम मिळतांच टर्कीच्या सैन्याकडून करण्यांत आलेल्या अनन्वित कृत्यास तर सीमाच उरली नाहीं ! टर्कीश स्वारांनीं आपल्या मार्गांत येणाऱ्या सर्व स्त्रीपुरुषांची कत्तल केली !

टर्कीच्या या अनन्वित कृत्यांचा सर्व युरोपियन राष्ट्रांस त्वेष आला ! रशियाच्या झारला तर टर्कीवर सूड उगविण्याच्या मिषानें आपली महत्त्वाकांक्षा सफल करून घेण्याची हीच उत्तम संधि आहे असें वाटून दुसऱ्या अलेक्झांडरनें ( १८६६-१८८१ ) टर्कीशीं युद्ध जाहीर केलें ( १८७७ एप्रिल ).

लढाई पुकारण्यांत आल्यावर जून महिन्यांतच रशियन सैन्यानें डॅन्यूब नदी ओलांडली, व एका महिन्याच्या आंतच बाल्कनद्वीपकल्पातील डोंगराळ प्रांत आपल्या हस्तगत करून घेतला. यावेळीं रशियन सैन्यास एकदम कॉन्स्टॅंटिनोपल शहरावर चालून जातां आलें असतें, परंतु ओस्मान पाछा नांवाच्या वीरपुरुषानें सैन्य जमवून कॉन्स्टॅंटिनोपलकडे चाल करणाऱ्या रशियन सैन्यास थोपवून धरलें. पांच महिनेपर्यंत प्लेव्हना येथें आश्रय धरून त्यानें रशियन सैन्याविरुद्ध टिकाव धरला; परंतु सरते-शेवटीं १८७७ च्या डिसेंबर महिन्यांत नाइलाजास्तव त्यास शत्रूस शरण जावें लागलें.

प्लेव्हना हें मजबूत ठिकाण पडल्यावर रशियन सैन्याच्या कॉन्स्टॅंटिनोपलकडे जाणाऱ्या मार्गांत कोणताच आडथळा उरला नाहीं ! या वेळीं रशियन सैन्यास थोपवून धरण्यास टर्कीचें सैन्य अगदींच असमर्थ असल्यानें थोडक्याच दिवसांत रशियन सैन्य कॉन्स्टॅंटिनोपल शहराजिक दाखल होऊन १८७८ च्या मार्च महिन्यांत सॅनस्टेफीनो

सॅन स्टेफीनो

येथील तह

१८७८ मार्च.

येथें टर्कीला तह कबूल करणें भाग पडलें. या

तहाप्रमाणें अमलांत येणारी व्यवस्था मान्य झाली

असती तर युरोपमधून टर्कीचें अस्तित्वच संपलें

असतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. परंतु या वेळीं इंग्लंडनें मध्यें पडून

सॅन स्टेफीनोच्या तहास इतर युरोपियन राष्ट्रांची मान्यता मिळाल्याखेरीज तो कायम समजण्यांत येऊं नये अशी रशियाकडे मागणी केली, व आपल्या मागणीप्रमाणें वर्तन न झाल्यास आपणास रशियाशी युद्ध करावें लागेल असें जाहीर केलें. सॅन स्टेफीनोच्या तहानें रशियाचें बाल्कनद्वीपकल्पावर पूर्णपणें वर्चस्व बसल्यास, आपल्या बाल्कनद्वीपकल्पाकडील महत्त्वाकांक्षेस जोराचा अडथळा येण्याचा संभव आहे, असें ऑस्ट्रियासही वाटूं लागल्यामुळें ऑस्ट्रियानें इंग्लंडच्या मागणीस दुजोरा दिला ! इतके दिवसपर्यंत रशियन झारनीं आपल्या मनामध्ये बाळगलेली महत्त्वाकांक्षा सफल होण्याचा समय आला असतां, इंग्लंड व ऑस्ट्रिया हीं राष्ट्रे या महत्त्वाकांक्षेच्या आड येत आहेत हें पाहून रशियानें या दोन्ही राष्ट्रांशीं टक्कर देण्यास मागे पुढें पाहिलें नसतें; परंतु यावेळीं खुद्द रशियाच्या अंतस्थ राजकारणांत क्रांतिकारक चळवळ्या लोकांनीं गडबड केल्यामुळें या प्रसंगीं रशियास माघार घ्यावी लागून इंग्लंड व ऑस्ट्रिया या राष्ट्रांच्या म्हणण्याकडे लक्ष द्यावें लागलें. या वेळीं इंग्लंड, ऑस्ट्रिया व रशिया यांच्या कलहांत हात घालून आपल्या राष्ट्रांनें मध्यस्ती करून आपल्या नुकत्याच स्थापन झालेल्या राष्ट्राचा दर्जा वाढवावा असें जर्मनीचा मुख्य प्रधान व्हॉन बिस्मार्क यास वाटून त्यानें आपल्या बर्लिन शहरीं सॅन स्टेफीनोच्या तहासंबंधी विचार करण्यासाठीं सर्व युरोपियन राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींची सभा बोलाविली.

१८७८ मध्ये बर्लिन येथें जमलेल्या युरोपियन राष्ट्रांतील मुत्सद्यांस रशियाच्या वाढत चाललेल्या साम्राज्यविस्ताराबद्दल भीति वाटत असल्यामुळें रशियाच्या महत्त्वाकांक्षेस आळा घालावा बर्लिन येथील परिषद लागला. रशियाचा कॉन्स्टंटिनोपलकडे फार दिवसांपासूनचा डाळा असल्यामुळें पुनः संधि सांप-

डल्यास टर्कीवर स्वारी करण्यास रशिया मागे पुढें पाहणार नाही असें वाटून टर्की व रशिया यांची एकमेकांशीं टक्कर होऊं नये म्हणून

बाल्कनद्वीपकल्पांत लहान लहान स्वतंत्र राष्ट्रे निर्माण करण्याचें बर्लिनच्या परिषदेनें ठरविलें. बर्लिनच्या परिषदेप्रमाणें खालील व्यवस्था करण्यांत आली. ( अ ) मॉन्टेनिग्रो, सर्बिया व रुमानिया हीं बाल्कन संस्थानें पूर्णपणें स्वतंत्र करण्यांत आली. ( आ ) बल्गेरियाला स्वराज्याचे हक्क देण्यांत येऊन या संस्थानानें दरवर्षी कांहीं खंडणी टर्कीच्या सुलतानास द्यावी असें ठरविण्यांत आलें. ( इ ) बल्गेरियाच्या दक्षिणेकडे असलेल्या कांहीं भागाचें रुमानिया नांवाचें एक संस्थान स्थापन करण्यांत येऊन तें टर्कीच्या लष्करी अमलाखालीं ठेवण्यांत आलें. ( ई ) बोस्निया व हरझे-गोविना हे दोन प्रांत तेथील लोकमताविरुद्ध होतें तरी ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांत देण्यांत आले. ( उ ) रशियाला काळ्या समुद्राच्या उत्तरेकडील बॅस्रबिया हा प्रांत मिळून आशियामायनर प्रांतांतील कांहीं प्रदेश मिळाला.

अशाप्रकारें बर्लिनच्या परिषदेकडून व्यवस्था करण्यांत येऊन रशियाच्या दक्षिण युरोपमधील महत्त्वाकांक्षेस अडथळा आणला असल्यामुळे बर्लिनच्या तहानें रशियाचें साहजिकच समाधान झालें नाहीं !

बर्लिनच्या तहानंतर बाल्कनद्वीपकल्पांतील लहान लहान संस्थानां-मध्ये महत्त्वाच्या सुधारणा होऊन तीं राष्ट्रे भरभराटीस येऊ लागलीं होतीं.

१८८१ मध्ये रुमानियानें पहिल्या चार्लसच्या अमलाखालीं तेथें राजसत्ता स्थापन केली. १८८२ मध्ये सर्बियामध्येही राजसत्ता स्थापन करण्यांत येऊन पहिल्या मीलनला राज्यपद देण्यांत आलें. याच सुमारास बल्गेरिया संस्थानांतही महत्त्वाच्या सुधारणा झाल्या ! बल्गेरियापासून अलग करण्यांत येऊन टर्कीच्या लष्करी अमलाखालीं असलेल्या रुमानिया संस्थानानें १८८५ मध्ये टर्कीविरुद्ध बंड केलें व तें राष्ट्र बल्गेरियास जाऊन मिळालें.

दक्षिण युरोपमध्ये रशियाच्या महत्त्वाकांक्षेस अडथळा आला, तरी रशियानें याच वेळीं आशिया खंडांतील मुलूख विस्तृत करण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगली होती. रशियाचा आशिया खंडांतील साम्राज्यविस्तार एकसारखा वाढत जाऊन पूर्व आशियामध्ये आपणास टक्कर देण्यास

कोणीच नाही असें रशियास वाटूं लागलें होतें. रशियाचा आशिया-खंडांतील विस्तार. रशियन साम्राज्याचा एकोणिसाव्या शतकामध्ये

असा विस्तार होत असतां रशियाच्या अंतःस्थ बाबींमध्येही यावेळीं महत्त्वाच्या घडामोडी चालल्या होता. इ.स. २ रा अलेक्झांडर (१८५५-१८८१) याचें धोरण आपल्या पूर्वजपेक्षा अधिक उदार असल्यानें त्यानें आपल्या साम्राज्यांत एक महत्त्वाची सुधारणा घडवून आणून सर्वांकडून धन्यवाद घेतले ! १८५८ मध्ये इ.स. २ रा अलेक्झांडरनें सरकारी जमिनीवर काबाडकष्ट करून आपलें पोट भरणाऱ्या दोन कोटीं सर्व लोकांची गुलामगिरींतून सुटका केली; व त्याचप्रमाणें

१८६१ मध्ये रशियांतील अमीर, उमराव व श्रीमंत लोक यांच्या मालकीच्या असलेल्या जमिनीवर काबाडकष्ट करून आपलें पोट भरणाऱ्या सर्व लोकांचीही गुलामगिरींतून सुटका करून देऊन.

रशियांतील सर्व लोकांची गुलामगिरींतून सुटका-१८६१. रशियांतील गरीब व निरंकुश वर्गावर होत असलेल्या जुलमास आळा घातला. दुसऱ्या अलेक्झांडरकडून करण्यांत आलेली ही महत्त्वाची सुधारणा पाहून रशियांतील सुलतानी व अनियंत्रित राज्यपद्धतीचा आतां शेवट होऊन, तेथें इतर युरोपियन राष्ट्रांप्रमाणें लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीचा पुरस्कार करण्यांत येईल अशी सर्वांस आशा वाटूं लागली ! परंतु रशियन जनतेच्या कल्पनेप्रमाणें लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीचा पुरस्कार करण्याचें रशियन झारनीं नाकारल्यामुळे रशियन जनतेची निराशा झाली, व तेथील क्रांति-



कारक विचारांनी प्रेरित झालेल्या लोकांकडून प्रचलित असलेली जुलमी राज-  
सत्ता उलथून पाडण्यासाठी भयंकर कट होऊं लागले !  
रशियांतील क्रान्तिकारक गुप्त कट. सरतेशेवटीं रशियामध्ये 'निहीलिस्ट' नांवाचा एक  
भयंकर क्रान्तिकारक पक्ष निर्माण होऊन, या पक्षाच्या प्रेरणेनें रशियामध्ये वारंवार राजकीय  
खून होऊं लागले. १८८१ मध्ये एक गुप्त कट करण्यांत होऊन दुसऱ्या  
अलेक्झांडरचा वध करण्यांत आला ! तेव्हां आपल्या साम्राज्यांत क्रान्ति-  
कारक विचारांचें शिरलेलें बीज समूळ नष्ट करण्यासाठी रशियन सरकारानें  
कडक उपाय योजून पुष्कळ लोकांस फांशी दिलें; तरी देखील  
'निहीलिस्ट' पंथाची ही क्रान्तिकारक चळवळ नष्ट झाली नसून  
ती अधिकच जोरानें सुरू झाली ! इंग्लंडचा गेल्या हजार वर्षांचा इतिहास  
पाहिला तर तेथील राज्यकर्त्यांनीं लोकांच्या सङ्घानें राज्यकारभार कर-  
ण्याचें धोरण पहिल्यापासून स्वीकारून राज्यकारभारांत लोकांना अधिका-  
धिक भाग घेऊं दिल्यानें फ्रान्स, रशिया वगैरे देशांतील राजक्रान्तीचे  
प्रकार इंग्लंडच्या इतिहासांत आढळून येत नाहींत. परंतु रशियांतील  
बादशहांनीं अशाप्रकारचें प्रगतिपर धोरण कधींच स्वीकारलें नाहीं ! 'हम  
करोसो कायदा' या न्यायानें लोकांच्या आकांक्षा चेपून टाकण्याचा प्रयत्न  
झाल्यामुळे, रशियामधील जनतेच्या लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीच्या कल्पना  
नष्ट तर झाल्या नाहींत, पण त्या आंतल्या आंत धुमसूं लागून संधी सांप-  
डतांच त्यांचा भयंकर स्फोट होऊन फ्रान्समधील राज्यक्रान्तीप्रमाणें रशि-  
यांतही क्रान्ति होणारसें भासूं लागलें. गेल्या महायुद्धांत अशी संधी सांप-  
डतांच युरोप व आशिया या दोन खंडांतील विस्तृत प्रदेशावर पसरलेला  
च मकम वाटणारा डोलारा हां हां म्हणता ढांसळून पडून रशियामध्ये  
जिकडे तिकडे बेवंदशाही माजली ! लोकांच्या मनांतील प्रगमनशील

आकांक्षांस योग्य वाव न मिळाल्यामुळे, या आकांक्षांचा गद्दूळ फेंस म्हणजे बोल्शेविझमची चळवळ रशियांत सध्यां सुरू असून, त्या चळवळीच्या प्रेरणेनें फ्रान्समधील राज्यक्रान्तींतील प्रकारापेक्षां अधिक अत्याचार सध्या रशियामध्ये प्रचलित आहेत ! पण हा फेंस व गद्दूळपणा लवकरच नाहीसा होऊन निर्मळ लोकनियंत्रित राज्यपद्धति रशियामध्ये प्रस्थापित होईलसा भवंसा वाटत आहे.



## प्रकरण २१ वें.

### युरोपियन राष्ट्रांच्या वसाहती व अंकित प्रदेश.

गेल्या पांच शतकांमध्ये युरोपियन राष्ट्रांनी युरोपच्या बाहेर आपापल्या वसाहती स्थापन करून व इतर रीतीने पांचही खंडांतील विस्तृत मुख्य प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीने आपल्या वर्चस्वाखाली आणल्यामुळे जगाच्या इतिहासावर व संस्कृतीवर महत्त्वाचे परिणाम झालेले आहेत. पंधराव्या शतकाच्या पूर्वी युरोपियन जनतेस युरोपच्या बाहेर असलेल्या जगाची फारच अंधुक कल्पना होती ! हिंदुस्थान, चीन वगैरे प्राचीन कालापासून प्रसिद्ध असलेले देश देखील प्रत्यक्ष कोठे आहेत, त्यांचा विस्तार केवढा आहे, तेथील संस्कृति, धर्म, आचारविचार वगैरे बाबींसंबंधाची त्यांस असलेली माहिती काय ती ऐकीव व तुटपुंजी असून ती बरीच चुकीचीही असे. व्यापार व उद्योगधंदे यांमध्ये हे देश फार पुढे गेलेले आहेत वगैरे गोष्टी त्यांस ऐकून माहित होत्या. त्या राष्ट्रांशी प्रत्यक्ष व्यापार करण्याचा त्यांस कधीच प्रसंग आला नाही; पॅलेस्टाईन, अरेबिया, मध्य आशिया येथील लोकांच्या मध्यस्थीनेच खुष्कीच्या मार्गाने युरोपचा हिंदुस्थान व चीन या देशांशी व्यापार चाले. अशा प्रकारे प्राचीन कालापासून प्रसिद्ध असलेल्या देशांविषयी माहितीच्यासंबंधाने जर ही स्थिति, तर अमेरिका, आस्ट्रेलिया, वगैरे अज्ञात प्रदेशासंबंधाने त्यांस कांहींच माहिती नसली तर त्यांत कांहींच नवल नव्हते. अटलांटिक महासागरापलीकडे अमेरिका खंड असेल, आफ्रिका खंडास वळसा देऊन हिंदुस्थान व चीन या देशांकडे जलमार्गाने आपणांस जातां येईल अशी त्यांची मुळीच कल्पना नव्हती. भूमध्य समुद्र व त्याच्या सभोवतालीं असलेला प्रदेश याचीच त्यांना काय ती माहिती असे. अशाप्रकारे पंधराव्या शतकाच्या सुरुवातीस युरोपियन राष्ट्रांस जगाची इतकी चोटक

माहिती असून अवघ्या पांच शतकांमध्ये पांचही खंडांत त्यांनी आपापल्या वसाहती प्रस्थापित करून, युरोपियन संस्कृति, युरोपियन आचारविचार यांचा सर्वत्र पगडा बसविला आहे ! जगाचे एकंदर क्षेत्रफळ ५ कोटा १२ लक्ष चौरस मैल आहे, त्यापैकी ४ कोटी २५ लक्ष चौरस मैलांच्या

जगाच्या चारपंच-  
मांश भागावर युरो-  
पियन राष्ट्रांचे वर्चस्व.

विस्तृत प्रदेशावर म्हणजे सरासरी जगाच्या चार-  
पंचमांश भागावर युरोपियन राष्ट्रांचा व त्यांनी  
प्रस्थापित केलेल्या वसाहतींचा अंमल आहे; इतकें  
असून तद्देशीय लोकांच्या मानानें सर्व जगावर

पसरलेली युरोपियन लोकसंख्या फारच थोडी आहे. जगाची एकंदर लोक-  
संख्या अजमासें १ अब्ज ७२ कोटी आहे, त्यापैकी युरोपियन गोऱ्या  
राहिवाशांची सर्व जगावर पसरलेली लोकसंख्या अवघी ५६ कोटी भरेल.  
अशाप्रकारे गेल्या पांच शतकांमध्ये युरोपियन राष्ट्रांनी पांचही खंडांत  
आपल्या वसाहती स्थापन करून जगाच्या चारपंचमांश भागावर आपलें  
वर्चस्व कसें प्रस्थापित केलें व त्यास कोणकोणत्या गोष्टी कारणीभूत झाल्या  
याचें थोडेंसें दिग्दर्शन करण्याचें योजिलें आहे.

इ. स. १४५३ मध्ये आटोमन टर्क लोकांनी पूर्वरोमन पादशाही  
उध्वस्त करून कान्स्टँटिनोपल शहर हस्तगत केल्यापासून युरोपच्या इति-  
हासास निराळेंच वळण लागलें. चवथ्या शतकापासून आज हजार वर्षे, पर्शियन,  
सॅरासीन, अरब वगैरे टोळ्यांचा प्रतिकार करून पूर्वरोमन पादशाहीनें  
युरोपचें संरक्षण केलें होतें, परंतु आटोमन टर्क लोकांच्या वाढत्या सत्तेस आळा  
घालण्याचे कामी मात्र तिला यश आलें नाहीं. महमदीधर्मीय टर्क लोकांनीं  
पूर्वरोमन पादशाही संपुष्टांत आणल्यावर तेथील विद्वान लोकांनीं पश्चिम  
युरोपकडे पळ काढून आपल्याबरोबर प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांचें ज्ञान-  
मांडार नेल्यामुळें युरोपियन जनतेच्या आचारविचारांत, त्यांच्या सामाजिक,  
धार्मिक, व राजकीय कल्पनांमध्ये मध्ययुगामध्ये जी शिथिलता आली होती  
ती नाहींशी होऊन नवजीवनाचा संचार झाला. जनतेमध्ये चिकित्सक

बुद्धि उत्पन्न होऊन पूर्वापार धर्मसमजुती, वेडगळ आचाराविचार यांवर विचारी लोकांकडून कडक टीकाप्रहार होऊं लागले. धार्मिक व ऐहिक बाबतींत सुधारणा करावी व आपल्या राष्ट्रांचे उद्योगधंदे वाढवून व्यापार वाढवावा अशी युरोपियन राष्ट्रांमध्ये स्पर्धा उत्पन्न झाली.

१४५३ मध्ये आटोमन टर्क लोकांनीं कान्स्टॅनोपल शहर हस्तगत करून युरोप, आशिया व आफ्रिका या तिन्ही खंडांस लागून असलेल्या प्रदेशावर आपलें वर्चस्व प्रस्थापित केल्यामुळे युरोपच्या पूर्वेकडील चीन, हिंदुस्थान, इराण, अरेबिया वगैरे राष्ट्रांशीं असलेल्या पूर्वापार व्यापारास अडथळा आला. इटालियन द्वीपकल्पावरील व्हेनीस, जेनोआ फ्लॉरेंस या राष्ट्रांचें वैभव व अस्तित्व मुख्यत्वेकरून पूर्वेकडील व्यापारावरच अवलंबून असल्यानें या लहान लहान राष्ट्रांस उतरती कळा लागली; व आतां पूर्वेकडील राष्ट्रांशीं व्यापार करण्यासाठीं दुसरा एखादा जलमार्ग शोधून काढून आपला व्यापार पूर्ववत् प्रस्थापित केल्याखेरीज गत्यंतर नाही असें व्हेनीस, जेनोआ या राष्ट्रांप्रमाणेंच इतर युरोपियन राष्ट्रांसही वाटू लागलें.

हा नवीन जलमार्ग शोधून युरोपियन राष्ट्रांचें युरोपच्या बाहेर वर्चस्व स्थापण्याचे कामीं कोणीं पुढाकार घेतला असेल तर तो लहानग्या पोर्तुगाल राष्ट्रांनंच होय ! पंधराव्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच दर्या-वर्दीपणांत आपल्या राष्ट्रांनं पुढें यावें व महमदीयमीय मूर लोकांचा पराभव करून इजिप्तशीं व्यापार सुरू करावा यासाठीं पोर्तुगालचे प्रयत्न सुरू होते. आफ्रिकेच्या उत्तर किनाऱ्यावरील कडव्या मूर लोकांशीं दोन

तीन शतकें टक्कर देण्याचे प्रसंग आल्यानें मूर लोकांप्रमाणें पोर्तुगीज लोकांमध्ये धर्मवेडही शिरलें होतें ! १४१५ मध्ये पोर्तुगालचा राजपुत्र हेन्री

यानें जिब्राल्टरच्या किल्ल्याजिक मूर लोकांचा पराभव करून आफ्रिकेच्या वायव्य किनाऱ्यावरील त्यांची सत्ता संपुष्टांत आणिली. यानंतर हेन्रीनें आपल्या राष्ट्रांतील लोकांस नौकानयनाचें शिक्षण मिळावें, त्यांस

भूगोलाची माहिती होऊन पोर्तुगीज गलबतास वाटेल तेथें संचार करतां यावा, आपल्या राष्ट्राचें आरमार बलाढ्य होऊन परकीय राष्ट्रांशीं दर्यावर टक्कर देतां यावी, या हेतूनीं प्रेरित होऊन एक वेधशाला स्थापन केली. १४६० मध्ये हेन्री मरण पावला तरी त्याच्यानंतर गादीवर येणाऱ्या पोर्तुगालच्या राजाकडून पोर्तुगीज लोकांस दूरदूरच्या सफरी करण्यास उत्तेजन मिळत गेलें. यावेळीं पोर्तुगीज जहाजे आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर दूरदूरच्या सफरी करीत ! १४८६ मध्ये आफ्रिकाखंडाच्या दक्षिण किनाऱ्याचा शोध लागला; व याच मार्गानें आपलें जहाज पूर्वेकडे हांकारीत असतां वास्को-डी-गामा या पोर्तुगीज गृहस्थास यश येऊन, त्यानें १४९८ मध्ये आपलें जहाज हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील कॅलिकत बंदरास नेऊन भिडविलें.

वास्को-डी-गामा  
हिंदुस्थानचा शोध  
लावतो-१४९८.

हिंदुस्थानचा शोध लावण्याचे पोर्तुगीज लोकांचे वरील प्रयत्न सुरू असतां पश्चिमेकडील मार्गानें हिंदुस्थानचा शोध लागला तर पहावा या हेतूनें स्पेनच्या राजाच्या नोकरीस असलेल्या कोलंबस नांवाच्या धाडसी गृहस्थास १४९२ मध्ये दक्षिण अमेरिकेकडच्या 'वेस्ट इंडिज' बेटांचा अचानक शोध लागून पुढील १०-१२ वर्षांत दक्षिण अमेरिकेंतील स्पॅनिअर्ड लोकांच्या वसाहतीचा पाया घालण्यांत आला. हा नवीन शोधून काढलेला प्रदेश हिंदुस्थान देश आहे, किंवा फार

कोलंबस अमेरिकेचा  
शोध लावतो.  
१४९२

तर आशिया खंडाचाच भाग आहे, अशी त्यावेळीं कोलंबसची व इतर स्पॅनिअर्ड लोकांची कल्पना होती, व १५१३ बॅलबोआ नांवाच्या गृहस्थानें फ्लोरिडाची संयोगभूमी ओलांडून पलीकडे असलेल्या पॅसिफिक महासागराचा शोध लाविल्यानें अमेरिका हें एक नवीनच खंड आहे अशी कोणाचीही सात्री नव्हती !

दक्षिण अमेरिकेचा शोध लावल्यावर तेथें आपलें वर्चस्व स्थापित करावें असें स्पेनला वाटूं लागलें. १५१९ मध्ये कोर्टस् नांवाच्या गृहस्थानें

७०० लोकांनिशीं मेक्सिकोमध्ये जाऊन तो सर्व प्रदेश आपल्या ताब्यांत आणला; व यानंतर १५३१ मध्ये पिझोरो नांवाच्या गृहस्थानें तर अवघ्या १८३ लोकांनिशीं दक्षिण अमेरिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील पेरू मुलखावर आपलें वर्चस्व प्रस्थापित केलें. मेक्सिको व पेरू येथील मुळचे रहिवाशी थोडे असून ते अशिक्षित व रानटी असल्यामुळे त्यांचें स्पॅनि-अर्ड लोकांपुढें कांहींच चाललें नाहीं.

दक्षिण अमेरिकेंत स्पॅनिअर्ड लोकांच्या वसाहती स्थापन होत असतां मॅगलीन नांवाच्या स्पॅनिअर्ड गृहस्थानें तर अमेरिकेच्या दक्षिण किनाऱ्यास वळसा देऊन पॅसिफिक महासागरांतून सफर केली, व १५२१ मध्ये चीनजवळ असलेल्या फिलीपाईन बेटांचा शोध लावला. या ठिकाणीं जरी तो मरण पावला तरी त्याच्या अनुयायांनीं आपलीं गलबतें तशींच पुढें हांकरिलीं व सरतेशेवटीं केप ऑफ गुड होपच्या मार्गानें आफ्रिका-खंडास वळसा देऊन त्यांना स्पेनला परत येतां आल्यानें पृथ्वी वाटोळी असल्याची सर्वांची खात्री झाली.

वास्को-डी-गामा, कोलंबस, मॅगेलीन या पोर्तुगाल व स्पेनमधील गृहस्थांनीं हिंडुस्थान व अमेरिका या दोन्ही प्रदेशांचा शोध लावल्या-मुळे, त्या प्रदेशांशीं व्यापार करून तेथें वसाहती स्थापन करण्याचा आपणासच कायतो हक्क आहे असें या राष्ट्रांस वाटूं लागल्यास त्यांत कांहींच नवल नव्हतें ! आपल्या या हक्कास कायदेशीर स्वरूप यावें असें वाटून पोर्तुगाल व स्पेन येथील राजांच्या विनंतीवरून, सर्व ख्रिश्चन धर्माचे धर्मगुरू या नात्यानें पोपनें एक फर्मान काढून नवीन शोध लागलेला प्रदेश, व त्या प्रदेशाकडे जाणारे जलमार्ग वरील दोन राष्ट्रांस विभागून देऊन इतर कोणत्याही राष्ट्रांनें पोर्तुगाल व स्पेन या राष्ट्रांच्या संमतीखेरीज युरोपच्या बाहेर असलेल्या प्रदेशांशीं संबंध ठेवूं नये असें फर्माविलें. मध्ययुगामध्ये अंतर्राष्ट्रीय करारनामा करावयास ख्रिश्चन धर्माचा मुख्य या नात्यानें पोपला अधिकार आहे असें समजण्यांत येत

असलें तरी १६ व्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच युरोपियन जनतेमध्ये चिकित्सक बुद्धि उत्पन्न होऊन धार्मिक बाबींमध्येही द्ववळादवळ करण्याचा पोपला अधिकार आहे की नाही याबद्दल विद्वान लोक उघड रीतीने टीका-प्रबंध लिहूं लागल्यामुळे, आपण शोधून काढलेल्या जलमार्गांचें, आपल्या आरमारी सत्तेवर स्पेन व पोर्तुगाल या राष्ट्रांस संरक्षण करतां आलें नसतें तर पोपच्या वरील फर्मानानें तादृश असा कांहींच उपयोग झाला नसता हें उघड आहे.

इकडे इंग्लंडचा राजा ७ वा हेन्री याच्या नोकरांत असलेल्या कॅबेट नांवाच्या गृहस्थानें वायव्येकडून हिंदुस्थानकडे जाणारा जडमार्ग सांपडला तर पहावा या हेतूने प्रयत्न करीत असतां १४९७ मध्ये उत्तर अमेरिकेजिक असलेल्या न्यू फाउंडलंड बेटाचा शोध लावला. यानंतर बरीच वर्षे इंग्लंडनें या भागावर आपली स्थायिक अशी वसाहत स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला नाही. इंग्लंडनंतर फ्रान्सनेंही १५२३ मध्ये

इंग्लंड व फ्रान्स या  
राष्ट्रांचा उत्तर  
अमेरिकेशी संबंध.

उत्तर अमेरिकेशीं आपला संबंध जोडला; व १५३४ मध्ये तर कार्टीयर नांवाच्या फ्रेंच गृहस्थानें सेंट लॉरेन्स आखातांतून आपलें जहाज पुढें नेऊन केबेकची वसाहत स्थापन केली.

पंधराव्या शतकाच्या शेवटीं हिंदुस्थानचा शोध लावल्यावर पूर्वेकडील राष्ट्रांशीं व्यापार करून आपल्या राष्ट्राची सांपत्तिक उन्नति करून घेण्यासाठीं पोर्तुगालचे प्रयत्न सुरू झाले. नवीन शोध लागलेल्या प्रदेशांत जाऊन तेथें कायमच्या वसाहती स्थापन करण्याकडे त्यांचें लक्ष्य नव्हतें !

१६ व्या शतकातील  
पोर्तुगालचा व्यापार.

दक्षिण अमेरिकेंतील ब्राझील प्रदेशाचा अचानक रीतीनें शोध लागल्यावर त्याठिकाणीं पोर्तुगाल-मधील ज्यू लोकांनीं वसाहत स्थापन केली, तेव-

ढीच कायती पोर्तुगीज लोकांची कायमची अशी वसाहत असे; पण त्या-सैरीज वसाहती स्थापन करण्याचे त्यांच्याकडून प्रयत्न झाले नाहीत !



ठिकठिकाणीं जाऊन व्यापार करावा हेंच त्यांचें मुख्यतः धोरण असे, व या धोरणामुळे त्यांना आफ्रिका, हिंदुस्थान, तों थेट चीन व जपान या दूरदूरच्या देशांशीं व्यापार करतां येणें शक्य झालें. १६ व्या शतकांतील युरोपचा बहुतेक सर्व व्यापार त्यांच्याच ताब्यांत असे. चीन व जपान येथून रेशीम, मॅलाको येथून मिर, दालचिनी वगैरे मसाल्याचें सामान, हिंदुस्थानांतून हिरे, व इतर कलाकौशल्येची जिन्नस पोर्तुगीज लोक युरोपला पुरवीत; व आफ्रिकाखंडांतून गुलाम पकडून दक्षिण अमेरिकेंतील स्पॅनिश वसाहतीकडे त्यांची रवानगी करण्याचा पोर्तुगीज लोकांस जणूं काय मक्ताच होता !

१५१९ पासून १५४१ पर्यंत स्पेननें दक्षिण व मध्य अमेरिका येथील बराच मुलूस आपल्या वर्चस्वाखालीं आणला होता. या प्रदेशांत आफ्रिकेंतून आणलेल्या निग्रो गुलामांच्या श्रमानें ठिकठिकाणीं खाणीं खोदावयाच्या व तेथें विपुल रीतीनें सांपडणारें सोने व रुपें हे जिन्नस आपल्या देशांत पाठवावयाचे असें स्पेनचें धोरण होतें.

स्पेन व पोर्तुगाल हीं राष्ट्रे आपापल्या आरमारी सामर्थ्यानें पूर्वेकडील व्यापार, व अमेरिकेंतील वसाहती या बाबतींत इतर युरोपियन राष्ट्रांचा हात शिरकूं न देण्याचा प्रयत्न करीत असल्यामुळे नुकत्याच पुढें येऊं पहाणाऱ्या इंग्लंड व नेदरलँड या राष्ट्रांस त्यांच्याविषयीं हेवा वाटूं लागून त्या राष्ट्रांशीं आरमारी टक्कर देऊन त्यांची समुद्रावरील सत्ता कमी करावी असें त्यांस साहजिकच वाटूं लागलें ! १५७८ मध्ये पोर्तुगालचा राजा सेबस्तियन हा मरण पावल्यावर तेथील राजवंश संपुष्टांत आला असें जाहीर करून स्पेनचा राजा २ रा फिलीप यानें तें राष्ट्र आपल्या राज्यास जोडून टाकलें ( १५८० ). पोर्तुगालचें स्वातंत्र्य नष्ट झाल्यावर त्या राष्ट्रास उतरती कळा लागली; व पोर्तुगालच्या शत्रुराष्ट्रांस योग्य संधि सांपडली !

स्पेनच्या वर्चस्वाखालीं असलेल्या ढव लोकांनीं २ व्या फिलीपच्या फार्मिक मुलमाद कंटाळून १५६६ च्या सुमारास स्पेनचें वर्चस्व मुगाव

देण्यासाठी स्पेनविरुद्ध बंड पुकारलें होतें. नेदर्लंडमधील डच लोकांचा स्वार्थत्याग, त्यांची चिकाटी व त्यांस इंग्लंडने केलेली मदत यामुळे तें बंड मोडून टाकण्याचें कामीं फिलीपला यश आलें

स्पेनची आरमारी सत्ता संपुष्टांत बेते.

नाहीं. तेव्हां फिलीपनें चिडून जाऊन इंग्लंडची

खोड मोडण्यासाठी १५८८ मध्ये आपल्या अजिंक्य

समजल्या जाणाऱ्या आरमाराच्या साहाय्यानें इंग्लंडवर हल्ला केला, परंतु त्याचा हा प्रयत्न सपशेल फसून त्याच्या आरमाराचा वादळानें व इंग्लिश लोकांच्या चिकाटीनें पूर्णपणें नाश झाला, व त्याबरोबर स्पेनची आरमारी सत्ताही नाहींशी झाली ! स्पेनबरोबर बिचाऱ्या पोर्तुगालचें वैभवही संपुष्टांत येऊन त्याचा व्यापार डच व इंग्लिश लोकांनीं बळकाविला. पूर्वेकडील राष्ट्रांशीं व्यापार करण्यासाठी १६०० मध्ये इंग्लंडनें व १६०२ मध्ये डच लोकांनीं आपापल्या कंपन्या स्थापन केल्या.

डच लोकांनीं पोर्तुगीज लोकांप्रमाणें चीन, जपान वगैरे दूरदूरच्या राष्ट्रांशीं व्यापार सुरू केला होता, तरी त्यांच्या व्यापाराचा सर्व भर दक्षिण पॅसिफिक महासागरांतील मोलोको सामुद्रधुनीनजीकच्या मसा-

डच लोकांचा पूर्वेकडील व्यापार व वसाहती.

ल्याच्या बेटांवरच असे. हिंदुस्थानच्या व्यापारा-

कडे त्यांनीं फारसें लक्ष दिलें नाहीं. १६०७ मध्ये

त्यांनीं अंबोयना व बांडा हीं बेटे काबीज केलीं;

१६१८ मध्ये जाव्हा बेट जिंकून तेथें बटोव्हिया

हें गांव बसविलें व त्यास आपल्या पूर्वेकडील बेटांचें केंद्रस्थान केलें.

दक्षिण पॅसिफिक महासागरांतील बेटांवर त्यांची सत्ता वाढत चालली, व

१६२३ मध्ये त्यांनीं अंबोयनिया बेटांतून इंग्लिशांस पाय काढावयास

लावला. यानंतर, मलाका ( १६४० ), सिलोन ( १६५८ ) या बेटांतून

त्यांनीं पोर्तुगीज लोकांस हांकून लावले. १६५० मध्ये आफ्रिकेच्या

दक्षिण किनाऱ्यावर त्यांनीं एक वसाहत स्थापन केली. अशा प्रकारें पूर्वे-

कडे दक्षिण आफ्रिका, सिलोन, अंबोयनिया, टेनेट, मलाका वगैरे बेटे

व मुलूख डच लोकांच्या ताब्यांत येऊन त्या सर्वांस बटेव्हियाची वसाहत असें समजण्यांत येऊं लागलें.

इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनीची १६०० मध्ये स्थापना झाल्यावर पूर्वेकडील राष्ट्रांशीं त्यांचें दळणवळण सुरू झालें. हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावर सुरत, कलकत्ता, मद्रास वगैरे ठिकाणीं आपल्या वखारी स्थापन केल्यावर जाव्हा, सुमात्रा बेटानजीकही डच लोकांप्रमाणें व्यापार करावा असें इंग्लिश कंपनीस वाटत होतें. परंतु दक्षिण पॅसिफिकमध्ये इंग्लिशांचा हात शिरलेला डच लोकांस पाहवला नाहीं. १६२३ मध्ये काहीं कारणांवरून

इंग्लिश ईस्ट इंडिया  
कंपनीचा पूर्वेकडील  
व्यापार.

अंबोनिया बेटांत डच लोकांनीं इंग्लिश लोकांची कत्तल केल्यामुळें तर इंग्लिश व डच यांच्यामध्ये वैमनस्य सुरू झालें. इंग्लिशांनीं जाव्हा, सुमात्रा वगैरे बेटांकडील व्यापारांतून आपलें अंग काढून

घेऊन हिंदुस्थानच्या व्यापाराकडेच लक्ष घातलें. यावेळीं त्यांचें धोरण फक्त व्यापारीच असे. हिंदुस्थानांत आपणास राज्य स्थापन करतां येईल अशी त्यांची मुळीच कल्पना नव्हती ! परंतु १६८६ पासून १७०७ पर्यंत दक्षिणेंत मराठ्यांच्या वृद्धिंगत होत चाललेल्या सत्तेस थोपवून धरण्याचे कामीं आपली सर्व शक्ति खर्च करावी लागल्यामुळें मोगल साम्राज्य विस्तारित होऊं लागलें; व १७०७ मध्ये औरंगजेब बादशहा मरण पावल्यानंतर तर काहीं वर्षे मोगल साम्राज्यांत अराजकताच माजली ! ठिकठिकाणचे सुभेदार, नबाब, सरदार स्वतंत्र होऊन त्यांच्या आपापसांत झटापटी सुरू झाल्या. अशाप्रकारे हिंदुस्थानांतील मध्यवर्ती सत्ता नष्ट झाल्यानें आपल्या वखारीचें संरक्षण करण्यासाठीं इंग्लिशांना आपल्या वखारी सभोंवतालीं तटबंदी करणें, त्यांच्या रक्षणार्थ थोडीबहुत फौज ठेवणें, सभोंवतालचा काहीं मुलूख प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीनें आपल्या ताब्यांत आणणें वगैरे गोष्टी कराव्या लागल्या.

इंग्लिश कंपनीचा हिंदुस्थानांत अशा रीतीनें जम बसत चालला असतां, त्यांना प्रतिस्पर्धी म्हणून फ्रेंचांची सत्ता हिंदुस्थानांत विस्तार पावू

लागली होती. १६६४ मध्ये १४व्या लुईच्या कारकीर्दीत फ्रेंच ईस्ट इंडिया कंपनीची पहिल्याप्रथम स्थापना करण्यांत आली. फ्रेंच ईस्ट इंडिया कंपनीचे धोरण केवळ व्यापारीच नव्हते; जमल्यास पूर्वेकडे फ्रेंच साम्राज्य प्रस्थापित करावे, अशी फ्रेंच मुत्सद्यांची पहिल्यापासूनच कल्पना होती ! हिंदुस्थानांत पाँडेचरी, माही, चंद्रनगर या ठिकाणी त्यांनी पहिल्याप्रथम वखारी स्थापन केल्या; व औरंगजेबच्या मृत्यूनंतर मोंगल साम्राज्यांत सर्वत्र बेबंदशाही माजल्यावर तर त्यांना चांगलेंच फावलें. विस्कळित झालेल्या मोंगल साम्राज्यांतील सुभेदार व नबाब यांच्या आपापसांतील कलहांत भाग घेऊन स्वतःचें महत्त्व वाढविण्याचा फ्रेंचांनीच पहिल्याप्रथम उपक्रम सुरू केला. अठराव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास कर्नाटकांतील नबाब व सुभेदार यांमध्ये सुरू झालेल्या कलहाचा फायदा घेऊन फ्रेंचांनी आपलें बरेंच प्रस्थ माजविलें होतें. हिंदुस्थानांत फ्रेंच साम्राज्य स्थापन करावे अशी दुप्ली याची महत्त्वाकांक्षा होती; परंतु हिंदुस्थानांतील फ्रेंच गव्हर्नर व फ्रान्समधील कंपनीचे डायरेक्टर यांच्यामध्ये कांहीं बाबतींत मतभेद होऊन दुप्लीला परत जावे लागल्याने फ्रेंच लोकांच्या हिंदुस्थानांत साम्राज्य स्थापन करण्याच्या प्रयत्नास मूर्त स्वरूप देण्याचें काम मार्गे पडलें, व १७६० मध्ये वांदिवाशच्या लढाईत इंग्लिशांनी फ्रेंचांचा पूर्ण पराभव केल्यामुळे तर फ्रेंचांची हिंदुस्थानांतील सत्ता पार संपुष्टांत आली !

फ्रेंच लोकांप्रमाणें इंग्लिश लोकांसही हिंदुस्थानांत साम्राज्य स्थापन करण्याचीं सुखस्वप्ने पडूं लागलीं होती; व हिंदी सुभेदार व नबाब यांच्या आपापसांतील कलहांत हात घालून आपली महत्त्वाकांक्षा सफल करण्याचे त्यांचे प्रयत्न सुरू होते. १७५७ मध्ये प्लासीची लढाई जिंकल्याने बंगालचा विस्तृत व सुपीक मुलूख इंग्लिशांच्या ताब्यांत आला, १७६० मध्ये वांदिवाशच्या

हिंदुस्थानचें राज्य  
इंग्लिश ईस्ट इंडिया  
कंपनीच्या ताब्यांत  
आतें.

लढाईत फ्रेंचांचा पूर्ण मोड झाल्याने त्यांचा एक प्रतिस्पर्धी कमी झाला, व १७६१ मध्ये दक्षिणेत कर्नाटक, म्हैसूर पासून उत्तर हिंदुस्थानांत गुजराथ, नागपूर, बंगाल, माळवा, पंजाब व अटकेपर्यंत मराठेशाहीच्या वृद्धिंगत होत चाललेल्या सत्तेस पानपतच्या लढाईत जबरदस्त धक्का बसल्याने हिंदुस्थानांतील मध्यवर्ती सत्ताच जणू नष्ट झाल्यासारखे झाले ! १७९९ मध्ये म्हैसूरचा सुलतान टिपु याचा पराभव होऊन ते राज्य इंग्लिशांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीने आपल्या वर्चस्वाखाली आणले; व एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी मराठेशाहीतील प्रमुख मुत्सद्दी महादजी शिंदे व नाना फडणवीस हे एकामागून एक मरण पावल्याने मराठे, शाहीतील लष्करी सत्ता व शाहाणपणच जणू नष्ट झाल्यासारखे होऊन १८०३, १८०५-०६ व १८१८ मध्ये मराठेशाहीतील शिंदे, होळकर, भोंसले, पेशवे वगैरे सरदारांचा पराभव करून ईस्ट इंडिया कंपनीस हिंदुस्थानांत आपले वर्चस्व प्रस्थापित करता आले ! यानंतर कंपनी सरकारच्या कांहीं कृत्याने चिडून जाऊन १८५७ मध्ये हिंदुस्थानांत बंड उपस्थित झाले, व या बंडाचा बीमोड केल्यावर इंग्लंडची राणी व्हिक्टोरिया हिने हिंदुस्थानाचे राज्य कंपनी सरकारकडून आपल्या व ब्रिटिश पार्लमेंटच्या वर्चस्वाखाली आणले, व १८५८ मध्ये एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. हा राणीचा जाहीरनामा म्हणजे हिंदी लोकांच्या सनदशीर चळवळीचा मॅग्नाचार्टाच होय !

१४९७ मध्ये कॅबेटने उत्तर अमेरिकेचा शोध लावल्यानंतर बरीच वर्षे त्या ठिकाणी जाऊन वसाहती स्थापन करण्याचे इंग्लिशांकडून प्रयत्न झाले नाहीत. यावेळी स्पेन व पोर्तुगाल यांची आरमारी सत्ता प्रबळ असल्याने त्यांच्याकडून या कार्मी बरेच अडथळे येत ! परंतु हलके हलके इलिझाबेदच्या

उत्तर अमेरिकेतील  
इंग्लिश वसाहतीची  
स्थापना.

कारकीर्दीत स्पेनच्या आरमारी सत्तेस न जुमानतां तिकडे वसाहती स्थापन करण्याचे प्रयत्न करण्यांत येऊ लागले. सर हंपरे गिलबर्ट ( १५७८ ) व सर वॉल्टर राले ( १५८५ ) यांनी उत्तर अमेरिकेंत वसाहती स्थापन करण्याचे प्रयत्न केले, परंतु ते सर्व निष्फळ ठरले. १५८८

मध्ये स्पेनच्या आरमाराचा नाश झाल्यावर स्पेनची आरमारी सत्ता संपुष्टांत आली; व वसाहती स्थापन करण्याचे जोरानें प्रयत्न करण्यांत येऊं लागले. १६०६ मध्ये पहिल्या जेम्सच्या कारकीर्दींत व्हर्जिनिया कंपनीस उत्तर अमेरिकेंत अटलांटिक महासागरालगतच्या प्रदेशावर वसाहत स्थापन करण्यासाठीं पहिल्याप्रथम सनद देण्यांत आली. यानंतर पुढील १००-१२५ वर्षांमध्ये एकीकडे अलगिनीज् पर्वत व एकीकडे अटलांटिक महासागर यांमधील चिंचोळ्या प्रदेशांत इंग्लिशांनीं मूळच्या व्हर्जिनिया वसाहतीखेरीज मॅसाच्युसेट्, मेरीलॅंड, न्यूहॅम्पशायर, दक्षिण कार्नेलिया, उत्तर कार्नेलिया, न्यूयार्क, डेलावर, पेनसल्वानिया, गार्गिया, रोडबेटें या एकंदर १३ वसाहती स्थापन केल्या. या वसाहती स्थापन करतांना त्यांना डच लोकांशीं युद्धप्रसंग करण्याचे प्रसंग पहिल्याप्रथम बरेच आले; परंतु १६६४ च्या सुमारास युरोपसंघांतच फ्रेंच राष्ट्राच्या तावडींतून आपल्या देशाचें संरक्षण करण्यामध्ये डच लोकांची सर्व शक्ति खर्च झाल्यामुळे, उत्तर अमेरिकेंतील आपल्या वसाहतीकडे त्यांना लक्ष पुरवितां आलें नाहीं. अशा-रीतीनें डच लोकांची उत्तरअमेरिकेंतील सर्व सत्ता जरी संपुष्टांत आली तरी तेथें फ्रेंच लोकांच्या वृद्धिंगत होत चाललेल्या वसाहतीकडे इंग्लिश लोकांस डोळ्यांत तेल घालून पहावें लागे !

पंधराव्या शतकाच्या शेवटीं उत्तर अमेरिकेचा शोध लागल्यावर, मच्छिमार धंद्यांत आपली बरकत करून द्यावी व जमल्यास आपल्या वसा-हती स्थापन कराव्यात असें फ्रेंच लोकांसही वाटूं लागलें होतें. १५३४ मध्ये कार्टियर नांवाच्या फ्रेंच गृहस्थानें उत्तर अमेरिकेकडे सफर करून सेंट लॉरेन्स आसातांतून आपलें जहाज पुढें नेलें होतें. यानंतर बरीच वर्षे तिकडे वसाहती स्थापन करण्याचे फ्रेंच लोकांकडून प्रयत्न करण्यांत आले नाहींत. १६७३ मध्ये सॅम्युएल चॅम्पलेन नांवाच्या गृहस्थानें केबेकची

वसाहत स्थापन केली. १६१७ मध्ये चॅगलेनच्या सरोवराचा शोध लागल्या-  
वर, या सरोवरांतून आपलें जहाज पुढें हांका-  
उत्तर अमेरिकेंतील रल्यास कदाचित् चीन देशाचा शोध लागेल अशा  
फ्रेंच वसाहती. समजुतीनें त्यानें आपलें जहाज अँटरियो सरो-

वराच्या पश्चिम किनाऱ्यापर्यंत नेलें. १६२७ मध्ये फ्रान्समधील प्रख्यात  
मुत्सद्दी रिशल्यू याच्या प्रेरणेनें 'न्यू फ्रान्स' नांवाची कंपनी स्थापन होऊन  
१५ वर्षे पर्यंत सेंट लॉरेन्स आखातानजीकच्या प्रदेशांत व्यापार करण्याची  
या कंपनीस परवानगी देण्यांत आली. परंतु या कंपनीकडून विशेष अशी  
कोणतीच कामगिरी न झाल्यामुळे १६७४ मध्ये या कंपनीचें विसर्जन  
होऊन उत्तर अमेरिकेंतील सर्व वसाहती सरकारनें आपल्या ताब्यांत घेऊन  
तेथें राज्यकारभार करण्यास गव्हर्नर पाठविण्यास सुरवात केली. यानंतर  
सुपीरियर सरोवर व मिसिसिपी नदीचा उगम यांचा शोध लागून १६८२  
मध्ये सॅले नांवाच्या गृहस्थानें तर आपलें जहाज मिसिसिपी नदीच्या उग-  
मापासून तों थेट मेक्सिकोच्या आखातांत नेलें; व तेथें लुइसबर्ग नांवाची  
वसाहत स्थापन केली. अशाप्रकारें उत्तरेस क्वेबेकची वसाहत व दक्षिणेस  
लुईसबर्गची वसाहत व या दोन वसाहतीस जोडण्यासाठीं पश्चिमेच्या वाजूस  
निरनिराळीं ठाणीं फ्रेंच लोकांनीं स्थापन केल्यामुळे, अलगिनीज पर्वत  
व अटलांटिक महासागर यांमधील चिंचोळ्या प्रदेशांत इंग्लिश वसाहतींना  
त्यांनीं घेरून टाकल्यासारखेंच झालें !

अशा प्रकारें अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच उत्तर अमेरिकें-  
तील वर्चस्वासंबंधानें इंग्लिश व फ्रेंच यांच्यामध्ये स्पर्धा सुरू झाली !  
१७१३ मध्ये झालेल्या युट्रेक्टच्या तहानें आकाडिया (नोव्हा स्कोशिया),  
गार्गिया, हडसन आखातानजीकचा मुलूख इंग्लिशांच्या ताब्यांत आला. या-  
पुढील ४५ वर्षे इंग्लिश व फ्रेंच यांच्यामधील संबंध जरी सलोख्याचे नसले  
तरी युद्धप्रसंग झाले नाहींत. परंतु १७५६ मध्ये युरोपमध्ये उपस्थित  
झालेल्या 'सप्तवार्षिक युद्धा'च्या वेळीं उत्तर अमेरिकेंतील फ्रेंच व इंग्लिश

वसाहतींमध्येही झटापटी सुरू होऊन फ्रेंचांच्या बहुतेक सर्व वसाहती इंग्लिशांच्या ताब्यांत आल्या, व १७६३ मध्ये झालेल्या तहानें या सर्व वसाहतींवर इंग्लिशांचें वर्चस्व प्रस्थापित झाल्यानें फ्रेंचांची उत्तर अमेरिकेंतील सत्ता संपुष्टांत आली !

दक्षिण अमेरिकेंतील स्पॅनिश व पोर्तुगीज वसाहती, उत्तर अमेरिकेंतील इंग्लिश व फ्रेंच वसाहती, हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांचा व्यापार व साम्राज्य, दक्षिण पासिफिक महासगरांतील जाव्हा, सुमात्रा, अंबोयना वगैरे बेटांकडील डच लोकांचा व्यापार व वसाहती यांची भरभराट होत असतां, मध्य अमेरिकेंत लगतच्या लीवर्ड, विंडवर्ड, अँटीलीज वगैरे द्वीपसमूहांतील नानाविध बेटांवर आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करून तेथील जमिनींची लागवड करण्याचे युरोपमधील बहुतेक सर्व

‘वेस्ट इंडिज’ बेटे  
व गुलामगिरी.

राष्ट्रांचे प्रयत्न सुरू होते. या बेटांत उष्णकटिबंधांतील पिकेंही येत असल्यामुळे त्यांस फारच

महत्त्व आलें होतें. ह्या बेटांतील जमिनी लागवडीस आणण्यासाठीं आफ्रिकेंतील निग्रो लोकांस गुलाम पकडून आणीत. हे गुलाम पुराविण्याचा पोर्तुगीज लोकांनीं जणूं काय मक्ताच घेतला होता ! या निग्रो गुलामांस या बेटांवरील मळेवाले इतके क्रूरपणें वागवीत कीं दरवर्षीं जवळ जवळ ३ गुलाम मृत्युमुखीं पडत ! ही गुलामगिरीची अमानुष पद्धत बंद करण्याच्या कामीं पहिल्याप्रथम डेन्स लोकांनीं पुढाकार घेतला व त्यानंतर इंग्लंड, फ्रान्स, युनायटेड स्टेटस् वगैरें राष्ट्रांनीं प्रयत्न केल्यामुळे गुलामगिरीची पद्धत जगांतून कायमचीच बंद करण्यांत आली.

कोलंबस व वास्को-डी-गामा यांनीं अमेरिका व हिंदुस्थान या देशांचा शोध लावल्यानंतर युरोपियन राष्ट्रांनीं युरोपच्या बाहेर वसाहती स्थापन करण्यास सुरुवात केल्याला अठराव्या शतकाच्या शेवटीं ३०० वर्षे झालीं होती, या अवधींत युरोपियन राष्ट्रांचें आपापल्या वसाहती-



संबंधी धोरण बहुतेक सारखेंच असें. वसाहतीवर आपणास पाहिजे तशी

युरोपियन राष्ट्रांचें  
वसाहतीसंबंधी धोरण  
व त्याचे परिणाम.  
१५००-१८२५.

राज्यपद्धति लादवयाची, त्यांच्यावर डोईजड कर बसावयाचे, व्यापार व उद्योगधंदे या बाबतीत त्यांच्या मार्गांत वाटेल त्या अडचणी आणून त्यांच्या हितसंबंधाकडे यात्किंचितही लक्ष न देतां या वसाहतीपासून युरोपमधील आपल्या राष्ट्रांचा

होईल तितका फायदा करून घ्यावयाचा अशाच प्रकारचें तें धोरण असे ! पहिल्याप्रथम स्पेननें या धोरणाचा अंगीकार केला. अमेरिकेंतील आपल्या वसाहतींतून सोनें व रुपें युरोपमध्ये आणावें व तेथील लोकांस व्यापार करवावयाचा असल्यास त्यांनीं फक्त स्पेनशींच व स्पेननें ठरविलेल्या भावा-नेंच करावा असें स्पेनचें धोरण असे. इतर राष्ट्रांनींही स्पेनप्रमाणेंच आपलें धोरण आंखलें होतें. यावेळीं युरोपचा बहुतेक व्यापार डच लोकांच्या हातीं होता, तेव्हां डच लोकांचा वृद्धिंगत होत चाललेला व्यापार आपल्या हातीं आणावा, इंग्लिश लोकांस जहाजे बांधण्यास उत्तेजन मिळावें व इंग्लंडचें आरमार बलाढ्य करावें या हेतूंनीं प्रेरित होऊन क्रॉमवेलनें १६५१ मध्ये नॅव्हिगेशन कायदा केला. या कायद्यामुळे इंग्लंडचा युरोपमधील दर्जा वाढून डच लोकांचा सर्व व्यापार इंग्लिशांना आपल्या हातीं आणतां आला, तरी या कायद्यामध्ये इंग्लिश वसाहतींच्या हितसंबंधाकडे अगदींच दुर्लक्ष केलें असल्यानें वसाहतींचें अपरिमित नुकसानच झालें असें म्हणावयास पाहिजे. आज १२५ वर्षे या 'नॅव्हिगेशन कायदा'च्या मगरमिठीत असल्यानें चिडून जाऊन अमेरिकेंतील १३ इंग्लिश वसाहतींनीं ब्रिटिश पार्लमेंटनें आपल्या संमतीखेरीज आपणावर जाचक कर लादले असें निमित्त कारण पुढें करून १७७५ मध्ये इंग्लंड-मिथळ झुड जाहीर केलें. आपली उत्तर अमेरिकेंतील सत्ता समूळ नष्ट

होण्यास इंग्लंडच कारणीभूत झालें होतें; तेव्हां त्यांच्यावर सूड उग-

इंग्लिश, स्पॅनिश व  
पोर्तुगीज वसाहती मातृ-  
भूमीविरुद्ध युद्ध जाहीर  
करतात.

विण्यास ही संधि चांगली आहे असें वाटून  
फ्रान्सनें इंग्लिश वसाहतींस मदत केली. हें युद्ध  
८ वर्षे पर्यंत चालल्यानंतर १७८३ मध्ये व्हर्सेल्स  
येथें तह होऊन इंग्लंडला संयुक्त वसाहतींचें

स्वातंत्र्य कबूल करणें भाग पडलें. अशाप्रकारें

सप्तवार्षिक युद्धांत कॅनडा, केबेक वगैरे फ्रेंच लोकांकडून जिंकून घेत-  
लेल्या वसाहतींखेरीज खास इंग्लिश लोकांनीं स्थापलेल्या वसाहती इंग्लं-  
डच्या ताब्यांतून गेल्या. आपल्या हितसंबंधाकडे यत्किंचितही लक्ष न  
देतां मातृभूमीकडून आपणावर व्यापार व उद्योगधंदे या बाबतींत कडक  
निर्बंध घालण्यांत आल्यास मातृभूमीविरुद्ध युद्ध पुकारून आपलें  
स्वातंत्र्य जाहीर केल्यावांचून गत्यंतरच नाहीं हें जणूं काय अमेरिकेंतील  
इंग्लिश वसाहतींनीं सर्व जगास दाखवून दिलें ! यानंतर २५ वर्षांनींच  
युरोपमध्ये नेपोलियनशीं चाललेल्या युद्धाची संधि साधून दक्षिण अमे-  
रिकेंतील स्पॅनिश वसाहतींनीं स्पेनच्या राजास नेपोलियननें पदच्युत  
केल्याचें निमित्त पुढें करून आपलें स्वातंत्र्य जाहीर केलें. यानंतर  
स्पेनच्या राजास पुनः जरी राज्यपद मिळालें तरी स्वातंत्र्याचा आस्वाद  
घेणाऱ्या स्पॅनिश वसाहतींनीं पुनरपि स्पेनच्या मगरमिठींत शिरण्याचें  
साफ नाकारलें. इकडे दक्षिण अमेरिकेंतील ब्राझील या पोर्तुगीज वसा-  
हतींमैही स्पॅनिश वसाहतींचा किता गिरवून आपलें स्वातंत्र्य जाहीर केलें !

अशा प्रकारें ( १७७५-१८२५ ) अमेरिकेंतील ब्रिटिश, स्पॅनिश,  
पोर्तुगीज वसाहतींमैही मातृभूमीचें जूं झुगारून देऊन स्वातंत्र्य जाहीर  
केल्यामुळें, आज दोनशें वर्षे वसाहतीसंबंधीं मातृभूमीचें जें धोरण होतें,  
त्यांत फरक केळा नाहीं तर योग्य. संधि सांपडतांच वसाहती मातृभूमी-  
पासून अलग होण्याचा प्रयत्न करतील हें स्पष्ट दिसूं लागलें ! इंग्लंडनें बरील  
उदाहरणानें सावध होऊन उत्तर अमेरिकेंतील कॅनडा तद्गतच आस्ट्रेलिया,

न्यू झीलंड, साउथ आफ्रिका या ठिकाणीं प्रस्थापित होत असलेल्या आपल्या वसाहतींस उदारपणें 'जबाबदार राज्यपद्धती'चे अधिकार दिल्यामुळे आज जगाच्या पंचमांश भागावर पसरलेले बलाढ्य ब्रिटिश साम्राज्य आपणास दिसत आहे !

एकंदर बलाबल, लोकसंख्या, प्रदेशविस्तार या सर्व दृष्टींनीं विचार केल्यास ब्रिटिश साम्राज्याचा दर्जा सर्वांत वरचा लागेल. जगाच्या एक-पंचमांश भूपृष्ठावर म्हणजे अजमासें सव्वा कोटी चौरस मैलांच्या क्षेत्रफळावर हें साम्राज्य पसरलेलें आहे. या अफाट साम्राज्याचें केंद्रस्थान जें ग्रेट ब्रिटन त्याचें क्षेत्रफळ अजमासें १ लक्ष २० हजार चौरस मैल आहे. तेव्हां तुलनात्मकदृष्टीनें विचार केल्यास ग्रेट ब्रिटन-

ब्रिटिश  
साम्राज्याचें  
श्रेष्ठत्व.

पेक्षां विस्ताराच्या मानानें हिंडुस्थान १५ पट, उत्तर अमेरिकेंतील कॅनडा ही वसाहत ३० पट, ऑस्ट्रेलिया व न्यू झीलंड मिळून २५ पट, दक्षिण आफ्रिकेंतील ब्रिटिश वसाहत ५ पट आहे. याखेरीज आफ्रिकाखंडांतील सडन, नॅगेरिया, इजिप्त वगैरे प्रदेशांवर ब्रिटिशांचा पूर्वीपासून थोडाफार अंमल असे, व नुकत्याच झालेल्या महायुद्धानें जर्मन पूर्व आफ्रिका, मेसोपोटेमिया, पॅलस्टाईन वगैरे बराच मुळूखही प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीनें ब्रिटिशांच्या ताब्यांत येण्याचा संभव असल्यामुळे हें साम्राज्य अधिकच विस्तृत होईल ! लोकसंख्येच्या दृष्टीनें विचार केल्यास ब्रिटिश साम्राज्याचें श्रेष्ठत्व तात्काळ लक्षांत येतें. जगाची एकंदर लोकसंख्या अजमासें १ अब्ज ७२ कोटी आहे त्यापैकी ४३ कोटी लोक ब्रिटिश प्रजाजन आहेत !

अशाप्रकारच्या या अवाढव्य विस्तृत ब्रिटिश साम्राज्याचे भौगोलिक दृष्टीनें आपणास मुख्यतः ६ विभाग करता येतील ( १ ) यापैकी १ ला विभाग म्हणजे युरोपखंडांत मोडणारा प्रदेश. यांमध्ये इंग्लंड, स्कॉटलंड, आयरलंड हा प्रदेश असून चॅनेल, मॅन, सायप्रस, माल्टा हीं बेटें व जिब्राल्टरचा किल्ला एवढा प्रदेश येईल. ( २ ) दुसरा विभाग

म्हणजे अमेरिकेंतील कॅनडा, न्यू फाउंडलँड, लॅबेगार, न्यू गायना, हंडूरास, फाकलँड, बरम्यूडा वगैरे प्रदेश व बेटें हा होय. (३) तिसरा विभाग म्हणजे आस्ट्रेलेशिया खंडांतील आस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, फिजी, न्यूगायना हा प्रदेश होय. (४) चवथा विभाग म्हणजे आफ्रिका खंडांतील दक्षिण आफ्रिकेंतील संयुक्त वसाहती, रोडेशिया, नॅगेरिया हा प्रदेश, व अप्रत्यक्षरीतीनें ब्रिटिश वर्चस्वाखाली असलेला इजिप्त, सडन हा प्रदेश होय. (५) पांचवा विभाग म्हणजे आशिया खंडांतील हिंदुस्थान, सीलोन, ब्रह्मदेश, हाँगकाँग, मलाया सामुद्रधुनीलगतचा प्रदेश, बोर्नीयो, सॅरवाक वगैरे प्रदेश होय. (६) सहावा विभाग दक्षिण अमेरिकेलगतची जमाका, बहामाजू, बारबोडास, ट्रिनीडाड, टोबॅगो, विंडवर्ड, लीवर्ड वगैरे बरीच बेटें हा होय.

अशाप्रकारें पांचही खंडांत पसरलेल्या या विस्तृत साम्राज्यांत मोडणाऱ्या प्रदेशांस राज्यकारभाराच्या दृष्टीनें निरनिराळे हक्क देण्यांत आले आहेत. कॅनडा, आस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, संयुक्त दक्षिण आफ्रिका या ब्रिटिश वसाहतींस 'स्वयंसत्ताक जबाबदार राज्यपद्धतीचे' अधिकार देण्यांत आलेले आहेत. हिंदुस्थान, सिलोन वगैरे प्रदेशांत प्रातिनिधिक राज्यपद्धतीचा पुरस्कार करण्यांत आला असून, हिंदुस्थानास जबाबदार राज्यपद्धतीचे कांहीं अधिकार ब्रिटिश पार्लमेंटनें नुकतेच दिले आहेत. याखेरीज ब्रिटिश साम्राज्यांत मोडणाऱ्या लहानलहान बेटांमध्ये प्रातिनिधिक राज्यपद्धतिही अमलांत नसून तेथील राज्यकारभार गव्हर्नरच्याच तंत्रांनें चालविण्यांत येतो. अशाप्रकारें या विस्तृत ब्रिटिश साम्राज्यांतील प्रमुख वसाहतींनीं जबाबदार राज्यपद्धतीचे अधिकार कसकसे संपादन करून घेतले हे पहावयाचें आहे.

इ. स. १७८३ मध्ये उत्तर अमेरिकेंतील १३ ब्रिटिश वसाहतींनीं आपलें स्वातंत्र्य प्रस्थापित केल्यावर, १७६० मध्ये फ्रेंच लोकांकडून जिंकून घेतलेली कॅनडाची वसाहतच कायती इंग्लंडच्या वर्चस्वाखाली राहिली होती. अमेरिकेंतील वसाहतींशीं नुकत्याच झालेल्या युद्धांत इंग्लंडच्या वतीनें भाग

घेणाऱ्या बऱ्याच लोकांस स्वातंत्र्य प्रस्थापित करणाऱ्या वसाहतींकडून वार्डट  
रीतीने वागविण्यांत येत असल्यामुळे या वसाहती-  
कॅनडा वसाहत.

तून बरेच लोक इंग्लंडच्या अंमलाखाली असलेल्या  
कॅनडा वसाहतीकडे लोटू लागले. हे लोक येण्यापूर्वी कॅनडांत स्थायिक  
झालेले लोक फ्रेंच असून रोमन कॅथलिक पंथाचे अनुयायी होते, पण हे  
नवीन येणारे लोक इंग्लिश असून प्रॉटेस्टंटपंथाचे अनुयायी असल्याने  
थोडक्याच दिवसांत कॅनडा वसाहतींत फ्रेंच व इंग्लिश असे दोन तट  
पडून त्यांचे आपापसांत कलह होऊ लागले. तेव्हां या वसाहतीचे दोन  
विभाग केल्याखेरीज गत्यंतर नाही असे वाटून पीटने १७९१ मध्ये कॅन-  
डाच्या राज्यकारभारासंबंधी एक कायदा पास केला, व कॅनडाचे अँटरियो  
व क्वेबेक असे दोन विभाग केले. अशाप्रकारे कॅनडाचे दोन विभाग करून  
तेथे प्रातिनिधिक स्वरूपाची राज्यपद्धति आमलांत आणली गेली, तरी या  
पद्धतीने कार्यकारी मंडळ कायदे करणाऱ्या मंडळास जबाबदार नसल्याने  
बरचेवर एकमेकांत खटके उडत, व १८३७ च्या सुमारास तर कार्यकारी  
मंडळ व कायदे करणारे मंडळ यांच्यामधील मतभेद विकोपास जाऊन सर्व  
कॅनडाच बंड करण्यास प्रवृत्त झाला ! तेव्हां कोणती राज्यपद्धति अमलांत  
आणल्यास कॅनडामधील प्रश्नाचा समाधानकारक रीतीने निकाल लागेल या-  
विषयी योग्य तो रिपोर्ट करण्यासाठी लॉर्ड डरहॅम यास कॅनडामध्ये पाठ-  
विण्यांत आले (१८३७). कॅनडामध्ये इंग्लंडच्या नमुन्याप्रमाणे 'जबाबदार  
राज्यपद्धती'चा पुरस्कार केल्याखेरीज कार्यकारी मंडळ व कायदे करणारे  
मंडळ यांच्यामध्ये सलोखा रहावयाचा नाही असे वाटून लॉर्ड डरहॅमने त्या-  
प्रमाणे आपल्या रिपोर्टांत सूचना केली. या रिपोर्टान्वये १८४० मध्ये ब्रिटिश  
पार्लमेंटने एक कायदा पास करून सर्व कॅनडाचे एकीकरण केले व तेथे  
'जबाबदार राज्यपद्धती'चा पात्र घातला. परंतु या नवीन कायद्यान्वये  
कॅनडाचे १७९१ मध्ये केलेले दोन विभाग नाहीसे करण्यांत येऊन सर्व  
कॅनडाचे एकीकरण करण्यांत आल्याने पूर्ववत् फ्रेंच व इंग्लिश असे तट

पडूं लागले; तेव्हां वरील प्रकार कमी व्हावेत या हेतूने १८६७ मध्ये 'ब्रिटिश उत्तर अमेरिकेचा कायदा' ब्रिटिश पार्लमेंटकडून पास करण्यांत येऊन अमेरिकेतील ब्रिटिश वसाहतींचा एक संघ स्थापन करण्यांत आला; व अँटारियो, केबेक, नोव्हास्कोशिया, न्यू ब्रन्सविक असे चार विभाग पाडण्यांत आले. त्यानंतर मॅनिटोबा, व्हॅंकूव्हार, ब्रिटिश कोलंबिया, प्रिन्स एडवर्डबेट, अलबर्टास वगैरे उत्तर अमेरिकेतील नवीन वसाहतीही या संघांत सामील करण्यांत आल्या.

कॅनडामध्ये जबाबदार राज्यपद्धतीची स्थापना झाल्यावर, इतर वसाहतींमध्येही तशाच प्रकारची राज्यपद्धति अमलांत आणण्याचें धोरण इंग्लंडने स्वीकारून १८५५ मध्ये उत्तर अमेरिकेकडूनच्या न्यूफाऊंडलंड या वसाहतींत 'जबाबदार राज्यपद्धती'ची स्थापना करण्यांत आली.

यानंतर दक्षिण पॅसिफिक महासागरांतील आस्ट्रेलिया या प्रदेशांतील वसाहतींना १८५० च्या सुमारास जबाबदार राज्यपद्धतीचे अधिकार देण्यांत येऊन इ. स. १९०० मध्ये या सर्व वसाहतींचें एक संयुक्त राष्ट्र स्थापन करण्याचा कायदा ब्रिटिश पार्लमेंटकडून पास करण्यांत आला. आस्ट्रेलिया प्रदेशाचा १७६९ मध्ये थॉमस कुक नांवाच्या धाडशी गृहस्थानें पहिल्या प्रथम शोध लावला होता. परंतु बरीच वर्षे तिकडे जाऊन वसाहत स्थापन करावी असें कोणाच्याही मनांत आलें नाहीं. परंतु १७८३ मध्ये उत्तर अमेरिकेतील ब्रिटिश वसाहतींनीं आपलें स्वातंत्र्य प्रस्थापित केल्यावर तिकडे इंग्लंडमधील गुन्हेगार कैदी पाठविण्याचा प्रघात अर्थातच बंद झाला. तेव्हां कैदी पाठविण्यासाठीं दुसरी एखादी सोयीस्कर जागा पहाणें अवश्य होतें. सरतेशेवटीं आस्ट्रेलिया प्रदेशाकडे या आस्ट्रेलिया वसाहत. कैद्यांची रवानगी करावी असें वाटून १७८७ मध्ये पहिल्याप्रथम गुन्हेगार कैदी लोकांची पहिली वसाहत बॉटनी आखातानजीक करण्यांत आली. यापुढें ३० वर्षे फक्त गुन्हेगार लोकांसच येथें पाठविण्यांत येत असे; परंतु १८२७ मध्ये इतर

लोकांसही तेथें जाऊन वसाहत करण्याची परवानगी देण्यांत आली. १७८७ पासून १८४२ पर्यंत तेथील सर्व कारभार गव्हर्नरच्याच तंत्रानें चाले, परंतु १८४२ मध्ये गव्हर्नरला मदत करण्यासाठीं एक सल्लागार-मंडळ देण्यांत आलें. बॉटनी आखातानजीक स्थापन झालेल्या या वसाहतीस न्यूसाउथ वेल्सची वसाहत म्हणत. हलके हलके या वसाहतीची भरभराट होऊन व्हिक्टोरिया, क्वीन्सलँड, टास्मानिया, या नवीन वसाहती आस्ट्रेलियाच्या विस्तृत प्रदेशांत स्थापन करण्यांत आल्या. १८५० ते १८५९ पर्यंत या सर्व वसाहतींस जबाबदार राज्यपद्धतीचे अधिकार देण्यांत आले. सरतेशेवटीं आस्ट्रेलिया या विस्तृत प्रदेशांतील सर्व ब्रिटिश वसाहतींचा एक संघ स्थापन करावा असें तेथील लोकांस वाटूं लागलें; व एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटीं जर्मनी, फ्रान्स वगैरे राष्ट्रांचाही दक्षिण पॅसफिक महासागरांतील प्रदेशावर डोळा आहे, हें लक्षांत येतांच सर्व ब्रिटिश वसाहतींच्या संरक्षणाच्या दृष्टीनें एक संघ असलेला चांगला असें वाटून त्या कल्पनेस मूर्त स्वरूप देण्यासाठीं सर्व वसाहतींमधील प्रतिनिधींची एक बैठक सिडने येथें भरली. या बैठकींत आस्ट्रेलियांतील ब्रिटिश वसाहतींचा संघ स्थापन करण्याचें ठरून त्याप्रमाणें ब्रिटिश पार्लमेंटला विनंति करण्यांत आली. अशारीतीनें ब्रिटिश पार्लमेंटने १९०० मध्ये तेथील लोकांच्या सूचनेवरून एक कायदा पास करून आस्ट्रेलियांतील संयुक्त वसाहतींच्या संघास मान्यता दिली !

ब्रिटिश साम्राज्यांत मोडणारी तिसरी मोठी वसाहत म्हणजे दक्षिण आफ्रिकेची होय. यापैकी 'केपकॉलनी' ही मुळची वसाहत १६५२ मध्ये डच ईस्ट इंडिया कंपनीने स्थापन केली. आपल्या पूर्वेकडील प्रदेशा-कडे जाणाऱ्या व्यापारी जहाजांस खाण्यापिण्याचे जिन्नस पुरवण्यासाठीं एखादें अर्ध्या वाटेवर ठिकाण असावें या हेतूने ही वसाहत पहिल्याप्रथम

स्थापन करण्यांत आली होती. यानंतर अठराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत

दक्षिण आफ्रिकेतील दक्षिण पॅसिफिक महासागरांत स्थापन केलेल्या बेटोव्हिया या मुख्य वसाहतीचा हा एक भाग आहे असें समजण्यांत येई. १७९५ मध्ये नेपो-

लियनने हॉलंडचे राज्य काबीज केल्यावर तेथील राजास इंग्लंडमध्ये पळ काढावा लागला. हॉलंडच्या राजाच्या विनंतीवरून 'केप कॉलनी' या वसाहतीवर इंग्लिशांनी आपलें वर्चस्व बसविलें; सरतेशेवटीं १८१४ मध्ये नेपोलियनचा पराभव झाल्यावर इंग्लिशांनीं डच सरकाराकडून ९ कोटी रुपयांस ती वसाहत विकत घेतल्यानें ती पूर्णपणें इंग्लंडच्या ताब्यांत आली.

या वसाहतींत स्थायिक झालेले डच (बोअर) रहिवाशी व नवीन वसाहत करणारे ब्रिटिश लोक यांमध्ये कलह होऊं लागले; व तद्देशीय मूळचे काफिर, हाटेन्टा रहिवाशी व गुलामगिरी यासंबंधी इंग्लंडकडून वसाहतवाल्यांवर कडक निर्बंध घालण्यांत आल्यामुळे १८३६-१८४० च्या दरम्यान डच-बोअर लोकांनीं दक्षिण आफ्रिकेतील मूळची केप-कॉलनी ही वसाहत सोडून उत्तरेच्या बाजूस 'ऑरेंज फ्री स्टेट' व 'ट्रान्स-वॉल' या दोन वसाहती स्थापन केल्या. मध्यंतरीं १८२४ मध्ये कांहीं इंग्लिश लोकांनीं 'नाटाल' नांवाची एक वसाहत स्थापन केली होती. १८७२ मध्ये 'केप कॉलनी' या वसाहतींत व १८९३ मध्ये 'नाटाल' या वसाहतींत जबाबदार राज्यपद्धति स्थापण्यांत आली. इंग्लंडने १९०२ मध्ये 'ट्रान्सवॉल', व 'ऑरेंज फ्री स्टेट' या डच वसाहती जिंकून घेतल्यावर त्यांनाही १९०६ व १९०७ मध्ये अनुक्रमे जबाबदार राज्यपद्धतीचे अधिकार देण्यांत आले. सरतेशेवटीं दक्षिण आफ्रिकेतील या चार ब्रिटिश वर्चस्वाखालीं असलेल्या वसाहतींचें एकीकरण करावें असें वाटून १९०९ मध्ये पास झालेल्या ब्रिटिश पार्लमेंटच्या कायद्यान्वये या कल्पनेस मूर्त स्वरूप देण्यांत आलें !



ब्रिटिश साम्राज्यांतील चवथी वसाहत म्हणजे 'न्यू झीलंड' ही होय ! १७७९ मध्ये कूक नांवाच्या प्रवाशानें या वसाहतीचा शोध लावला. पण १८१४ पर्यंत तेथें जाऊन वसाहत करण्याचें कोणीं मनांत आणलें नाहीं, परंतु त्यानंतर तेथील मूळच्या मेओरि रहिवाशांस ख्रिश्चन धर्माची दीक्षा द्यावी या हेतुनें कांहीं धर्माधिकारी तिकडे जाऊं लागले ! न्यू झीलंडमध्ये जाऊन तेथें शास्त्रीय पद्धतीनें वसाहती स्थापन करण्याची आपणास परवानगी मिळावी म्हणून वेकफिल्ड नांवा-

न्यू झीलंड  
वसाहत.

च्या गृहस्थानें बरीच खटपट केली, परंतु त्यास या कार्मी यश आलें नाहीं. १८४० मध्ये हडसन नांवाच्या गृहस्थानें पहिल्याप्रथम ब्रिटिश निशाण तेथें रेंवर्ले; व तेथील बराच मुलूख ब्रिटिश वर्चस्वाखालीं आणला. यानंतर वॅटंगी येथें तेथील मूळच्या मेओरि लोकांशीं तह होऊन तेथील ब्रिटिश वर्चस्वास कायदेशीर स्वरूप प्राप्त झालें. हलके हलके तेथील ब्रिटिश वसाहतीची उत्क्रांति होऊन १८५२ मध्ये त्यास जबाबदार राज्यपद्धतीचे अधिकार देण्यांत आले.

कॅनडा, आस्ट्रेलिया, साऊथ आफ्रिका वगैरे ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत वसाहतींप्रमाणें आशियाखंडांतील हिंदुस्थान हा विस्तृत प्रदेश ब्रिटिश साम्राज्यांत मोडतो. सन १८५८ मध्ये हिंदुस्थानसंबंधीं सर्व व्यवस्था ब्रिटिश पार्लमेंटनें आपल्या हातीं घेतली. त्यावेळीं इंग्लंडच्या गादीवर असलेल्या व्हिक्टोरिया महाराणीनें एक जाहीरनामा प्रसिद्ध करून हिंदी लोकांस गोच्या लोकांच्या बरोबरीनें वागवून त्यांना

हिंदुस्थानचा प्रभ.

कोणतीही हुद्याची जागा खुली असल्याचें, व हिंदुस्थानचा राज्यकारभार हिंदी लोकांच्या हिताच्या दृष्टीनें चालविण्याचें अभिवचन दिलें. १८५८ सालचा राणीचा जाहीरनामा म्हणजे हिंदी जनतेच्या सनदशीर चळवळीचा मॅग्रा चार्टाच आहे ! १८५८ सालचा जाहीरनामा प्रसिद्ध होऊन बरीच वर्षे झालीं तरी त्या जाहीरनाम्याप्रमाणें

सरकारनें आपलें अभिवचन पूर्ण केलें नसल्यामुळें, तें अभिवचन पूर्ण करून घेण्यासाठीं व हिंदी लोकांच्या आकांक्षा काय आहेत हें व्यक्त करण्यासाठीं १८८५ सालीं ' राष्ट्रीय सभा ' पहिल्याप्रथम स्थापन करण्यांत आली आज. ३०-३५ वर्षे या राष्ट्रीय सभेनें हिंदी-लोकांच्या आकांक्षा काय आहेत तें व्यक्त केलेलें आहे; व हिंदीलोकांच्या सनदशीर चळवळीचा योग्य तो परिणाम होऊन ता. २० आगष्ट १९१७ रोजीं जबाबदार ब्रिटिश मंत्रिमंडळानें हिंदुस्थानांत 'जबाबदार राज्य-पद्धति' स्थापन करण्याचें आपलें धोरण जाहीर करून हिंदुस्थानसंबंधीं प्रत्यक्ष माहिती मिळविण्यासाठीं हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी मॉटेग्यू साहेब यांस हिंदुस्थानांत धाडलें. येथें आल्यावर मॉटेग्यू यांनीं हिंदी पुढारी व डेप्युटेशननें यांच्या मुलाखती घेऊन हिंदुस्थानच्या भावी राज्यघटनेसंबंधीं एक घटना तयार केली. या घटनेबद्दल निरनिराळ्या शिष्टमंडळांच्या व प्रमुख गृहस्थांच्या पार्लमेंट कमिटीपुढें साक्षी झाल्या असून त्यासंबंधाचें बिल ब्रिटिश पार्लमेंटनें नुकतेंच मंजूर केलें आहे. या नवीन घटनेप्रमाणें जबाबदार राज्यपद्धतीची कांहीं खात्यांत सुरुवात होऊन थोड्यांच वर्षांत कॅनडा, आस्ट्रेलिया वगैरे वसाहतींप्रमाणें हिंदुस्थानास जबाबदार राज्यपद्धतीचे पूर्ण हक्क मिळून हिंदुस्थानची उत्तरोत्तर भरभराट होईल असा मरंवसा वाटतो !

ब्रिटिश साम्राज्याचा असा उत्कर्ष होत असतां गेल्या चाळीस वर्षांपासून वसाहती स्थापन करण्याची लाट युरोपियन राष्ट्रांमध्ये पुनरपि उद्भूत होऊन त्या दृष्टीनें प्रयत्न करण्यांत जर्मनीनें प्रमुख भाग घेतला. गेल्या पांच शतकांमध्ये जर्मनीमध्ये अंतस्थ कलह असून १८७१ पर्यंत जर्मनीचें एक संघटित राष्ट्र झालें नसल्यानें पोर्तुगाल, स्पेन, हॉलंड, फ्रान्स व इंग्लंड वगैरे राष्ट्रांमध्ये वसाहती स्थापन करण्याच्या कामीं स्पर्धा सुरू असतां जर्मनीनें त्यामध्ये कोणताच भाग घेतला नव्हता ! परंतु १८८०

नंतर वसाहती स्थापन करून आपलें साम्राज्य विस्तृत करण्याचे जर्मनी-कडून प्रयत्न करण्यांत येऊन आफ्रिकाखंडांत जर्मनीनें दोन मोठाल्या वसाहती स्थापन केल्या ! परंतु इतर खंडांत मात्र इंग्लंडनें बऱ्याच मुलुखा-वर आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करून तो मुलूख अडकावून ठेवला असल्यानें जर्मनीस इंग्लंडबद्दल हेवा वाटूं लागला ! इंग्लंडचें बलाढ्य आरमार व इंग्लंडच्या पांचही खंडांत पसरलेल्या वसाहती जर्मनीच्या डोळ्यांत सलूं लागल्या; व समुद्रावरील वर्चस्वासंबंधानें या दोन बलाढ्य राष्ट्रांमधील स्पर्धा अधिकच तीव्र होऊं लागली !



## प्रकरण २२ वें.

### गेल्या चाळीस वर्षांतील युरोपियन राजकारण.

गेल्या चाळीस वर्षांत युरोपियन राष्ट्रांच्या राजकारणामध्ये जी गुंता-गुंत झालेली आढळते, व सांप्रतच्या महायुद्धाच्या प्रारंभी युरोपियन राष्ट्रांचे जे दोन बलाढ्य संघ आढळतात, त्याचा उगम १८७८ साली झालेल्या बर्लिनच्या तहामध्ये आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. बर्लिनच्या तहानें बाल्कन द्वीपकल्पांत करण्यांत आलेल्या व्यवस्थेमुळे रशियाच्या युरोपमधील महत्त्वाकांक्षेस अडथळा आला, व त्या प्रसंगीं प्रिन्स बिस्मार्क या प्रख्यात जर्मन मुत्सद्यानें गोडगोड थापा देऊन आपणास फसविलें असें रशियास वाटत असल्यामुळे जर्मनीबद्दल रशियाच्या मनांत अढी उत्पन्न झाली: बाल्कन द्वीपकल्पाकडे रशियाच्या मार्गांत जरी अनेक अडचणी उपस्थित करण्यांत आल्या होत्या, तरी रशियानें त्या भागाकडील आपल्या महत्त्वाकांक्षेस कधींच फाटा दिलेला नसून, बाल्कन संस्थानांतील लोक आपणाशीं धर्म, आचार, विचार व जात यांनीं निगडित असल्यामुळे टर्कीच्या विरुद्ध दोन हात करण्याचा प्रसंग आल्यास आपणास या लहान लहान संस्थानांची पूर्ण सहानुभूति मिळेल असें रशियास वाटत होतें.

परंतु या वेळीं बाल्कन द्वीपकल्पाकडे एकट्या रशियाचेंच लक्ष नसून त्या भागाकडे आपल्या महत्त्वाकांक्षेस वाव आहे असें नुकतेंच ऑस्ट्रियासही

वाटूं लागलें होतें. १८६६ मध्ये प्रिन्स बिस्मार्क याच्या मुत्सद्देगिरीनें ऑस्ट्रियाची जर्मनीच्या राजकारणांतून हकालपट्टी होऊन इटलीवरील आपल्या वर्चस्वास मुकावें लागल्यानें बाल्कन द्वीपकल्पाकडेच कायतो आपल्या महत्त्वाकांक्षेस वाव मिळण्याचा संभव आहे असें ऑस्ट्रियास वाटूं

लागलें ! परंतु या भागाकडे दृष्टि ठेवल्यास रशियाची व आपली टक्कर होणार हें देखील ऑस्ट्रियाला कळून चुकलें !

बाल्कन द्वीपकल्पामधील वर्चस्वासंबंधी या दोन राष्ट्रांमध्ये चुरस लागलेली आहे हें जर्मनीचा मुख्य प्रधान प्रिन्स बिस्मार्क याच्या लक्षांत येतांच, आपण या दोन राष्ट्रांपैकीं एकाचा पक्ष घेतल्यास आपला फायदा होण्याचा संभव आहे असें त्यास वाटूं लागलें. बर्लिनच्या तहामुळें (१८७८) रशियाचें आपणाविषयीं कलुषित मत झालें असल्याकारणानें रशिया आपल्याशीं तह करण्यास उद्युक्त होणार नाहीं असें वाटून ऑस्ट्रियाशीं सख्य संपादन करण्याचा त्यानें निश्चय केला व लागलीच १८७९ च्या आक्टोबर महिन्यांत या दोन राष्ट्रांमध्ये तह करण्यांत आला. या तहान्वये

असें ठरलें कीं जर जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांपैकीं जर्मनी व ऑस्ट्रिया कोणत्याही राष्ट्रावर रशियाकडून हल्ला झाला तर या तह करण्याच्या राष्ट्रांनीं आपल्या मित्रास मदत

करावी; व जर रशियाखेरीज दुसऱ्या कोणत्या राष्ट्राकडून हल्ला करण्यांत आला तर या तहांत सामील असलेल्या राष्ट्रांनीं तटस्थ रहावें; परंतु जर रशियानें ऑस्ट्रिया किंवा जर्मनी यावर हल्ला करणाऱ्या एखाद्या राष्ट्रास मदत केली, तर मात्र तहांत सामील असलेल्या राष्ट्रांनीं आपल्या मित्रास तटस्थपणा सोडून मदत केली पाहिजे. अशा प्रकारें जर्मनी व ऑस्ट्रिया या दोन राष्ट्रांमध्ये करण्यांत आलेल्या तहाकडे पाहिलें म्हणजे केवळ रशिया व फ्रान्स यांच्याच भीतीनें हा तह करण्यांत आला होता असें म्हणावयास पाहिजे. परंतु या तहानें प्रिन्स बिस्मार्कचें कांहीं समाधान झालें नाहीं. आणखी एखाद्या राष्ट्रांनें आपल्या या तहामध्ये सामील व्हावें असें बिस्मार्कला वाटूं लागलें. इटलीस जर आपल्या या संघांत सामील करून घेतां आलें तर आपला संघ युरोपमध्ये प्रबळ होईल व आपल्या विरुद्ध शस्त्र उपसण्यास युरोपियन राष्ट्रे धजावणार नाहींत अशी त्याची सक्ती होती. परंतु प्रिन्स बिस्मार्क याच्या मार्गांत एक मोठी अडचण होती

व ती अडचण म्हणजे, इटली व ऑस्ट्रिया हीं दोन परांपर्यंत एक-मेकांची हाडवैरी असलेलीं राष्ट्रे एकाच संघामध्ये कशीं सामील करून घ्यावयाचीं ही होय ! तेव्हां ही अडचण सहजरीत्या दूर करतां येणें शक्य नसल्यामुळे योग्य संधि मिळेतोपर्यंत थांबण्याचेंच प्रिन्स बिस्मार्कने ठरविलें; परंतु त्यास फार दिवस कांहीं थांबावें लागलें नाहीं; कारण १८८१ च्या सुमारास इटलीला आपल्या बाजूला मिळविण्याची त्यास संधि सांपडून १८८३ मध्ये जर्मनीने इटालीशीं तह केला.

तिसऱ्या नेपोलियननें संयुक्त इटलीच्या संमतीशिवाय ऑस्ट्रियाशीं वेगळा तह केल्यापासून फ्रान्स व इटली या दोन राष्ट्रांमध्ये थोडक्याच वर्षांपूर्वीं जडलेला स्नेहसंबंध नष्ट होऊं लागला; व त्यानंतर नेपोलियननें पोपच्या संरक्षणासाठीं रोम शहरामध्ये ठेवलेलें फ्रेंच सैन्य पाहून तर नेपोलियनबद्दल इटालियन जनतेस तिटकाराच वाटूं लागला होता ! सरतेशेवटीं फ्रँको-जर्मन युद्धाच्या वेळीं नेपोलियनला रोम-मधील सैन्य पॅरिस शहराच्या संरक्षणासाठीं पहिल्याप्रथम तेथून हालवावें लागलें, तेव्हां इटालियन लोकांनीं रोम शहर आपल्या ताब्यांत घेऊन त्या शहरास संयुक्त इटलीच्या राजधानीचा मान दिलेला होता. परंतु आपल्या या कृत्यानें फ्रान्स राष्ट्र पुढें मार्गे सड उगविण्याचा प्रयत्न करील

अशी इटलीला नेहमीं धास्ती वाटे ! रोमचें संस्थान फ्रान्स व इटली यांच्या- पुनः पोपला मिळवून देण्याचा प्रयत्न फ्रान्सकडून मध्ये वितुष्ट थेंतें. होईल अशी इटलीला नेहमींच भीति वाटत होती.

अशाप्रकारें फ्रान्सविषयीं इटलीचें मन साशंक असतांना आफ्रिकेच्या उत्तर किनाऱ्यावर असलेल्या ट्यूनीस या प्रदेशाबद्दल या दोन्ही राष्ट्रांमध्ये खटका उद्भूत इटलीला जर्मनीशीं स्नेहसंबंध करावा लागला. आफ्रिकेच्या उत्तर किनाऱ्यावर असलेल्या ट्यूनीस प्रदेशाकडे इटलीचा डोळा असून तेथें इटालियन लोकांची वसाहत स्थापन करावी अशी इटलीची मनीषा होती. परंतु इटलीप्रमाणें फ्रान्सचाही त्या प्रदेशाकडे डोळा असून,

तो प्रांत मिशाल्यास आपली अलगेरियामध्ये असलेली वसाहत अधिक विस्तृत करता येईल असे वाटून फ्रान्सने १८८१ साली ट्युनीस प्रांत बळकावला. फ्रान्सच्या या कृत्याचा इटालियन राष्ट्रास अर्थातच त्वेष आला; परंतु फ्रान्सशी शस्त्र उपसण्यास आपण अगदीच असमर्थ आहोत हे कळून चुकल्यामुळे दुसऱ्या एखाद्या बलाढ्य युरोपियन राष्ट्राचे सख्य संपादन केल्यावांचून इटलीला गत्यंतरच नव्हते ! यावेळी प्रिन्स बिस्मार्कने आपल्या मुत्सद्देगिरीने इटलीला आपल्या बाजूला बळवून घेतले; व १८८३ मध्ये इटलीशी तह करण्यांत आला. अशा रीतीने १८८३ च्या सुमारास जर्मनी, ऑस्ट्रिया व इटली या तीन युरोपियन राष्ट्रांचा एक त्रिपुटी संघ निर्माण झाला. या संघामुळे जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांचा जरी फायदा झाला असला, तरी इटलीचा मात्र या तहापासून मुळीच फायदा न होता, इटलीचे उलट नुकसानच होऊन, अँड्रियाटिक समुद्रामध्ये ऑस्ट्रियाचे माजत चाललेले प्रस्थ मात्र इटलीला मुकाट्याने पहावे लागले !

मध्य युरोपमध्ये जर्मनी, ऑस्ट्रिया व इटली यांचा असा बलाढ्य संघ निर्माण झाल्यामुळे फ्रान्सला अर्थातच भीति पडली; व युरोपमधील एखाद्या बलाढ्य राष्ट्राशी स्नेहसंपादन केल्यावांचून गत्यंतर नाही हे फ्रान्सला कळून चुकले. तेव्हां आतां इंग्लंड किंवा रशिया यांपैकी एखाद्या राष्ट्राशी सख्य केले तरच आपला निभाव लागेल असे फ्रेंच मुत्सद्यांना वाटू लागले. त्यांपैकी इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामध्ये सख्य होणे तर अगदीच अशक्य होते; कारण या दोन राष्ट्रांमधील पूर्वीचे संबंध सलोख्याचे नसून १८८३ मध्ये इंग्लंडने इजिप्त प्रांतावर आपले वर्चस्व स्थापल्यामुळे तर या दोन राष्ट्रांमध्ये खटका उडण्याचा संभव होता. अशा रीतीने इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामध्ये स्नेह-संबंध होणे अगदीच अशक्य असल्यामुळे फ्रान्सला रशियाचेच सख्य संपादन करण्याकडे आपले लक्ष

ठेवावें लागलें. परंतु रशियासारखें झारच्या अनियंत्रित सत्तेखालीं असलेलें राष्ट्र आपल्या लोकसत्ताक राष्ट्राशीं तह करण्यास उद्युक्त होईल कीं नाहीं याबद्दल मात्र फ्रेंच मुत्सद्यांस जबरदस्त शंका वाटत होती !

परंतु फ्रान्सप्रमाणें रशियाला देखील मध्ययुरोपमध्ये स्थापन झालेल्या त्रिपुटी संघापासून भीति वाटत असल्यामुळें दुसऱ्या कोणत्या तरी एखाद्या बलाढ्य राष्ट्रांशीं तह करण्याची अवश्यकता वाटूं लागली होती. यापैकीं रशियाचें इंग्लंडशीं सलोख्याचे संबंध नव्हते इतकेंच नव्हे तर रशियाची दक्षिण युरोपमध्ये व आशियाखंडांत आपलें साम्राज्य विस्तृत करण्याची महत्त्वाकांक्षा असून इंग्लंडनें रशियाच्या मार्गांत आपणा-कडून होईल तितके अडथळे आणण्याची पराकाष्ठा केल्यामुळें तर या दोन राष्ट्रांमध्ये वैमनस्य उत्पन्न झालें होतें.

तेव्हां अशा रीतीनें मध्य युरोपमध्ये जर्मनीच्या नेतृत्वाखालीं स्थापन झालेल्या त्रिपुटी संघापासून रशिया व फ्रान्स या दोन्ही राष्ट्रांस सारखीच भीति वाटत असल्यामुळें या दोन्ही राष्ट्रांत एकमेकांविषयीं सहानुभूति उत्पन्न होऊन स्नेहभाव उद्भवूं लागला. १८८७ च्या सुमारास फ्रान्स व

रशिया व फ्रान्स  
यांचा त्रिपुटी संघ  
१८९६.

जर्मनी यांच्या सरहद्दीवरील एका प्रसंगानें युद्ध उपास्थित होतें कीं काय असें वाटूं लागलें होतें; परंतु त्यावेळीं रशियानें फ्रान्सच्या वतीनें मध्यस्थी करून तो प्रसंग टाळला. हलके हलके फ्रान्स व रशिया या दोन राष्ट्रांमधील हितसंबंध अधिक दृढ होऊं लागले; व १८९६ मध्ये या दोन राष्ट्रांमध्ये व्यापारविषयक तह करण्यांत आला. यानंतर १८९६ सालीं फ्रान्सचा प्रेसिडेंट फॅरे याने प्रेट्रोगाड येथें जाऊन रशियन झारला भेट दिली व या दोन राष्ट्रांमध्ये संरक्षक तह करण्यांत आला.

अशा रीतीनें १८९६ सालीं, जर्मनीच्या नेतृत्वाखालीं स्थापन झालेल्या त्रिपुटी संघास सामना देण्यासाठींच कीं काय रशिया व फ्रान्स



या दोन राष्ट्रांचा द्विपुटी संघ स्थापन झाला ! या वेळीं इंग्लंडखेरीज इतर युरोपियन राष्ट्रे या दोन बलाढ्य संघांपैकीं कोणत्या तरी एका संघाकडे आपली सहानुभूति दर्शवूं लागलीं होतीं. इंग्लंड मात्र या दोन्ही संघांपासून अलग होतें, परंतु या वेळीं इंग्लंडचा जर्मनीच्या नेतृत्वाखालीं असलेल्या त्रिपुटी संघाकडेच कल होता असें आपणास दिसेल. फ्रान्स व इंग्लंड यांचा इजिप्तच्या प्रकरणांत ( १८८२ ) खटका उडण्यापर्यंत वेळ आली होती; व रशियानें एशियाखंडांत आपलें वर्चस्व स्थापन करण्याचा प्रयत्न चालवल्यामुळें रशिया व इंग्लंड यांचें मन एकमेकांविषयीं कलुषितच होतें ! तेव्हां अशा रीतीनें १८९६ च्या सुमारास द्विपुटी संघांतील दोन्ही राष्ट्रांवद्दल इंग्लंडचे सलोख्याचे संबंध नसल्यामुळें जर्मनीच्या नेतृत्वाखालीं स्थापन झालेल्या द्विपुटी संघाकडेच इंग्लंडचा कल जावा यांत कांहींच नवल नव्हतें !

तेव्हां बर्लिनच्या तहापासून ( १८७८ ) रशिया व फ्रान्स यांचा तह होईपर्यंत ( १८९६ ) युरोपियन राष्ट्रांच्या राजकारणांत गुंतागुंत होऊन नवीन तहनामे होत असतांना सर्व युरोपियन राष्ट्रांमध्ये आपलें लष्करी सामर्थ्य वाढविण्याचीही स्पर्धा सुरू झालेली होती. १८७८ च्या नंतर इंग्लंडखेरीज इतर युरोपियन राष्ट्रांनीं आपापल्या राष्ट्रांमध्ये सक्तीचें लष्करी शिक्षण सुरू करून आपलें लष्करी सामर्थ्य वाढविण्याची खटपट सुरू केली. प्रत्येक राष्ट्राकडून आपल्या आंवाक्याबाहेर लष्करी सर्चासाठीं रक्कम मंजूर होऊं लागली ! शिक्षण, सामाजिक व व्यापारविषयक सुधारणा, वगैरे उपयुक्त कामांसाठीं प्रत्येक राष्ट्राकडून रक्कम मंजूर न होतां, युद्धासंबंधीं विध्वंसक साधनें व युद्धसामुग्री निर्माण करण्याकडेच क्रोडोगणती रुपये खर्च होऊं लागले ! अशा रीतीनें पैशाचा एकसारखा अपव्यय सुरू असल्यामुळें प्रत्येक राष्ट्र लष्करी सर्चाखालीं दडपून जाऊं लागलें ! तेव्हां अर्थातच

पैशाचा अशा अनवश्यक गोष्टींकडे खर्च होऊं नये म्हणून सूचना येऊं लागल्या ! या कामीं राशियाचा झार दुसरा निकोलस यानें पुढाकार घेऊन 'प्रत्येक राष्ट्रानें शांतताप्रिय बनून आपापला लष्करी खर्च कमी करावा' अशी सूचना करणारें एक पत्रक १८९८ मध्ये प्रसिद्ध केलें. यानंतर या प्रश्नाचा शांतपणें विचार करण्यासाठीं युरोपियन राष्ट्रांतील प्रतिनिधींची एक अंतर्राष्ट्रीय परिषद भरविण्यांत यावी, अशा प्रकारच्या सूचना येऊं लागल्या. सरतेशेवटीं १८९९ मध्ये हेग येथें या प्रश्नाचा विचार

हेग येथील अंतर्राष्ट्रीय  
शांतता-परिषद  
१८९९.

करण्यासाठीं एक परिषद भरविण्यांत येऊन त्यामध्ये २६ युरोपियन राष्ट्रांकडून प्रतिनिधी आलेले होते. या परिषदेकडून इतर पुष्कळ बाबींसंबंधानें विचार करण्यांत आला, परंतु वरील मोठ्या महत्त्वा-

च्या प्रश्नासंबंधानें—लष्करी सामर्थ्य कमी करण्यासंबंधानें—या परिषदेमध्ये कांहींच ठरलें नाहीं. या परिषदेची बैठक चालूं असतां जर्मन प्रतिनिधीनें काढलेले उद्गार ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहेत, व ते उद्गार म्हणजे "सरकारकडून लष्करी सामर्थ्य वाढविण्यासंबंधानें होत असलेल्या खर्चांमुळे आपणावर जादा कराचें ओझे लादलेलें आहे असें जर्मन जनतेस मुळींच वाटत नाहीं !" अशा प्रकारें या महत्त्वाच्या बाबीसंबंधानें या परिषदेमध्ये नक्की असें कांहींच न ठरतां 'प्रत्येक राष्ट्रानें लष्करी खर्च कमी केल्यास त्यापासून प्रत्येक राष्ट्राचा फायदा होईल' अशा प्रकारची पोकळ सूचना मात्र या परिषदेमध्ये पास करण्यांत आली. अशा रीतीनें या महत्त्वाच्या प्रश्नासंबंधानें जरी या परिषदेत कांहींच ठरलें नाहीं तरी, या परिषदेमध्ये आंतर्राष्ट्रीय कायद्यामध्ये कांहीं महत्त्वाच्या सुधारणा करण्यांत येऊन युद्ध उपास्थित झालें असतांना युद्धचमान राष्ट्रांनीं व तटस्थ राष्ट्रांनीं अमलांत आणावयाचे कांहीं नियम मात्र या परिषदेकडून ठरविण्यांत येऊन राष्ट्रांराष्ट्रांतील कलह तडजोडीनें मिटविण्यासाठीं हेग येथें एक अंतर्राष्ट्रीय स्थायिक कोर्ट स्थापन करण्यांत आलें ( १८९९ ). परंतु

हेग येथें स्थापन झालेल्या कोर्टाचे निकाल कोणत्याही राष्ट्रास बंधनकारक नसल्यामुळे हें कोर्ट असून नसून सारखेंच होतें असें म्हणण्यास हरकत नाही !

तेव्हां विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीं युरोपकडे दृष्टि फेंकल्यास, रशिया व फ्रान्स यांचा द्विपुटी संघ, व जर्मनी, ऑस्ट्रिया व इटली यांचा त्रिपुटी संघ, असे दोन बलाढ्य संघ अस्तित्वांत असलेले आपणास आढळून येतील ! इंग्लंड मात्र आपल्या नेहमींच्या घोरणास इंग्लंड द्विपुटी संघास अनुसरून या दोन्हीही संघांपासून अलग होतें. जाऊन मिळतें.

परंतु या विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीं झालेली मोठी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे इंग्लंडनें आपला नेहमींचा अलगपणा सोडून रशिया व फ्रान्स यांच्या द्विपुटी संघाकडे जाऊन मिळणें ही होय ! विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीं इंग्लंडनें आपला नेहमींचा अलगपणा सोडून द्विपुटी संघाकडे जाऊन मिळण्याचें ठराविलें, तें कांहीं इंग्लंडच्या मनांत एकदम कांहीं विचार येऊन ठराविलें असें नव्हे तर तसें घडण्यास तशींच कांहीं कारणें घडलीं, तीं कोणतीं हें आतां पाहिलें पाहिजे.

इंग्लंडनें गेल्या शतकांत जगाच्या चारी खंडांत आपल्या वसाहती स्थापन केल्या असून त्यांस स्वराज्याचे हक्क दिले असल्यामुळे विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीं ह्या वसाहती म्हणजे मोठमोठालीं संपन्न राष्ट्रेच झालेलीं होती ! ब्रिटिश साम्राज्यांत मोडणाऱ्या या संपन्न राष्ट्रांचें केंद्रस्थान इंग्लंड असून आपल्या चारी खंडांत पसरलेल्या साम्राज्याचें परकीय शत्रूपासून संरक्षण करण्याची जबाबदारी इंग्लंडवर पडूं लागली ! अशा प्रकारची जबाबदारी इंग्लंडवर असल्यामुळे हिंदुस्थानास धोका पोहचून हिंदुस्थान आपल्या हातचें जाऊं नये म्हणून इंग्लंडला गेल्या शतकांत रशियाच्या आशियाखंडांतील हालचालीकडे लक्ष ठेवावें लागून रशियाचें वैर संपादन करावें लागलें; त्याचप्रमाणें आफ्रिकेंतील आपल्या

वसाहतीस धोका पोंहचूं नये या हेतूनें फ्रान्सचें वितुष्ट संपादन करावें लागलें ! अशा रीतीनें परकीय शत्रूशीं आपला केव्हां खटका उडेल, व आपल्या चारी खंडांत पसरलेल्या साम्राज्यास परकीय शत्रूपासून केव्हां धोका पोंहचेल याची कांहींच शाश्वती वाटत नसल्यानें इंग्लंडला आपलें आरमारी सामर्थ्य वाढविणें अत्यावश्यक वाटून आपणास आणीबाणीच्या वेळीं मदत मिळावी म्हणून कोणत्या तरी बलाढ्य संघास सामील होण्याची अवश्यकता वाटूं लागली !

अशा रीतीनें विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासूनच इंग्लंडच्या धोरणांत बदल झाल्यामुळे इंग्लंडनें आपलें आरमार जय्यत तयार ठेवण्याची खटपट सुरू करून कोणत्याही दोन प्रबल राष्ट्रांच्या आरमाराच्या तोडीचें आपलें आरमार राखण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला ! अशा रीतीनें आपल्या आरमाराची जय्यत तयारी ठेवण्याची इंग्लंडकडून खट-

पट करण्यांत आली, ती कांहीं चैनीची गोष्ट दोन बलाढ्य राष्ट्रांच्या म्हणून करण्यांत आली नसून, आपलें समुद्रवेष्टित तोडीचें इंग्लंडचें चिमुकलें राष्ट्र, आपला व्यापार, आपल्या चारी आरमार.

खंडांत पसरलेल्या वसाहती व आपल्या आंकित असलेले इतर प्रदेश या सर्वांचें परकीय शत्रूपासून संरक्षण व्हावें म्हणूनच इंग्लंडला आरमाराचें अभेद्य कवच आपल्या भोंवतालीं गुरफटून घ्यावें लागलें. परंतु इंग्लंडकडून असा प्रयत्न चालला असतां १९०० सालापासून इंग्लंडच्या आरमारी वर्चस्वास आव्हान करण्यासाठीं च कीं काय जर्मनीकडून आपलें आरमार एकसारखें वाढविण्याचे प्रयत्न होऊं लागले ! आरमारी व लष्करी खर्चासाठीं दर वर्षी जर्मनीकडून कोट्यवधि रुपये खर्च होऊं लागले; व आपल्या आरमाराच्या जोरावर आपली वसाहतींची देखील वाढ करावी अशा प्रकारचे प्रयत्न होऊं लागले ! तेव्हां जर्मनीकडून १९०० सालापासून अशा प्रकारचे प्रयत्न होत असतां आपल्या आरमारी वर्चस्वास कोणापासून धोका असेल तर तो जर्मनीपासूनच होय अशी इंग्लंडची खात्री झाली.

इकडे आशियाखंडांतील आपल्या ताब्यांत असलेल्या 'हिंदुस्थान' या विस्तीर्ण प्रदेशास रशियाकडून धोका पोंचूं नये म्हणून इंग्लंडला रशियाच्या आशियाखंडांतील हालचालीकडे डोळ्यांत तेल घालून पहावे लागलें. रशियाच्या आशियाखंडांतील विस्तारापासून इंग्लंडप्रमाणें जपानला धोका वाटत असल्यामुळे, इंग्लंड व जपान या दोन राष्ट्रांमध्ये १९०२ मध्ये तह होऊन, जपानवर एकापेक्षा अधिक राष्ट्रांकडून हल्ला झाला तर जपानला मदत करण्याचें इंग्लंडनें अभिवचन दिलें. या वेळीं कोरिया प्रांतांत

रुसो-जपानी युद्ध  
१९०४-५.

रशिया आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करीत असून हलके हलके मँचुरिया प्रांत देखील घशांत टाकण्याचा रशियाचा विचार होता; तेव्हां याबद्दल

रशियानें आपला हात आंखडता घ्यावा म्हणून जपाननें कांहीं सूचना पाठविल्या (१९०३). परंतु या सूचनांचा कांहींच विचार न करतां रशियानें त्या फॅटाळून लावल्यानें, मँचुरियामधील आपल्या हितसंबंधास रशियाकडून बाध येत असल्यामुळे जपाननें १९०४ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत रशियाशी युद्ध जाहीर केलें.

अशा प्रकारें रुसो-जपानी युद्ध सुरू झाल्यावर युद्ध-क्षेत्रापासून जपान जवळ असल्यामुळे जपानला एकदम आपलें सैन्य रणभूमीवर दाखल करतां येणें शक्य होतें; परंतु रशियास आपलें सैन्य फार लांबून सैबेरियाच्या ओसाड प्रदेश ओलांडून आणावें लागत असल्यामुळे, रशियाची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली ! या-खेरीज रशियाचा प्रतिकार करून रशियाची आशियाखंडांतील हालचाल बंद करण्यासाठीं सर्व जपान राष्ट्र खवळलें होतें व रशियाचें राष्ट्र राज्य असलें तरी तेथील लोकांस हें युद्ध चालविण्यास हुरूप नसल्यानें रशियास या युद्धांत जपानकडून हर खावी लागणार लागलें. सरतेशेवटीं आरमारी लढाईत रशियन आरमाराचा उद्भव जपानचा जय झाला व १९०५ च्या जून महिन्यांत

रशियाला जपानशीं पोर्टस्माऊथ ( अमेरिका ) येथें तह करण भाग पडलें. या तहानें मँचूरिया प्रांत व लँओटँग द्वीपकल्प जपानला मिळालें.

या युद्धांत जपानकडून पराभव होऊन रशियाच्या पूर्वेकडील वाढीस प्रतिबंध झाल्यानें रशिया व इंग्लंड यांमध्ये अशिया खंडांतील प्रदेशा-संबंधानें खटका उडण्याचा संभव बराच कमी झाला ! परंतु रशियाचा अशा रीतीनें एका पौर्वात्य राष्ट्रांनें पराभव केलेला पाहून रशियाची युरोप-खंडांतील इश्रत कमी होऊन, जर्मनीच्या नेतृत्वाखालीं स्थापन झालेला त्रिपुटी संघ अर्थात्च अप्रत्यक्ष रीतीनें बलाढ्य होऊं लागला ! यावेळीं रशियामध्ये अंतस्थ गडबड सुरू असून १९०५ मध्यें निरनिराळे संप उद्भुत झाल्यामुळे तर रशियाची स्थिति फारच चमत्कारिक होऊं लागली !

इकडे या सुमारास इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामध्ये सलोख्याचे संबंध होण्याचें घाटूं लागलें ! पूर्वीं वसाहतींच्या प्रकरणांतच या दोन्ही राष्ट्रांमध्ये वितुष्ट आलेलें होतें; परंतु आतां त्या बाबींमध्ये कांहीं तडजोड करावी असें दोन्ही राष्ट्रांस वाटूं लागलें ! इजिप्तसंबंधीं फ्रान्सनें इंग्लंडला पूर्ण मुक्त्यारी द्यावी, व इंग्लंडनें मोरोक्कोच्या बाबतींत कोणत्याही प्रकारची दबळादबळ करूं नये अशा प्रकारची तडजोड करण्यांत आली. याखेरीज सयाम, पश्चिम आफ्रिका, मॅडागास्कर, न्यू हिब्रिडीस, न्यू फाउंडलंड वगैरे प्रदेशांसंबंधीं या दोन्ही राष्ट्रांचे हितसंबंध संलग्न असल्यानें त्या बाबींतही कांहीं तडजोड करण्यांत आली. अशा प्रकारें फ्रान्स व इंग्लंड यांच्यामध्ये मोरोक्को प्रकरणासंबंधीं कांहीं तह होत आहे, ही बातमी जर्मन प्रधानास नव्हती असें नाहीं, तर तह होण्यापूर्वीं, कौंट व्यूलो या जर्मन प्रधानानें या तहान्वये मोरोक्को प्रकरणांत जर्मनीच्या व्यापाराविषयक हितसंबंधांत कांहीं बांध येत नाहीं असें 'राइस्टेम' या सभेंत जाहीर केलें. अशाप्रकारें इंग्लंडनें मोरोक्को प्रकरणांतून आपला हात काढून घेतल्यावर, मोरोक्कोमध्ये बेबंदशाही माजली

होती ती नाहीशी करून पूर्ववत् सर्वत्र स्थिरस्थावर करण्यासाठी फ्रेंच सरकार आर्थिक मदत करण्यास तयार आहे असें सुचविलें ( १९०५ ). परंतु यावेळीं आशिया खंडांत रशियाचा जपानकडून पराभव झाल्यामुळें रशियाची युरोप-खंडांतील इश्रत कमी झाली आहे हें पाहतांच जर्मनीनें पूर्वीचें धोरण अर्थात्च बदललें ! फ्रान्सकडून मोरोक्कोच्या अंतस्थ बाबीमध्ये हात घालण्याचा प्रयत्न होत आहे हें पहातांच जर्मन बादशहा कायसर वुइल्यम यानें मोरोक्कोमध्ये जाऊन, तेथील सुलतान स्वतंत्र आहे तेव्हां त्याच्या अंतस्थ व्यवस्थेंत फ्रान्सनें हात घालण्याचें कांहींच कारण नाही, व मोरोक्कोमधील जर्मन हितसंबंधास फ्रान्सच्या या सूचनेमुळें अर्थात्च बाध येईल असें जाहीर केलें; व मोरोक्को प्रकरणासंबंधीं सर्व युरोपियन

मोरोक्को प्रकरण

१९०६.

राष्ट्रांची परिषद भरविणें अत्यावश्यक असल्याची सूचना केली. कायसर वुइल्यमच्या सूचनेप्रमाणें स्पेनमधील अलजेसिरास या ठिकाणीं एक अंतर्रा-

ष्ट्रीय परिषद भरविण्यांत आली, परंतु यावेळीं रशिया, इंग्लंड व इटली या राष्ट्रांनीं फ्रान्सलाच दुजोरा दिला होता, व आस्ट्रियानें तटस्थ वृत्ति स्वीकारली असल्यामुळें या परिषदेचा निकाल जर्मनीविरुद्धच झाला ! यावेळीं मोरोक्कोचें स्वातंत्र्य सर्व राष्ट्रांनीं कबूल केलें खरें, परंतु तेथील राष्ट्रीय पेढीमध्ये फ्रान्सचाच कायतो संबंध असावा असें ठरविण्यांत आलें ! अशा प्रकारें, १९०५ च्या सुमारास रशियाचा जपानकडून पराभव होऊन रशियाची चमत्कारिक स्थिति झाली असतां, फ्रान्स व इंग्लंड यांच्यामध्ये नुकताच घडून आलेला स्नेहसंबंध कितपत दृढ आहे हें आजमावून पहाण्याच्याच इराद्यानें जर्मनीनें 'मोरोक्का प्रकरण' उपस्थित केलें असें दिसतें !

परंतु गेल्या एकदोन वर्षांत ( १९०४-१९०७ ) घडून आलेल्या प्रसंगांमुळें रशिया व इंग्लंड यांच्यामधील पूर्वी असलेलें वितुष्ट नष्ट होऊन,

एकमेकांमध्ये सलोख्याचे संबंध घडून येण्यास बरीच मदत झाली.

इंग्लंड व रशिया यांच्या मधील स्नेहसंबंध  
१९०७.

रशियाचा जपानकडून पराभव झाल्यानंतर रशियाच्या पूर्वेकडील वाढीस अर्थातच प्रतिबंध होऊन या दोन राष्ट्रांमध्ये खटका उडण्याचा संभव बराच कमी झाला. याखेरीज १९०७ मध्ये, इराण, अफगाणिस्थान व तिबेट या प्रदेशांत दोन्ही राष्ट्रांचे हितसंबंध येत असल्याने, त्याबद्दल तह करण्यास आला ! अशा रीतीने जर्मनीच्या वर्चस्वाखाली असलेल्या आस्ट्रिया व इटली या त्रिपुटी संघाशी सामना देण्यासाठीच की काय इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया या राष्ट्रांमध्ये तहनामे करण्यांत आले.

अशा प्रकारें प्रमुख युरोपियन राष्ट्रांचे राजकीय संघ स्थापन होत असतां, टर्कीच्या साम्राज्यांत या वेळीं होत असलेल्या अंतस्थ घडामोडीने

टर्कीच्या साम्राज्यातील खळबळ १९०८.

एखादे मोठे युरोपियन यद्ध सुरू होतें की काय अशी भीति वाटू लागली ! १९०८ च्या जुलै महिन्यांत ' तरुण टर्कस् ' नांवाच्या एका राजकीय सुधारणावादी प्रागतिक पक्षाच्या प्रेरणेने मोठी खळबळ उडून टर्कीच्या सुलतानास लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीस मान्यता द्यावी लागून, प्रतिनिधिमंडळ बोलाविणें भाग पडलें. टर्कीने अशा रीतीने लोकनियंत्रित राज्यपद्धतीचा अंगिकार केल्यानंतर त्या राष्ट्राचें पुनरुज्जीवन होऊन, पूर्वीप्रमाणें तें एक बलढ्य राष्ट्र होईल अशी आशा वाटू लागली होती; परंतु या वेळीं टर्कीच्या अंतस्थ खळबळीचा फायदा घेऊन, ऑस्ट्रियानें बोस्निया व हर्झेगोव्हिना या प्रांतावर आपलें पूर्णपणें वर्चस्व बसविलें, व याखेरीज बाल्गेरियाच्या मांडलिक संस्थानिकानें तर टर्कीचें सार्वभौमत्व हुगारून देऊन आपलें राष्ट्र स्वतंत्र असल्याचें जाहीर केलें ( ५ ऑक्टोबर १९०८ ). यावेळीं टर्कीमध्ये अंतस्थ राज्यक्रान्ति सुरू असल्यामुळे परकीय सत्तेशीं तोंड देण्याचें टर्कीमध्ये मुळींच सामर्थ्य नव्हतें; यानंतर



सुलतानास पदच्युत करण्यांत येऊन टर्कीच्या साम्राज्यासंबंधाने कांहीं तडजोड करण्यांत आली. परंतु या नवीन घटनेप्रमाणें सव्हिया, मॉटेनिग्रो या दोन टर्कीच्या मांडलिक असलेल्या संस्थानाच्या हितसंबंधास बाध येत होता तेव्हां, आपणास टर्कीकडून नुकसानभरपाई मिळावी असें या दोन बारक्या राष्ट्रांनीं आपलें म्हणणें पुढें मांडलें. टर्कीचें साम्राज्य विस्तारित करून आपली सत्ता भूमध्यसमुद्रापर्यंत नेऊन मिडवावी अशी रशियाची अजूनही महत्त्वाकांक्षा असल्यामुळे 'सव्हिया व मॉटेनिग्रो' या स्लाव्ह जातीच्या राष्ट्रांस रशियाकडून पाठबळ मिळालें; व आतां रशिया व टर्की यांच्यामध्ये पुनः युद्ध उपस्थित होतें कीं काय असें वाटूं लागलें. परंतु यावेळीं आस्ट्रिया व जर्मनी हीं दोन प्रमुख राष्ट्रे मध्ये पडून त्यांनीं टर्कीला मदत करण्याचें आपलें धोरण जाहीर केल्यानें, रशियास माघार घ्यावी लागली ! तेव्हां अर्थातच बिचान्या 'सव्हिया' या बारक्या राष्ट्रास कोणाचेंच पाठबळ न मिळून त्यास आपलें म्हणणें परत घ्यावें लागलें. अशा प्रकारें टर्कीच्या अंतस्थ बाबीसंबंधानें उपास्थित होणारें युद्ध अकल्पित रीतीनें टळलें.

वरील प्रसंग होऊन दोन वर्षे लोटलीं नाहींत तोंच पुनः एकदां मोरोक्को प्रकरणासंबंधानें युरोपियन युद्ध उपस्थित होतें कीं काय असें वाटूं लागलें. मोरोक्कोमधील युरोपियन राहिवाशांस धोका येण्याचा संभव आहे असें वाटून फ्रेंच सैन्यानें १९११ मध्ये फेझ नांवाचें शहर काबीज केलें. फ्रान्सचें हें कृत्य पहातांच जर्मनीनें अगडीर या बंदराकडे आपलें एक सशस्त्र कूशर रवाना करून फ्रान्सला धमकी दिली ! आतां मोरोक्को प्रकरणासंबंधानें जर्मनी व फ्रान्स यांच्यामध्ये युद्ध उपस्थित होणार असा रंग दिसूं लागला; परंतु या वेळीं जर्मनीनें फ्रान्सवर स्वारी केल्यास पांचा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न करूं असें इंग्लिश मुत्सद्यांनीं म्हणें, हातघाईचा प्रसंग न आणतां, फ्रेंच काँगो प्रांतांतील आपणांस मिळाल्यास, आपण मोरोक्को प्रकरणांत हात

घालणार नाहीं असें जर्मनीनें अभिवचन दिल्यानें युद्धाचा प्रसंग तड-  
जोडीनें टळला !

याच वर्षी आफ्रिकेतील ट्रिपोली प्रदेशासंबंधानें इटलीनें टर्की-  
विरुद्ध युद्ध जाहीर करून तो प्रांत हस्तगत केला; व त्यावर इटलीचें पूर्ण  
वर्चस्व बसविलें. सरतेशेवटीं टर्कीला आपल्या साम्राज्यांतील अंतस्थ  
गडबडीकडे लक्ष द्यावयाचें असल्यामुळे नाइलाजास्तव इटलीशीं १८  
ऑक्टोबर १९१२ रोजीं लॉसनी या ठिकाणीं तह करावा लागून,  
आफ्रिका खंडांतील आपल्या उरलेल्या एका वसाहतींसही मुकावें लागलें.

या वेळीं टर्कीच्या साम्राज्यांत अंतस्थ खळबळ सुरू होती. १८९९  
पासूनच टर्कीच्या अंमलाखालीं असलेल्या मॅसिडोनिया प्रांतांतील ख्रिश्चन  
जनतेचे, महमदीधर्मीय टर्कीच्या मगरमिठीतून आपली सुटका करण्याचे  
प्रयत्न चालू असून, बल्गेरिया, सर्बिया, मॉन्टेनिग्रो, रूमानिया वगैरे  
बाल्कन द्वीपकल्पांतील लहान लहान संस्थानांचें मॅसिडोनियांमधील जन-  
तेस पाठवळ होतें. अशाप्रकारें मॅसिडोनियामध्ये अस्वस्थता माजली  
असून १९१२ चे सुमारास तर ती अगदी तीव्रतेस पोहोचून बंडखोर लोकांच्या  
टोळ्या सर्व प्रांतांत धुमाकूळ घालूं लागल्या. तेव्हां त्याचा प्रतिकार  
करण्यासाठीं टर्कीकडून, नेहमींप्रमाणें कडक उपाय योजण्यांत आल्यामुळे

बाल्कन द्वीपकल्पा-  
संबधी प्रश्न १९१२.

तर तेथील जनता अगदींच बिथरून गेली ! या  
वेळीं टर्कीचें इटलीशीं युद्ध सुरू असून तें  
राष्ट्र अगदीं खालावत चाललें होतें, व थोड्या  
वर्षांपूर्वी बॉस्निया व हर्झगोव्हिना हे प्रांत आस्ट्रियानें आपल्या ताब्यांत  
घेतल्यामुळे सर्बियन लोकांच्या त्या दिशेकडील महत्त्वाकांक्षेस अडथळा  
येऊन दक्षिणेकडेच कायतो आपल्या महत्त्वाकांक्षेस वाव आहे असें त्यांस  
वाटूं लागलें. टर्कीच्या अमलाखालीं असलेल्या मॅसिडोनिया प्रांतांतील  
लोकांना बल्गेरियन लोकांची सहानुभूति होतीच ! अशा प्रकारें टर्कीच्या

साम्राज्यांत सर्वत्र सळवळ उडून बाल्कन द्वीपकल्पांतील बारकीं राष्ट्रे टर्कीविरुद्ध शस्त्र उपसण्यास सज्ज असतां, ग्रीसमध्ये व्हेनिझुलास नांवाचा एक पुरुष उदयास येऊन, त्यानें तेथील अंतस्थ व्यवस्था नीट लावल्यावर टर्कीच्या विरुद्ध बाल्कन राष्ट्रांचा एक संघ स्थापन केला ! अशाप्रकारें टर्कीवर या संघानें शस्त्र उपसल्यामुळें तें राष्ट्र १९१२ च्या सुमारास तह करण्यास कबूल झालें. परंतु हा तह झाला नाहीं तोंच या संघांतील राष्ट्रे युद्धांत मिळालेला प्रदेश कसा वांटून ध्यावयाचा याबद्दल आपसांत भांडूं लागलीं. बल्गेरियानें ग्रीस व सर्बिया या राष्ट्रांवर हल्ला केला, ही संधि पाहून रुमानियानें बल्गेरियावर हल्ला केला; सरतेशेवटीं बुखारेस्ट येथें तह होऊन आपसांतील युद्ध थांबविण्यांत आलें. या तहानें सर्बिया, ग्रीस, मॉन्टे-निग्रो, रुमानिया या राष्ट्रांना अधिक प्रदेश मिळाला सरा, परंतु बल्गेरियाला मात्र आपल्या बऱ्याच प्रदेशास मुकावें लागलें. अशाप्रकारें या युद्धानें बाल्कन द्वीपकल्पासंबंधानें कायमची अशी कांहींच व्यवस्था न लागतां तेथील राष्ट्रे एकमेकांविषयीं साशंकच राहूं लागली !

बाल्कन द्वीपकल्पांतील चळवळीचा इतर प्रमुख युरोपियन राष्ट्रां-वर परिणाम झाला. जर्मनीनें आपल्या कांहीं अंतस्थ हेतूंसाठीं टर्कीस उचलून धरून टर्कीची आपणाकडे सहानुभूति मिळविण्याचा प्रयत्न चालविला असल्यामुळें टर्कीचा पराभव झाल्याचें जर्मनीस अर्थातच आवडलें नाहीं; त्याचप्रमाणें या युद्धांत सर्बियन लोकांचा जय झालेला पाहून ऑस्ट्रिया आंतल्या आंत जळफळूं लागला ! सर्बियास रशियाची सहानुभूति असून, आढ्रियाटिक समुद्रापर्यंत आपलें राष्ट्र विस्तृत करावें अशी सर्बियाची महत्त्वाकांक्षा होती; व त्या महत्त्वाकांक्षेस अडथळा आणण्यासाठीं सर्बियाशीं युद्ध करावें म्हणून १९१३ मध्ये जर्मनी व आस्ट्रिया या राष्ट्रांनीं इटलीचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो त्या वेळीं साध्य झाला नाहीं. अशा प्रकारें युरोपियन राष्ट्रांचे दोन बलाढ्य संघ स्थापन झाले असून, बाल्कन द्वीपकल्पांतील अस्वस्थतेमुळे

लवकरच मोठा युद्धप्रसंग होण्याचा संभव आहे असें वाटून प्रत्येक राष्ट्र आपापलें लष्करी व आरमारी सामर्थ्य वाढविण्याची आपणाकडून पराकाष्ठा करित होतें. १९११ पासून जर्मनीनें दरवर्षीं दीड कोटी रुपयांनीं आरमारावरील आपला खर्च वाढविला असून, आपलें आरमार जय्यत तयार राखण्याची खटपट केली; फ्रान्स व रशिया या राष्ट्रांनीं सैन्याची लष्करी नोकरीची मुदत वाढविली ! अशा प्रकारें प्रत्येक राष्ट्राकडून लष्कर व आरमार जय्यत राखण्यासाठीं बेसुमार खर्च होऊं लागल्यानें प्रत्येक राष्ट्र लष्करी खर्चाच्या ओझ्याखालीं वांकून गेलें ! तेव्हां आतां एखादें शुल्लक कारण सांपडतांच युरोपियन राष्ट्रे एकमेकांवर तुटून पडणार असें वाटूं लागलें. ता. २८ जून १९१४ रोजीं आस्ट्रियाचा राजपुत्र फ्रॅन्झ फर्डिनंड याचा आस्ट्रियन साम्राज्यांतील बोस्निया प्रांतांत कांहीं कटवाल्या मंडळींच्या प्रेरणेनें खून होऊन या खुनाचा उगम सर्बिया-मध्ये आहे असें आढळून येऊन सर्बिया व आस्ट्रिया यांच्यामध्ये कलह उपास्थित झाला; व या कलहांत इतर बलाढ्य राष्ट्रे सामील झाल्यामुळे महायुद्ध सुरू होऊन त्याच्या ज्वाळा जगभर पसरूं लागल्या !



## परिशिष्ट.

ता. २८ जून १९१९ रोजी व्हर्सेल्स येथे तह होऊन पांच वर्षांपूर्वी सुरू झालेलं महायुद्ध एकदाचें संपलें ! हें महायुद्ध सुरू असतां व तें संपून झालेल्या तहानें युरोपच्या राजकीय घटनेंत महत्त्वाचे फेरबदल होत आहेत; तेव्हां त्यांचें थोडक्यांत दिग्दर्शन केल्याखेरीज युरोपचा अर्वाचीन इतिहास अर्थातच पूर्ण व्हावयाचा नाही.

ता. २८ जून रोजी आस्ट्रियाचा राजपुत्र फ्रँझ फर्डिनंड याच्या बॉस्निया प्रांतांत झालेल्या खुनाचें निमित्त कारण होऊन ता. २८ जुलै रोजी आस्ट्रियानें सर्बियाविरुद्ध लढाई पुकारली ! यानंतर आस्ट्रियास मदत करण्यास जर्मनी (१ आगस्ट), सर्बियाच्या बाजूनें रशिया (३१ जुलै) फ्रान्स (२ आगस्ट) व ब्रिटिश साम्राज्य (४ आगस्ट) हीं राष्ट्रे या युद्धांत पडलीं. युद्धाचीं पहिलीं दोन अडीच वर्षे जर्मनीच्या नेतृत्वाखालीं असलेला संघ, आणि फ्रान्स, रशिया व इंग्लंड यांचा संघ एकमेकांशीं झगडत होता. या वेळीं युरोप व युरोपच्या बाहेरील इतर प्रमुख राष्ट्रे तटस्थच होती. मध्यंतरी १९१५च्या शेवटीं जर्मनीनें आपल्या पूर्वसरहद्दीवरील रशियन सैन्याचा पराभव करून टर्कीकडे जाणारा मार्ग मोकळा केला होता; परंतु आपल्या पश्चिम सरहद्दीवर फ्रेंच व ब्रिटिश फौजांचा पराभव करण्याचे कामीं जर्मनीस यश आलें नाहीं. यावेळीं (१९१६) दोस्त राष्ट्रांनाही जर्मनीच्या पुढें येणाऱ्या अवाढव्य सैन्यास थोपवून धरण्यापलीकडे कांहीं करतां आलें नाहीं.

यानंतर १९१७ च्या जानेवारींत जर्मनीनें आपला ' सब्मराईन ' बोटींचा काफिला जप्यत असल्यामुळे, त्याच्या सहाय्यानें दोस्त राष्ट्रांचा व्यापारविषयक कोंडमारा करतां येईल असें वाटून ' सब्मराईन ' मोहीम

सुरू केली. परंतु जर्मनीच्या या मोहिमेमुळे तटस्थ राष्ट्रांच्या व्यापारास धोका पोंहचून लागल्याने त्यांच्याकडून जर्मनीकडे तक्रारी जाऊ लागल्या. परंतु जर्मनीकडून समाधानकारक उत्तर न मिळाल्यामुळे ता. २ एप्रिल १९१७ रोजी अमेरिकेने ( युनायटेड स्टेटस् ) दोस्त राष्ट्रांस मिळण्याचे ठराविले. यानंतर दक्षिण अमेरिकेतील राष्ट्रे व चीन यांनीही जर्मनीविरुद्ध आपले धोरण जाहीर केले.

याच सुमारास (फेब्रुवारी-एप्रिल १९१७) रशियामध्ये राज्यक्रान्ति होऊन युरोप व आशिया या प्रदेशावर पसरलेला रशियन साम्राज्याचा भक्कम वाटणारा डोलारा ढासळून पडून रशियामध्ये सर्वत्र बेवंदशाही माजली ! राजकीय बाबीप्रमाणेच सामाजिक, आर्थिक वगैरे बाबींमध्येही रशियामधील खालच्या वर्गास आज ५-६ शतके पायाखाली दडपून ठेवण्यांत आले असल्यामुळे, या राज्यक्रान्तीचा फायदा घेऊन रशियामध्ये बोल्शेविझमची चळवळ सुरू होऊन फ्रान्समधील राज्यक्रान्तीपेक्षां अनान्वित प्रकार होऊ लागले ( १९१८ ).

अशा प्रकारे रशियामध्ये अंतस्थ खळबळ सुरू असल्यामुळे रशियाकडून आपणावर हल्ला येण्याचा संभव नाही असे वाटून जर्मनीला फ्रान्स, इंग्लंड व अमेरिका यांच्या संयुक्त सैन्याशीं टक्कर देण्यासाठी पश्चिम सरहद्दीवर आपल्या फौजा तात्काळ नेतां आल्या ( मार्च १९१८ ). परंतु या कामी जर्मनीस यश न मिळून जर्मन सैन्याचा पराभव झाला व ११ नोव्हेंबर रोजी दोस्त राष्ट्रांशीं तह करण्यास संमति द्यावी लागली.

यानंतर शत्रुराष्ट्रांशीं कोणत्या अटींवर तह करावयाचा हें ठरविण्यासाठी दोस्त राष्ट्रांची एक परिषद भरली. या परिषदेस मुख्यत्वेकरून तीन गोष्टी करावयाच्या होत्या:

( १ ) अंतर्राष्ट्रीय कायद्यांचा व ठरलेल्या करारनाम्यांचा उपमर्द करून हें युद्ध घडवून आणण्यांत जे जबाबदार असतील त्यांस शासन करावयाचे.

( २ ) जात, धर्म व एकराष्ट्रीयत्व या तत्त्वांवर राष्ट्रांची उभारणी करावयाची.

या धोरणाप्रमाणें १७९५ मध्ये नामशेष झालेल्या 'पोलंड' राष्ट्राचें पुनरुज्जीवन करण्याचें ठरविण्यांत आलें. तसेंच फिनलंड व स्लोव्हाकिया हीं राष्ट्रे स्वतंत्र करण्यांत येऊन या राष्ट्रांतून समुद्राकडे जाणाऱ्या सर्व नद्या खुल्या करण्यांत आल्या. तसेंच जर्मनी व टर्की यांच्याकडून जिंकून घेतलेल्या प्रदेशांत तेथील लोकांच्या मनीषेप्रमाणें राज्यघटना ठरवावयाची असें निश्चित करण्यांत आलें.

( ३ ) यानंतर राष्ट्रांराष्ट्रांत कलह होऊं नयेत व युद्धाखेरीज इतर मार्गांनीं अंतर्राष्ट्रीय संबंध सोडविण्यांत यावेत या हेतूनें 'राष्ट्रसंघ' स्थापण्याचें ठरलें. या राष्ट्रसंघातर्फे राजकीय बाबीप्रमाणें आर्थिक बाबी-संबंधाचेही प्रश्न सोडविण्यांत यावेत असें वाटून ठिकठिकाणचे मजूर व कच्चा माल यासंबंधाचीही व्यवस्था एकमेकांच्या विचारानें होण्याचें निश्चित केलें.

अशा प्रकारें या दोस्त राष्ट्रांच्या परिषदेनें पुढील धोरण आंखून जर्मनीशीं कोणत्या अटीवर तह करावयाचा हें ठरविलें; व ता. २८ जून १९१९ रोजीं या तहास जर्मनीची संमति मिळाली.

या महायुद्धामुळे इतर युरोपियन राष्ट्रांच्या अंतस्थ घटनेंत महत्त्वाचे फेरबदल झालेले आहेत, व होत आहेत; त्यामुळे सध्यां तरी त्यासंबंधानें निश्चित असें कांहींच सांगतां येणें शक्य नाहीं ! आस्ट्रियांत लोकसत्ताक राज्यपद्धति प्रस्थापित झाली आहे. आज पांच शतके आस्ट्रियाशीं निगडित असलेल्या हंगेरीनें आस्ट्रियापासून विभक्त होऊन आपलें स्वातंत्र्य जाहीर केलें आहे. जर्मनीच्या राजकारणांत काय होईल हें कांहींच सांगतां येत नाहीं, पण तेथें जबाबदार राज्यपद्धति स्थापन होऊन, कैसर बुई-

ल्यमचें होहेनझोलार्ने घराणें जरी पुनः राज्यारूढ झालें तरी राजसत्ता बरीच कमी होऊन लोकांच्या तंत्रानें राजास राज्यकारभार हांकावा लागेल ! रशियामध्ये तर सर्वत्र गोंधळ व बेबंदशाही माजली असून बराच विस्तृत प्रदेश रशियामध्ये मोडत असल्याने तेथें यानंतर निरनिराळीं अनेक लोकनियंत्रित राज्ये स्थापन होतील असा अजमास आहे. टर्कीसंबंधाचा प्रश्न बराच महत्त्वाचा असून त्यासंबंधानें टर्कीस तहाच्या कोणत्या अटी चालाव्यात याबद्दल दोस्त राष्ट्रांचा विचार सुरू आहे.



# सूची.

अर्दास, २११.  
 अड्डिआनोपलचा तह २६३,  
 अँन ( इंग्लंडची राणी ) १८६.  
 अबूकर आखातानजीकची लढाई २३१.  
 अरब लोक १२, १३.  
 अलेक्झांडर १ ला ( रशिया ) २४१,  
 २४२, २४४, २४६, २४८,  
 २५८, २५९.  
 अलेक्झांडर २ रा ( रशिया ) २९१,  
 ३२०, ३२३.  
 अलेक्झांडर ६ वा ( पोप ) २२.  
 आम्सवर्ग धर्मपरिषद् ३६, ३९.  
 ऑटो ( ग्रीसचा राजा ) २६३, २६४.  
 आदोमन टक १७, ३६, ३७, ३१७.  
 आयर्लंड १८४, ३१४, ३१५.  
 आल्बहा ८०.  
 इसाबेला ( स्पेनची राणी ) २४.  
 इराक्षमस २८, २९.  
 इलिशाबेद् ( इंग्लंडची राणी ) ६६, ६७,  
 ७२, ७३.  
 इलिशाबेद् ( रशियाची राणी ) १६६.  
 उलरिच २८.  
 एडवर्ड ६ वा ( इंग्लंड ) ६३.  
 ओस्मान पाछा ३२०.  
 औरंगजेब ३३५.  
 कस्टोक्षा २९६.  
 कॅटो-कॅम बेसीचा तह ७७.

कॅथराईन-डी-मोडिसी ( फ्रान्स ) ९०,  
 ९१, ९२, ९४.  
 कॅथराईन १ ली ( रशिया ) १६६.  
 कॅथराईन २ री ( रशिया ) १६६, १६८.  
 कॅन्मर ६४.  
 कॅवेट ३३१, ३३६.  
 कॅल्बून ४२, ४३.  
 कार्डिअर ३३१, ३३७.  
 कार्डे चार्लोटी २२१.  
 कॉन्डे ९३.  
 कालिग्यी ९३.  
 कॉनटस् १८९.  
 कार्नी २२६.  
 कॉन्सलर राज्यपद्धति २३३, २३८.  
 कॉबडेन ३१४.  
 काशूट २८६.  
 काहूर २९२, २९५, २९६.  
 कॉमवेल ऑलिव्हर १३०, १३१, १३२,  
 १३३, १३४, १३५, १४०.  
 क्रिमियन युद्ध २९०, २९१.  
 कोर्टस् ३२९.  
 कोड नेपोलियन २३७  
 कोलबर्ट १४७.  
 कोलंबस १३, २४, ३२९.  
 कोलेट ५५.  
 गस्टव्हस अडोल्फस ११०, १११.  
 गॅबेटा ३०६.

गैरिबाल्डि २८४, २८९, २९४.

ग्लडस्टन ३१५.

गिलबर्ट ३३६.

गीसो ३७२, २७३.

गुलामगिरी ३३९.

चैम्पलेन सैम्युएल ३३७.

चार्ल्स धी ग्रेट ( चार्लमेन ) १५.

चार्ल्स १ ला ( इंग्लंड ) १२१, १२२, १२४, १२६, १२७.

चार्ल्स २रा ( इंग्लंड ) १३७, १३८, १४०.

चार्ल्स धी बोल्ड १७.

चार्ल्स ८ वा ( फ्रान्स ) १८, २३.

चार्ल्स ५ वा ( बादशहा ) १७, २५, ३२ ३५, ३७, ३९, ४०, ४८.

चार्ल्स १० वा ( स्पेन ) २६४, २६५.

चार्ल्स आल्बर्ट ( इटली ) २८१.

जर्मनी संयुक्त ३०७.

जॉर्ज १ ( इंग्लंड ) १८६.

जॉर्ज २ रा ( इंग्लंड ) १८७.

जॉर्ज ३ रा ( इंग्लंड ) १९१.

जाकोबिन क्लब २०७.

जिराँजिस्ट २११, २१७, २१८.

जीजल पंथ ४५, ४६, १०३.

जेम्स १ ला ( इंग्लंड ) ११७, ११९, १२०.

जेम्स २ रा ( इंग्लंड ) १४१, १४२.

जोसेफोन २३८, २४८.

द्विवगली ४१.

टर्गो २००.

टायर २७२.

टिपु ३३६.

टिली १०७, १११.

टेटसेल ३०, ३१.

ट्रेंट-परिषद् ३७, ४६.

डॅन्टन, २१४, २२३.

डरहॅम ३४४.

डॉगमाँट ७९.

डिरेक्टरी २२७, २३३.

डुप्री ३३५.

नॅव्हिशन कायदा १३५, ३४०.

नाना फडणविस ३३७.

नाँटचा जाहीरनामा ९८, १५१.

नॉर्द्वरलंड ६४.

निहोलिस्ट ३२४.

निकोलस २६९, २८५, २९०, २९१.

ने २५४.

नेकर २०१.

नेल्सन २३१, २४३.

नेपोलियन २२७-२५५.

पवित्र रोमन साम्राज्य १५, २४०.

पॉल ४ था ( पोप ) ४४

पीटर १५८, १५९, १६०, १६१,

१६५.

पिट १९०, १९१.

पिस्सोरो ३३०.

फ्रॉन्सिस १ ला ( फ्रान्स ) १९, ८९.

फ्रॉन्सिस ५ रा ( फ्रान्स ) ८९, ९१

- फ्रॉन्सिस २ रा ( आस्ट्रिया ) २३५,  
२४०.  
फ्रॉन्सिस जोसेफ २०८.  
फ्रँको-जर्मन युद्ध ३०४, ३०५.  
फर्डिनंड ७ वा ( स्पेन ) २६०, २६१.  
फर्डिनंड ( नेपल्स ) २६१, २६२.  
फर्डिनंड २ रा ( बादशाह ) १०५.  
फिलीप २ रा ( स्पेन ) ४९, ५०, ५१,  
५२, ७९, ८५.  
फेल्डन १२५.  
फ्रेडरिक वुइल्यम ( प्रशिया ) १७१,  
१७२.  
फ्रेडरिक १ ला वुइल्यम ( प्रशिया )  
१७४, १७५.  
फ्रेडरिक धी ग्रेट ( प्रशिया ) १७५,  
१७६, १७७, १७८, १७९, १९०.  
बर्किंगहॅम १२३, १२५.  
बॅलबोआ ३२९.  
ब्रन्सविक २१३.  
ब्लचर २५५.  
बर्लिनची परिषद् ३२१.  
बार्थोलोम्यूच्या दिवशीं कत्तल ९५.  
बिस्मार्क २९९, ३०२, ३०३, ३२१,  
३५१.  
ब्यूट १९१.  
बोल्शेविक्कमची चळवळ ३२५.  
मॅक्सिमिलन १ ला ( बादशाह ) १६,  
१७.  
मॅक्सिमिलन ( बव्हेरिया ) १०३, १०४.  
मॅगलीन ३३०.  
मॅक्सिनी २८३, २८४, २८९.  
महादजी शिंदे ३३६.  
मॅक्लीन १४४, १४५, १४६.  
मॅकमोहन ३०५, ३०६, ३०८, २१४,  
मॅरा २२०, २२१.  
माउंटेन पक्ष २११, २१७, २१९.  
मार्टिन लूथर २९, ३१, ३८.  
मॉटेग्यू ३४९.  
मार्गारेट ( पामरची ) ७७.  
मिर्बो २०३, २०४, २०७, २०८.  
मूर लोक २३, २४, ३२८.  
मूर यॉमस ५५, ५६.  
मॅरेया थेरेसा ( आस्ट्रिया ) १७६, १७७,  
१७८, १७९.  
मेरेआ लुईसी २४८.  
मेरी ( इंग्लंड ) ६५, ६६,  
मेरी ( स्कॉटलंड ) ६९, ७०, ७१, ७२.  
मेरिआ अँटोनी ( फ्रान्स ) २२१.  
मेटर्निच २५२, २५७, २५९, २६१,  
२६२.  
युटेक्टचा तह १५५.  
रइचलिन २८, २९.  
राले वॉल्टर ३३६.  
रिफार्म बिल ( इंग्लिश ) ३१३.  
रिशल्यू ९९, १००, १४४, ३३८.  
रुसो १९९.  
रुसो-जपानी युद्ध ३६०.  
रेक्वेसेन्स ८१.

रोमन पादशाही ९.  
 रोबेसपिअर २०३, २०७, २१२, २१४  
 २२०, २२१, २२२, २२३, २२४.  
 लाफेट २०३ २०५, २०६, २०७.  
 लिओ ३ रा ( पोप ) १५.  
 लिओपोलड २११, २१२.  
 लुई १४ वा ( फ्रान्स ) १४४, स्पेनशीं  
 युद्ध १४५, सुधारणा १४६, मह-  
 च्चाकांक्षा १४८, होलंडशीं युद्ध  
 १५०, नाँटचा जाहीरनामा १५१,  
 परराष्ट्रीय धोरण १५५.  
 लुई १५ वा ( फ्रान्स ) १८८, १८९,  
 १९०, १९४, २००.  
 लुई १६ वा ( फ्रान्स ) २००, २०२,  
 २०६, २०९, २११, २१३,  
 २१७, २१८.  
 लुई १८ वा ( फ्रान्स ) २५४, २६४  
 लुई नेपोलियन २७६, २८९, २९३,  
 ३०३, ३०४, ३५३.  
 लुई फिलीपी २६६, २७१, २७४.  
 लेफेचे ८८.  
 लोयोला इमेशस ४५.  
 वर्म्स परिषद् ३२.  
 वास्को-डी-गामा १३, २०, ३२९.  
 वालेन स्टार्न १०७, १०८, १०९, ११२.  
 वॉलपोल १८७, १८८.

वॉटरलूची लढाई २५५.  
 वुलसे थॉमस ५७.  
 वुडल्यम ऑफ ऑरेंज ७९, ८०, ८४.  
 वुडल्यम ३ रा ( इंग्लंड ) १८३, १८४,  
 १८५, १८७.  
 वेलिंगटन २४७, २५३, २५५, ३१०.  
 वेस्ट फॅलिया ११४, ११५.  
 वॉल्टेर १९७.  
 व्हिक्टोरिया ३३६.  
 विन्ना परिषद् २५७, २५८.  
 व्हिक्टर इमॅन्यूएल २८२, २९५, २९६,  
 श्लेझविग होलस्टेन २७८, २७९, २८०,  
 २८७, २९९, ३००.  
 सॅडोवाची लढाई ३०१,  
 सॅन स्टेफिनो तह ३२०, ३२१.  
 सॅले ३३८.  
 स्टार्न २५१, २५९.  
 हार्डेन बर्ग २५१.  
 हॅम्पडन १२७.  
 हिंदी राष्ट्रीय सभा ३४९.  
 हूटन २८.  
 हेनरी ८ वा ( इंग्लंड ) ५५, ५७, ५८,  
 ५९, ६०, ६१.  
 हेनरी ३ रा ( फ्रान्स नॅव्हरीचा ) ९५, ९७.  
 हेनरी ( पोर्तुगाल ) ३२९.  
 हेयर्टिस्ट पक्ष २२२.